

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ТАВРІЙСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Журнал заснований у 1918 році

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 30 (69) № 3 2019

**Київ
2019**

Головний редактор:

Попов Вячеслав Жанович – доктор історичних наук, професор, в. о. завідувача кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Члени редакційної колегії:

Чеканов Всеволод Юрійович (відповідальний секретар) – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Гуржій Олександр Іванович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього модерного часу Інституту історії України НАН України;

Даниленко Віктор Михайлович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент НАН України, завідувач відділу історії України другої половини ХХ ст. Інституту історії України НАН України;

Журба Михайло Анатолійович – доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Виговський Микола Юрійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри історії та археології слов'ян Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова;

Падалка Сергій Семенович – доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України;

Киридон Алла Миколаївна – доктор історичних наук, професор, заслужений діяч науки і техніки України, директор Державної наукової установи «Енциклопедичне видавництво» «Велика українська енциклопедія»;

Космина Віталій Григорович – доктор історичних наук, доцент, доцент кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Мальчин Юрій Макарович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Петренко Ірина Миколаївна – доктор історичних наук, професор, професор кафедри педагогіки і суспільних наук Вищого навчального закладу Укоопспілки «Полтавський університет економіки і торгівлі»;

Синявська Лариса Іванівна – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри історії України Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького;

Скиба Андрій Володимирович – кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології ранніх слов'ян та регіональних польових досліджень Інституту археології НАН України;

Тимошенко Юрій Олександрович – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Національного університету фізичного виховання і спорту України;

Чирко Богдан Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Чумак Василь Арсенович – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського;

Irena Wodzianowska – доктор філософії, асистент кафедри історії та історіографії Східної Європи Інституту історії Люблінського католицького університету Івана Павла II.

**Рекомендовано до друку та поширення через мережу Internet
Вченою радою Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського
(протокол № 1 від 28.08.2019 року)**

Науковий журнал «Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки»
зареєстровано Міністерством юстиції України (Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого ЗМІ
серія КВ № 15712-4183Р від 28.09.2009 року)

Журнал включено до Переліку наукових фахових видань України з історичних наук відповідно
до Наказу Міністерства освіти і науки України від 28.12.2017 № 1714 (додаток 7)
Журнал включено до міжнародної наукометричної бази Index Copernicus International (Республіка Польща)

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

ISSN 2663-5984 (print)
ISSN 2663-5992 (online)

© Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського, 2019

ЗМІСТ

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

Баран І.В. ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН УКРАЇНЦІВ ТА ЄВРЕЇВ У ГАЛИЧИНІ (1900–1914 РР.).....	1
Бондаренко П.С. РОЛЬ ТА МІСЦЕ ДОЗВІЛЛЯ Й СТОСУНКІВ АРЕШТАНТОК В АКМОЛІНСЬКОМУ ТАБОРІ ДЛЯ ДРУЖИН ЗРАДНИКІВ БАТЬКІВЩИНИ.....	10
Лукава Д.В. УКРАЇНСЬКІ КОМПОЗИТОРИ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ ОПЕРНОГО МИСТЕЦТВА (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.).....	17
Меренков Г.А. ХАРИТАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКИХ ЦЕРКОВ В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ.....	22
Серета М.В. КІММЕРІЙСЬКО-СКІФСЬКИЙ КОНФЛІКТ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І.....	29
Стеценко В.І. ЦЕНЗУРНІ ОРГАНИ В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ УКРАЇНІ (1905–1914 РР.).....	34
Тишкевич О.В. І–ІV ДЕРЖАВНІ ДУМИ ТА УКРАЇНСЬКА СПРАВА (НА МАТЕРІАЛАХ ГАЗЕТ КИЇВСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА 1907–1914 РР.).....	42
Токаленко П.О. ІСТОРОГРАФІЯ ПОДІЙ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В ПОСТРАДЯНСЬКІ ЧАСИ...	49
Трубчанинов С.В. РЕЦЕПЦІЯ АНТИЧНИХ АВТОРІВ ПРО ІСТОРИЧНУ ГЕОГРАФІЮ СКІФІЇ В НАУКОВИХ ПРАЦЯХ 1820–1870-Х РР.....	57
Федоришин І.Я. ДІЯЛЬНІСТЬ ОСЕРЕДКІВ ТОВАРИСТВА «ЛУГ» НА ТОВМАЧЧИНІ (1926–1939 РР.).....	68
Хоркава І.І. УЧАСТЬ ПРОФЕСОРСЬКО-ПЕДАГОГІЧНОГО КОЛЕКТИВУ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В РОБОТІ БОГОСЛОВСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА У ЛЬВОВІ ВПРОДОВЖ 1920 – ПОЧ. 1940 РР.....	76
Черемісін О.В. ПОДАТКИ ТА ЗБОРИ З МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1870–1917 РР.....	82
Шевчук А.В. ЮРИСДИКЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ МЕЖОВИХ СУДІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1814–1840 РР.).....	88
Шевчук В.А. УКРАЇНІСТИЧНИЙ ЕЛЕМЕНТ В АДВЕНТИСТСЬКІЙ ЦЕРКВІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ.....	101

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

Гаджиев Ниямеддин ОБ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ ДРЕВНЕАЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОРОДА ДЕРБЕНДА ХІХ – НАЧАЛА ХХ ВВ.....	107
Гасанова Кямалия ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ В ПАРЛАМЕНТСКОЙ АССАМБЛЕЕ СОВЕТА ЕВРОПЫ (ПАСЕ).....	112
Зульгадарова Ламия ФАКТОР КИПРСКОГО КРИЗИСА ВО ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ ТУРЦИИ – ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА.....	117
Ибрагимова Халида Габиль Гызы РОЛЬ БАКИНСКОЙ НЕФТИ В ПОБЕДЕ НАД ФАШИСТСКОЙ ГЕРМАНИЕЙ И ОТНОШЕНИЕ РУКОВОДСТВА СССР К АЗЕРБАЙДЖАНУ ДВОЙНЫМ СТАНДАРТОМ (1941–1945 ГГ.).....	122

Преденна М.Ю. К ИСТОРИИ ИЗДАНИЙ, ПЕРЕВОДОВ И ИНТЕРПРЕТАЦИЙ ГЁЛЬДЕРЛИНА (ИСТОРИЯ КАК УНИВЕРСАЛЬНЫЙ ЯЗЫК).....	128
Садыхова Гюльджамал Нариман гызы ИЗ ИСТОРИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ГЕОКЧАЙСКОГО РЕГИОНА В КОНЦЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВВ.....	138
Сенченко А.П. ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВ ВІД ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ В XVI–XIX СТОЛІТТЯХ.....	143
Ціватий В.Г., Чекаленко Л.Д. БРИТАНСЬКА ТА АМЕРИКАНСЬКА СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ ДИПЛОМАТІВ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ЗМІН: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ.....	150
ЕТНОЛОГІЯ	
Бондаренко М.І., Дунайна І.Г. МУЗЕЙНІ ЕКСПОНАТИ МООВОЮ ІСТОРІЇ.....	159
І	
СТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ	
Коркач С.О. ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПЕРІОД ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XIX СТ.....	166
Кухарева Н.М. ШЕВЧЕНКІВСЬКА ТЕМАТИКА У ПЛАКАТАХ, АФШАХ ТА КАЛЕНДАРЯХ ІЗ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО- ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ».....	174
Ломако Л.І. ЖІНОЧІ ЗАГАЛЬНООСВІТНІ ЗАКЛАДИ ЯК ЛАНКА В ПІДГОТОВЦІ ДО ВЧИТЕЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТ.: ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ІСТОРІОГРАФІЯ.....	181
Семергей Н.В. ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ: СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ, АБО «ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІОГРАФІЇ».....	187
Яшин В.О. БІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ ЩОДО КАДРОВОГО СКЛАДУ СХІДНОГО ВІДДІЛУ «VINETA» МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ ТА ПРОПАГАНДИ РАЙХУ.....	193
ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	
Бричка А.В. АСКЕТИЗМ І СТАРЕЦТВО ЯК ЯВИЩА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ XVIII СТОЛІТТЯ.....	201
Захарова О.Ю. ВЗАЙМОДЕЙСТВИЕ ЕВРОПЕЙСКИХ И ВОСТОЧНЫХ ТРАДИЦИЙ В КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ КАВКАЗА 40–50-Х ГОДОВ XIX СТОЛЕТИЯ.....	207
Любич О.А. ЕВОЛЮЦІЯ ЗОБРАЖЕННЯ УКРАЇНИ В ІМПЕРСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XIX СТОЛІТТЯ.....	215
РЕЦЕНЗІЇ	
Русначенко А.М. РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ МИХАЙЛА РОМАНЮКА «ЗОЛОЧІВСЬКА ОКРУГА ОУН У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ (1937–1953)».....	220
ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ.....	229

CONTENTS

HISTORY OF UKRAINE

Baran I.V.

TO PROBLEMS OF UKRAINIAN RELATIONS AND JEWS IN HALYCHYNA (1900–1914)..... 1

Bondarenko P.S.

PLACE AND ROLE OF LEISURE AND RELATIONS OF PRISONERS
IN AKHMOLIN CAMP FOR THE WIVES OF TRAITORS OF THE MOTHERLAND 10

Lukava D.V.

UKRAINIAN COMPOSERS IN THE FORMATION OF THE NATIONAL
TRADITIONS OF OPERA ART (THE END OF THE XIX – THE BEGINNING
OF THE XX CENTURY)..... 17

Mierienkov H.A.

CHARITABLE ACTIVITY OF NEXT PROTESTANT CHURCH IN UKRAINE:
TRENDS OF DEVELOPMENT 22

Sereda M.V.

CIMMERIAN-SCYTHIAN CONFLICT IN THE NORTHERN BLACK SEA REGION 29

Stetsenko V.I.

CENSORSHIP ORGANIZATIONS IN SOUTH-EASTERN UKRAINE (1905–1914) 34

Tyshkevych A.V.

I–IV STATE DUMAS AND UKRAINIAN ISSUE (ON THE MATERIALS
OF THE NEWSPAPERS OF THE KYIV GENERAL GOVERNMENT IN 1907–1914) 42

Tokalenko P.O.

HISTORIOGRAPHY OF EVENTS OF THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION
IN THE POST-SOVIET TIME 49

Trubchaninov S.V.

RECEPTION OF ANCIENT AUTHORS ON HISTORICAL GEOGRAPHY
OF SCYTHIA (IN THE SCIENTIFIC WORKS FROM THE 1820’S–1870’S)..... 57

Fedoryshyn I.Ya.

ACTIVITY OF LOCAL CENTERS OF SOCIETY “LUH” IN TOVMACHCHYNA (1926–1939) ... 68

Khorkava I.I.

PARTICIPATION OF THE PROFESSOR-PEDAGOGICAL COLLECTIVE
OF GRECO-CATHOLIC BIBLE ACADEMY IN THE WORK OF THE GODSHIP SCIENTIFIC
COMPANY IN LVIV DURING THE 1920s AND EARLY 1940s 76

Cheremisin O.V.

TAXES PAID BY URBAN POPULATION IN THE SOUTH OF UKRAINE IN 1870–1917 82

Shevchuk A.V.

JURISDICTION AND SOCIAL VALUE OF THE BORDER COURTS
OF THE PODOLIA GOVERNORATE (1814–1840) 88

Shevchuk V.A.

UKRAINIANISTIC ELEMENT IN THE ADVENTIST CHURCH
OF THE INTERWAR PERIOD IN WESTERN UKRAINE 101

WORLD HISTORY

Hajiyev Niyameddin

ON THE HISTORY OF THE INVESTIGATION THE HISTORY OF THE ANCIENT
AZERBAIJANI CITY OF DERBEND IN THE 19th – EARLY 20th CENTURIES 107

Hasanova Kamala

ACTIVITY OF THE AZERBAIJANI DELEGATION
IN THE PARLIAMENTARY ASSEMBLY OF THE COUNCIL OF EUROPE (PACE) 112

Zulgadarova Lamia

FACTOR OF THE CYPRUS CRISIS IN RELATIONS BETWEEN TURKEY
AND THE EUROPEAN UNION 117

Ibragimova Halida	
THE ROLE OF BAKU OIL IN THE VICTORY OVER FASCIST GERMANY AND THE ATTITUDE OF THE USSR LEADERSHIP TOWARDS AZERBAIJAN AS A DOUBLE STANDARD (1941–1945) ..	122
Predeina M.Yu.	
TO THE HISTORY OF EDITIONS, TRANSLATIONS AND INTERPRETATIONS OF HÖLDERLIN (HISTORY AS A UNIVERSAL LANGUAGE)	128
Sadikhova Guljamal Nariman gyzy	
FROM THE HISTORY OF THE SOCIO-ECONOMIC LIFE OF THE GOYCHAY REGION IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES.....	138
Senchenko A.P.	
THE EVOLUTION OF THE IDEA OF INTERDEPENDENCE CIVIL RIGHTS AND THE MILITARY SERVICE IN WESTERN EUROPE IN XVI–XIX CENTURIES	143
Tsivatyi V.G., Chekalenko L.D.	
THE BRITISH AND AMERICAN SYSTEMS OF PREPARATION OF DIPLOMATES IN GLOBALIZATION CHANGE CONDITIONS: INSTITUTIONAL EXPERIENCE FOR UKRAINIAN DIPLOMACY	150
ETHNOLOGY	
Bondarenko M.I., Dunayna I.G.	
MUSEUM EXPOSITIONS IN THE LANGUAGE OF HISTORY	159
HISTORIOGRAPHY, SOURCE STUDIES AND SPECIAL HISTORICAL DISCIPLINES	
Korkach S.O.	
PERYASLAV PERIOD IN T. SHEVCHENKO WORKS IN STUDIES OF THE SECOND HALF OF THE NINETEENTH ST.	166
Kukhareva N.M.	
SHEVCHENKO’S THEMATIC IN POSTERS, BOXES AND CALENDARS FROM THE STOCK COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE “PEREYASLAV”	174
Lomako L.I.	
WOMEN’S EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS AS A LINK IN THE PREPARATION FOR TEACHING IN UKRAINE XIX – EARLY XX CENTURIES: PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY	181
Semerhei N.V.	
DOMESTIC HISTORIOGRAPHY OF THE UKRAINIAN NATIONAL AND CULTURAL REVIVAL: STUDY OF THE PROBLEM RESEARCH OR “HISTORIOGRAPHY OF HISTORIOGRAPHY”	187
Yashyn V.O.	
BIOGRAPHICAL RESEARCH REGARDING THE STAFF OF THE EASTERN DEPARTMENT “VINETA” OF REICH’S EDUCATION AND PROPAGANDA MINISTRY	193
HISTORY OF UKRAINIAN CULTURE	
Brychka A.V.	
ASCETISM AND ELDERSHIP (STARETSTVO) AS A PHENOMENON OF SPIRITUAL CULTURE OF UKRAINE IN THE XVIII CENTURY	201
Zakharova O.Yu.	
THE INTERACTION OF EUROPEAN AND EASTERN TRADITIONS IN THE CULTURAL LIFE OF THE CAUCASUS 40-50-ies OF THE XIX CENTURY	207
Lybych A.A.	
EVOLUTION OF THE IMAGE OF UKRAINE IN THE IMPERIAL LITERATURE OF THE FIRST QUARTER OF THE NINETEENTH CENTURY	215
REVIEWS	
Rusnachenko A.M.	
REVIEW OF THE MONOGRAPH BY MYKHAILO ROMANIUK “OUN’S ZOLOCHIV DISTRICT IN THE NATIONAL LIBERATION MOVEMENT (1937–1953)”	220
INFORMATION ABOUT THE AUTHORS	229

ІСТОРІЯ УКРАЇНИ

УДК 323.1(=477)(=411.16)(477.83/87)«19»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.1>

Баран І.В.

Львівський національний аграрний університет

ДО ПРОБЛЕМИ ВЗАЄМОВІДНОСИН УКРАЇНЦІВ ТА ЄВРЕЇВ У ГАЛИЧИНІ (1900–1914 РР.)

У представленій статті автором розглядається суспільно-політичне життя Галичини на початку ХХ ст. Передусім у контексті українсько-єврейських взаємин. Євреї в Галичині становили не тільки значну частку в етнічному складі населення, але й фактичне домінування в економічній і соціально-політичній сферах протягом тривалого часу. Водночас мусимо констатувати історичний парадокс – обмеження політичних прав євреїв у регіоні, що зумовило специфіку українсько-єврейських взаємин у цей час і означило їх як складник політичного життя у Галичині. Своєю чергою, ведучи боротьбу проти колонізації, українці шукали союзників. Передусім в середовищі інших пригноблених націй. Тривалий час єврейська спільнота була суб'єктом політики, що використовувався польськими шовіністичними колами. У тому числі і проти України. Отже, зважаючи на безперспективність так званого асимілізаційного руху, у єврейських колах здобули популярність соціалістичні течії націоналістичного спрямування, що досягли порозуміння з українським рухом. Було зазначено, що просте єврейське і українське населення активно контактувало один з одним, і якщо виникали конфлікти, то вони не були на расовій основі, а на економічному чи внутрішньому рівні. Більше того, під час польсько-українського конфлікту звичайне єврейське населення зазвичай підтримувалося українцями, а велика кількість україномовних євреїв проживала на території Східної Галичини. Зроблено аналіз того, що проголошення Західно-Української Народної Республіки (ЗУНР) у листопаді 1918 року було прийнято євреями більш ніж лояльно, і вони активно підтримували українську адміністрацію, а Українська Національна Рада ЗУНР своєю чергою гарантувала євреям 27 місць в ньому. Зазначається, що багато євреїв приєдналися до Української галицької армії, зокрема, офіцерів, і дружні відносини між українськими політичними інститутами Східної Галичини і єврейськими партіями збереглися, незважаючи на військові невдачі галицьких.

Ключові слова: євреї, українці, політичний рух, сіонізм, асимілятори, колонізація.

Постановка проблеми. Формування українського громадянського суспільства на засадах принципів гуманізму і поваги до всіх національних меншин, що проживають на території України, зумовлює необхідність розширення сфери історичних досліджень. Одним із перспективних напрямів є дослідження українсько-єврейських взаємин напередодні Першої світової війни. Адже без врахування єврейського фактору дослідження визвольних змагань галицьких українців страдатиме неповнотою. Так само недосконалим буде дослідження єврейського руху, без вивчення українського фактору. Зокрема, і сучасні єврейські дослідники зауважують, що Галичина є невіддільною від єврейської історії [1, с. 274]. Євреї з'явилися у Галичині ще наприкінці Х ст. і згодом

стали відігравати помітну роль в етнокультурному й етнорелігійному розвитку краю. Вони зумовлювали не тільки значну частку в етнічному складі населення, але й фактичне домінування в економічній і соціально-політичній сферах протягом тривалого часу.

Водночас мусимо констатувати історичний парадокс – обмеження політичних прав євреїв у регіоні, що зумовило специфіку українсько-єврейських взаємин у цей час і означило їх як складник політичного життя у Галичині.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тривалий час дана проблематика залишалась табуованою і лише після здобуття Україною державної незалежності вітчизняні вчені отримали змогу публікувати свої дослідження з цього приводу.

Наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. їй було присвячено кілька науково-практичних конференцій. Тим не менш, наразі це питання у історіографії розглядається дуже однобоко. Як українські, так і єврейські дослідники часто акцентують свою увагу на трагічних моментах історії єврейства в Україні.

Характерною тут є публікація Р. Круцика. Аргументовано заперечуючи антиукраїнські історичні міфи, що утвердились у єврейській історичній пам'яті з часів Натана Ганновера, він водночас стає на ті ж позиції, описуючи злочинні дії представників єврейського народу щодо українців та характеризуючи ексцеси громадянської війни відплатними акціями [2]. Тож не можна не визнати справедливості зауважень Мартіна Феллера, котрий приділив істотну увагу взаємопроникненню культур обох народів, водночас із сумом зауваживши, що це цікаве явище недостатньо відобразилось в ментальній пам'яті обох народів, будучи витісненим більш яскравими, хоча і менш прикметними спогадами про пролиту кров [3, с. 430–442].

Зрештою, з'явилась і досить чисельна група академічних вчених, що запропонували новий погляд на українсько-єврейські взаємини. Концепцію багатокультурності розвивав О. Прицак. Проблеми політичних аспектів україно-єврейських взаємин розглядали Я. Дашкевич, Т. Возняк, М. Маринович та інші.

Я. Дашкевич зауважив, що визначальними для цих відносин були не 3–4 роки кривавої різанини а 356 років більш менш нормальних взаємин. Головним у поглядах Дашкевича була теза про обмеженість чи навіть відсутність свободи вибору як в українців, так і в євреїв Галичини. Обидві етнічні групи були позбавленими державності, зазнавали дискримінації і не могли виступати як повноправні суб'єкти політичних процесів [4, с. 169]. Значний матеріал міститься у працях дослідників єврейського руху в Галичині, де істотна увага приділяється його українському вектору. Передусім це В. Меламед, Я. Хонігсман та І. Монолатій.

Отже, **метою нашої статті** є спроба узагальнити матеріал щодо україно-єврейських взаємин як взаємодії, а не протиборства. Проаналізувати їх у контексті політичної боротьби у Галичині на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Варто зазначити, що протягом тривалого часу для обох народів характерною була взаємна недовіра. Водночас це не дає нам жодних підстав вести мову про антиєврейську українську політику, зважаючи на той факт, що українські землі були розшматовані

між іншими державами. Звичайно, мали місце і національні, і соціальні, і релігійні упередження. Водночас усі ексцеси, що мали місце у взаєминах обох народів, ми не можемо розглядати поза сторонніми впливами. В підросійській Україні це була монархічна пропаганда, у підавстрійській – впливи польської шляхти.

Тим не менш, про глибинний український антисемітизм мови бути не може. З цього приводу Я. Дашкевич дотепно вказує на факт, що на початку ХХ ст. в Україні зосередилося близько 30% світового єврейства. Важко уявити собі такий стан речей, за якого б майже третина народу свідомо мешкала в пеклі (як намагаються інколи зобразити Україну деякі дослідники), маючи, між іншим, усі можливості втекти з цього пекла. Одночасно з досліджень, присвячених двостороннім міжнаціональним контактам, автоматично виключається поведінка однієї із сторін, єврейської, оскільки апріорно вважається, що вона не могла бути самостійним суб'єктом, а завжди виступала тільки як об'єкт переслідування [5, с. 63–64].

У Східній Галичині євреї отримали репутацію головного уособлення цивілізаційної відсталості Сходу. Омер Бартов у своїй провокативній книзі навіть зауважує, що термін «галичанин» тривалий час був синонімом простацької відсталості і меркантильності. [7, с. 43] Окрім культурно-релігійних відмінностей, важливу роль у стосунках між євреями та неєвреями Галичини відігравали і соціальні різниці. Особливо негативно в очах українців виглядали корчмарі, у зв'язку з чим священник-русифілі Іван Наумович безпосередньо пов'язував із єврейськими впливами ступінь деморалізації українського селянства [6, с. 348–349].

Також україно-єврейські стосунки, тим більше у Галичині, ми не можемо зрозуміти поза польським контекстом. Зрештою, в усій Україні єврейське питання набирає гостроти у ХVІ–ХVІІ ст., з посиленням українсько-польської боротьби, хоча євреї в Україні були і значно раніше. За свідченнями істориків і ХІХ ст., і сучасних, для полагодження своїх господарських справ шляхта використовувала євреїв-фінансистів, надаючи їм значну владу над українським селом. Отже, класову й соціальну ворожість, яка була завжди, загострювали ці «уповноважені» польського магнатства.

До речі, сучасна польська дослідниця І. Хруслінська звернула увагу на давнє прагнення української і єврейської інтелігенції до співпраці [8, с. 6]. Спільність українського і єврейського політичних рухів усвідомлювали прогресивні

політики. Можна згадати Вільяма Беренштейна, котрого сучасники не сприймали інакше, як українофіла, при цьому акцентуючи його єврейське походження [9, с. 44].

Галичина була найбільшою аграрно перенаселеною провінцією Австро-Угорщини. Українці тут становили понад 60%, поляки – 28%, євреї – 7%. А згідно з переписом 1910 року частка поляків в Галичині становила 45,5%, а українців – 43% від загальної чисельності населення (бл. 8 млн осіб). Натомість, якщо в середині XIX ст. частка євреїв від усього населення Галичини становила 7–8%, то вже у 1910 році їх частка становила 11%. На рівні ж Східної Галичини частка українців становила 65–66%, поляків – 20–22%, євреїв – 11–12% [10]. Усе це зумовлювало політичну потужність цієї національної спільноти.

Українці були народом з неповною соціальною структурою, зосередженим у сільському господарстві. Політична влада й земля перебували в руках поляків; підприємництво й торгівля – в руках євреїв. Відповідно до цього євреї становили 40–45% населення міст. Євреї були посередниками між містом і селом, однак більшість євреїв жила в умовах страшної бідності. Їм протистояла, за словами єврейського автора Д. Шаттнера, верхівка «десяти тисяч» [5, с. 65].

Весна народів 1848 р. стимулювала політизацію суспільного життя Галичини, з'явилась національно орієнтована інтелігенція. Конституція 1867 р. проголосила рівність у правах усіх громадян, незалежно від їхнього віросповідання і соціального стану. Аналогічні рішення з ліквідації усіх обмежень, що стосуються євреїв, прийняв і Галицький сейм. На їхній підставі скасувала всі обмеження щодо євреїв і Миська рада [11, с. 60]. Прикметно, що політичних прав єврейство взагалі не мало, хоча й виступало як частина міщанського стану, відособленого релігією та суспільним становищем.

Багатоманітність соціальних інтересів зумовлювала виникнення в Галичині різних єврейських національних рухів і політичних партій. Їх діячі були носіями погано взаємопов'язаних одна з одною політичних культур, мали різну соціально-економічну основу і різноманітний політичний досвід. Зрештою, ще з середини XIX ст. відбувся розкол на прогресистів і ортодоксів. [12, с. 22] Сучасники згадували, що «політично єврейський елемент був важливою підпорою австрійського уряду. Звичайний єврей ще й зараз, подібно до селянина, налаштований до цісаря, натомість єврей освічений, який гордо називав себе нім-

цем і кокетував з німецькими ідеалами, тепер так само кокетує з ідеями польськими» [13, с. 163]. Модернізуючи політичний устрій та культурно-освітню систему, офіційний Відень сподівався виховати лояльних підданих і консолідувати державу на підставі німецькомовної «європеїзованої» культури, спільної для всіх частин дуалістичної імперії.

Важливим кроком в організації релігійно-суспільного життя львівських євреїв було створення у 1890 р. єврейської релігійної громади як офіційної установи. Австрійські власті, як згодом і польські, прагнули бачити в єврейській громаді насамперед релігійну організацію [11, с. 61]. Отже, більшість євреїв, мешканців містечок і сіл і значна частина міських євреїв перебували під впливом ортодоксів-хасидів, які рішуче виступали за збереження старого єврейського укладу. Їм протистояли прихильники просвітництва, молода єврейська інтелігенція, схильна до реформованого юдаїзму й асиміляції [13, с. 163–164].

Суспільне становище євреїв було специфічним і суперечливим. За своєю соціальною структурою вони були близькою до панівних національностей, а у відповідних професійних групах (торгівлі, чиновництві, інтелігенції) частка євреїв була непропорційно високою. З кінця XIX ст. і до початку Другої світової війни Львів був одним з центрів єврейського друкарства і видавничої діяльності [13, с. 158–159; 11, с. 62].

Однак у політичній сфері права єврейського населення не були цілком реалізовані. Включно до кінця XIX ст. єврейська громада, що становила близько третини населення Львова, у міській раді зі ста депутатів була представлена тільки п'ятьма. У невеликих містах кількість єврейських представників у Радах була зазвичай більшою. Так, у 10-х містах у другій половині XIX століття євреї були бургомістрами, зокрема, у Бродях і Стрию. Водночас серед 150–155 депутатів Галицького сейму було не більше п'яти євреїв [14, р. 51, 54].

З початком XX ст. змінюється і розміщення політичних сил у єврейському суспільстві, що було характерно як для Львова, так і для всієї Австро-Угорської імперії [11, с. 63]. Отже, на початку XX ст. найбільш потужним був рух так званих асиміляторів. Рух асиміляторів не є чимось унікальним, притаманним Галичині, і жодною мірою не свідчить про схильність єврейської спільноти до якоїсь певної етнічної групи.

Асимілятори німецького напрямку створили Союз «Шомер Ізраель» (Варта Ізраїлю) і видавали свій друкований орган «Дер Ізраеліт», маючи на

меті просвіту єврейських мас і боротьбу проти кагальної олігархії. Характерно, що його члени голосували разом з українцями проти польських кандидатів. Відповіддю з боку польських чиновників на австрійській службі були економічні санкції. Представники «Шомер Ізраель» підкреслювали, що «є австрійцями» і «австрійськими патріотами», що свободою і рівноправністю зобов'язані Габсбургам [14, р. 61].

Більш численною у 80–90-і роки XIX ст. була група асиміляторів, орієнтованих на польську культуру, друкованим рупором яких тривалий час був журнал «Ойчизна», що виходив у Львові. Асимілятори польського напрямку були об'єднані в товариство «Агудас Ахім». Усе це відбувалось за сприяння польської адміністрації [15, с. 76].

Зокрема, і польський письменник Станіслав Вінценз стверджує, що євреї стали польським міщанством і щодо мови і культури вони полонізувались більше ніж самі вважали і навіть сильніше ніж хотіли: «у підсумку – в жодному місті жиди не приклалися до зміцнення всього польського так, як у Львові [15, с. 79].

Що характерно, окремі євреї змогли навіть потрапити до шляхетських кіл та зробити певну політичну кар'єру, активно допомагаючи шляхті пригноблювати українське населення. І це попри шляхетський антисемітизм. Таким був депутат рейхсрату доктор Бик, цей єврей у парламенті увійшов до складу реакційного та антисемітського польського Кола. Однак кількість таких діячів була мізерною. У праці «Non multum, sed multa» В. Жаботинський наголошував, що євреїв, котрі б не усвідомлювали ганебність нав'язаної ним шляхтою ролі в Галичині, майже не залишилось. А щодо смерті депутата Бика, то він висловився, що разом із ним зійшло зі віту останнє покоління шляхетських прислужників, що іменували себе «поляками мойсеєвого закону» [16, с. 41].

Єврейський рух і надалі можна було б використовувати для пригноблення українського народу. Згодом російськими жандармами рух так званих асиміліантів трактувався як тотально антиросійський, спрямований на всебічне пригноблення православного населення. Навіть ті асимілятори, що дотримувались соціалістичних поглядів, дозволяли собі антиукраїнські випадки, як це мало місце у газетах «Напшуд» і «Соціал-демократ». Що характерно, в результаті такої взаємодії від міст нафтового басейну в депутати потрапили керівники польських соціалістів І. Дашинський та Г. Діаманд [17, Арк.1–2; 18, р. 32–40].

Однак у цьому випадку шляхта продемон-

струвала свою традиційну станову обмеженість. Єврейські вимоги зустріли опір зі сторони польських кіл. Надалі польсько-єврейський антагонізм ще більше поглибився, оскільки польські кола вдалися до використання адміністративного ресурсу. В усіх соціал-сіоністських гуртках були проведені обшуки. Що характерно, активну роль у цьому відіграли і польські соціалісти, передусім – депутат Дашинський. Тож боротьба набула яскраво виражено національного забарвлення [16, с. 42].

Однак не можна однозначно говорити і про пропольських єврейських діячів. Виявлені нещодавно документи дозволяють стверджувати про недовіру шляхетських кіл до цих своїх союзників. Так, з початком Першої світової війни зазнали репресій депутат Е. Брейтнер, адвокат Л. Вассерберг і навіть редактор «Газети вечірньої» М. Цидловський. Вони були заарештовані та вислані як революціонери, з подачі шляхетських інформаторів. Зрозуміло, що при цьому про їх причетність до польського руху навіть не згадувалось [19, арк. 39–57, 61–77, 80–92, 107–111].

Фактично, єврейська спільнота якраз перетворилась на суб'єкт політики, що використовувався польськими шовіністичними колами. Активно при цьому використовувались переписи населення, зокрема перепис 1900 р. С. Макачук звернув увагу на різочу розбіжність даних австрійських переписів про релігійну приналежність населення Східної Галичини і церковних організацій про релігійну приналежність новонароджених, в яких момент фальсифікації був виключеним [20, с. 48]. Оскільки в переписних анкетах не було окремої графи національної приналежності, її більшість дослідників зазвичай ідентифікують за показником релігійної та конфесійної приналежності.

Оскільки виконавча влада в краї перебувала в руках поляків, останні під час переписів давали вказівки всіма можливими засобами зменшувати кількість українського населення. Згідно з переписом 1900 р. 17,6% євреїв своєю розмовною мовою називали німецьку, 5% – українську, інші – 1,3%. 76,6% євреїв нібито назвали своєю розмовною мовою польську. Це при тому, що згідно зі свідченнями самих євреїв «80–90% східногалицького єврейства насправді не володіє нею». У зв'язку з цим (згідно з даними статистики, за якою розмовну мову ідентифікували з національністю) виникали групи євреїв – германофонів, полонофонів і українофонів; а далі – німці, поляки і українці мойсеєвої релігії (знову ж таки за австрійською термінологією), хоч було очевид-

ним, як писала газета «Діло», «що ледве 10 процентів жидів уживає польської мови в щоденнім життю, решта говорить по-жидівськи, а ніколи по-польськи». Проти такої дискримінації виступили якраз українські політичні діячі, зокрема М. Грушевський [13, с. 157; 21; 5, с. 67].

Під час перепису 1910 р. влада пішла на ще більшу фальсифікацію – галицьке намісництво видало розпорядження записувати всіх євреїв винятково польськомовними. Таким чином, із статистичних документів несподівано зникли євреї-українофони [22, с. 4].

Нова хвиля польської асиміляції викликала певне неприйняття у єврейської громадськості та розвиток палестинофільського руху. До того ж удару по єврейському суспільству завдала економічна криза. Значна частина перейшла на утримання добродійних організацій, інші шукали вихід в еміграції. Лише у Львові на початку ХХ ст. діяло близько 200 приватних єврейських благодійних фондів. Не можна не згадати і Фонд барона Гірша, котрий діяв за сприяння віденського уряду та займався благодійництвом як у Європі, так і в переселенських колоніях. У 1881–1910 роках Галичину залишило 237 тис. євреїв, що склало 85% усіх єврейських емігрантів Австро-Угорщини, а також 30,1% усіх виїжджаючих з Галичини [23, р. 478; 14, р. 53; 24, с. 19].

Економічна криза кінця століття призвела і до розколу родових зв'язків. Водночас погіршення економічного стану стимулювало активізацію громадського життя в регіоні. Значної популярності стали набувати соціал-демократичні ідеї. У Львові з'явилася Національна єврейська партія. Зверталася увага на зростаючу хвилю антисемітизму, особливо в Росії і Румунії, і на необхідність знайти місце, що стане новою батьківщиною для нащадків [12, с. 32; 11, с. 65].

На початку ХХ століття львівські сіоністські видання набувають більш радикального характеру, особливо журнал, що з 1900 р. замінив «Пишш-лосць». Водночас відбувалась консолідація й асиміляторських кіл. Вже після окупації Галичини, у 1915 р., начальник російського жандармського управління, одіозний полковник Мезенцов доповідав генерал-губернатору про існування тут партії євреїв-асимілянтів. Її члени називали себе полякам мойсеєвого сповідання і мали на меті повну асиміляцію єврейства у польському національному просторі. До складу цієї організації входили представники освічених кіл. Мезенцов їх називає євреями-інтелігентами. Більшість із них були членами польських націоналістичних орга-

нізацій. Керівництво організації було у Львові. Серед керівників жандарми виділяли адвоката Тобіаса Ашкеназі. Останній був співвласником польсько-єврейських газет: «Вік новий», «Газета вечорна» і «Дзенік польски» [26, арк. 28–31].

Фактично, пропольський розвиток єврейського політичного руху був шляхом у нікуди, зважаючи на антисемітизм тогочасних шляхетських польських еліт. Зрештою, перший погром, задовго до аналогічних ексцесів у Російській імперії, відбувся у 1863 році у Дрогобичі. І здійснили його не українці, а патріотично налаштовані польські гімназисти [27, с. 104].

Як ознака цілком нормальних відносин сприймається поява єврейських дітей в українських гімназіях, хоч їхні батьки мали можливість вибирати між польськими, німецькими, а пізніше й єврейськими гімназіями. До речі, в українських гімназіях Закарпаття, в Ужгороді та Пряшеві, євреї склали іспити на атестат зрілості українською, про що писав професору В. Гнатюку студент В. Ляхович 17 березня 1908 р. [28, арк. 33–37].

Бар'єри в єврейсько-українських відносинах нівелювалися на побутовому рівні не лише в процесі спільного навчання дітей. Мали місце й змішані українсько-єврейські шлюби, за яких євреї зазвичай переходили у греко-католицьку віру. Єврейські дрібні підприємці відіграли певну роль у розвитку української культури. Водночас сильні антисемітські та антиукраїнські погляди мали місце у польському політикумі значна частина якого визначалась наявністю значного шляхетсько-аристократичного прошарку з усіма притаманними цій суспільній верстві забобонами. З огляду на це українсько-єврейське зближення в Галичині не виглядає чимось неймовірним. Це був на початку ситуаційний союз, котрий надалі зумовив зростання національної терпимості, що тісно проявилась у ЗУНР.

Істотним фактором українсько-єврейського зближення була і зростаюча популярність соціалістичних інтернаціональних ідей. Ще у 1878 р. М. Драгоманов висунув думку про необхідність пропаганди соціалістичних ідей серед єврейських робітників Східної Галичини для того, щоб вирвати його з-під впливів багатой верхівки. Його ідеї почали втілюватися в життя лише наприкінці ХІХ ст., значною мірою стараннями І. Франка. Останній, проголошуючи інтернаціоналістські ідеї, навіть виношував ідею створення українсько-польсько-єврейської партії робітників, які би мали боротися за свої соціальні права та проти «усякого визиску і усякої експлуатації» [29, с. 389–404].

Нове покоління політичних українців почало шукати домовленості з єврейством України про спільну політичну акцію і спільні дії в контексті національного визволення. Серйозне політичне обґрунтування ідея україно-єврейського зближення отримала у публікації Михайла Грушевського [30, с. 307–330]. Варто згадати також і роль Франка у виробленні тактики Української радикальної партії щодо євреїв. Він зазначив, що радикали не є антисемітами, чітко перевівши конфлікт із національної у класову площину і вказавши, що члени партії виступають проти євреїв-банкїрів, мільйонерів, спекулянтів та оптових торговців. Щоправда, антисемітизм членам РУП був зовсім не чужим.

Ми не можемо говорити про відсутність жодних протиріч та упередженостей у цих національностях на Західній Україні. В єврейському середовищі мала місце недовіра до українців, котра значною мірою базувалась на політичній міфології. Водночас в українському суспільстві Галичини мав місце антисемітизм, котрий охоплював навіть освічені кола. Про це дотично, з посиланням на документальний матеріал, згадували Б. Заброварний та Б. Вернадський. На жаль, ця тема в подальшому не була ними розвинута [31, с. 63–69].

Ми лише можемо зауважити, що взаємна недовіра тривалий час заважала подальшій співпраці. Так, на виборах 1873 р., у результаті досягнутого порозуміння українці отримали 15 мандатів, а євреї – 3. Ці результати дозволили найбільш далекоглядним українським політикам сприймати єврейський рух як важливий складник визвольних змагань українців. Зокрема, Ю. Романчук вважав україно-єврейську співпрацю серйозною зброєю в антипольській боротьбі [32, арк. 3–4 зв.].

Та політичною реальністю ця співпраця стала лише в останнє десятиліття існування монархії. І. Монолатій зауважив, що українські політики тривалий час були неготовими до україно-єврейських політичних союзів, адже, наприклад, греко-католицькі священники скаржилися, що євреї по селах «зненавиджені», тому агітація за співпрацю з ними призведе до втрати авторитету духовництва серед селян [33, с. 54]. Варто зауважити, що в українському русі Галичини існували теоретичні підвалини очікуваного зближення з євреями, зважаючи на старогромадівський вплив. Отже, ведучи мову про зв'язки українського і єврейського національного будівництва, дослідники класифікують їх як «вороже братство». [9, с. 45]

У той же час надзвичайної популярності захи-

ває праця Теодора Герця «Єврейська держава». Українці Східної Галичини привітно зустріли звістку про те, що виникла у Львові Єврейська соціал-демократична партія, члени якої напередодні покинули Польську соціал-демократичну партію, а у 1905 році Українська націонал-демократична партія внесла до своєї програми вимогу про задоволення національних, культурних, політичних і економічних потреб галицьких євреїв [5, с. 69–70].

Україно-єврейську співпрацю у боротьбі проти польського засилля в Галичині на початку ХХ століття рішуче підтримав В. Жаботинський. У цей же час він розпочинає співпрацю із українською національною пресою [12, с. 16] Ведучи дискусію із російським шовіністом Ізгоевим, у збереженні української мови, він основну роль відводив саме Галичині, наголошуючи: «адже неможна забувати, що українські мовляни живуть не лише в Росії, а галицькі русини плекають свою мову, створюють нею літературу і не дозволять їй згаснути навіть і тоді, коли останній Остапенко в Росії перехреститься на Євстаф'єва» [16, с. 35].

У 1905 р. була створена окрема Єврейська соціалістична партія. Тоді ж почала діяти сіоністська робітничка партія соціалістичної орієнтації – «Поалей-Ціон». Показово, що виникла вона у Львові. На з'їзді 11–13 жовтня 1906 р. були присутні 80 делегатів з усієї Галичини, Відня, Чернівців [34, арк. 21–22]. Щоправда, і польські соціалістичні кола стали робити кроки щодо врегулювання взаємин з євреями. Так, у рамках Польської соціалістичної партії у Львові були створені єврейські професійні спілки («Яд Хазака»).

Кардинальний перелом в україно-єврейських взаєминах наглядно проявився восени та взимку 1905 року під час кампанії за загальне виборче право, коли єврейських соціал-демократів активно підтримали представники української громадськості на чолі із керівником українського парламентського руху Ю. Романчуком. Фактично, це було ознакою майбутнього зближення позицій обох течій. Адже на той час Романчук фактично виступав як неофіційний лідера усього українського руху Галичини. Як творця «Просвіти» його шанували і люди, що були далекі від політики.

Кожна етнічна група відстоювала власні національні інтереси. За цих умов єврейська громадськість виявилась розколотою. Я. Хонігсман навіть наголошує, що лише євреї опинились в такому стані, оскільки всі інші етнічні спільноти відстоювали свої інтереси солідарно [24, с. 34]. Це твердження підтверджують і нові архівні зна-

хідки. У грудні 1914 р. російський жандармський ротмістр Сушков, доповідаючи керівництву про політичну ситуацію у Галичині, писав про єдину єврейську партію. Водночас він заперечував це твердження, виділяючи з неї антагоністичні течії сіоністів, асиміліантів, соціалістів та ортодоксійців [35, арк. 10–12]. Політичний рух охопив якнайширші кола єврейського народу, навіть ортодоксальних та відсталих євреїв, що раніше не брали участі у політичному житті. Сучасники оцінили цей рух як ознаку того, що євреї більше не бажають бути зняряддям чужої політики.

Значення цих виступів оцінили і українці, і поляки. Перші прекрасно зрозуміли, що у десятках округів закінчилось шляхетське панування, оскільки польська меншість отримувала там перевагу лише завдяки єврейським голосам. Отже, з'явилась надія шляхом угоди з євреями пропорційно поділити місця у парламенті. Тут мусимо зауважити, що на той час істотно зріс і соціальний статус євреїв. Австро-Угорське законодавство дозволяло їм набуття аристократичного статусу без прийняття християнства. Отже, зростала і їх політична вага. Однак цей прошарок тяжів до асиміляторів, що ми бачимо на прикладі Арміна Грьоделя [36, с. 64–65].

Українські партії рішуче підтримали сіоністів у боротьбі за національні права євреїв. Так, у грудні 1905 р. під час дебатів в австрійському парламенті з питань виборчої реформи лідер українського парламентського клубу вніс пропозицію про створення окремої єврейської виборчої курії [37, с. 79; 11, с. 68].

Однак стараннями польських депутатів рейхсрату проект єврейських соціал-демократів Галичини був провалений. Проте це продемонструвало той факт, що українсько-єврейське порозуміння вже стало доконаним фактом. Не отримавши власної курії, чимало євреїв під час виборів 1907 року голосували за українського кандидата Семена Вітика. Він і став депутатом [38, с. 21].

Невдовзі загальмувалась і виборча реформа. Однак єврейські кола побачили перспективи подальшої роботи. На надзвичайному з'їзді сіоністів у Кракові було прийнято резолюцію щодо необхідності подальшої енергійної боротьби за національне представництво [16, с. 43]. Навіть коли в Австро-Угорщині, у 1907 р. було запроваджено всезагальне виборче право, в Галичині продовжувала діяти стара система виборів і представництв у місцеві органи самоврядування. Вона різко контрастувала із більш прогресивним імперським законодавством. Махінації під час виборів за куріальною системою, в поєднанні з іншими

махінаціями перетворили їх в органи засилля польської шляхти. Наприклад, у міській раді Львова із 100 радних було лише 2 представники УНДП і не більше 6 євреїв [20, с. 84].

Згодом сіоністи з партії Поалей-Ціон, об'єднавшись із загальними сіоністами, провели до парламенту А. Штанда [38, с. 21]. Сіонізм був природним союзником української соціал-демократії, яка одним зі своїх завдань мала побудову власної держави. Цікаво, що лідер УСДРП Лев Юркевич називав пропаганду ідеї самостійної України українським сіонізмом.

В російській єврейській пресі особливо наголошували на необхідності зближення двох пригноблених народів – українців та євреїв. Той же Пасманик переконливо доводив, що від надання євреям політичних прав українці лише виграють [37, с. 79]. Причому переваги були очевидними навіть враховуючи, що в округах частина депутатських місць належала євреям. Роль єврейського населення у польсько-українській боротьбі спеціально розглядав В. Жаботинський. Політик зауважував, що у ході національного протистояння єврейству була накинена роль зняряддя задля чужої вигоди. «У Галичині цією сильнішою стороною були поляки, і вони широко «використовували» та «утилізували» затуркане, неосвічене галицьке єврейство для національного гноблення українського народу [16, с. 41].

І справді, попри упередження минулих століть, на початку ХХ ст., в епоху становлення громадянського суспільства і боротьби політичними засобами, українська демократична інтелігенція спробувала зрозуміти і підтримати національні прагнення євреїв. Останні також зробили крок назустріч. Єврейські й українські національні рухи однозначно виступали насамперед проти асиміляції, що і було головною основою для їхнього політичного зближення.

Подальші події показали, що всі ці висловлювання і декларації не були пустою риторикою. Співробітництво між єврейськими і українськими політичними партіями було реалізовано під час виборів до австрійського парламенту 1907 р. У 1909 р. перспективи подальшої співпраці з єврейським рухом розглядались на українському передвиборному зібранні до Галицького крайового сейму. Щоправда, присутні на ньому були лише представники націонал-демократів, а соціал-демократи були відсутніми [39, арк. 154].

Висновки. Отже, напередодні Першої світової війни у Східній Галичині склались усі передумови українсько-єврейського зближення. Попри сте-

реотипи, які виробилися в українського населення Східної Галичини щодо євреїв, і навпаки у євреїв щодо українців, попри певні антисемітські погляди частини українського суспільства, у XIX ст. ми не спостерігаємо на території Галичини погромів євреїв, у яких би брали активну участь українці. Здебільшого такі погроми влаштовували польські патріоти. Натомість просте єврейське і українське населення активно контактувало між собою, і якщо й виникали конфлікти, то не на расовій основі, а на економічній або на побутовому рівні. Навіть більше, під час польсько-українських суперечок просте єврейське населення підтримувало зазвичай саме українців, а на території Східної Галичини проживала значна кількість україномовних євреїв.

Як наслідок, проголошення Західноукраїнської Народної Республіки у листопаді 1918 р. євреї сприйняли більш ніж лояльно. Ба більше, вони активно підтримували українську адміні-

страцію. Своєю чергою Українська національна рада ЗУНР гарантувала євреям 27 місць у своєму складі.

Євреї залишилися на державній службі, в жан-дармерії, утворювали власні місцеві Народні ради, що делегували своїх представників до загальнонаціональних повітових Народних рад [40]. До Української галицької армії вступило багато євреїв, зокрема, кадрових офіцерів. Приязні відносини між українськими політичними установами Східної Галичини та єврейськими партіями зберігалися, незважаючи на воєнні невдачі галичан.

Свідченням взаємної приязні є репресії, котрих зазнали євреї від нової польської влади. Нормальні взаємовідносини між двома народами зберігались доти, доки в них не втручалася якась третя сила, що використовувала як одних, так і других у своїх інтересах та однаково ненавиділа як одних, так і інших.

Список літератури:

1. Тарик Циріл Амар. Потрібна книжка. *Україна модерна*. 2009. №4/14. С. 273–348.
2. Круцик Роман. Українсько-єврейські відносини, історія і сучасність. URL: [https://uk.wikipedia.org/wiki/Обговорення_користувача:ROMANTYS/Архіви/2013\(дата_звернення:_13.05.2019\)](https://uk.wikipedia.org/wiki/Обговорення_користувача:ROMANTYS/Архіви/2013(дата_звернення:_13.05.2019)).
3. Феллер М. Евреи в Украинской Галицкой Армии. *Очерки еврейского героизма*: в 3-х т. / сост. С. Авербух. К., 1997. Т. 3. С. 430–442.
4. Беренштейн О., Заремба А. Историческое и культурное наследие евреев Галиции: Проблемы, интерпретации и преподавание. *Євреї в Україні: Історія, культура, традиції*. Київ, 1997. С. 167–173.
5. Дашкевич Я.Р. Взаємовідносини між українським та єврейським населенням у Східній Галичині (кінець XIX – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. 1990. № 10. С. 63–73.
6. Грицак Я. Пророк у своїй вітчизні. Франко та його спільнота (1856–1886). Київ : Критика, 2006. 632 с.
7. Бартов Омер. Стерті. Зникаючі сліди євреїв Галичини в сучасній Україні / пер. з англ. Сергія Коломійця. Київ : Український центр вивчення історії Голокосту ДГВПІП «Зовнішторгвидав», 2010. 300 с.
8. Хрусталінська І., Тима П. Діалоги непорозуміння. Українсько-єврейські взаємини. Київ : Дух і Літера, 2011. 328 с.
9. Чеботарев А. Украинский выбор Вильяма Беренштама. *Научные труды по иудаике*: материалы XX Международной Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Москва, 2013. Т.ІІ. Вып. 46. С. 43–50.
10. Економічний розвиток українських земель у складі Австро-Угорщини (1848–1900). URL: <http://history.org.ua/LiberUA/978-966-521-572-1/106.pdf> (дата звернення: 13.05.2019).
11. Меламед В. У боротьбі за рівноправність і національне відродження (1849–1918 рр.). *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2008. №51: Гебрейський Львів. С. 58–71.
12. Котовска О. Еврейский Львов конца XIX в.: малоизвестные факты из жизни прогрессивных Мизесов и ортодоксальных Орнштайнов. *Научные труды по иудаике* : материалы XX Международной Ежегодной Международной Междисциплинарной конференции по иудаике. Москва, 2013. Т.ІІІ. Вып. 47. С. 19–35.
13. Монолатій І. Євреї у Галичині в австрійський період (1772–1918). *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2008. №51 : Гебрейський Львів. С. 151–169.
14. Wróbel P. Zarys dziejów Żydów na ziemiach Polskich w latach 1880-1918. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego, 1991. 96 p.
15. Вінценз С. Жидівські теми уявна дійсність? *Незалежний культурологічний часопис «І»*. 2009. №58 : Багатокультурний Львів. С. 75–81.
16. Жаботинський В. Вибрані статті з національного питання. *Переклад, вступна стаття та коментар Ізраїля Клейнера*. Київ : Республіканська асоціація українознавців, 1991. 136 с.
17. Центральний державний історичний архів України у м. Києві. Ф. 365. Оп. 2. Спр. 80.
18. Janusz B. 293 dni rządów rosyjskich we Lwowie: 3.IX.1914-22.VI.1915 (1915). Lwow, 1915. 262 p.

19. ЦДІА України у м. Києві. Ф.365. Оп. 2. Спр. 20.
20. Макарчук С.А. Этносоциальное развитие и национальные отношения на западноукраинских землях в период империализма. Львов : Вища школа, 1983. 256 с.
21. Жидівські поляки. *Діло*. 1907. 2 січня.
22. Конскрипційний похід на Русь. *Діло*. 1911. 9 січня.
23. Wiczkowski J. Lwów, jego rozwój i stan kulturalny oraz przewodnik po mieście. Lwów, 1907. 534 p.
24. Хонигсман Я. Благотворительность евреев Восточной Галиции. Київ, 2002. 88 с.
25. Центральний державний історичний архів у м. Львові. Ф. 146. Оп. 58. Спр. 3005–3056.
26. ЦДІА України у м. Києві. Ф.361. Оп.1. Спр.839.
27. Меламед В. Евреи во Львове (XIII – первая половина XX века): События. Общество. Люди. Львов : ТЕКОП, 1994. 153 с.
28. ЦДІА у м. Львові. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2277.
29. Лисяк-Рудницький Іван. Проблема україно-єврейських взаємин в українській політичній думці XIX ст. Історичні есе. Київ : Основи, 1994. Т.1. С. 389–404.
30. Грушевський М. Українцы. *Формы национального движения в современных государствах. Австро-Венгрия, Россия, Германия* / под ред. А.И. Кастелянского. СПб, 1910. С. 307–330.
31. Заброварний Б.Й., Бернадський Б.В. Вклад Січових Стрільців у розвиток національної освіти на Волині. *Збірник навчально-методичних матеріалів і наукових статей історичного факультету ВДУ*. 1995. Вип.1. С. 63-69.
32. ЦДІАУ у м. Львові. Ф.382. Оп.1. Спр.1. Арк. 3–4 зв.
33. Монолатій І. Разом, але майже окремо. Взаємодія етнополітичних акторів на західноукраїнських землях у 1867–1914 рр. Івано-Франківськ, 2010. 736 с.
34. ЦДІА у м. Львові. Ф.146. Оп.8. Спр.575.
35. ЦДІА України у м. Києві. Ф.365. Оп.2. Спр.89.
36. Елинек Й.А. Карпатская диаспора: Евреи Подкарпатской Руси и Мукачева (1848-1948) / пер. с англ. Ужгород : Издательство А.В. Падяка, 2010. 498 с.
37. Пасманик Д. Национальная борьба евреев в Австрии. *Еврейская жизнь*. 1906. Ч.IV (апрель). С. 63-90.
38. Хонигсман Яков 600 лет и два года (История евреев Дрогобыча и Борислава). Львов: Бней-Брит «Леополис», Львовское общество еврейской культуры им. Ш. Алейхема, 1997. 68 с.
39. ЦДІА України у м. Києві. Ф.275. Оп.1. Спр.1793.
40. Стецишин О. Ландскнехти Галицької армії. Львів : Часопис, 2012. 480 с.

Baran I.V. TO PROBLEMS OF UKRAINIAN RELATIONS AND JEWS IN HALYCHYNA (1900–1914)

In the present article the author examined the socio-political life of Galicia in the early twentieth century. First, in the context of Ukraine-Jewish relations.

Jews in Galicia have shaped not only share in the ethnic composition of the population, but also the actual dominance in economic, social and political spheres for a long time. However, we have to state historical paradox - the restriction of political rights of Jews in the region, which resulted in the specific Ukrainian -Jewish relations in the time and marked the them as a part of political life in Galicia.

In turn, leading the fight against captivity Ukrainian sought allies. Foremost among the other oppressed nations.

For a long time, the Jewish community was the subject of politics, used by Polish chauvinist circles. Including against Ukraine. So despite the hopelessness of so-called assimilation movement in the Jewish community became known socialist nationalistic currents that reached an understanding with the Ukrainian movement. As a result, on the eve of World War I in eastern Galicia were formed all prerequisites Ukrainian-Jewish rapprochement. Moreover, during the Polish- Ukrainian dispute simple Jewish population supported it usually Ukrainian and in Eastern Galicia lived a significant number of Ukrainian Jews. It was noted that a simple Jewish and Ukrainian population actively contacted each other, and if conflicts arose, they were not on a racial basis, but at the economic or domestic level; moreover, during the Polish-Ukrainian conflict, a simple Jewish population was usually supported by Ukrainians, and a large number of Ukrainian-speaking Jews lived in the territory of Eastern Galicia. An analysis has been made that the proclamation of the Western Ukrainian People's Republic (ZUNR) in November 1918 was accepted by Jews more than loyally and they actively supported the Ukrainian administration, and, in turn, the Ukrainian National Council of the ZUNR guaranteed Jews 27 seats in it. It is noted that many Jews joined the Ukrainian Galician Army, in particular, officers, and friendly relations between the Ukrainian political institutions of Eastern Galicia and the Jewish parties preserved, despite the military failures of the Galician.

Key words: Jewish, Ukrainian, political movement, Zionism, assimilators, polonization.

Бондаренко П.С.

Горлівський інститут іноземних мов

ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

РОЛЬ ТА МІСЦЕ ДОЗВІЛЛЯ Й СТОСУНКІВ АРЕШТАНТОК В АКМОЛІНСЬКОМУ ТАБОРІ ДЛЯ ДРУЖИН ЗРАДНИКІВ БАТЬКІВЩИНИ

Репрезентоване дослідження пропонує розглянути окремі аспекти табірної повсякдення невольниць Акмолінського табору для дружин зрадників Батьківщини. Він був створений спеціально для членів сімей «ворогів народу», але більшу частину ув'язнених складало саме дружини чоловіків, засуджених за так звані «політичними статтями».

У Акмолінському таборі склалося повсякденне життя, що було відмінним від інших таборів системи різних режимів і типів. Жінки мали свій табірний простір, який характеризувався специфічним побутом, розвагами, способами виживання: місце, у якому була велика кількість радянської інтелігенції жіночої статі, яких відірвали від своєї родини та від нормального життя.

Основним завданням дослідження є спроба проаналізувати функцію та показати основну роль таких аспектів повсякденного життя арештанток Акмолінського табору, як спілкування, дружба між жінками, а також форма проведення дозвілля.

Жінки відбували покарання в окремому, закритому специфічному просторі. Спілкуючись одна з одною та налагоджуючи дружні стосунки, жінки боролися з горем. Організуючи своє дозвілля, арештантки відволікалися від усвідомлення того, що знаходяться за колючим дротом.

В основі методології дослідження – метод критичного аналізу джерел, методологія повсякденної історії, а також загальнонаукові принципи аналізу та синтезу. У пропонованій статті науковець застосував антропоцентричний підхід (об'єктом наукової розвідки є людина), а також гендерний підхід для глибшого аналізу повсякденного життя жінок у ГУЛАГу.

У сучасній українській історичній науці питання повсякденного життя жінок у таборах ГУЛАГу є недостатньо вивченим. Висновки, зроблені автором, а також подальше дослідження цієї тематики є важливим для розвитку таких напрямів у вітчизняній історіографії, як повсякденна та гендерна історія.

Ключові слова: історія повсякдення, гендерні студії, жіноча історія, «ворог народу», «член сім'ї зрадника Батьківщини», Акмолінський табір для дружин зрадників Батьківщини, політв'язні.

Постановка проблеми. Історія нашої держави налічує чималу кількість трагічних сторінок. Сталінські виправно-трудові табори є однією з них. Вивчення історії ГУЛАГу, дослідження повсякденного життя його ув'язнених є важливим із декількох причин. По-перше, для гуманізації та демократизації історіографічного дискурсу. По-друге, для виховання поваги до прашурів, які стали жертвами цієї історичної трагедії. По-третє, пострадянським країнам украї важливо не забувати такі події для подолання залишків тоталітаризму.

Актуальність дослідження безпосередньо жіночого табірної досвіду не викликає сумніву, адже це питання вагоме для розвитку гендерних студій в українській історичній науці.

Постановка завдання. Завданням нашої статті є дослідження ролі та місця дозвілля й стосунків

арештанток в акмолінському таборі для дружин зрадників батьківщини.

Виклад основного матеріалу дослідження. Жінка в ГУЛАГу – це особлива тема, яка є трагічною за своєю суттю. Від серпня 1937 року почалася операція з репресування дружин і дітей зрадників Батьківщини [5, с. 19–31]. Для засуджених дружин «ворогів народу» створювали окремі спеціальні табори, одним із яких був Акмолінський табір для дружин зрадників Батьківщини. У таборі жінки між собою називали місце своєї неволі «АЛЖИР» (від російського: Акмолинский лагерь жен изменников родины – АЛЖИР). Він був частиною Карагандинського виправно-трудового табору. АЛЖИР (укр. АТДЗБ) був найбільшим серед собі подібних (існувало ще два табори: Темніківський виправно-трудовий табір, а також

спецвідділення біля м. Томськ у Новосибірській області РРФСР).

Табір було створено на базі 26-го табірної пункту [3, с. 185]. Акмолінське відділення знаходилося за межами КАРЛАГу і вважалося спеціальним відділенням [10, с. 8]. У системі виправно-трудова таборів «спеціальне відділення» означало повну ізоляцію арештантів від зовнішнього світу, а також жорсткий режим перебування в таборі. Перші етапи вирушили до табору в грудні 1937 – січні 1938 роках [3, с. 185].

Наказом НКВС СРСР № 00577 від 21 травня 1939 року «Про ліквідацію спецвідділень у виправно-трудова табори» для ізоляції особливо небезпечного «контингенту», що утримувався у спецвідділеннях виправно-трудова таборів, керівництво ГУЛАГу ліквідувало Акмолінський табір [7, с. 251]. Ліквідація передбачала переведення таборів на загальнотабірний режим. Проте аж до початку війни між Німеччиною та Радянським Союзом табір зберігав свою специфіку саме як спецвідділення для «членів сімей зрадників Батьківщини». Там відбувала покарання велика кількість радянської інтелігенції жіночої статі, яких відірвали від своїх родин та нормального життя.

У Акмолінському таборі, як і в інших таборах системи, більшу частину часу жінки працювали. У вільний від тяжкої роботи час важливу роль для жінок відігравало спілкування одна з одною та організація дозвілля.

Через Акмолінський табір пройшли понад 18 тисяч жінок 62-х національностей, а повністю відбули своє покарання близько 8 тисяч [19]. Понад тисяча з них були українками [3, с. 186].

В українській історіографії питання повсякденного життя жінок у таборах є малодослідженим. Ґрунтовних робіт, які б були присвячені дослідженню окремо жіночого табірної досвіду, наразі не багато. Роботи про такі табори, як Акмолінський, які займали не менш важливе місце серед інших, немає.

Важливою науковою роботою з названого питання є монографія «Упокорення страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади» української дослідниці Тамари Вронської [3]. У названій праці науковиця поглиблено проаналізувала каральну політику щодо жінок та дітей у роки Великого терору, подала кількісну характеристику засуджених жінок. Дослідниця висвітлила умови утримання арештанток у таборах, призначених для членів сім'ї зрадників Батьківщини, але інші аспекти повсякденного життя в названій роботі не було проаналізовано.

Ґрунтовним дослідженням у цьому науковому напрямку є робота Оксани Кісь «Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти» [12]. За допомогою особистих спогадів колишніх ув'язнених історичка висвітлила різні аспекти табірної досвіду українок.

Праця Енн Епплбом «ГУЛАГ. Павутиння великого терору» є важливим науковим доробком, у якому на основі офіційних документів наведено загальну інформацію про систему ГУЛАГ за весь час її існування [26]. За допомогою усних і письмових мемуарів дослідниця детально проаналізувала повсякденне життя ув'язнених: від умов перебування в таборах і специфіки повсякденної праці до особливостей стосунків між ув'язненими, табірної ієрархії, проведення вільного часу тощо.

Питання повсякденного життя арештантів у таборах ґрунтовно описує Олександр Солженіцин у художньо-історичному дослідженні «Архіпелаг ГУЛАГ» [24].

Важливою щодо розуміння сталінської політики до сімей репресованих є праця авторів Олександра Даніеля та Арсенія Рогінського «Арешту підлягають дружини» [22]. Дослідники докладно описують процес репресування дружин «ворогів народу».

Фрагментарно дану проблематику також висвітлюють такі автори, як Галина Салтик [23], Галина Іванова [11], Світлана Єлеуханова [10].

Наше дослідження має на меті розв'язати такі основні завдання: по-перше, розглянути функцію дружніх стосунків та спілкування в закритому просторі Акмолінського табору; по-друге, проаналізувати роль дозвілля у щоденному житті невольниць; по-третє, показати, як ці два аспекти повсякдення жінок вплинули на їх перебування у таборі.

Для розв'язання поставлених завдань використано надруковані та ненадруковані спогади колишніх невольниць, листи, які відправляли жінки до своїх рідних. Також у роботі залучено спогади дітей арештанток, написані на основі розповідей їхніх матерів.

Олександр Солженіцин у своїй праці «Архіпелаг ГУЛАГ» подав загальну шкалу моральних цінностей арештантів, що, на його думку, чітко визначає моральний стан спільноти в таборі: «У «зеків» шкала цінностей перевернута, як у дикунів: 1. їжа; 2. сон; 3. тяжіння до життя; 4. вміння бути гнучким; 5. скритість; 6. абсолютна недовіра; 7. невіра в майбутнє; 8. дотримання «зеківських» заповідей» [24, с. 318–321].

Пропонована розвідка демонструє, що свідомість «алжирок» жодним чином не відповідала жодному зі зазначених вище суджень.

По-перше, через те, що жінки перебували окремо від чоловічої половини табору. У змішаних таборах зазвичай статус жінки був відчайдушним і жахливим через сексуальний тиск з боку чоловіків. У таких місцях, щоб вижити, треба було обирати собі «табірного чоловіка», який би тебе захищав і навіть годував. Життя в таких таборах калічило жінку морально та фізично, бо її гордість, права, гідність були повністю стерті [20, с. 30].

По-друге, на окремих жіночих табірних пунктах, де відбували покарання не тільки жінки, засуджені за «політичними статтями», а також і жінки, засуджені як «соціально-близькі» елементи, а саме «жіночий криміналітет», установлювалась жорстка нежіноча атмосфера: «постійна матірщина, постійний бій, інакше не виживеш...» [24, с. 151]. Жінкам повсякчас доводилося спостерігати аморальну поведінку арештанток, засуджених за кримінальними статтями.

Жінки АЛЖИРУ (укр. АТДЗБу) мали зовсім інший табірний досвід. Важливу роль у ньому відігравала людяність, взаємодопомога, дружба, а також дозвілля.

Жінки, які пройшли сталінські табори, на думку Олександра Солженіцина, були пограбовані у всьому, що наповнює не тільки жіноче, але й загалом людське життя (наприклад, материнство, родина, дружнє оточення) [24, с. 154]. Але багато колишніх арештанток впевнені, що навпаки стать надавала їм «привілеї» [26, с. 294]. На відміну від чоловіків, у жінок склалися міцні дружні стосунки, вони допомагали одна одній [26, с. 294]. Дж. Т. Баумель, досліджуючи жіночі стратегії виживання в гетто і концтаборах в умовах Голокосту, вказувала на низку гендерних особливостей жіночих груп взаємодопомоги, а саме: швидший процес формування груп, більша довготривалість та розміри, нижчий рівень внутрішньогрупових конфліктів (порівняно з чоловіками), що з огляду на більшу вразливість жінок збільшувало рівень їхньої безпеки [12, с. 192].

Проаналізувавши спогади «алжирок», стверджуємо, що саме дружба була однією з тих складників табірної життя, який допомагав жінкам витримати як морально, так і фізично перебування в ГУЛАзі. Вона фактично була необхідна арештанткам. Важливість спілкування та взаємної психологічної підтримки простежується у спогадах невірниць-українок, які перебували в

таборах від початку Другої світової війни в СРСР та в пізній сталінський період. Оксана Кісь, розглядаючи повсякденне життя українок у ГУЛАГу 1940–1950-х рр., зазначає, що в надзвичайних обставинах таборів жінки докладали чималих і часто свідомих зусиль, щоб не втратити гуманістичних цінностей, втриматись від морального розпаду, зберегти підставові соціальні норми [12, с. 189].

Пов'язані однією бідою, жінки тяглися одна до одної. У той невеликий проміжок вільного часу (від вечери до відбою, часто й далеко за північ) ув'язнені ділилися своїми переживаннями й думками [21, с. 75]. Ольга Кучумова впевнена, що саме спільне горе зблизило арештанток [15]. Чимала кількість колишніх жінок-в'язнів вважають, що єдиною відрадою в таборі була дружба. За спогадами Маріанни Анцис, коли жінки вийшли на загальні роботи та вперше почали заготовлювати очерет, вони впали у відчай від обсягу роботи, але за допомогою підтримки інших арештанток ув'язнена поступово заспокоїлась, і праця здавалась легшою [1]. Ольга Кучумова згадувала, що, прибувши до табору, її охопив відчай, але з часом вона стала морально сильнішою та почала допомагати іншим арештанткам, наприклад, розповідала вірші, щоб відволікти жінок від табірної сірого повсякдення і таким чином підтримувала як їх, так і себе [15].

У закритому табірному просторі ув'язнені постійно спілкувалися одна з одною [21, с. 75]. Опиняючись за колючим дротом, арештантки входили в матрицю ідентичностей, у якій конкретне місце кожної визначали такі чинники: тип учиненого злочину, гендер, національність, класова належність [12, с. 123]. Це знову доводить, що табірний простір «алжирок» є унікальним і не схожий та інші. У їхньому випадку тип злочину – один, гендер – жіночий, класова приналежність здебільшого також однакова. Лише національність є відмінною. За словами однієї з арештанток, у таборі жінки спілкувалися між собою саме за національним принципом, склалися, наприклад, групи українок, білорусок, росіянок [25, с. 35]. Загалом дослідники повсякденного життя в таборах ГУЛАГу підкреслюють, що ув'язнені дуже часто гуртувалися за національною (етнічною) ознакою [12, с. 123]. Енн Епплблом, вважає, що важливість таких об'єднань полягає в тому, що вони були однією з основних стратегій виживання [12, с. 123]. На нашу думку, в Акмолінському таборі консолідація за національним принципом не мала таких функцій. Натомість

в АЛЖИРі (укр. АТДЗБі) відбули покарання арештантки не лише різної національності, але й із різним характером та різним минулим. Згідно зі спогадами іншої ув'язненої у таборі створювалися маленькі групи жінок, які зазвичай мали схожі характери, звички або просто симпатизували одна одній [21, с. 75].

За спогадами невільниць АЛЖИРу (укр. АТДЗБу), жінки намагалися допомагати одна одній не тільки морально. Арештантки, наприклад, ділилися всім, чим могли, аж до часточки часнику [17, с. 173]. Колишня ув'язнена Галина Семьонова, маючи пропуск за межі табору, намагалася приносити їжу до табору та передавати листи родичам [13, с. 375]. Також арештантки, маючи можливість десь за межами табору дістати їжу, намагалися пронести її до табору для того, щоб нагодувати інших [21, с. 76].

Людмила Грановська, яка була засуджена як дружина «ворога народу», але перебували в таборі в Мордовії, пам'ятає, що там жінки були дуже близькі й, коли їх почали перерозподіляти до інших таборів, не обійшлося без драматичних сцен: «Деяких жінок розлучення доводило до запаморочення. Наші конвоїри буквально відривали жінок одну від одної» [6, с. 187].

Але зазначимо, що навіть дружні стосунки серед жінок не завжди допомагали арештанткам. Олена Мамаєва з великим сумом згадує період перебування в таборі: *«Ця важка праця, безрадісне існування, ці рушниці і собаки, що охороняють від мене мою сім'ю, мою країну, – скільки можна терпіти? Чим і як жити у цій обстановці без майбутнього? Я така самотня тут! Я стала мовчазна, ні з ким не можу зійтись, не можу слухати скарги жінок, бачити сльози. Краще піти кудись одній, захватися, якщо знайдеться кілька вільних хвилин від втоми й турбот»* [18, с. 80].

Чи можна вважати це спогадом, що показує неспроможність дружби допомогти в таборі? Звичайно. Не кожна жінка була в змозі опанувати відчай та депресію. Деякі з них не могли витримати сум за родиною, за тим життям, яке було до табору, навіть за допомогою дружби, взаємодопомоги, психологічної підтримки. Олена Мамаєва одна з небагатьох невільниць, чиї спогади мають лише сумні розповіді.

Оксана Кісь наголошує, що попри виснажливу працю, голод та холод, хвороби та каліцтва, знущання охоронців, нелюдські побутові умови, у жінок не зникала потреба у прекрасному [12, с. 155]. Спогади невільниць АЛЖИРу (укр. АТДЗБу) також це підтверджують.

Зазвичай у таборах ГУЛАГу для коригування вільного часу ув'язнених існувала Культурно-виховна частина (далі – КВЧ). Це табірна установа, що контролювала вільний час ув'язнених. Вона мала проводити в таборах такі виховні заходи: олімпіади, виїзди культбригад, демонстрації кінофільмів та їхнє подальше обговорення, організації виробничих змагань, проведення спортивних змагань і танцювальних вечорів, підготовки концертів художньої самодіяльності, створення драматичних гуртків, групові читання, лекції та політичні бесіди [4, с. 32–33]. Як один з головних складників табірної життя в'язнів, згідно зі своїм призначенням, вона не мала на меті розважити та покращити життя ув'язнених, бо займалася «перевихованням» в'язнів через пропаганду переваг радянського державного устрою [26, с. 228]. А також вона повинна була стимулювати арештантів до праці [16, с. 228].

У Акмолінському таборі не було Культурно-виховної частини. Жінки були позбавлені будь-якого організаційного дозвілля або хоча б часточки духовного життя [21, с. 73] (хоча, за спогадами іншої невільниці, один раз на місяць жінкам показували кінофільм [17, с. 173]). «Алжирки», для прикладу, не мали навіть радіо [25, с. 40], на відміну від арештанток такого ж табору в Мордовії [6, с. 196]. Зазначимо, що різниці між статусом ув'язнених двох таборів не було. Фактично дружинам «ворогів народу» просто пощастило з радіо. Людмила Грановська пам'ятає історію, як воно опинилося в таборі: *«Одного разу у таборі відчинилися величезні ворота й заїхав віз із їжею для їдальні. У віз була запряжена коняка, а за нею йшло лоша. Грузинки як побачили, так і почали плакати, рвати волосся на собі, битися головами об стіни: «Де наші діти? Що з ними?» За грузинками почали ридати й всі інші, а було нас тисяч п'ять. Прибігло керівництво. Почали загрозувати... Обіцяли дозволити писати листи дітям, обіцяли роботу, щоб ми від нудоти не зійшли з розуму. На наступний день було привезено радіо до табору»* [6, с. 196].

Тож, найвірогідніше, радіо не мало бути й у Мордовському таборі, оскільки взагалі не призначалось для дружин «зрадників Батьківщини».

Оскільки основною функцією КВЧ було «перевиховання» ув'язнених ГУЛАГу, табірне керівництво не дуже переймалося тим, як проводять свій вільний час арештантки. По-перше, як вже згадувалось, у таборі не було самої КВЧ. По-друге, жінок вважали «соціально-небезпечним» контингентом, який перевиховати було неможливо, бо вони «зрадили Батьківщину» [24, с. 163].

Зважаючи на високоосвічений контингент Акмолінського спецвідділення, жінки в таборі постійно намагалися знайти час і можливість для культурного відпочинку. У спогадах арештанток згадуються різноманітні прояви творчого начала, яким жінки заповнювали свій вільний час.

Здебільшого жінки проводили концерти та літературні вечори. За спогадами однієї арештантки, у бараці для жінок була одна маленька радість: концерт самодіяльності [18, с. 79]. З розповідей матері, донька колишньої невільниці згадувала, що вони були дуже цікавими [14, с. 117]. Галина Степанова-Ключникова пам'ятає, що відома ленінградська артистка створила з «алжирок» чудовий хор із яскравим репертуаром: Штраус, Оффенбах, Чайковський, арії з різних опер, відомі романси [25, с. 40].

За допомогою культурної самодіяльності жінки в таборі відволікали себе від втоми після робочого дня, від усвідомлення того, що ти знаходишся за колючим дротом далеко від своєї родини, далеко від нормального життя. Олена Мамаєва згадує: *«Усі ми сидимо чи лежимо на нарах, а поміж нами, посередині бараку виступають артистки, яких у таборі налічувалося багато. Від гарного виконання пісень, танців, хорового співу, які мені здавалися чудовими, надовго зберігся приємний, теплий спогад. Здавалося, що зранку наступного дня всі підіймалися на роботу веселіше»* [18, с. 79].

Літературні вечори проводились дуже часто. Невільниці розповідали здебільшого романи. Жінки читали все по пам'яті, адже в таборі зовсім не було книжок. Виходило кожен вечір по одному розділу [25, с. 40]. За словами колишньої арештантки, кожний вечір у бараці жінки сідали навкруги оповідачки та завмирили в тиші, ставши свідками феноменальної людської пам'яті [25, с. 40].

У таборі також існував танцювальний гурток. Танці відбувалися після робочого дня в бані й під час самого заняття: *«Заморені за день жінки ніби знову оживали»*, – згадує колишня ув'язнена [2, с. 13].

Щоб хоч трохи розбавити сіре гулагівське повсякдення, жінки також займалися оздобленням табірної інтер'єру. Як пам'ятає Марія Данилеко, табірну їдальню розмаловали професійні митці з Ленінградської академії, а найцікавіше те, що фарбу вони виварювали із жіночої спідньої білизни [8, с. 83].

По-різному ставилися «алжирки» до радянських свят. Загалом у таборах, особливо для «політичних» злочинців, визначні дати історії

Радянського Союзу не святкувалися. Звичайно, що табори для «соціально-небезпечних» злочинців не були винятком. Можна припустити, що «алжирки» як «політичні в'язні» просто не мали права святкувати визначні дати радянської історії. Наприклад, 7 листопада чи 1 травня жінок замикали в бараках і не дозволяли виходити [25, с. 40]. Галина Степанова-Ключникова пам'ятає, що ці дні святкувало табірне керівництво [25, с. 40]. Олена Мамаєва згадує, що в дні великих свят, особливо на свято річниці Великої Жовтневої революції, важко було пережити те, що ти позбавлений волі [18, с. 79]. Одразу жінки згадували, як проходив цей день на волі, коли вони були зі своєю родиною [18, с. 79]. Натомість Сарра Наумова зазначає, що коли вона була в АЛЖИРі (укрю АТДЗБі), усі радянські свята перестали сприйматися нею як визначні дати, й у її пам'яті на той час залишилися лише дати народження її дітей [20, с. 23].

А за словами Ганни Ларіної, дружини «ворога народу», яка відбувала покарання у таборі біля м. Томськ, свят вони чекали, оскільки ходили чутки, що до великих радянських визначних дат або до днів народження Сталіна буде амністія [16, с. 15].

У сталінських таборах перед арештантами часто стояло питання, як витримати перебування і зберегти людське обличчя. Воно виникало, тому що ув'язнені перебували в жахливих умовах: постійний голод, тяжка праця, знущання, як керівництва або робітників табору, так і арештантів, засуджених як «соціально-близьких» злочинців, тощо. Перед «алжирками» таке питання стояло не так гостро, тому що вони перебували в іншому закритому табірному просторі, у якому були зосереджені лише політичні ув'язнені, у цьому випадку – дружини «ворогів народу».

Жінки постійно спілкувалися між собою, у них складалися дружні стосунки, які допомагали витримати перебування у таборі. Арештантки, пов'язані одним горем, підтримували одна одну як морально, так і фізично. За допомогою спілкування, взаємодопомоги, людяності жінки боролися з горем від втрати родини та своїм минулим життям. Звичайно, біль від того, що жінки позбавлені у таборі найважливішого, а саме – материнства, не міг зникнути зовсім, але жінкам було легше, коли вони відчували, що хтось потребує їхньої уваги, що вони комусь потрібні.

Важливе місце в повсякденному житті жінок Акмолінського табору посідало дозвілля. Попри відсутність КВЧ у таборі, жінки самостійно організовували культурну самодіяльність у свій віль-

ний час. Творчість допомагала жінкам розвіяти тугу, зняти моральне та фізичне напруження, відволіктися від сірого гулагівського повсякдення. І навіть утома та жахливі умови утримання не зупиняли невірниць. Арештантки мали можливість займатися тим, що їм було цікаво, тим, що покращувало кожен день табірної повсякдення. Як бачимо зі спогадів, керівництво табору не було проти самостійної організації дозвілля жінками.

Отже, дружба та творчість у таборі мали важливу роль та виконували низку функцій. Вони полегшували життя жінок у таборі, були своєрідними способами виживання. Взаємопідтримка,

людяність та самовираження через творчість допомагали підтримувати психологічне здоров'я.

Висновки. Акмолінський табір для дружин зрадників Батьківщини та повсякдення його ув'язнених є малодослідженим у вітчизняній історіографії. Аналіз життя жінок у специфічному просторі табору є важливим для розвитку гендерних студій у нашій державі, адже наразі даній тематиці приділяється мало уваги серед дослідників.

Вивчення таборів ГУЛАГу необхідне для подолання наслідків тоталітарної спадщини та для запобігання повторення таких сторінок у майбутньому української держави.

Список літератури:

1. Анцис М.Л. Спецотделение № 17. URL: <http://www.sakharov-center.ru/museum/library/unpublished/?t=anzis> (дата звернення 11.06.2019).
2. Афонина Т.П. Воспоминания узниц АЛЖИРа. *Малиновские вехи: Сб. публикаций и воспоминаний (от АЛЖИРа до современной Малиновки)*. Малиновка; Астана, 2003. С. 13–14.
3. Вронська Т.В. Упокоєння страхом: сімейне заручництво у каральній політиці радянської влади (1917–1953 рр.) : наукове видання. Київ : Темпора, 2013. 624 с.
4. Гапак М.В. На небезпечній службі в ГУЛАГу. Ужгород : Патент, 1999. 149 с.
5. ГДА СБУ. Ф. 9. Спр. 81. Арк. 19–31.
6. Грановская Л. И. Арест. *Нева*. 1991. № 9. С. 193–198.
7. ГУЛАГ: Главное управление лагерей. 1918–1960 / Ред. А. Яковлева; сост. А. Кокурин, Н. Петров. Москва : Международный фонд «Демократия», 2000. 885 с.
8. Даниленко М.Л. Стерегли нас как золото, а ценили как г... *Страницы трагических судеб: Сб. Воспоминаний жертв полит. репрессий в СССР в 1920–1950-е гг.* Алматы: Жеті жаргы, 2002. С. 19–85.
9. Добровольский И.В. ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои. Франкфурт на Майне ; Москва, 1999. 453 с.
10. Елеуханова С.В. История Карлага: охрана, режим и условия содержания заключенных (1930–1956 гг.) : автореф. дисс. ... к-та ист. наук: Караганда, 2009. URL: <http://avtoreferats.com/article/view/id/15779> (дата звернення: 28.06.2019).
11. Иванова Г.М. История ГУЛАГа, 1918–1958: социально-экономический и политико-правовой аспекты. Москва : Наука, 2006. 438 с.
12. Кись О.Р. Українки в ГУЛАГу: вижити значить перемогти. Львів : Інститут народознавства НАН України, 2017. 288 с.
13. Китаева Л. А. О моих родителях. ГУЛАГ: его строители, обитатели и герои. Франкфурт на Майне, Москва, 1999. С. 372–376.
14. Косталевская Т.В. Воспоминания. *Вся наша жизнь: Воспоминания Галины Ивановны Левинсон и рассказы, записанные ею*. Москва: «Мемориал», 1996. С. 114–127.
15. Кучумова О.М. Жены. URL: <http://www.sakharov-center.ru/asfcd/auth/?t=page&num=6279> (дата звернення: 12.05.2019).
16. Ларина А.М. Незабываемое. Москва : Изд-во АПН, 1989. 365 с.
17. Майжолова-Куленова В. Бывает радость и в тяжелые дни. *Страницы трагических судеб: сб. воспоминаний жертв политических репрессий в СССР в 1920–1950-е гг.* Алматы : Жеті жаргы, 2002. С. 169–174.
18. Мамаева Е.А. Жизни прожить. Москва : Копи-центр, 1998. 149 с.
19. Музейно-мемориальный комплекс жертв политических репрессий и тоталитаризма «АЛЖИР». URL: <https://museum-alzhir.kz/ru/> (дата звернення: 25.05.2019).
20. Наумов А. История одного детства. *История*. 2001. Вип. 28. С. 1–9.
21. Поль И.Л. Оглянься со скорбью: История одной семьи. Иркутск : Сиб. кн. изд-во, 1991. 192 с.
22. Рогинский А.Б., Даниэль А.Ю. Аресту подлежат жены. URL: <http://polit.ru/article/2003/10/30/628134/> (дата звернення: 15.07.2019).
23. Салтык Г.А. Воспоминания бывших узников исправительно-трудовых лагерей СССР как исторический источник. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/vospominaniya-byvshih-uznikov-ispravitelno-trudovyh-lagerey-sssr-kak-istoricheskiy-istochnik> (дата звернення: 15.03.2018).

24. Солженицын А.И. Архипелаг Гулаг. Москва : ИНКОМ МВ, 1991. Т. 6. 432 с.
25. Степанова-Ключникова Г.Е. Казахстанский АЛЖИР. Москва, Малиновка, Астана : Ассоциация жертв незаконных полит. репрессий, 2003. 62 с.
26. Эпплбаум Э. ГУЛАГ. Паутина Большого террора. Москва : Моск. школа полит. исследований, 2006. 608 с.

Bondarenko P.S. PLACE AND ROLE OF LEISURE AND RELATIONS OF PRISONERS IN AKHMOLIN CAMP FOR THE WIVES OF TRAITORS OF THE MOTHERLAND

This study proposes to consider some aspects of the everyday life of prisoners of Akmol Labour Camp for Wives of Traitors of the Motherland. It was created specifically for family members of enemies of the people, but most of the prisoners were the wives of men convicted of so-called political crimes.

Everyday life developed in Akmol camp was different from the life of other system camps of different modes and different types. Women had their own camp space, which was characterized by a specific way of life, entertainment, ways of survival: a space with a large number of Soviet female intellectuals, who were torn from their families and from normal life.

The main task of the research is an attempt to analyze the function, and to show the main role of such aspects of everyday life of prisoners of Akmol camp as communication, friendship between women, as well as forms of leisure.

Women served their sentences in a separate, closed specific space. Women struggled with grief by communicating with each other, and establishing friendly relations. When arranging their leisure time, the prisoners were distracted from the realization that they were behind barbed wire.

The research methodology is based on the method of critical analysis of sources, methodology of daily history, as well as general scientific principles of analysis and synthesis. In the present article, the author uses anthropocentric approach, due to the fact that the object of scientific research is a person, as well as a gender approach for a deeper analysis of everyday life of women in the Gulag.

The issue of everyday life of women in the Gulag camps is insufficiently studied in modern Ukrainian history. The conclusions drawn by the author, as well as further study of the subject are critical for the development of such areas in the national historiography as every day and gender history.

Key words: *history of everyday life, gender studies, women's history, «enemy of the people», «a family member of a traitor of the Motherland», the Akmol Labour Camp for Wives of Traitors of the Motherland, political prisoners.*

УДК 782.1(477)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.3>**Лукава Д.В.**

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

УКРАЇНСЬКІ КОМПОЗИТОРИ У ФОРМУВАННІ НАЦІОНАЛЬНИХ ТРАДИЦІЙ ОПЕРНОГО МИСТЕЦТВА (КІНЕЦЬ ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті досліджено шляхи розвитку українського оперного мистецтва – це той жанр музичного мистецтва, який надає можливість відтворити невлесний подих часу, пізнавати не лише навколишній світ, а й перспективи його збереження і гармонійного розвитку.

Формування української композиторської школи, перш за все, пов'язане із творчістю М. Лисенка, творчість якого стала основою для створення української національної музичної школи та сподівання на становлення її на рівні європейської культури. Саме на основі творчості М. Лисенка була спроба підсумувати період розвитку української музики. Він сформував та дав визначення майже всім творчим жанрам української музики. Теоретичні праці Лисенка в галузі музичного фольклору суттєво вплинули на розвиток української науки про народну музичну творчість, а також на педагогічну діяльність, де сформував основи вищої музичної освіти в Україні.

М. Лисенко зробив значний внесок, насамперед, у сферу оперного мистецтва України. Його опера «Тарас Бульба» і сьогодні залишається прикладом історико-героїчної національної музичної драми. Композитор поширює традиції в оперному жанрі, розвиваючи європейський оперний жанр на національних засадах. Усі оперні жанри – арії, ансамблі, увертюри з народно-пісенною інтонацією, гармонійними колоритом та забарвленням української музичної культури. Лисенко-фольклорист зібрав та опрацював велику кількість українських народних пісень та дум. Першою оперою вважається «Наталка Полтавка» І. Котляревського, створена 1819 р. й поставлена трупною Полтавського театру.

Для становлення та розвитку національної музичної культури України ХІХ сторіччя особливого значення набула українська опера, передумовою якої була народна музика національно-історичного спрямування. До того ж, фольклорна основа сприяла формуванню деяких професійних жанрів, зокрема опери та інструментальних п'єс. Отже, слід виділити українських композиторів, які зробили значний внесок у розвиток українського оперного мистецтва та увійшли до історії світової музики.

Ключові слова: опера, українське оперне мистецтво, М. Лисенко, українські композиторські школи, фольклор, музична культура.

Постановка проблеми. Однією з визначних складових соціально-культурного розвитку української нації в ХІХ ст. став процес формування та становлення української композиторської школи, частиною якого було створення національної класичної опери. Сьогодні опера є неймовірним витвором мистецтва художньої творчості Нового часу. Опера є видом музично-театрального мистецтва, а також це музично-драматичний твір, основою якого є синтез слова, сценічного дійства та музичного твору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню шляхів розвитку українського оперного мистецтва присвячені ґрунтовні праці таких учених, як Л. Архимович, М. Черкашина-Губаренко, значну увагу цьому питанню приділили у своїх роботах відомі музикознавці

О. Шреєр-Ткаченко, М. Загайкевич, Л. Корній, Л. Кияновська та інші науковці; оперна творчість окремих українських композиторів розглядалася в монографіях вітчизняних науковців (Т. Булат, С. Павлишин, М. Загайкевич, І. Драч та інші), віднедавна у працях сучасних дослідників вивчаються питання, пов'язані з вокально-виконавськими традиціями в українській опері (В. Антонюк, А. Кулієва, І. Присталов).

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні особливостей розвитку та формуванні національних традицій українських композиторів в оперному мистецтві.

Виклад основного матеріалу дослідження. Формування української композиторської школи, перш за все, пов'язане із творчістю М. Лисенка. Творчість Лисенка стала основою

для створення української національної музичної школи та сподівання на її становлення на рівні європейської культури. Саме на основі творчості Лисенка була спроба підсумувати період розвитку української музики. Він фактично сформував та дав визначення майже всім творчим жанрам української музики. Теоретичні праці Лисенка в галузі музичного фольклору суттєво вплинули на розвиток української науки про народну музичну творчість, а також на педагогічну діяльність, де він сформував основи вищої музичної освіти в Україні.

М. Лисенко зробив значний внесок, насамперед, у сферу оперного мистецтва України. Його опера «Тарас Бульба» і сьогодні є прикладом історико-героїчної національної музичної драми. Композитор поширює традицію своїх попередників і в оперному жанрі, розвиваючи європейський оперний жанр на національних засадах. Усі оперні жанри – арії, ансамблі, увертюри з народно-пісенною інтонацією, гармонійними колоритом та забарвленням української музичної культури. Лисенко-фольклорист зібрав та опрацював велику кількість українських народних пісень та дум.

Першою оперою стала «Наталка Полтавка» І. Котляревського, створена 1819 р. й поставлена трупною Полтавського театру.

В опері «Наталка Полтавка» вперше прозвучали народні пісні та визначено характерну національну ідентичність. Оспівано патріотичну тему, де відтворено події з історії України – Запорізька Січ, козаки, які перебували під владою турецького султана. Композитор відтворив сюжет і образи, які створюють красиву і, водночас, веселу мелодраму з романтичними традиціями. Тому наприкінці ХІХ – початку ХХ ст. опера «Наталка Полтавка» посіла чільне місце в репертуарі відомих театральних труп Кропивницького, Садовського, Саксаганського, Старицького та інших. Вона мала значний успіх під час їх гастролей на Кавказі, Далекому Сході, в Сибіру, Молдавії, Білорусі, Литві. 1893 р. «Наталка Полтавка» була поставлена в Парижі трупною Г. Деркача, головну роль виконувала провідна українська артистка З. Зарницька. В 1913 р. опера знову з великим успіхом підкорювала французьку сцену, партію Наталки виконувала співачка Ратмінова [1, с. 154–155]. Надалі «Наталка Полтавка» з неодмінним успіхом демонструвалася в театрах СРСР і за кордоном. Донині «Наталка Полтавка» І. Котляревського – М. Лисенка залишається однією з

найулюбленіших та найпопулярніших вистав (див. рис. 1, рис. 2).

Рис. 1.

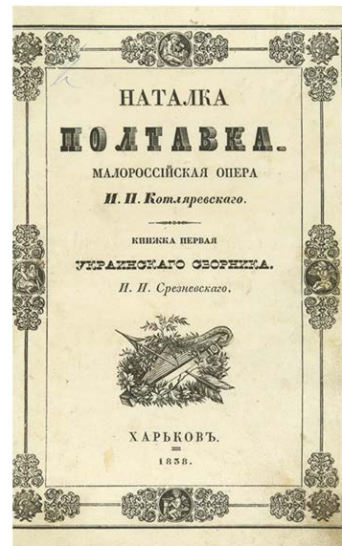

Рис. 2

Послідовниками М. Лисенка стали молодші, але талановиті сучасники – К. Стеценко, Я. Степовий, О. Кошиць, М. Леонтович.

Зокрема, це М. Калачевський та Петро Сокольський (1832–1887), який наслідував М. Лисенка щодо розвитку української опери на основі українських національних традицій. М. Калачевський (1851–1897) знаменитий як один з перших авторів симфонії в українській музиці, що взяв за основу українські народні пісні. "Українська симфонія" М. Калачевського – визначний національний, глибинно-народний твір. Композитор вміло використовував для теми симфонії народні мелодії, витончено та вправно зберіг їхні жанрові

особливості та створив неповторні народні образи. Не абиякого значення для формування національної самосвідомості на західноукраїнських землях набула творчість Михайла Вербицького (1815–1870). «Заповіт» Т. Шевченка на музику М. Вербицького став надзвичайно популярним у Галичині. Одним із символів незалежної України (з 1992 р.) став національний гімн «Ще не вмерла Україна» – музика М. Вербицького, слова П. Чубинського. У симфонічній музиці композитор також намагався поєднати європейську класичну симфонію та традиційну українську національну музичну культуру. Слід зазначити також діяльність у сфері музичного мистецтва Західної України композитора, диригента Остапа Нижанківського та Анатолія Вахнянина, які відзначилися як майстри хорової музики.

У другій половині XIX ст., майже через тридцять років із моменту створення «Наталки Полтавки» І. Котляревського, розпочав композиторську діяльність у музично-драматичній сфері видатний український бас-баритон імператорських театрів С. Гулак-Артемівський, який створив водевілі «Картина степового життя циган» (1851), «Ніч напередодні Іванова дня» (1852), вокально-хореографічний дивертисмент «Українське весілля» (1851), що утримувався в театральному репертуарі понад десять років. Неймовірний голос та музичний талант стали запорукою його творчого майбутнього. Видатний композитор М. Глінка, перебуваючи в Україні, набирав співаків до Придворної капели та взяв С. Гулак-Артемівського до Петербургу. Згодом за допомоги Глінки він виїхав до Італії, де майже через два роки тріумфально дебютував у Флорентійській опері. Слід зазначити, що Гулак-Артемівський є не тільки визначним співаком, а й видатним актором, який є основоположником одного з провідних в українській музиці жанру – побутової опери – це опера «Запорожець за Дунаєм», яка і на сьогодні є популярною.

Найбільшим досягненням композитора стала опера «Запорожець за Дунаєм», написана в 1862 р. та поставлена в Маріїнському театрі в 1863 р. Цей твір був першою національною українською лірико-комічною оперою. Упродовж 1863–1865 рр. «Запорожець за Дунаєм» мав успіх у Петербурзі та Москві. З того часу й дотепер «Запорожець за Дунаєм» є невід’ємною складовою репертуару українського оперного театру (рис. 3).

Рис. 3

Різкі зміни щодо ставлення царя й уряду до українського руху спричинили події польського повстання 1863 р. – толерантність було змінено на переслідування, заарештовано, вислано до північних російських губерній багатьох активних громадських діячів (П. Чубинського, О. Кониського, П. Єфименка), закрито недільні школи та школи з українським навчанням тощо. Міністр внутрішніх справ П. Валуєв 20 липня 1863 р. видав циркуляр про заборону друкувати підручники та наукову літературу українською мовою, зазначивши, що «ніякої окремої малоросійської мови не було, нема й бути не може» [4, с. 434]. Українофобське ставлення царського уряду до культурного життя Малоросії виявлялося в різних безпідставних і безглузких заборонах щодо українських вистав, концертів, святкувань літературно-мистецьких ювілеїв тощо. Наприклад, у Києві в 1867 р. з великими труднощами одержано дозвіл на проведення концерту українських пісень, тексти яких при цьому необхідно було співати французькою; в Полтаві на початку шістдесятих заборонено вистави «Наталки Полтавки» у зв'язку з тим, «що ціни на виставу занизькі» тощо [3, с. 598]. Однак це не була ще повна заборона всього українського. Так, у 1865–1868 рр. та в 1874–1876 рр. в Єлисаветграді за участю М. Кропивницького, І. Карпенка-Карого й інших талановитих акторів давалося ряд українських вистав; відбувалися українські театральні постановки в Чернігові та Полтаві; з 1872 р. аматорським гурткам було дозволено давати українські вистави в Києві, відтоді розпочалася активна

театральна діяльність М. Старицького і М. Лисенка, які влаштували вистави в будинку сім'ї Ліндфорс [3, с. 598]. Нового удару по українському руху завдано в травні 1876 р. Тоді імператор Олександр II підписав таємний «Емський акт» (діяв до 1905 р.), що забороняв друкування українською мовою книжок (крім історичних документів і белетристики), навіть українських текстів до нот, театральні вистави українського репертуару, читання лекцій українською мовою, імпорту українських видань [4, с. 436].

Театр 80–90-х рр. XIX ст. став в Україні тією національною установою, яка в часи гнітючої реакції, на тлі адміністративно-урядової, шкільної та церковної русифікації, несла народові живе українське слово, оповідала про історичну минувшину та пробуджувала національні почуття, розвивала українську культуру в широкому загалі, що перетворювало театральну справу на один із найважливіших чинників українського національно-культурного руху. З другої половини XIX ст. на території України розпочався новий етап розвитку музичної культури.

У 1881 р. заборону щодо українських сценічних вистав скасовано, (щоправда, за умови репертуарного паритету в театральній трупі українських і російських п'єс) [2, с. 264]. Настав час блискучого розквіту українського драматичного мистецтва, видатними представниками якого стали театральні діячі: М. Кропивницький, М. Заньковецька, М. Садовський, П. Саксаганський, І. Карпенко-Карий, М. Садовська-Барілотті, Г. Затиркевич-Карпинська, Л. Ліницька та ін.

У сфері оперної музики та музики до драматичних п'єс слід відзначити П. Ніщинського, який є автором музики до драми Т. Шевченка «Назар Стодоля». До того ж найвідомішим його твором є «Вечорниці», який є вступною частиною другої дії, тобто частиною п'єси «Назар Стодоля». Згодом твір «Вечорниці» було визнано окремим твором, до складу якого входили декілька вокальних номерів, що супроводжувалися оркестром. Основу музичних композицій складають матеріали народних пісень й танців.

Основою музичної композиції «Вечорниць» є хор «Закувала та сива зозуля» – один з найвидатніших чоловічих хорів в українській музиці.

П. Ніщинський не займався професійно композиторською діяльністю, це стосувалася майже всіх митців того часу. Його творчі доробки (музикування) були, так би мовити для домашнього вжитку. Основним видом діяльності та прибутку П. Ніщинського була перекладницька діяльність

та викладання грецької мови у школах і гімназіях. Як фахівець із класичної літератури, він здійснив переклад «Антигони» Софокла та «Одіссеї» й «Іліади» Гомера українською мовою.

Необхідно зазначити, ще одного композитора-аматора – М. Аркаса (1853–1909), який відіграв надзвичайно важливу роль в історії української музики другої половини XIX ст. М. Аркас, як і П. Ніщинський, не здобув спеціальної фахової композиторської освіти. Коло його інтересів було винятково різноманітним. Вроджений творчий талант та музичний дар спричинили появу його визначних музичних творів. М. Аркас став відомим в історії музики як автор опери «Катерина», за однойменною поемою Т. Шевченка, яка є першою в українській музиці оперою на його текст. Недостатній рівень музичної освіти не міг задовольнити рівень музично-сценічного твору, тому М. Аркасу допомагали музиканти-фахівці, які здійснили оркестрування опери для малого складу оркестру. До того ж, чіткість пісенної мелодики, яскравість та ліричність відчуттів, сердечність та правдивість вислову, що повністю розкриває зміст твору та дає можливість для здогадок слухача зробили його неймовірно популярним. Опера «Катерина» була поставлена на сцені у Москві (1899 р.) українською трупою Кропивницького і набула не абиякої популярності.

Магічний і привабливий, парадоксальний і органічний, суперечливий і гнучкий жанр опери є одним із найвеличніших відкриттів. Опера – це той жанр музичного мистецтва, який надає можливість відтворити невловимий подих часу, пізнавати не лише навколишній світ, а й перспективи його збереження і гармонійного розвитку. В одній з останніх своїх праць, присвячених опері, Б. Покровський зізнається: «Коли б я був монархом чи президентом, я заборонив би все, крім опери, на три дні. За три дні нація прокинулася б свіжою, розумною, мудрою, багатою, ситою, веселою. Я говорю це не тому, що я служитель опери і переймаюся оперою, а тому, що я в це вірю» [5].

Висновки. Підсумовуючи вищенаведене, можна дійти висновку, що для становлення та розвитку національної музичної культури України XIX століття особливого значення набула українська опера, передумовою якої була народна музика національно-історичного спрямування. До того ж фольклорні основи слугували формуванню деяких професійних жанрів, зокрема опери та інструментальних п'єс. Отже, слід зазначити українських композиторів, які зробили той значний внесок у розвиток українського оперного мистецтва та увійшли до історії світової музики.

Список літератури:

1. Барабан Л. До питання про вітчизняну та зарубіжну інтерпретацію драматургії І. Котляревського. *Творчість Івана Котляревського в контексті сучасної філології*. Київ : Наукова думка, 1990. С. 151–161.
2. Гнидь Б. Історія вокального мистецтва. Київ : НМАУ, 1997. 320 с.
3. Історія української культури / за ред. І. Крип'якевича. Київ : Либідь, 2000. 656 с.
4. Попович М. Нарис історії культури України. Київ : АртЕк, 1998. 728 с.
5. Лепская Л. Театр графа Н.П. Шереметева и реформа К.В. Глюка. *Русская музыка. Рубежи истории : мат-лы Междунар. науч. конф. Научные труды Московской государственной консерватории имени П.И. Чайковского. Кафедра истории русской музыки. Сб. 51.* / редкол.: С.И. Савенко, И.А. Скворцова, Е.Г. Сорокина, Е.М. Царёва. Москва : МГК им. П.И. Чайковского, 2005. С. 260–270.

Lukava D.V. UKRAINIAN COMPOSERS IN THE FORMATION OF THE NATIONAL TRADITIONS OF OPERA ART (THE END OF THE XIX – THE BEGINNING OF THE XX CENTURY)

The article highlights the ways of the development of the Ukrainian opera art. This is the genre of musical art, which gives an opportunity to recreate the character of time, to know the surrounding world as well as the prospects for its preservation and harmonious development.

The formation of the Ukrainian composer's school deals with the works of M. Lysenko. M. Lysenko's creativity has become the basis for the creation of the Ukrainian national musical school and the hope for its formation at the level of the European culture. Basing on M. Lysenko's works, we can summarize the period of the development of Ukrainian music. He formed and gave a definition to almost all creative genres of Ukrainian music. M. Lysenko's theoretical activity in the field of musical folklore significantly influenced the development of the Ukrainian science of folk music, as well as pedagogical activity, which formed the foundations of the higher musical education in Ukraine.

M. Lysenko made a significant contribution, first of all, to the sphere of opera art of Ukraine. His opera "Taras Bulba" has been still an example of historical heroic national musical drama. The composer distributed traditions in the opera genre and developed an European opera genre on a national basis. All operatic genres - arias, ensembles, overtures are full of the folk song intonations, harmonious motives of the Ukrainian musical culture. M. Lysenko as a folklorist collected and worked out a large number of Ukrainian folk songs and dumas. "Natalka Poltavka" by I. Kotlyarevsky, created in 1819, is considered the first national opera, which was staged by the troupe of the Poltava Theatre.

Thus, the Ukrainian opera made a great impact in the development of the national musical culture of Ukraine of the 19th century. Its prerequisite was the national music of the national-historical character. In addition, the folk contributed the formation of some professional genres such an opera and instrumental pieces. Thus, it should be noted that the Ukrainian composers, who made a significant contribution to the development of Ukrainian opera art, entered the history of world music.

Key words: *opera, Ukrainian opera art, M. Lysenko, Ukrainian composer schools, folklore, musical culture.*

Меренков Г.А.

Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

ХАРИТАТИВНА ДІЯЛЬНІСТЬ ПІЗНЬОПРОТЕСТАНТСЬКИХ ЦЕРКОВ В УКРАЇНІ: ТЕНДЕНЦІЇ РОЗВИТКУ

У статті досліджено соціально-благодійну діяльність протестантських церков в незалежній Україні з наголосом на її тенденційному розвитку. Розглянуто різницю між харитативною діяльністю світських персоналій, організацій та протестантських церков. В результаті чого доведено, що в більшості випадків світська благодійність характеризується значними грошовими внесками, які в більшості випадків мають одноразовий характер. Протестантська благодійність носить систематично-динамічний характер, оскільки більшість протестантів в основі своєї світоглядної концепції вбачає шлях виконання принципу «люби ближнього як самого себе». Переконаливо доведено, що протестантська благодійність має три тенденції наслідування та розвитку: наслідування прикладу Ісуса Христа, свідчення суспільству про Бога і його моральні принципи, утвердження в суспільній свідомості гідності людини як подоби Божої. Показано, що християнська благодійність виходить за межі простого бажання кількісно збільшити свою церкву і показати оточенню власну доброту за рахунок надлишку матеріальних ресурсів. Виявлено, що серед протестантських лідерів назріла необхідність виходити за рамки виключно гуманітарної роботи. Сучасність вимагає привносити християнські цінності в управлінську і політичну сфери. Більше того зроблено висновок про те, що протестантські церкви, маючи в основі свого соціального богослов'я вічні моральні принципи, а також, формуючи бачення перспективи розвитку країни, повинні брати участь не тільки в харитативній діяльності, але й активніше виступати зі своїм баченням у публічній, управлінській і політичній сферах. Виявлено, що у зв'язку з подіями на Сході України протестантизм в Україні виявив харитативність на рівні із світовими благодійними організаціями та зайнявши нішу на державному рівні. Через це напрями допомоги українському суспільству були розширені від локальних до національних інтересів.

Ключові слова: харитативність, протестантська благодійність, український протестантизм.

Постановка проблеми. Харитативна діяльність є одним з найяскравіших проявів соціальної активності пізньопротестантських церков, у незалежній Україні стала фактично візитівкою п'ятдесятницьких, баптистських, адвентистських громад. Церкви, які мають різні погляди на деякі доктринальні питання, цілком єдині в тому, що стосується необхідності займатися благодійністю, допомагати ближнім, особливо тим верствам населення, які опинилися в скрутному становищі. За визначенням українського законодавства «благодійна діяльність – добровільна особиста та/або майнова допомога... що не передбачає одержання благодійником прибутку, а також сплати будь-якої винагороди або компенсації благодійнику від імені або за дорученням бенефіціара» [1]. Станом на 2017 рік масштаб благодійної діяльності протестантів виглядає наступним чином. У статті «Протестанти – надбання України» на сайті Асоціації «Поклик» [2] зазначається, що 100 000 дітей були безпритульними у 90-х роках,

тоді проблему почали вирішувати 50 християнських дитячих будинків. На сьогодні в Україні діють «23 соціально-психологічні центри для дітей, для матері та дитини. 20 000 дітей-сиріт перебувають під опікою евангельських віруючих сьогодні». Автори статті зазначають, що завдяки благодійності евангельських християн «в 2011 році сиріт, які потребували всиновлення, було 30 000, а в 2017-му залишилося тільки 6 000». Крім того, 300 християнських центрів соціальної реабілітації для алко- та наркозалежних успішно реабілітували 50 000 осіб. Безпритульні, інваліди та малозабезпечені регулярно отримують допомогу від евангельських церков, місій, фондів, та організацій. Діють благодійні медичні клініки. За останніх 10 років більше 150 000 людей отримали безкоштовне лікування, адже «евангельські християни забезпечують лікарні медичним обладнанням, а хворих – ліками, протезами, візками та опікою».

З початком бойових дій на сході України тільки у перші місяці християнські волонтери евакую-

вали 55 000 переселенців. Відкрито понад 60 благодійних їдалень. «Відновили 430 будинків та забезпечили дровами 400 домівок. Зібрали понад 4 000 тонн продовольчої та 800 тонн гуманітарної допомоги». Згодом один єпископ Житомирщини відправив 120 вантажівок продовольчої та гуманітарної допомоги. Віруючі Рівненщини зібрали біля 200 вантажівок, що становить близько 5 000 тонн. Центр допомоги Запоріжжя надав 300 тонн, а одна з міжнародних місій передала 2 500 тонн допомоги. Щодо соціальної роботи для осіб, позбавлених волі, то 90 % тих, хто пройшов духовну реабілітацію завдяки протестантам, не повертаються за ґрати. Розвинулось капеланське служіння (110 євангельських служителів у 22 військових частинах). Також на сайті благодійної організації ADRA Ukraine – українського представництва Адвентистського агентства допомоги та розвитку – констатується, що «з початку Євромайдану і збройного конфлікту на Донбасі в 2014 році ADRA Ukraine надала допомогу понад 950 000 особам у 15 регіонах України (станом на 2016 рік), сьогодні ця цифра сягає більше мільйона осіб» [3].

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати харитативну діяльність пізніх протестантських церков в Україні з наголосом на її основні тенденції розвитку.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені такі завдання:

1. Визначити аспекти схожості та відмінності між харитативністю світською та церковною;
2. Встановити суспільний і внутрішньо-церковний харитативний вимір благодійно-гуманітарної протестантської діяльності;
3. Встановити співвідношення церковних і державних ініціатив у вирішенні соціальних проблем в Україні.

Виклад основного матеріалу дослідження. На початку дослідження поставимо запитання: Чи має харитативна діяльність церков виразні особливості в порівнянні зі світською благодійністю? У багатьох випадках можна помітити, що благодійністю поза церквою займаються, як правило, артисти, бізнесмени, політики, що мають великі прибутки, або організації, створені ними. Таким чином, виділити порівняно невелику частину своїх коштів на той чи інший вид благодійної допомоги не означає в цьому випадку віддати все, не означає бути готовим пожертвувати власним життям заради допомоги комусь. Приклади виявлення такої позиції серед заможних людей зустрічаються в публікаціях українських ЗМІ. Так, відо-

мий артист Андрій Кузьменко (1968–2015 рр.) у 2010 році виступив у ролі ведучого благодійного аукціону в Луганську, метою якого було допомогти дітям-сиротам. На заході були присутні представники місцевої бізнес-еліти, але, як повідомили ЗМІ, сам артист був незадоволений тим, як вони поставились до благодійництва і покинув аукціон ще до його закінчення. Автори картин, що були виставлені на аукціоні, також наголошували, що ціна цих картин являє лиш мізерну частку від того доходу, який мають присутні заможні люди, отже, їхня неготовність жертвувати на благу справу дивувала [4].

Слід сказати, що благодійність може і в ідеалі повинна бути щирою навіть у випадку наявності великих коштів у благодійника. І мотивом милосердя і соціальною відповідальністю керуються не тільки християни. Але у Євангелії різні прояви благодійності проілюстрував Христос, коли схвалив жінку, що поклала у храмову скарбницю дві лепти, як таку, що поклала більше за всіх, «бо всі клали від лишка свого в дар Богові, а вона поклала з убогства свого весь прожиток, що мала...» (Луки 21:3-4). Тож християнська і зокрема протестантська благодійність відповідно до настанов Ісуса Христа ґрунтується не на наявності надлишку, а на готовності служити комусь, віддаючись повністю, готовності жертвувати собою заради інших, заради Бога і ближніх. Це істотна ознака, яка в багатьох випадках відрізняє харитативну діяльність протестантських церков від діяльності багатьох світських благодійників, адже цей принцип глибоко укорінений у світогляді християнина і є частиною його світогляду і богослов'я, глибинних переконань. Як зазначав доктор філософських наук Михайло Черенков про гуманітарні проекти євангельських християн, «служіння суспільству спирається вже не стільки на окремі ініціативи, скільки на соціально-богословську позицію» [5, с. 403].

Слід сказати, що першою з українських протестантських церков опрацювала й оприлюднила «Основи соціального вчення» у вигляді документу Церква адвентистів сьомого дня в Україні (2003 рік). У цьому документі мета соціального служіння церкви, а отже, і благодійності, постає як «утвердження в суспільній свідомості гідності і цінності людської особистості як створеної за образом і подобою Бога і розкриття християнської любові і доброти» [6, с. 301].

Але у випадку з українськими протестантами не завжди соціальне богослов'я оформлене як документ, що не заважає їм керуватись тими ж

самими євангельськими принципами. Богословська позиція, як зазначає Михайло Черенков, «не є оформленою і кодифікованою, але вже існує як візія, концепт, ідейне підґрунтя праксису». Служіння церкви суспільству – це водночас і проповідь, і втілення євангельських принципів і цінностей як «абсолютних світоглядних орієнтирів» [5, с. 403].

Слід сказати, що і під час розгляду благодійності загалом, яка містить як світський, так і релігійний складники, розрізняють мотиви, що рухають приватними особами, і мотиви, що рухають організаціями. Так, якщо мотиви приватних осіб частіше спираються на моральний аспект, то «серед мотивів організацій велику питому вагу мають прагматичні мотиви, пов'язані із формуванням сприятливого середовища задля успішної діяльності організації, створенням конкурентних переваг і формуванням власного іміджу» [7, с. 141].

Існує теза, що реальна мета протестантської благодійності полягає винятково в прозелітизмі, що може сприйматися як корисливий мотив, притаманний релігійній організації в цілому, бажання поповнити церкву кількісно. Але, як ми зазначали вище, саме богословська позиція церкви як організації містить вчення про безкорисливість мотивів, соціальне вчення, яким керуються віряни. Не можна пояснити корисливими мотивами вчинки, коли християнські волонтери дійсно ризикували життям і наражали себе на небезпеку, реалізуючи благодійні проекти в умовах збройного конфлікту останніх років, або працювали з повною віддачею задля тих верств населення, що не поспішали ставати практикуючими християнами. Справді, церковна благодійність тісно пов'язана з місіонерством, заклик на повернутися до Бога, але у той же час надія на вдалий результат такої місії для протестантських благодійників не є вирішальним мотивом робити благу справу.

Та й робота для соціальних низів робить такий розрахунок дуже не виправданим, адже навіть якщо охрестити бездомних, хімічно залежних або позбавлених волі, то такі нововернені потребуватимуть потужних інвестицій ще багато років, якщо не решту всього життя, та й репутації релігійної організації такий контингент може зашкодити.

Яскравим прикладом є висловлювання, що містяться у книзі пастора Української євангельської церкви, волонтера, капелана Сергія Косяка «Донбасс, которого ты не знал». Сергій сприяв спасінню з полону та евакуації тисяч

осіб з Слов'янська, Донецька, Шахтарська, Горлівки, Дебальцева. З 2014 року працює в «сірих зонах» – благодійні місії в Песках і Тоненькому, підтримка життя у прифронтовій Мар'їнці, оздоровлення й реабілітація дітей з постраждалих районів. У своїй книзі-щоденнику він описує, як протестантські волонтери виявилися єдиними, хто виявив любов до людей у деяких найнебезпечніших місцях зони АТО. «І ми не соромимося їм говорити, що робимо це тому, що любимо Бога» – зізнається автор [8, с. 204]. Але чи втрачає благодійність сенс, якщо від бенефіціарів нема відгуку? Ні, продовжує Сергій Косяк: «Що найбільш вбиває дух – це невдячність, аморфність, байдужість та безвідповідальність людей.

Але Бог не сказав допомагати тим, хто скаже дякую, Бог сказав нам просто допомагати» [8, с. 117]. Слід сказати, що і кошти від продажу книги «Донбасс, которого ты не знал» теж підуть на благодійну справу – «на створення Будинку побуту і нових робочих місць в прифронтовому селі Гранітному під Маріуполем» [9]. Криза війни останніх років, яка змусила протестантських волонтерів жертвовно служити у вкрай небезпечних умовах, підтверджує слова пастора-капелана.

Отже, як можна переконатися, протестантська благодійність: це 1) наслідування прикладу Ісуса Христа; 2) свідчення суспільству про Бога і його моральні принципи; 3) утвердження в суспільній свідомості гідності людини як подоби Божої. Усі ці принципи виводять справжню християнську благодійність як за межі простого бажання кількісно збільшити свою церкву, так і за межі показати оточенню власну доброту за рахунок надлишку якихось ресурсів. Адже гідність людини – незмінна категорія, яка не повинна залежати ні від надлишку, ні від того, як отримувач допомоги відреагує на призив до покаяння.

Суспільний і внутрішньоцерковний харитативний вимір. Харитативна діяльність протестантів почала масштабуватися не одразу після отримання релігійної свободи в Україні, а поступово, відколи церкви почали більшою мірою відчувати, що у людей крім духовного голоду є дуже багато потреб, без задоволення яких проповідь біблійного вчення не може сприйматися серйозно.

В євангельському середовищі час від часу навіть і досі лунає дискусія, чи погоджуватися з висловом, який приписують Франциску Асизському: «Проповідуйте завжди, і лише за потреби використовуйте слова». Діалектика слів проповіді і благих справ виглядає як діалектика віри й діл, і хоча на їхнє співвідношення у різних кон-

фесій не завжди співпадають погляди, але більшість погодиться з біблійним висловом «віра без діл мертва» (Як. 2:26). Таким чином, виявиться, що без готовності до благодійності у сучасному суспільстві неможлива переконлива проповідь. Адже оточенню важливо в більшості випадків не стільки почути, що каже проповідник, скільки побачити, хто є проповідник, чи можна йому довіряти. Після отримання свободи віросповідання, особливо, коли пройшла епоха масових євангелізацій, суспільство могло приглядатися до церкви лише за умови соціальної активності, спрямованої на щось більше, ніж кількість хрещень. Як підкреслює Михайло Черенков, акцент на соціальному служінні, активна участь церков у вирішенні гострих соціальних та моральних питань суспільства – це «головний напрям і спосіб соціалізації євангельських церков, подолання їх маргінальності та субкультурності, вихід за межі вузькоцерковного і конфесійного служіння і входження у громадянське суспільство та світове християнство» [5, с. 406]. Ще у 2008 році доктор філософських наук Петро Яроцький зазначав: «Соціогуманітарна діяльність, яка характерна для всіх пізньопротестантських конфесій, корегує «вертикальне богослов'я» в бік його горизонталізації; відбувається зміщення акцентів з культурової практики, зокрема хіліастично-есхатологічного вчення, на гуманітарну, освітню, реабілітаційну сферу» [10, с. 330].

А виклики нового часу, починаючи від 2013–2014 років, зокрема події Майдану і війни на сході України, змушують протестантські церкви все більше і більше переосмислювати власну місію в суспільстві та роль «горизонтальної» харитативної діяльності в цій місії. Як стверджує доктор філософських наук Юрій Чорноморець, саме протестантські волонтери, переосмислюючи ідентичність своїх церков, пропонують під час війни суспільству дієві наративи. Говорячи про пастора Петра Дудніка, що спас тисячі людей зі Слов'янська та інших міст Донбасу, Ю. Чорноморець відзначає, серед інших, такі тези цього пастора: «населення Донбасу відкрите до прийняття біблійних цінностей у їх простій та адаптованій формі імперативу: «роби добро іншому, і тобі відразу стане краще». Цей принцип можна назвати «кризовим євангелієм успіху», яке довело свою ефективність при відновленні Слов'янська та інших міст. Таке соціальне Євангеліє адаптує у творчий формі до сучасних умов десять заповідей та принципи Нагірної проповіді Христа, даючи змогу проявлятися не тільки людським ініціативам, але

й Божій благодаті. «Все це сприяє наверненню до християнства як побічній дії практичного застосування наративу П. Дудніка», – зазначає Ю. Чорноморець. На його думку, малі протестантські церкви (разом з УПЦ КП) на сьогоднішній день найбільше відповідають переорієнтації церков від саморозвитку до служіння українському народу [11, с. 39].

Спостереження науковця ще більше підкреслюють ту думку, що лише за умови виходу мети харитативної діяльності за межі бажання кількісно збільшувати свою церкву, можлива справжня євангельська місія, а навернення людей до Бога у такому випадку – побічний ефект служіння. І те, що він є «побічним», ніяк його не принижує. Згідно з Євангелієм, Ісус Христос закликав своїх послідовників бути «сіллю» у суспільстві, але першочергове завдання солі – захищати їжу від зіпсуття, а не намагатися робити сіллю все навкруги. До того ж, можна сказати, що властивості солі з'являються не тоді, коли вона контактує з їжею, а притаманні їй із самого початку. Тож для церков головне – розставити пріоритети у служінні відповідно до цього євангельського принципу.

Слід сказати, що не всі церкви і релігійні організації розуміють завдання соціального служіння і, зокрема благодійності, саме таким чином – як безпосередній вияв властивостей церкви. Наприклад, Свідки Єгови, хоча не відкидають благодійність в її індивідуальних виявах, але не вбачають необхідності у масштабній харитативній діяльності церкви для суспільства, зосереджуючись головним чином на проповіді. Аргументом у цьому випадку виступає думка, що жодна благодійність не вирішить всіх проблем людства, які здатен вирішити тільки Бог, а часткового вирішення недостатньо: «Усунувши причини людських страждань, Бог здійснить те, що людині не під силу. Ось чому Свідки Єгови не створюють благодійних організацій. Однак вони, наслідуючи Ісуса Христа, жертвують свої кошти і час на проголошення «доброї новини про Боже царство» (Матвія 24:14; Луки 4:43)» [12].

Інший підхід демонструє Церква адвентистів сьомого дня, хоча вона, як і свідки Єгови, також має вчення, зосереджене на есхатології і майбутніх подіях. Як ми вже зазначали вище, адвентисти керуються у соціальній діяльності принципом гідності людини, який актуальний будь-коли і будь-де і який робить харитативну діяльність сповненою змістом навіть за

неповного вирішення суспільних проблем. Навпаки, навіть у частковому, недосконалому їх вирішенні міститься запорука остаточного вирішення усіх болючих питань у Царстві Божому, адже, за переконанням адвентистів, свій характер для Вічності віряни повинні сформувати ще тут, на грішній землі.

«Церква має багатий досвід соціального служіння, що розуміється нею не тільки як благодійність одних, імущих, по відношенню до інших, неможливим, але і як копітка праця щодо позбавлення людини від влади властивого йому зла і відтворення в ньому Божого образу і подоби, як допомога в реалізації кожною людиною його особистісного потенціалу» [6, с. 301].

Таке розуміння робить проповідь і соціальну активність Церкви адвентистів сьомого дня в Україні єдиним цілим. Як доводить кандидат філософських наук Іван Чернушка, «у деяких традиційних і протестантських церквах соціальна та місіонерська діяльність є зовнішнім проявом їх церковного життя, що концентрується навколо ритуальних дій чи особистого спасіння. У випадку адвентизму місіонерська і соціальна діяльність належить до самого ядра церковного життя» [13, с. 113].

Недаремно девізом Адвентистського агентства допомоги і розвитку в Україні є слова: «Змінюючи одне життя, ми змінюємо весь світ». «Відтак, есхатологія адвентизму співіснує з соціальним оптимізмом, який орієнтує віруючих на активне соціальне служіння» – підкреслюють українські релігієзнавці [14, с. 390].

Водночас українські протестанти розуміють, що благодійність як вияв християнської любові потрібна не тільки по відношенню до світу, але й стосовно членів церкви, які потребують тієї чи іншої допомоги, адже Біблія закликає: «поки маємо час, усім робімо добро, а найбільш одно-вірним!» (Гал. 6:10). «Лідери євангельського руху наголошують, що турбота про фізичні і соціальні потреби членів церкви має не менше значення, ніж євангелізація і навчання» – говорить Михайло Черенков, застерігаючи, що допомога нужденним членам громади від церкви не повинна бути епізодичною [5, с. 402].

Будь-яка сім'я здатна запропонувати суспільству лад, якщо їй вдається побудувати його в ній самій, отже, турбота про членів церкви є виявом біблійного принципу «по тому пізнають усі, що ви учні Мої, як будете мати любов між собою» (Ів. 13:35). У соціальній доктрині адвентистів сьомого дня цей принцип відображено в горизон-

тальній послідовності християнського впливу на суспільство, який має таку побудову: людина – сім'я – Церква – суспільство – держава – світове співтовариство [6, с. 117].

Співвідношення церковних і державних ініціатив у вирішенні соціальних проблем. Важливим питанням, що стосується благодійності, є співвідношення допомоги, яку може надавати незахищеним верствам населення церква й держава. З одного боку, не можна заперечувати той факт, що саме під час серйозної кризової ситуації, коли держава виявляє свою неспроможність вирішити великий комплекс соціальних проблем населення, харитативна діяльність церков є особливо помітною і значущою, оскільки вона великою мірою допомагає державі впоратись із кризовою ситуацією. З іншого боку, не можна гуманітарну допомогу, яку надають церкви незахищеним людям, вважати тільки вимушеною реакцією на слабкість державних соціальних служб. Адже за твердженням пасторів-капеланів, «волонтер не обов'язково може бути християнином, але християнин – завжди волонтер». Це означає, що навіть в дуже благополучній державі, де люди високою мірою соціально захищені, знайшлося б місце християнській благодійності.

Це впливає з самого біблійного вчення про суспільство. Як зазначає доктор філософії Сергій Головін у книзі «Біблія і політика: Основи справедливого суспільства», «У Писанні жодного разу не згадується відповідальність держави за турботу про бідних. Це прерогатива Церкви». Далі С. Головін говорить, що мала ефективність державних програм соціальної допомоги пояснюється тим, що підвищення податків заради потреб соціально незахищених верств саме по собі не знижує кількість зловживань та корупованості у рамках державної бюрократичної машини, а відтак не приводить до значного зростання ефективності її дії. Його висновок такий: «Добре, коли держава (зі згоди суспільства та під його контролем) виявляє турботу про знедолених громадян. Але це ніяк не знімає з Церкви тієї відповідальності, що покладена на неї Господом: «Чиста й непорочна побожність перед Богом і Отцем оця: зглянутися над сиротами та вдовицями в утисках їхніх, себе берегти чистим від світу» (Якова 1:27)» [15, с. 29].

За яким же принципом розділити турботу про нужденних, що повинна виходити від держави, від турботи, яку може й повинна надавати суспільству церква? Даючи оцінку протестантизму в Україні, який проходить етап своєї «нормалізації»,

іспанський та американський соціолог релігії Хосе Казанова говорить про принцип субсидіарності – те, що можуть зробити групи своїми силами, не повинна робити держава, а треба їй залишати те, що дійсно не під силу місцевим громадським групам. Перевага громадських груп, а отже, і церков, що займаються харитативною діяльністю – у розумінні локальної ситуації: «Є громади, які знають місцевий контекст і тому можуть бути більш ефективними в допомозі деяким людям, ніж одна державна установа... На громадському рівні люди можуть краще розуміти контекст і бачити, як розв'язати деякі проблеми, ніж якийсь бюрократ із Києва думає, що він розуміє, що відбувається в цілій країні» [16].

Однак недостатній рівень соціального захисту населення державою, або ж неправильне розподілення владою деякими чиновниками, особливо під час кризових ситуацій, змушує християн докладати набагато більших зусиль для допомоги нужденним. Але ж треба розуміти, що і ресурси вірян-благодійників не безмежні. На сторінках книги пастора-волонтера Сергія Косяка є крик душі від пережитого досвіду взаємодії з державною бюрократичною машиною: «Якби кожний депутат, у тому числі спікер чи міністри, день просидів би на телефоні гарячої лінії для переселенців, вирішуючи їхні питання – це був би, напевно, найвагомійший вклад, який вони зробили би для народу за увесь час свого правління» [8, с. 118]. У своїй книзі С. Косяк неодноразово наголошує, що християни, зокрема протестанти, мають бачення України як такої країни, де не повинно бути корупції, бездушності та грубої сили, наводить приклади спроб порозуміння з посадовцями й державними структурами, і висловлює сподівання, що через активну громадянську позицію християн, а також усіх небайдужих прийдуть зміни.

Тож можна зробити висновок, що протестантські церкви, маючи в основі свого соціального богослов'я вічні моральні принципи, а також формуючи бачення перспективи розвитку країни, повинні брати участь не тільки в харитативній діяльності, але й активніше виступати зі своїм баченням у публічній, управлінській і політичній сферах. Адже більш комфортно буде жити в державі, функціонування якої наближене до справедливого суспільства, ніж у країні, де через неефективність її механізмів людям треба безкінечно допомагати. Так само навчити людину заробляти є більш ефективним, ніж давати їй гроші, і цей принцип можна застосувати і до

держави. Але для цього українські протестанти повинні переосмислити своє ставлення до політики й публічної сфери й не боятися брати на себе відповідальність як лідерів громадських, а не тільки церковних. Не боятися виступати з конструктивною критикою влади й пропозицією механізмів вирішення гострих соціальних.

Незважаючи на те, що таке бачення у протестантів України поступово вже народжується (прикладом чому є твори С. Головіна та С. Косяка, а також видання у рамках ювілею Реформації, такі як книга «Реформація: успіх Європи і шанс для України»), не всі протестанти в Україні готові саме до такої відповідальності громадського лідерства. Так, на даному етапі «адвентисти, переважно, відкидають участь у державній діяльності, надаючи перевагу філантропічним, освітнім, медико-оздоровчим програмам». Деякі інші протестанти більшою мірою готові до занурення у політичну, державну сферу, хоча розвинена харитативна діяльність характеризує всі пізньопротестантські церкви [17, с. 457].

Враховуючи біблійний принцип Церкви як Тіла Христового, де кожен орган виконує свою функцію, можна рекомендувати усім протестантам, які займаються харитативною діяльністю, і надалі продовжувати робити благі діла, але цінувати і розуміти потребу в нових християнських лідерах, бачення яких виходить за межі звичайної благодійності і торкається політичної сфери, лідерах, які тяжіють до більш активного діалогу з владою і громадянським суспільством з метою збудування країни на принципах справедливості.

Висновки. І світські, і християнські благодійники допомагають нужденним, проявляючи милосердя. Проте в протестантизмі милосердя – не стільки почуття, скільки пріоритетний над ними принцип, глибоко вкорінений у світогляді і богослов'ї. Внутрішньо-церковний вимір благодійно-гуманітарної протестантської діяльності демонструє вдосконалення характеру християн і їхню єдність у Церкві як у сім'ї, що слугує прикладом для світу. Водночас надання допомоги людям, не пов'язаним із церквою, має не просто задовольнити їх потреби, але відкрити Бога їм як Джерело їхньої гідності. Також назріла необхідність християнським лідерам і активістам виходити за рамки виключно гуманітарної роботи, привносити християнські цінності в управлінську і політичну сфери. Благодійність як компенсація малоефективної в соціальному плані держави повинна вирости в прагнення удосконалення держави, її розвитку.

Список літератури:

1. Закон України про благодійну діяльність та благодійні організації. *Законодавство України*. 2016. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/5073-17> (дата звернення: 28.04.2019).
2. Протестанти – надбання України. *Поклик*. 2017. URL: <https://poklik.org/projects/protestanty-nadbannya-ukrayiny> (дата звернення: 28.04.2019).
3. Наша історія. *ADRA Ukraine*. 2019. URL: <http://www.adra.ua/nasha-istoriya/> (дата звернення: 28.04.2019).
4. Меренков Г. Відсутність моди на талант – діагноз від Скрябіна. *Наша газета*. 2010. № 138 (3265). С. 9–10.
5. Черенков М. Європейська реформація та український євангельський протестантизм. Генетико-типологічна спорідненість і національно-ідентифікаційні виміри сучасності : монографія. Одеса, 2008. 566 с.
6. Жукалюк Н., Любашенко В. Історія Церкви християн Адвентистів сьомого дня в Україні. Київ, 2003. 320 с.
7. Дейч М. Благодійність як прояв соціальної відповідальності: стан і перспективи розвитку. *Соціально-трудова відносина: теорія і практика*. 2014. № 1. С. 137–142.
8. Косяк С. Донбасс, которого ты не знал. *Дневник священника*. Київ, 2018. 288 с.
9. Пастор-волонтер из Донецка намерен создать рабочие места в прифронтовом Гранитном. *Остров*. 2019. URL: http://www.ostro.org/donetsk/economics/news/562411/?USE_DESKTOP=1 (дата звернення: 28.04.2019).
10. Яроцький П. Стан пізньопротестантських конфесій. *Українське релігієзнавство*. 2008. № 46. С. 302–331.
11. Чорноморець Ю. Сучасна криза українського християнства як предмет аналізу нарративної герменевтики. *Релігія та соціум*. 2015. № 3 (19) С. 34–40.
12. Чи благодійність вирішить проблеми людства? *Онлайн-бібліотека товариства «Вартова башта»*. 2008. URL: <https://wol.jw.org/uk/wol/d/r15/lp-k/102008167> (дата звернення: 28.04.2019).
13. Чернушка І. Сучасний стан та основні тенденції розвитку адвентизму в Україні : дис. ... канд. філос. наук : релігієзнавство. Рівне, 2016. 187 с.
14. Історія релігії в Україні : у 10-ти т. / за ред. проф. Петра Яроцького. Київ-Дрогобич, 2007. 632 с.
15. Головін С. Біблія і політика: Основи справедливого суспільства. Київ, 2017. 136 с.
16. Меренков Г. Хосе Казанова: «В Україні відбувається нормалізація протестантизму». *Українська уніонна конференція*. 2019. URL: <https://uuc.adventist.ua/hose-kazanova-v-ukrayini-vidbuvayetsya-normalizatsiya-protestantyzmu/> (дата звернення: 30.03.2019).
17. Любашенко В. Протестантський погляд на суспільне життя в сучасній Україні. *Реформація у протестантизмі: український контекст*: зб. наук. ст. Київ, 2017. С. 451–466.

Mierienkov H.A. CHARITABLE ACTIVITY OF NEXT PROTESTANT CHURCH IN UKRAINE: TRENDS OF DEVELOPMENT

The article investigates the social and charitable activity of Protestant churches in independent Ukraine with the emphasis on its tendentious development. The difference between charitable activity of secular personalities, organizations and Protestant churches is considered. As a result, it has been proved that, in most cases, secular charity is characterized by significant monetary contributions, which in most cases have a one-time nature. Protestant charity is systematically dynamic, since most Protestants, in the basis of their philosophical vision, sees the way to fulfill the principle of “love the neighbor as himself”. It is convincingly proven that Protestant charity has three tendencies of imitation and development: imitation of the example of Jesus Christ, testimony to the society about God and its moral principles, the establishment in the social consciousness of human dignity as a likeness of God. It is shown that Christian charity goes beyond the mere desire to increase its church in quantitative terms and show its goodness to the environment at the expense of excessive material resources. It was discovered that among the Protestant leaders there was an urgent need to go beyond the scope of humanitarian work alone. Modernity requires the introduction of Christian values in the managerial and political spheres. Moreover, it is concluded that Protestant churches, based on the principles of their eternal moral principles in their social theology, as well as shaping the vision of the country’s development prospects, should participate not only in charitable activities, but also to more actively speak with their views in public, managerial and political spheres. It was revealed that in connection with the events in the East of Ukraine, Protestantism in Ukraine showed charity at the level with world charity organizations and occupied a niche at the state level. As a result, the directions of assistance to the Ukrainian society have been expanded from local to national interests.

Key words: charity, protestant charity, Ukrainian Protestantism.

УДК [94(262.5-192.2-17):314.01]:903"637/638"
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.5>

Середя М.В.

Львівський національний університет імені Івана Франка

КІММЕРІЙСЬКО-СКІФСЬКИЙ КОНФЛІКТ У ПІВНІЧНОМУ ПРИЧОРНОМОР'І

Стаття присвячена киммерійсько-скіфському конфлікту в Північному Причорномор'ї. У ній на основі писемних та археологічних джерел докладно проаналізовано ймовірність такого конфлікту, наведено аргументи на користь обох поглядів і зроблено висновок про те, що подібний конфлікт навряд чи мав місце.

Автор загострює увагу на впливі авторитету Геродота, через що в історичній науці усталася думка про витіснення киммерійців скіфами у ранню залізну добу, і робить спробу поглянути на проблему з іншого боку, залучаючи етнографічні дані, тобто вивчаючи побутування іраномовних кочовиків-номадів на теренах Північного Причорномор'я і, відповідно, вплив іранської культури на місцеві культури. На думку дослідника, киммерійці та скіфи значно споріднені етнічно та культурно, їхній соціальний устрій подібний. Зроблено висновок, що геродотові киммерійці – це нащадки носіїв зрубної культури, тобто киммерійці є автохтонами регіону, а факти перебування іранців на території сучасної України вже на початку II тис. до н.е. дають підстави говорити про глибоке коріння іранського етносу, отже, киммерійці та скіфи є близькими мовно-культурно. Киммерійців ідентифікують із іраномовним етнічним масивом, а майже однаковий спосіб життя протягом тривалого часу різних іраномовних кочових племен на вказаній території призвів до того, що відмінності між народами не були надто суттєвими. До середини I тис. до н.е. визначальним чинником формування культури були етнічні зв'язки між народами, тож нема підстав заперечувати близькість указаних народів.

У статті також скритиковано описаний Геродотом «киммерійсько-скіфський конфлікт»: автор моделює різні версії цієї події і доходить висновку, що цей конфлікт, якщо і мав місце, то був нічим іншим, як конфліктом усередині іраномовних номадів, а не міжетнічним. Поняття «самогубство знаті», за допомогою якого Геродот описує витіснення киммерійців скіфами, має паралелі з ритуальним самогубством у Нартському епосі. Оскільки опис подій, що увійшов в «Історію», належав скіфам, «самогубство знаті» можна вважати літературно-міфологічним сюжетом. Щодо ймовірної незаселеності регіону до приходу скіфів (киммерійські поховання в передскіфський час майже цілковито відсутні) автор наводить контраргумент: поховання більшості населення в регіоні були, найімовірніше, ґрунтовими, тож їх досить складно виявити, проте схиляється до думки, що територія була заселена – просто населення не опиралося представникам спорідненої культури. Оскільки як і в киммерійську добу, так і в скіфську домінуючим етносом Північного Причорномор'я залишились іраномовні номади, у статті зроблено висновок, що у ранньому залізному віці не відбулося значних етнічних змін.

Ключові слова: киммерійці, скіфи, киммерійсько-скіфський конфлікт, «самогубство знаті», Північне Причорномор'я, рання залізна доба, етногенез, культурна спорідненість народів, іраномовні номади.

Постановка проблеми. В історичній науці, а саме в тому її розділі, який охоплює період скіфської архаїки, побутує твердження [21, с. 32–34] про те, що киммерійці були витіснені скіфами з терен Північного Причорномор'я, а скіфи, у свою чергу, були витіснені массагетами [7, с. 180–228]. Тобто політична і етнічна карта тієї частини світу, де проживали киммерійці – Північного Причорномор'я, була змінена у військовий спосіб. Ця думка, що базується передусім на творчості «батька історії» Геродота [7, с. 180–228],

здобула підтримку в наукових колах [3, с. 50; 12, с. 1036]. Також Геродотова інтерпретація заміщення киммерійців скіфами породила низку хибних думок, пов'язаних як із малозаселеністю Північного Причорномор'я у ранньому залізному віці [20, с. 19–32], так і з етнічними процесами, що, у свою чергу, викликало хибні лавиноподібні наслідки в історичній науці, пов'язані з дослідженнями вищевказаного регіону в зазначений період. Утім, думка Геродота щодо тогочасних подій не є єдиноможливою, а може, навіть не є

слухною, оскільки є потреба поглянути на проблему з іншого боку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Передскіфський час у Північному Причорномор'ї, або ж, якщо конкретніше, кіммерійська доба, є одним із ключових періодів для вивчення і розуміння історії цього регіону. Саме тоді закладались основні тенденції в розвитку культури та на довгий час утвердились межі іранського світу [3, с. 40–60]. Ранній залізний вік Північного Причорномор'я насичений подіями, які мали велике значення для тогочасного світу.

Вивченню раннього залізного віку у вказаному регіоні присвячено багато досліджень: монографії («Верхне Потисся в давнину» В. Котигорошка, «Киммерійці в Українській Лесостепі» С. Скорого, «Предскифский период на днепровском Правобережье» О. Тереножкіна), колективні монографії (другий том «Археологии Украинской ССР» і перший том «України крізь віки»), окремі наукові статті («Проблеми етнічної географії Скіфії» Б. Мозолевського, «Проблема Білогрудівки та Чорнолісся – реабілітація «культури українського гальштату»?» і «Сучасне розуміння скіфського» М. Бандрівського, «К методике исследования по этнической истории» І. Дьконова). Всі ці дослідження стосуються найбільш яскравих подій у вказаному періоді, передовсім скіфської проблематики, обстоюють іранське походження скіфів, верховенство їхньої культури над місцевими культурами тощо. Та в тіні залишається кіммерійська проблематика, а питання, котрі мають стосунок до вивчення осілого землеробського населення чи, тим паче, його релігійних поглядів у вищевказаному регіоні, майже повністю відсунені не те що на другий, а й на третій план.

Розгляд питання, пов'язаного з кіммерійсько-скіфським «конфліктом», дасть змогу краще зрозуміти коріння іранської культури в Північному Причорномор'ї та більш детально висвітлити сам факт перебування іраномовних кочовиків-номадів на вказаній території.

Постановка завдання. Стаття має на меті проаналізувати аргументи за і проти підходу Геродота, усталеного в науці, та зробити спробу поглянути на ймовірний конфлікт скіфів і кіммерійців дещо інакше за допомогою загальнонаукових методів дослідження – емпіричного (індукції та дедукції), теоретичного (аналізу і синтезу), моделювання та власне історичних методів – історико-генетичного та історико-системного.

Виклад основного матеріалу дослідження. У контексті розгляду питання про кіммерійсько-

скіфський конфлікт слід визначитись із декількома засновками. Перш за все, це питання етнічної та культурної спорідненості кіммерійців і скіфів та їх соціального устрою, друге – це те, як і за яких обставин відбувся процес «заміщення» кіммерійців скіфами.

На сучасному етапі досліджень теми кіммерійського походження вже можна говорити про те, що «геродотові кіммерійці» є нащадками носіїв зрубної культури [10]. Зрубна культура, у свою чергу, генетично пов'язана з попередніми археологічними культурами в регіоні, а, відповідно, вважається автохтонною культурою [23, с. 7], а отже, її носії були корінним населенням Північного Причорномор'я. Також слід звернути увагу на глибокі корені іранського етносу загалом на території Північного Причорномор'я [19; 25], що дає підстави відкинути будь-які твердження з приводу першої міграції іранців (скіфів) з Азії на вказану територію в першій половині I тис. до н.е. і засвідчує їх (іранців) перебування на території сучасної України вже на початку II тис. до н.е. [2, с. 121–126].

Слід вказати, що в «Одіссеї» є рядки: «*Вреши дістались ми течій глибоких ріки Океану. Там розташовані місто й країна людей кімерійських*» [8]. Найважливіше в цьому уривку те, що про кіммерійців згадується в контексті рубежу XIII–XII ст. до н.е. – саме тоді відбуваються події у творі. Довіряти чи не довіряти Гомерові – питання для істориків непросте. Але Генрі Шліман довів не словом, а «лопатою» правдивість його свідчень [15, с. 50–80]. Ба більше, І. Дьяконов вдало обгрунтував на основі лінгвістичного аналізу тезу про те, що термін «кіммерійці» був поширений уже у XII ст. до н.е. [10, с. 354–370] в середовищі сусідніх із кіммерійцями племен, тобто побутував у Північно-Західному Причорномор'ї серед фракійців і греків.

Кіммерійців ідентифікують з іраномовним етнічним масивом [2, с. 121–130], й на цьому етапі досліджень це вже скоріше аксіоматичне твердження, ніж припущення. Кіммерійський глосарій занадто малий для остаточного висновку, але культурна близькість кіммерійців і скіфів така велика, що дає змогу обгрунтовано припускати мовну й культурну близькість згаданих народів, адже асирійці, вавилоняни та греки часто плутали їх між собою [13, с. 162]. Обгрунтування І. Дьяконовим етноніма «кіммерійці» [10, с. 354–370] як «рухомого загону» є дуже влучним у цьому контексті, оскільки і кіммерійці, і скіфи майже одночасно проводили загарбницькі набіги на держави

Близького Сходу. Сучасній науці надзвичайно важко відрізнити сліди перебування кіммерійців від слідів перебування скіфів на Близькому Сході [10, с. 354–370] та й в Північному Причорномор'ї [5, с. 77–100].

Відомий радянський та російський археолог М. Мерперт стверджував: «... зв'язок степових культур Північного Причорномор'я та Прикаспію з індоіранським етносом беззастережний» [17, с. 234–246]. Також слід додати що і Північне Причорномор'я, у всякому разі степове Лівобережжя і прикаспійський степ, є територією, де формувалася індоіранський етнос [1]. Іраномовні номади, що проживали на цій території, безперечно, мали спільних предків. А враховуючи майже однаковий спосіб життя протягом тривалого часу, ймовірно, що і відмінності між різними іраномовними кочовими племенами на вказаній території не були надто суттєвими. І хоча постійні зв'язки з представниками інших етносів давалися взнаки, безперервні внутрішні етнічні зв'язки на теренах Євразійського степу мали велике значення для формування культури, у всякому разі до середини I тис. до н.е. [3, с. 274].

Якщо ж говорити безпосередньо про «кіммерійсько-скіфський конфлікт», описаний Геродотом, то до його інтерпретації слід внести декілька зауважень. Для початку звернімося до першоджерела:

II. Є ще і третій переказ, якому я найбільш довіряю, а саме такий. Згідно з ним із кочовиками-скіфами, що мешкали в Азії, воювали і завдали їм чимало прикростей массагети і через це скіфи перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію (бо країна, де тепер живуть скіфи, кажуть, за давніх часів була кіммерійською). Кіммерійці, коли побачили, що проти них виступило велике військо, почали радитися, що їм робити. Тут їхні думки поділилися надвоє, і кожна сторона наполягала на своїй думці. І найдостойнішою була думка царів, а думка більшості зводилася до того, що їм вигідніше віддалитися, ніж залишитися наражатися на небезпеку і чинити опір численним ворогам. Але думка царів була воювати до останнього з ворогами, обороняючи свою країну. Хоч як там було, ні більшість не хотіла послухатися царів, ні царі - більшості. Отже, перші вирішили без бою покинути країну загарбникам і тікати від них, а царі вирішили краще бути вбитими і похованими на батьківщині, але не тікати з більшістю, згадавши, як їм було добре тут і які муки спіткають їх, якщо вони втечуть разом із більшістю. Скоро вони прийняли такі рішення, вони розділилися, обидві їхні частини стали рівними в числі і вони

почали битися між собою. І всіх, що в битві було вбито, кіммерійці поховали поблизу ріки Тірасу (і їхні могили і тепер ще можна там бачити). Там їх поховали і після того вони покинули країну. Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її.

12. *Ще й тепер у Скіфії існують кіммерійські фортеці, кіммерійські переправи, є також і країна, що називається Кіммерією, є і так званий Кіммерійський Боспор. Здається, кіммерійці, тікаючи від скіфів в Азію, оселилися на півострові, де тепер розташовано еллінське місто Сінопа. Очевидно також, що скіфи, переслідуючи їх, удерлися в Мідію, збившись з шляху. Бо кіммерійці весь час тікали вздовж моря, а скіфи, маючи праворуч від себе кавказькі гори, збочили з шляху в сторону сходу і вдерлися до мідійської землі. Такий існує інший переказ як в еллінів, так і у варварів [7, с. 180–228].*

Як бачимо, «батько історії», описуючи події, які передували появі скіфів у Північному Причорномор'ї, згадує спочатку конфлікт, який спонукав скіфів на пошуки нової батьківщини. А згодом про те, як кіммерійці, побоюючись скіфської навали, покинули батьківщину.

Що ж до скіфів і їх вигнання массагетами, то тут немає нічого дивного: протягом усієї історії людства сильніші племена підкорювали або ж витісняли з місць проживання інші [14, с. 95–105]. Особливо динамічно такі процеси проходили в кочових племен [14, с. 95–105], оскільки вони були більш мобільні і не такі прив'язані до території проживання, як осіле землеробське населення.

Щодо Геродотової розповіді про героїчне самогубство кіммерійської знаті є декілька важливих зауважень. Передусім незрозуміло, чому кіммерійці ще до конфлікту зі скіфами вирішили капітулювати. Невже скіфи мали таку значну військову перевагу над кіммерійцями? Мало ймовірно, враховуючи те, що перед цим скіфи мали конфлікт із массагетами. І хоч Геродот не вдається в деталі скіфо-массагетських відносин у контексті скіфського переселення, а обмежується словом «потіснили», можемо припустити два варіанти подій: або ж скіфи, розуміючи значну військову перевагу массагетів, просто покинули місця проживання, не чинячи опору, або ж воювали з массагетами і, програвши, відступили. В обох випадках скіфська армія не могла бути значно більшою за кіммерійську, тому не ясно, чому кіммерійці відступили без бою.

Важко собі уявити народ у тогочасному світі, повністю позбавлений знаті, тобто лідерів, і

водночас такий, який повинен віднайти собі нову батьківщину. Такому народу, безперечно, потрібен хтось, хто б його вів. Ба більше, кіммерійці, втікаючи від скіфів, потрапили на територію Малої Азії, під час цієї подорожі в них був цар, який їх представляв і який залишив спадкоємця. Тобто або вони вибрали собі нового лідера після загибелі всієї знаті, що мало ймовірно, або ж жодного «самогубства знаті» не було.

У цьому контексті слід згадати дослідження Ж. Дюмезіля, який звертає увагу на ритуальне самогубство в Нартському епосі [11, с. 213–215] і пов'язує його з ритуальним самогубством кіммерійської знаті. І в Нартському епосі, і в переданні Геродота простежується один і той самий мотив, схожі ситуації, де народ поставлено під загрозу винищення, де немає достойних варіантів порятунку, тільки ганебні – здатися в полон (чого ні нарти, ні кіммерійські вожді не приймають) [11, с. 213–215]. Водночас сам Геродот почув легенду про кіммерійців з уст скіфів, і, найімовірніше, це був літературно-міфологічний сюжет, аніж об'єктивна дійсність у випадку кіммерійців. Назви, які згадує Геродот («кіммерійські фортеці», «кіммерійські переправи», «Боспор Кіммерійський» тощо), – усе це назви, які дали цим об'єктам чи місцевостям прийшли народи, скіфи та греки [10, с. 354–370]. Тобто, з одного боку, це засвідчує перебування кіммерійців на цій території в минулому, а з іншого – не відображає справжніх назв об'єктів.

Щодо «появи» скіфів у Північному Причорномор'ї, то, найімовірніше, більш-менш серйозного, а можливо, й жодного конфлікту між кіммерійцями та скіфами не було. Що ж до геродотового «Згодом прийшли скіфи, знайшли країну незалюдненою і зайняли її», то, ймовірно, не незалюднену, а ту, де їм не чинили опору, враховуючи спорідненість культур. Аргумент про незаселеність регіону, який ґрунтується на факті про майже

цілковиту відсутність кіммерійських поховань у передскіфський час, є недоречним з огляду на те, що поховання більшості населення в регіоні були, найімовірніше, ґрунтовими [20, с. 19–30] – такі поховання або їх скупчення важко виявити та дослідити. Тож цей факт не може бути аргументом на користь густоти населення в регіоні.

У Північному Причорномор'ї відбувся конфлікт усередині Орди, де на зміну одному правлячому племені прийшло інше. М. Грушевський зазначав із цього приводу: «... відбулась не зміна етносів, а відбулась зміна правлячої верхівки, а у зв'язку з цим і перейменування народу (орди, – М. С.)» [9, с. 107]. Ба більше, кіммерійська кераміка побутує у скіфських похованнях до V ст. до н.е. [6] і зустрічається паралельно зі скіфською, а місцями й переважає в кількості. Тобто з погляду археології жодного вигнання або ж заміщення одного народу іншим не відбулось.

Висновки. У Північному Причорномор'ї в ранньому залізному віці, найімовірніше, не було серйозних етнічних змін, пов'язаних зі «скіфами», оскільки як у кіммерійську добу, так і в скіфську домінуючим етносом залишились іраномовні номади. Кіммерійці та скіфи були близькими народами, мали мовно-культурну спільність, тож можна вважати, що поширена в історичній науці думка Геродота про збройний конфлікт між ними з подальшим «самогубством знаті» з боку кіммерійців і зміну переваги на користь скіфів у військовий спосіб не є слушною, адже є підстави вважати сюжет про «самогубство знаті» літературно-міфічним, а «здачу» кіммерійців можна пояснити небажанням опиратися близькому етносові. Що ж до культурних змін, таких як поява звіриного стилю, то це, найімовірніше, новий виток у культурі кочовиків Північного Причорномор'я, пов'язаний з їх тісними контактами з країнами Близького та Середнього Сходу.

Список літератури:

1. David W. Anthony. The Horse, the Wheel, and Language: How Bronze-Age Riders from the Eurasian Steppes Shaped the Modern World. Princeton University Press, 2010. 568 p.
2. Абаев В.И. Скифо-европейские изоглоссы. На стыке Востока и Запада. Москва : Наука, ГРВЛ, 1965. 168 с.
3. Археология Украинской ССР. Том второй. Скифо-сарматская и античная археология. Киев : Наукова думка, 1986. 592 с.
4. Бандрівський М.С. Проблема Білогрудівки та Чорнолісся – реабілітація «культури українського гальштату»? *АДЛУ*. 2005. Вип. 8. С. 311–321.
5. Бандрівський М.С. Сучасне розуміння «скіфського». *Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині*. 2007. Вип. 11. С. 77–100.
6. Гаврилюк Н.А. Керамика степной Скифии : дисс. ... канд. истор. наук : 07.00.06. Киев, 1980. 290 с.
7. Геродот. Історії в дев'яти книгах. Київ : Наукова думка, 1993. 576 с.
8. Гомер. Одиссея. Харків : Фоліо, 2001. 547 с.

9. Грушевський М.С. Історія України-Руси. Т. 1: До початку XI віку. Львів, 1898. 495 с.
10. Дьяконов И.М. К методике исследований по этнической истории: («Киммерийцы»). «NARTAMONGÆ» («The Journal of Alano-Ossetic Studies: Epic, Mythology & Language»). 2012. № 1–2. С. 340–354.
11. Дюмезиль Ж. Скифы и нарты. Москва: Наука, 1990. 231 с.
12. Енциклопедія українознавства / за ред. В. Кубійовича. Париж, Нью-Йорк: Молоде життя – НТШ. 1994. С. 805–1200.
13. Иванчик А.И. Киммерийцы. Москва, 1996. 322 с.
14. История Венгрии / под ред. В.П. Шушарин. Т. I. Москва : Наука. 1971. 644 с.
15. Керам К.В. Боги, гробницы, ученые = Gotter, Graberund Gelehrte / пер. с нем. А.С. Варшавского. Москва : Издательство иностранной литературы, 1960. 476 с.
16. Котигорошко В.Г. Верхне Потисся в давнину. 1 000 000 років тому – X сторіччя н.е. Ужгород : Карпати, 2008. 432 с.
17. Мерперт Н.Я. Этнокультурные изменения на Балканах на рубеже энеолита и раннего бронзового века. *Этногенез народов Балкан и Северного Причерноморья*. Москва, 1984. С. 234–246.
18. Мозолевський Б.М. Проблеми етнічної географії Скіфії. *Археологія*. 1996. № 4. С. 51–66.
19. Нейхардт А.А. Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. Ленинград : Наука, 1982. 242 с.
20. Обряды и верования древнего населения Украины. Киев : Наукова думка, 1990. 138 с.
21. Ростовцев М.И. Эллинизм и иранство на юге России. Москва : Издательский дом «Книжная находка», 2002. 155 с.
22. Скорый С.А. Киммерийцы в Украинской Лесостепи / НАН Украины, Институт археологии. Киев : Археология ; Полтава : [б.и.], 1999. 143 с.
23. Словник-довідник з археології. Київ : Наукова думка, 1996. 430 с.
24. Тереножкин А.И. Предскифский период на днепровском Правобережье. Киев : Издательство АН УССР, 1961. 248 с.
25. Трубачев О.Н. Indoarica в Северном Причерноморье. Москва : Наука, 1999. 320 с. С. 15–23, 139–160.
26. Україна крізь віки : у 15-ти т. / за заг. ред. В. Смолія. НАН України. Інститут археології, Інститут історії України. Т. 1: Бунятян К.П., Мурзін В.Ю., Симоненко О.В. На світанку історії. Київ : Альтернативи, 1998. 335 с.

Sereda M.V. CIMMERIAN-SCYTHIAN CONFLICT IN THE NORTHERN BLACK SEA REGION

The research paper deals with the Cimmerian-Scythian conflict in the Northern Black Sea region. Based on written and archaeological sources, the probability of such a conflict is analyzed in detail, arguments are provided in favour of both views, and it is concluded that such a conflict is unlikely to have occurred. The author focuses on the influence of the authority of Herodotus, which is why the idea of the displacement of the Cimmerians by the Scythians in the early Iron Age was established in the historical science, and attempts to look at the problem from the other side attracting ethnographic data, that is, studying the existence of the Iranian nomads on the territory of the Northern Black Sea region, and accordingly, the influence of Iranian culture on local cultures. According to the researcher, the Cimmerians and the Scythians are significantly related ethnically and culturally, their social system is similar. It is concluded that the Cimmerians of Herodotus are descendants of carriers of timber-grave culture, that is, the Cimmerians are natives of the region, and the facts of the Iranian presence in the territory of modern Ukraine at the beginning of the 2nd millennium BC give grounds to speak about the deep roots of the Iranian ethnos, therefore, the Cimmerians and the Scythians are close linguistically and culturally. The Cimmerians are identified with the Iranian-speaking ethnic massif, and almost the same way of life for a long time in different Iranian-speaking nomadic tribes in this territory has led to the fact that differences between peoples were not too significant. By the middle of 1st millennium BC, the determining factor in the formation of culture was ethnic ties between peoples, so there is no reason to deny the proximity of these nations. The research paper also criticizes “Cimmerian-Scythian conflict” described by Herodotus: the author simulates different versions of this event and concludes that this conflict, if any, was nothing more than a conflict within Iranian-speaking nomads, but not interethnic. The notion of “suicide of the nobility”, through which Herodotus describes the displacement of the Cimmerians by the Scythians, has parallels with the ritual suicide in Tales of the Narts. Since the description of the events included in History belonged to the Scythians, “suicide of the nobility” can be considered a literary-mythological plot. The author suggests a counterargument as to the probable lack of settlement in the region prior to the arrival of the Scythians (Cimmerian burials in the pre-Scythian period are almost completely absent): the burial of the majority of the population in the region was likely to be ground, therefore, it is difficult to detect them, however, the author tends to believe that the territory was populated – simply the population did not resist the representatives of a related culture. Since Iranian-speaking nomads have remained dominant ethnic group of the Northern Black Sea region both in the Cimmerian and the Scythian era, the research paper concludes that there were no significant ethnic changes in the early Iron Age.

Key words: Cimmerians, Scythians, Cimmerian-Scythian conflict, “suicide of the nobility”, Northern Black Sea region, early Iron Age, ethno genesis, cultural affinity of peoples, Iranian-speaking nomads.

Стеценко В.І.

ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

ЦЕНЗУРНІ ОРГАНИ В ПІВДЕННО-СХІДНІЙ УКРАЇНІ (1905–1914 РР.)

Стаття присвячена маловивченим у науковій літературі аспектам діяльності російських цензурних органів на території Південно-Східної України, що в адміністративно-територіальних межах XIX ст. окреслювалася як Новоросійське генерал-губернаторство. На основі контент-аналізу матеріалів діловодства різних цензурних інституцій автор виокремив особливості роботи одеських цензорів у періоді Першої російської революції, столипінської політичної реакції напередодні Великої війни.

Констатовано, що саме губернським керівництвом Півдня України та одеськими цензорами вперше в Російській імперії був вироблений і застосований поетапний механізм боротьби з опозиційною пресою, безконтрольною видавничою діяльністю. Для цього, зокрема, було введено воєнний стан у мирний час, правовий режим якого дозволяв за спрощеною процедурою закривати негідні владі періодичні видання, друкарні та накладати значні адміністративні штрафи на відповідальних осіб чи редакції в цілому.

Значна увага приділена статистичним та порівняльним підрахункам щодо переслідування цензурою різної за змістом та призначенням друкованої продукції, виокремлені специфічні заходи, що вживалися губернською владою для встановлення контролю над опозиційною, єврейською, гумористичною пресою. Претензії та переслідування «одеської цензури» були прямопропорційні ступеню опозиційності газети. У той же час на Півдні України не спостерігалася надмірна жорстокість цензури щодо україномовних та ліберальних видань, яка ще відбувалася у Південно-Західному краї. Основна увага інспекторів у справах друку була звернена на робітничі питання, соціальні негаразди. Службовці відповідного відомства намагалися не допустити опозиційної ліберально-демократичної критики центральної та місцевої влади.

Ключові слова: цензура, воєнний стан, інспектор у справах друку, Одеський тимчасовий комітет у справах друку, Перша російська революція.

Постановка проблеми. У ході історичного розвитку Російської імперії завжди спостерігалася переплетіння нерозв'язаних і взаємозумовлених питань – національного, релігійного, селянського та робітничого, які, відповідно, формували зміст внутрішньої охоронної політики. Для забезпечення стабільності в державі та функціонування авторитарного режиму потрібно було утримувати, постійно вдосконалювати силовий блок – армію, поліцію, спецслужби. Одним із стовпів стабільності та водночас механізмів захисту правлячого режиму в інформаційній сфері був інститут цензури. На початку XX ст. в Російській імперії була вибудована розгалужена система регіональних цензурних органів, значна частина яких базувалися в українських містах – Києві, Харкові, Катеринославі, Одесі.

Географічні, національні та соціально-економічні особливості Новоросійського краю (Південь України) багато у чому зумовили специфіку діяльності цензурних органів й особливо впродовж 1905–1914 рр. У вказаний період внутрішню

цензуру у Новоросійському краї здійснювали такі інституції, як Інспектор у справах друку м. Одеси (1906–1909 рр.), Одеський тимчасовий комітет у справах друку (1909–1917 рр.), Інспектор у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі (1872–1917 рр.). Усі вони територіально базувалися в Одесі. Тут же діяв один із найбільших в Російській імперії Комітет іноземної цензури, після перевірки якого величезна кількість друкованої та зображувальної продукції розповсюджувалась на теренах імперії та надходила безпосередньо до її споживачів [1, с. 47].

Аналіз останніх досліджень. Проблема функціонування окремих чи регіональних цензурних органів в українських губерніях Російської імперії частково була розкрита у студіях О.Ю. Кірієнка [2–4], В.Е. Савчинського [5], І.В. Сулими-Камінської [6], М.Г. Щербак [7], Н.М. Щербак [8], Н.О. Щербак [9–10]. Разом із цим дослідники більшою мірою зосереджувалися на висвітленні окремих аспектів діяльності «київської цензури», натомість функціонування органів цензури міста

Одеси через складність опрацювання відповідних фондів Державного архіву Одеської області залишається маловивченим.

Постановка завдання. Метою цієї історичної студії є вивчення специфіки функціонування цензурних органів, що базувалися в Одесі, виокремлення пріоритетів у їхній повсякденній діяльності, пов'язаних саме з усіма особливостями Півдня України, його посиленням економічним розвитком на початку ХХ ст.

Виклад основного матеріалу. Перша російська революція та небувалий до того підйом народних мас не могли не вплинути на посилення видавничої активності в Одесі та Південно-Східному регіоні загалом. Упродовж 1905 р. лише у самій Одесі виходило 15 найменувань щоденних суспільно-політичних газет. Разом із цим одеські цензори не розгубилися (як їхні київські колеги) та вирішили спрямовувати свій контроль насамперед на популярні, авторитетні періодичні видання, які мали серйозну вагу у суспільстві і певним чином формували суспільні настрої. Цензор В. Фром у своєму звіті за 1905 р. зазначав, що серед величезної маси новоствореної періодики превалюють «копеечные газеты», «бульварная преса», в яких висвітлюються побутові історії, псевдонаукові сенсації, різні сварки, нісенітниця, безглузді історії. Політичного забарвлення така преса не мала, а її малограмотні редактори, користуючись певним послабленням суспільних вимог до якості контенту друкованих видань, вирішили збагатися. Що ж до серйозних громадсько-політичних видань Південно-Східного регіону, то одеські цензори жорстко реагували на прояви антивладних чи опозиційних випадів на їхніх сторінках. Від 300 до 500 рублів були оштрафовані «Одесские новости», «Одесское обозрение», «Одесская почта», «Одесская газета», «Голос Одессы». Особливо прискіпливою була увага службовців цензурного відомства до газет, редакторами яких були євреї. У звіті такі періодичні видання виділялися окремо. У 1905 р. п'ять періодичних видань по санкції цензурного органу Одеси призупинили свою діяльність на певний час («Одесская газета», «Голос Одессы», «Вчера и Сегодня», «Одесская жизнь», «Одесский курьер»). У той же час з архівних матеріалів помітна явна симпатія цензорів до періодичних видань монархічного спрямування «Русская Речь», «За Царя За Родину!» [11, арк. 6, 19–20].

«Революційний хаос» – так можна було охарактеризувати ситуацію у видавничій діяльності та сфері державного контролю за друкованим словом – не вплинув на зміну ставлення одесь-

ких цензорів до соціал-демократичної літератури. Безапеляційній забороні було піддано роботи К. Каутського та А. Бебеля, які видавці, зважаючи на пом'якшення загального цензурного режиму в Російській імперії, сподівалися легально видати та реалізувати [11, арк. 34].

У грудні 1905 р. в Одеському генерал-губернаторстві¹ було оголошено воєнний стан, в умовах якого цензурні органи отримували можливість накладати адміністративні штрафи та призупинити вихід періодичних видань без подання відповідного клопотання до суду та прокуратури, і тим самим не чекати судового вердикту. Для розуміння та ілюстрування того, наскільки змінилася ситуація із контролем за друкованим словом, варто звернутися до доповідної записки головного одеського цензора В. Фрома. У ній службовець зазначає, що після обнародування Маніфесту від 17 жовтня 1905 р. одеська преса почала публікувати статті антиурядового спрямування. Заходи попередньої цензури були абсолютно неефективні. Редактори і видавці відверто ігнорували розпорядження та приписи місцевого цензурного органу. Становище цензорів ставало нестерпним, проти них спеціально влаштовувалися провокації. Нові «Тимчасові правила про періодичні видання» від 24 листопада 1905 р., як стверджував цензор, в народі були трактовані неввірно: «Как неограниченное право делать, что хочешь». Адміністративна боротьба була неможливою: судова палата, посилаючись на відсутність офіційної публікації «Тимчасових правил...» в урядових виданнях, відмовлялася приймати відповідні клопотання від цензорів. З початку 1905 р. і по грудень 1905 р. було всього-на-всього 11 судових обвинувальних вироків. Після оголошення у Херсонській, Таврійській та Катеринославській губерніях воєнного стану й зумовленими цим правовим режимом спеціальних заходів упродовж грудня 1905 р. – першого кварталу 1906 р. вдалося закрити або тимчасово призупинити вихід найбільш опозиційних періодичних видань: «Коммерческая Россия», «За свободу», «Народное дело», «Чайка», «Народная справа», «Вісті», «Русский еврей», «Жиче Польське» та інші, всього 21 [17, арк. 46–50].

Варто зазначити, що вжиті на території Південно-Східної України заходи були згодом взяті на озброєння для відновлення державного контролю за пресою по всій Російській імперії. Досвід губернської влади вказаних територій та одеських

¹ Одеське генерал-губернаторство – тимчасове адміністративно-територіальне утворення, що функціонувало упродовж 1905–1908 рр. та мало на меті об'єднати військову і цивільну владу для боротьби з революційним рухом.

цензорів дуже сподобався голові Ради міністрів П. Столипіну (1906–1911 рр.), який вимагав від губернаторів і градоначальників решти імперських територій якомога частіше впроваджувати воєнний стан чи стан посиленої охорони² [1, с. 196]. У той же час наведений фактологічний матеріал свідчить, що у справі пожвавлення діяльності опозиційної преси брали участь усі найбільш чисельні національні групи населення регіону: українці, поляки, євреї.

Не менш суворий контроль з боку цензури та місцевих очільників губерній спостерігався у 1905–1906 рр. щодо неперіодичних видань. Упродовж першого півріччя 1906 р. порушено 9 судових тяжб щодо видавців та розповсюджувачів книжок, зміст яких порушував цензурні норми [17, арк. 36]. Деякі відповідальні за випуск особи отримали окрім штрафів ще й по два тижні адміністративного ув'язнення. Найбільший гнів влади було спрямовано на єврейські друковані видання. Цензор В. Фром вказував на те, що одеський генерал-губернатор вимагав негайно арештовувати та вислати за межі Південно-Східної України осіб, причетних до видання й поширення єврейських антиурядових друкованих видань, конфісковувати все друкарське обладнання [17, арк. 37].

Загалом оголошення воєнного стану та жорсткі адміністративні заходи дали певні результати для повернення колишнього контролю місцевої влади над друкованими виданнями, а разом із цим й лівовою часткою інформаційного простору. Інспектор у справах друку В. Фром у своєму звіті за 1906 р. зазначає: «Беру на себе смелость удостоверить, что исключительно благоприятное развитие содержания одесской печати при местном исключительном революционном настроении можно объяснить только тем, что как руководители революционного движения, так и их орудие, т.е. издатели местных произведений печати, осознали, что при существовании бдительного надзора генерал-губернатора, у которого я имею честь каждый день докладывать, издание преступных сочинений сделалось невозможным. Благодаря этому, в Одессе мало-помалу замечается понижение количества судебных преследований литературы...» [17, арк. 36 зв.].

Відповідно до норм надзвичайного законодавства, які набули чинності із запровадженням у грудні 1905 р. воєнного стану у губерніях Південно-Східної України, значно зросли штрафи

щодо порушників цензурних норм. Поряд із цим влада накопичила достатньо сил і розробила стратегію аби завдати остаточного удару по опозиційній пресі та перейти до контрреволюційного наступу.

1907 р. пережили не всі опозиційні до влади періодичні видання. Найбільше постраждала газета «Одесские новости», її було оштрафовано на 3 тис. рублів, редактора арештували на 3 місяці, а у серпні того ж року вона взагалі припинила свій вихід. Решта авторитетних газет змушені також були сплачувати не малі штрафи: «Одесский листок» – 1 000 рублів; «Одесские новости», «Новое обозрение» по 500 рублів. На весь час дії воєнного стану було призупинено вихід двох єврейських газет «Еврейская мысль», «Еврейское слово», 1 польської та 1 болгарської газет.

Разом із цим слід відмітити і перестороги цензури щодо ультраправого друкованого слова, на сторінках якого також могли міститися небезпечні для громадського спокою заклики. За крайній антисемітизм було призупинено на три дні вихід монархічної газети «За Царя. За Родину» [11, арк. 80, 89–91].

Упродовж 1907 р. продовжилося виявлення та нейтралізація соціал-демократичної, анархістської та соціалістичної літератури. Зокрема, на клопотання одеських цензорів суд ухвалив рішення про конфіскацію 5 друкованих видань: «Сборник статей: «Крестьянство и политическая борьба», «Из программы синдикального анархизма», «Реформа и социальный переворот. Синдикализм и социализм», «Социальные учения в христианстве», «Из прошлого профессионального движения в России» [11, арк. 83–84].

Наприкінці XIX – на початку XX ст. Одеса була найбільшим містом на території України, тому ця обставина цілком природно зумовила залучення до інспекторського нагляду за друкарнями та книжковою торгівлею двох чиновників – старший та молодший інспектори друкарень, літографій та книжкової торгівлі [13]. В умовах Революції 1905–1907 рр. вони були досить завантаженими. Маніфест Миколи II від 17 жовтня 1905 р. скасовував чинність наявних на той час цензурних заборон і правил, а отже, слідуючи юридичній логіці, власники книжкових крамниць та бібліотек вимагали повернення конфіскованої у 1904 р. друкованої продукції. Звичайно, не йшлося про всі одиночні видання, а лише про партії продукції, що були опечатані на складах чи затримані в інший спосіб інспекторами у справах друкарень, літографій та книжкової торгівлі. Частина такої друкованої продукції з'явилася на магазинних полицях, однак це

² Дет. див.: Алёнкин С.В. Институт чрезвычайного положения – исключительный правовой режим обеспечения безопасности государства. *Право и безопасность*. 2004. № 4 (13). С. 18–32.

не означало, що книгорозповсюджувачі та навіть покупці «міченої» продукції могли бути цілком спокійні за свою приватність. За книжковими крамницями (особливо на вул. Дерибасівський), покупцями спостерігали інспектори та спеціальні філери [13, арк. 3, 5, 10–12].

Упродовж 1905–1907 рр. інспектори спрацювали досить ефективно: виявили 8 нелегальних друкарень, вчасно доповідали про випадки стихійних зібрань народу з приводу обговорення та переказу газетних публікацій, фіксували дані про видавців та обсяги випущеної ними продукції [13, арк. 26].

В Одеському генерал-губернаторстві, як і в інших адміністративних регіонах підросійської України, з 1907 р. кількість періодичних видань почала зменшуватися. Цю тенденцію не слід напряму пов'язувати з цензурним тиском (за певним винятком українських періодичних видань). Перш за все мали значення здатність редакції, кореспондентів завоювати та утримувати постійну читачку аудиторію, за можливістю її розширювати, реагувати на потреби ринку. Тому слабкі і малопрофесійні видання просто витіснялися у результаті здорової конкуренції. Так, у 1907 р. в Одесі видавалося 62 періодичних видання; у 1908 р. – 50; у 1909 р. – 19 [14, арк. 102, 104–109, 152].

1908 р. цензурні органи Півдня України та губернська влада дотиснули найбільш опозиційну пресу. Серед останніх опозиційних видань Південно-Східної України було призупинено на час дії у регіоні воєнного стану вихід газети «Новости польские» [11, арк. 124].

У 1909 р. замість Інспектора у справах друку м. Одеси цензурні функції було покладено на Одеський тимчасовий комітет у справах друку. Відповідно, відбулося розширення штату цієї цензурної інституції. Колишній Інспектор у справах друку статський радник Володимир Карлович Фром став у комітеті інспектором у справах друку, натомість повноваження голови Комітету та старшого цензора було покладено на дійсного статського радника Єгорова Анатолія Євгенійовича. Посаду ще одного старшого інспектора у справах друку посів відставний генерал-майор Полетаєв Євген Олександрович. Молодшим інспектором у справах друку став Олексій Олексійович Горшаков, помічником інспекторів у справах друку Спефаріс Іван Семенович [18, арк. 2–9].

Проведені у 1909 р. структурні перетворення та постреволюційне затишся, що спостерігалось по всій імперії починаючи з 1908 р., дозволили службовцям органів цензури Новоросійського

краю перейти до менш напруженого режиму праці та розподілити цензурно-контролюючі обов'язки між фактично рівноправними у прийнятті цензурного рішення чиновниками. Починаючи з 1909 р. і до запровадження спеціальної військової цензури у 1914 рр., Одеський тимчасовий комітет у справах друку у своїй роботі керувався чинними на той час загальноімперськими нормативно-правовими актами у сфері друку, а отже, будь-яке адміністративне переслідування чи покарання за порушення цензурних норм наставало тільки після відповідної судової ухвали. Штрафи, які накладалися судом за клопотанням Одеського тимчасового комітету у справах друку на місцеві періодичні видання, були відносно незначними за розміром – від 25 до 100 рублів. Тому більш небезпечним покаранням для видань-порушників була призупинка виходу його номерів. До такої практики в умовах відсутності воєнного або надзвичайного стану Тимчасовий комітет у справах друку м. Одеси вдавався все частіше. Так, протягом 1912 р. цензурний орган намагався призупинити вихід неугодних періодичних видань 47 разів, і лише у 20 випадках суд підтвердив його домагання. Зокрема, на термін до 20 днів призупинявся вихід «Голос Одессы», «Утро Одессы», «Русский воин», «Южная мысль» [18, арк. 17].

Упродовж 1910–1914 рр. кількість періодичних видань знову почала збільшуватися. Так, на 1913 р. в Одесі видавалося 89 періодичних видань. 56 разів одеські цензори порушували перед судом клопотання щодо призупинки виходу окремих періодичних видань, але лише у 10 випадках суд видав санкцію на такі дії. У звіті Одеського тимчасового комітету у справах друку за 1913 р. подані наступні характеристики періодичних видань:

1) «Одесские новости» – найбільша за читачкою аудиторією газета, має соціал-демократичне спрямування. Весь матеріал підбирається тенденційно. В адміністративному порядку редакцію газети 10 разів штрафували на загальну суму 1 700 рублів.

2) «Маленькие одесские новости» – скорочений варіант попереднього періодичного видання, має яскраво виражене робітниче спрямування. Протягом року 3 рази номери газети арештовувалися; 10 разів накладалися штрафи на загальну суму 1 300 рублів.

3) «Юная мысль» – помірковано опозиційна газета, 5 арештів номерів та штраф у 100 рублів.

4) «Одесский курьер» – єврейська робітничка газета; 7 разів арештовували її номери та штрафували редакцію на 100 рублів [13, арк. 23].

Отже, претензії та переслідування цензури були прямопропорційні ступеню опозиційності газети. У той же час на Півдні України не спостерігалось такої «цензурної вакханалії» щодо україномовних та ліберальних видань, яка відбувалася у Південно-Західному краї. Основна увага інспекторів у справах друку була звернена на робітниче питання на шпальтах газет. Службовці відповідного відомства намагалися не допустити опозиційної ліберально-демократичної критики центральної та місцевої влади. Не менше турбувала цензорів сектантська преса, яка підривала основи християнського православного вчення. Дошкульними були також і статті монархічних газет. Однак, як діяти щодо них, інспектори не знали: з одного боку, вони явно порушували норми законодавства своїми антисемітськими та агресивними закликами, а з іншого – існував певний тиск і команда влади не чіпати провладні видання [13, арк. 2].

Напередодні Першої світової війни кадровий склад Одеського тимчасового комітету у справах друку зазнав змін. Його головою став статський радник В. Албранд, інспекторами у справах друку І. Спефаріс, А. Плетньов, секретарем Д. Безпалько. На одного службовця-цензора стало менше та скоротилося фінансування цієї інституції. Поряд із цим у 1914 р. у справі комітету активно почав втручатися одеський градоначальник Іван Сосновський, який узявся цензурувати та оцінювати публікації окремих періодичних видань і час від часу вимагав у цензорів складення відповідних витримок зі статей преси, таких собі прес-релізів щодо висвітлення журналістами ситуації у місті, загальної картини в оцінках влади. Найбільше претензій у градоначальника викликали публікації газети «Одесские новости» [13, арк. 10].

Втручання вищого губернського начальства у справи цензури було специфічною рисою діяльності цензурних органів у Південно-Східній Україні. Якщо в Одесі на цензурний розгляд тільки епізодично впливав одеський градоначальник, то у губернських та інших провінційних містах взагалі вся цензурна діяльність спрямовувалася віце-губернаторами. Варто зазначити, що вищеназваним посадовцям відповідно до «Тимчасових правил про періодичну пресу ...» надавалося право, незалежно від цензорів, здійснювати нагляд за місцевою пресою і в разі порушення законів про пресу передавати справи до суду. Деякі віце-губернатори, щоб звернути на себе увагу керівництва, явно зловживали цим правом і майже щотижня передавали такі справи до судових палат. Найбільш жорсткою за санк-

цією щодо редакторів та видавців була стаття 129 Кримінального уложення, в якій йшлося про заклики до повалення верховної влади, бунту чи повстання. Тому саме на неї посилалися цензори чи інші чиновники аби покарати тих чи інших осіб, причетних до видання / поширення неугідної владі друкованої продукції. Цією статтею Кримінального уложення у січні 1909 р. спробував скористатися Таврійський віце-губернатор П. Масальський. Він наклав адміністративний арешт на черговий номер сімферопольської газети «Южные ведомости» та подав клопотання до суду на її редактора – С. Усова. Прокурор сімферопольського суду Микулін у своєму висновку пропонував таврійському віце-губернатору у клопотанні про порушення кримінальної справи по 129 ст. Кримінального уложення відмовити та відмінити арешт на цей номер [20, арк. 4]. Судова палата погодилася з думкою прокурора і відмовила віце-губернатору у клопотанні, пояснивши, що подані ним газетні статті не дають підстав для порушення кримінальної справи проти редактора – видавця газети.

Однак це не зупинило віце-губернатора П. Масальського, і він продовжував закидати прокуратуру і судову палату своїми поданнями. В архіві зберігається близько десяти відмов йому у порушенні кримінальних справ проти редакторів різних кримських газет [19, арк. 504–510].

У період з 1905 р. і до початку 1914 р., на відміну від Києва, українській книзі в Одесі не вдалося прорвати цензурну блокаду. Протягом першого революційного року українською мовою світ змогли побачити тільки 9 книжок (1 книга для народного читання; 7 белетристичних книжок, 1 історико-архівна книга) [11, арк. 53]. У наступні роки, як це наведено у порівняльній таблиці №1, тенденція також була невтішною.

Таблиця 1

Рік \ Мова	1905	1906	1907	1908	1912	1913
Російська	538	815	788	1094	4529	6457
Українська	9	2	4	3	8	5
Польська	4	5	-	6	1	2
Французька	11	5	5	65	9	11
Німецька	47	48	8	6	88	82
Єврейська	48	25	16	41	335	59

При забороні книг на першому місці стояв її зміст, а вже потім мова написання. Цензорів у першу чергу непокоїли апеляції авторів до історичного минулого незалежності України, давні

спогади про козацьку волю тощо. Відносно малий показник надрукованої україномовної (нейтральної за змістом) літератури можна пояснити і низьким попитом на неї серед читацької аудиторії. Представники української національно свідомої інтелігенції все ж намагалися реалізувати свої дотаційні видавничі проекти у Києві і тим самим мати справу з «київською цензурою».

У 1913 р. в одній із своїх статей С. Петлюра порушив питання про упередженість цензорів щодо розгляду україномовної продукції. Влада відреагувала на цей закид, направивши відповідне звернення до цензурних органів імперії, причетних до цензурування такої продукції. В Одеському тимчасовому комітеті у справах друку відповіли, що ніяких особливих підходів до україномовної літератури не існує, вона розглядається на рівні з усією іншою продукцією і жодних затримок по її цензуруванню немає [14, арк. 48]. Більшість серед заборонених книг 1908–1914 рр. склали праці В. Леніна, К. Маркса, Ф. Енгельса, К. Каутського та інших діячів соціал-демократичного, революційного рухів. На другому місці по кількості заборон були твори порнографічного змісту (роман «Записки масажистки», збірник віршів «Невмоготу» і т.п.), окультна, сектантська література, інші релігійні видання, погляди авторів яких не відповідали церковним канонам. Ці заборони зрозумілі, адже вони несли певну загрозу наявному державному ладові, моралі чи державній релігії. Упродовж 1911–1912 рр. Тимчасовий комітет у справах друку та поліція розпочали справжнє полювання на соціал-демократичні та революційні видання, які було видрукувано в Одесі протягом 1905–1906 рр. Проти видавців, які не зійшли ще з цього ринку, було розпочате кримінальне провадження. Цензори склали перелік з 24 найбільш шкідливих брошур та розповсюдили серед поліції та інших інституцій уповноважених контролювати бібліотечну систему та книжкові магазини. До цього переліку увійшли:

- 1) Маркс К. Буржуазия, пролетариат и коммунизм. Одесса, 1905.
- 2) Зак С.С. Крестьянство и земельный вопрос. Одесса, 1906.
- 3) Бебель А. Социализация общества. Киев, 1905.
- 4) Арну А. Мертвецы Коммуны. Одесса, 1905. [14, арк. 52–54].

Інспекторський нагляд за друкарнями і книжковими крамницями протягом 1908–1914 рр., працюючи у штатному режимі, виявив на одеських книжкових і газетних складах значну кількість

недозволеної літератури. Вся вона вилучалася поліцією із проведенням наступних слідчих дій.

Загострення геополітичної ситуації у тогочасному світі, поява певної тривоги та розгортання шпигунських ігор напередодні розв'язання світової війни зумовили додаткові функції інспекторів у справах друкарень, літографій і книжкової торгівлі. Зокрема, вони мали також контролювати продаж та поширення фотоапаратів, витратних матеріалів для фотозйомки. Поліція мала слідкувати аби випадкові люди не фотографували об'єкти поблизу та у межах одеського порту [18].

Варто також зазначити, що об'єми роботи старшого та молодшого інспекторів друкарень, літографій та книжкової торгівлі постійно збільшувався, адже зростала мережа друкарень, магазинів, фотомайстерень, копіювальних апаратів, за якими в умовах наростання опозиційної пропаганди потрібно постійно було наглядати.

Фактично відмежовано у довоєнний період функціонував Одеський комітет іноземної цензури, який був пропускним пунктом найрізноманітнішої іноземної літератури з усього світу, що потрапляла до Російської держави через чорноморські порти. Комітет виконував загальноімперські завдання, а тому він мав окремий штат та досить велике приміщення. Офіс винаймався неподалік від одеського порту по вул. Гоголя 9. Це була семикімнатна квартира, з кухнею, ванною, кімнатою для прислуги. За помешканням був закріплений сарай, спільна пральня та спільне горище [16, арк. 53]. Все було створене для комфортних умов праці та зберігання екземплярів цензурованої продукції. У комітеті працювали штатні цензори та цензори-перекладачі, які запрошувалися на умовах вільного найму для перевірки вузькоспеціалізованої літератури чи літератури на незнайомих штатним цензорам мовах. Цензори, що працювали в комітеті, знали по декілька мов (англійську, французьку, німецьку, грецьку, болгарську, турецьку, арабську), але у штаті також перебував окремий цензор, який спеціалізувався винятково на виданнях єврейською мовою. Для перекладу з вірменської мови запрошували священника відповідної общини. Загалом комітет працював злагоджено, жодних затримок із цензуруванням книжкової продукції не було. Натомість газетний відділ при поштовому відомстві, який займався цензуруванням преси, виписаної з-за кордону, виконував свою роботу не ефективно, а тому зі сторони Одеського комітету іноземної цензури було не мало нарікань на це [15, арк. 51]. Одеський комітет постійно здійснював координацію

своїї діяльності з іншими комітетами іноземної цензури імперії та Комітетом іноземної цензури у Петербурзі (був головний над усіма цензурними органами, що здійснювали цензурування закордонної друкованої продукції) [15].

Одеська митниця та відповідний цензурний комітет працювали злагоджено, жодне видання, якщо це була не контрабанда, не могло оминати цензурного розгляду. Певну проблему для комітету складала мусульманська література, більшість якої потрапляла в Російську імперію саме через Одесу. За певних обставин з'ясувалося, що мусульмани-прочани, близько знайомі з казанськими книготоргівцями, для більшої успішності провезення через одеську митницю мусульманської літератури вдаються до певних хитрощів. Вони з'ясували, що книги, за дорученням Одеського комітету іноземної цензури, проглядає місцевий мулла Абікеєв, який досить халатно ставиться до своїх обов'язків. Тому татарські та арабські видання різних найменувань вправні книготоргівці почали провозити в одному пакунку. Для цензурування відбирався лише один екземпляр видання духовно-морального змісту, який лежав згори. Решта сприймалася як ідентичні видання. Таким чином під час пропуску зазначених туків разом з книгами духовно-морального змісту, переглянутими місцевим цензурним комітетом, провозили й книги іншого характеру, що не були на цензурному перегляді [15].

Початок Першої світової війни та запровадження на Півдні України надзвичайних норм військової цензури внесли значні корективи у роботу відповідних цивільних органів. По-перше, органи військової цензури, займаючись попередньою військовою цензурою, намагалися прибрати із періодичних видань не тільки не дозволених до поширення військово-оперативну інформацію, але й негативні відгуки у бік влади, критику існуючого ладу, скарги на погіршення різних аспектів суспільного життя (особливо починаючи з 1915–1916 рр.), по-друге, кращі фахівці з Одеського тимчасового комітету у справах друку та Одеського комітету іноземної цензури були запрошені на посади військових цензорів. Із відчуття обов'язку та зважаючи на більшу оплату праці військового цензора, більшість службовців

названих органів перейшли у підпорядкування військового відомства. Так, колишні службовці Одеського тимчасового комітету у справах друку І. Спефаріс та А. Плетньов, перебуваючи на посадах військових цензорів займалися переглядом періодичних видань, а колишній старший інспектор друкарень і книжкової торгівлі Плаксін відповідав за цензурування неперіодичних друкованих видань та рукописів (за нормами військової цензури вводився їх попередній перегляд). На наш погляд, таке рішення, прийняте командуванням Одеського округу було раціональним, адже разом із названими чиновниками до військово-цензурної роботи (всього 8 військових цензорів працювало в Одесі) було залучено редакторів провладних газет, кадрових військових, учених євреїв, службовців градоначальства. Вони не мали цензурного досвіду, а тому потребували певного наставництва [14, арк. 48–49].

Висновки. В умовах Першої російської революції 1905–1907 рр. цензурні органи Новоросійського краю завдяки скоординованій роботі губернської влади, поліції та цензури змогли у межах допустимого втримати дієвий контроль над друкованим словом. Цензори Південно-Східної України, на відміну від своїх колег з Південно-Західного краю та Лівобережжя, швидко подавили суспільний підйом у пресі. В революційних умовах це було можливим завдяки запровадженню в Одеському генерал-губернаторстві із самого початку революції 1905 року воєнного стану, універсальні юридичні норми якого дозволили цензурним органам в умовах відсутності своєї спеціальної юридичної бази діяти швидко і жорстко. Практика жорстких штрафів та адміністративного переслідування редакторів, що застосовувалася в Російській імперії у період так званої «столипінської реакції», в Одесі була застосована ще у 1906–1907 рр. Також можемо констатувати, що економічний і промисловий розвиток Південно-Східної України, наявність чорноморських портів, надзвичайно строкатий національний склад населення регіону зумовили функціонування одного з найбільших штатів цензорів по імперії. Повсякденна робота видавалася надзвичайно напруженою, вимагала значних кваліфікаційних навиків та політичної відданості правлячому режиму.

Список літератури:

1. Жирков Г.В. История цензуры в России XIX–XX вв. : Учеб. пособие для студентов высших учебных заведений. Москва : Аспект Пресс, 2001. 368 с.
2. Кирієнко О.Ю. Військова цензура в українських губерніях Російської імперії (липень 1914 – жовтень 1917 р.) : монографія. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 366 с.

3. Кириєнко О.Ю. Загальна та військова цензура в Російській імперії (XVIII – початок XX ст.). *Український історичний журнал*. Київ : «Дієз-Продукт», 2010. № 4. С. 83–98.
4. Кириєнко О.Ю. Приватна кореспонденція в полі зору військової цензури (1914–1917). *Проблеми історії України XIX – початку XX ст.* Київ : Інститут історії України НАН України, 2009. Випуск XVI. С. 108–115.
5. Савчинський В.Є. Цензурна політика російського самодержавства й українське книговидання. *Український історичний збірник*. Київ: Інститут історії України НАН України, 2009. № 12. С. 107–113.
6. Сулима-Камінська І.В. Регіональні органи царської цензури початку XX ст.: харківський та катеринославський інспектори у справах друку. *Краєзнавство*. Київ, 2013. № 1. С. 173–179.
7. Щербак М.Г., Щербак Н.М. Цензура і преса в Києві на початку XX ст. *Історія. Сучасність*. Київ, 2007. № 9. С. 141–146.
8. Щербак Н.М. Український образ світу очима цензорів Російської імперії поч. XX ст. *Українознавчий альманах*. Київ, 2009. Випуск 1. С. 96–98.
9. Щербак Н.О. Діяльність цензури в українських губерніях на початку XX ст.). *Історичний журнал*. Київ, 2007. № 6. С. 58–65.
10. Щербак Н.О. Цензура в системі Міністерства внутрішніх справ Російської імперії (друга половина XIX – поч. XX ст.). *Науковий вісник Київського Національного університету внутрішніх справ*. Київ, 2008. № 5. С. 202–209.
11. Державний архів Одеської області (далі – Держархів Одеської обл.). Ф. 10. Оп. 1. Спр. 8.
12. Держархів Одеської обл. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 106.
13. Держархів Одеської обл. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 185.
14. Держархів Одеської обл. Ф. 10. Оп. 1. Спр. 213.
15. Держархів Одеської обл. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 112.
16. Держархів Одеської обл. Ф. 11. Оп. 1. Спр. 113.
17. Держархів Одеської обл. Ф. 12. Оп. 1. Спр. 6.
18. Держархів Одеської обл. Ф. 13. Оп. 1. Спр. 123.
19. Держархів Одеської обл. Ф. 295. Оп. 1. Спр. 504.
20. Держархів Одеської обл. Ф. 338. Оп. 1. Спр. 418.

Stetsenko V.I. CENSORSHIP ORGANIZATIONS IN SOUTH-EASTERN UKRAINE (1905–1914)

This article focuses on neglected in the scientific literature aspects of the work of Russian censorship organizations in the territory of the South-eastern Ukraine, which was defined in subnational administrative boundaries of the 19th century as the Governorate-General of Novorossiisk. Based on content analysis of file history of various censorship institutions by the author singled out the peculiarities of working of the Odessa censors during the First period Russian revolution, Stolypin's political reaction, on the eve of the Great War.

It was stated that it was the provincial leadership of the South of Ukraine and the Odessa censors for the first time in the Russian Empire to develop and apply a phased mechanism to combat the opposition press, uncontrolled publishing activities through the declaration of a martial law in peacetime, and the widespread use of administrative fines.

Considerable attention is paid to statistical and comparative calculations on persecution of censorship of different content and purpose of printed matter generic types, specific measures taken by the provincial authorities are singled out to establish control over the press. So the claims and persecution "Odessa censorship" were directly proportional to the degree of opposition of the newspaper. At the same time, excessive cruelty was not observed in the South of Ukraine concerning Ukrainian-language and liberal editions, which took place in South-West region.

The focus of the press inspectors was on a working question on the pages of newspapers. Employees of the relevant department tried to prevent oppositional liberal-democratic criticism central and local authorities

Key words: *censorship, martial law, Inspector for printing, Odesa Temporary Committee on Press Issues, the first Russian revolution.*

Тишкевич О.В.

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

I–IV ДЕРЖАВНІ ДУМИ ТА УКРАЇНСЬКА СПРАВА (НА МАТЕРІАЛАХ ГАЗЕТ КИЇВСЬКОГО ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРСТВА 1907–1914 РР.)

У статті розглядається питання становлення та розвитку I–IV Державних дум та української справи (на матеріалах газет Київського генерал-губернаторства 1907–1914 рр.). У лютому 1905 р. царським указом було оголошено про необхідність залучення обраних населенням представників до обговорення законів. Народне представництво повинно було мати лише законодавчі функції. Наляканий загальним піднесенням революційного духу, зрозумівши, що тільки репресіями придушити революцію неможливо, царський уряд почав переходити до політики лавірування. 8 серпня 1905 р. були затверджені маніфест і положення про вибори до Державної думи, яка за проектом міністерства внутрішніх справ Булігіна мала б тільки дорадчі права. Виборчий закон позбавляв права участі весь пролетаріат, сільську бідноту, жінок, військовослужбовців. У виборах до Думи вирішила взяти участь лише буржуазія, побоюючись революції. Проте вибори до Булігінської Думи були зірвані і подолати наростаючі революційні настрої в суспільстві, що все частіше висловлювало своє незадоволення політикою царизму. Посилення народного руху, в Російській імперії тимчасово встановлюється рівновага сил, що борються. Самодержавство було не в силах відкрито виступати проти революції. Революції ж не вистачало сил завдати вирішального удару по царизму. В таких умовах неминучим було коливання правлячих кіл від репресій до поступок.

У дослідженні розглянуто діяльність I–IV Державних дум, що стали значним явищем в житті суспільно-політичному Російської імперії, зокрема Наддніпрянської України, котра була російською провінцією. Після революції 1905–1907 рр. отримав можливість парламентським шляхом відстоювати свої національні, політичні, соціальні та культурні інтереси. Хоча царський уряд намагався вслякко обмежувати представництво українців в думах, особливо селянство, проте тому не вдалося придушити національний рух на Наддніпрянській Україні. Хоча українці фактично і не отримали від часті в роботі I–IV Державних дум, але вони ще раз заявили про себе як про самобутню націю, котра має право на своє самовизначення.

Ключові слова: Державна дума, українська справа, Київське генерал-губернаторство, газети, преса.

Постановка проблеми. Невдачі на фронті викликали заворушення не тільки в Росії, а й в Україні. На зборах робітників лунали вимоги свободи слова, друку, совісті, зборів, маніфестацій тощо. На банкетах, що проводилися інтелігенцією, ухвалювали резолюції про необхідність народних представників, про вироблення конституції. Уряд вдавався до репресій, але одночасно йшов на поступки. У лютому 1905 р. царським указом було оголошено про необхідність залучення обраних населенням представників до обговорення законів. Народне представництво повинно було мати лише законодавчі функції [1].

8 серпня 1905 р. було затверджено маніфест і положення про вибори до Державної думи, яка за проектом міністерства внутрішніх справ Булігіна мала б тільки дорадчі права. Виборчий закон позбавляв права участі весь пролетаріат, сільську бідноту, жінок, військовослужбовців. Викрива-

ючи реакційну суть царських «реформ», більшовики висунули і обстоювали тактику активного бойкоту Булігінської думи, вважаючи головним завданням даного моменту агітацію за збройне повстання і створення тимчасового революційного уряду [2].

У виборах до Думи вирішила взяти участь лише буржуазія, побоюючись революції. Проте вибори до Булігінської Думи були зірвані і подолати наростаючі революційні настрої в суспільстві, що все частіше висловлювало своє незадоволення політикою царизму, наростали.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Про діяльність I–IV Державних дум написано вже багато. Вивченням їх діяльності займалися такі історики, як: А Животко, В. Ігнатієнко, Н. Полонська-Василенко [4] та ін. Але ґрунтовним джерелом для вивчення діяльності I–IV Державних дум є періодична преса, зокрема газети Київського

генерал-губернаторства початку ХХ ст. Особливо це стосується питання відношення українців Південно-Західної України до виборів до Думи, її діяльності та щодо питань, які розглядалися в Думі.

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні діяльності I-IV Державних дум, що стали значним явищем у суспільно-політичному житті Російської імперії, на матеріалах газет Київського генерал-губернаторства 1907–1914 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після провалу виборів до Булигінської думи, посилення народного руху, в Російській імперії тимчасово встановлюється рівновага протиборчих сил. Маніфест 17 жовтня 1905р., яким було вирішено «даровать населению незыблемые основы гражданской свободы. .. на началах действительной неприкосновенности личности, свободы совести, слова, мобраний и союзов» [2]. Цим же Маніфестом було проголошено про скликання «Державної думи з законодавчими правами, тобто компетенціями, що жоден закон не може бути оголошений без ухвали цієї Думи» [3]. 11 грудня 1905 р. дано пояснення, хто саме матиме виборчі права: землевласники-дідичі, власники будинків у містах, усі, хто мав окреме помешкання, хто діставав платню або пенсію; мали також права представники селян та робітників. Таким чином, виборчі права були доволі широкі. «В указі, який дано 11 грудня (декабря) р. 1905 сенату, – писалося в газеті «Рада», – його Імператорське Величество зволив наказати, щоб приготувати вибори до Державної думи якомога скоріше, і щоб негайно було зроблене все для того, аби можна було зібрати думу в як найближчим часі. Твердо бажання Государя Імператора, яке він не раз висловлював, щоб не було ніяких перешкод, котрі можуть спинити цю справу» [4]. «Через те правительство, – йшлося далі, – знаючи про відповідальність, яка на нього впадає, щиро і усіяко дбає про те, щоб як найскоріше скликати Державну думу» [5].

Газета «Громадська думка» також відмічала, що скінчення виборів до Державної думи залежить не тільки від доброї волі, замірів правительства, а і від сили деяких складних (сложных) попередніх робіт, що можна виконати тільки за допомогою самого народу через його виборні інституції (учреждения), яким доручено цю справу [5].

Вже 12 лютого Імператор Микола II видав указ сенатові про скликання Державної думи 27 квітня 1906 р.[5] З приводу цього «Громадська думка» писала, що скликаючи Державну думу «уряд очевидно повинен мати на думці одно: зібрати

виборних од народу послів, віддати їм до розгляду всі найголовніші справи державного громадського життя для того, щоб заступники од народу дали тим справам лад, знайшли спосіб загоїти тяжкі болячі на державному тілі і вивели державу на новий шлях життя».

Вибори не були загальними. В них не брали участі батраки, жінки, солдати, матроси, студенти, робітники, зайняті на дрібних підприємствах. Кожен клас мав свої норми представництва: голос поміщика прирівнювався до трьох голосів буржуазії, 15 голосів селян та 45 голосів робітників. Результат виборів визначався співвідношенням числа виборщиків. Царський уряд ще розраховував на монархічні настрої селян і тому встановлював для них великі норми представництва. Вибори були не прямі: для селян – 4-х ступеневі, для робітників – 2-х ступеневі, для буржуазії та дворян – 2-х ступеневі.

Розпочалися вибори... «Скрізь тепер ідуть вибори у Державну думу, – писала в ті дні «Громадська думка», – це діло зовсім нове, люди ще не виникли до нього, дехто не може до ладу розібратись у таких «крутих» словах, що вживаються у розмовах про вибори» [6].

У виборах до Державної думи взяли участь також і політичні партії, що утворились після проголошення Маніфесту 17 жовтня 1905 р., або легалізували свою діяльність. Також новим явищем у політичному житті Російської імперії стало об'єднання політичних партій у «блок» для досягнення спільної мети – пройти до Державної думи на виборах. Так, партія «Народної свободи» у Києві вийшла у «блок» з кількома партіями і Українською демократично-радикальною, Польською конституційно-демократичною та Народною і європейською безпартійною спілкою [7]. «Згадані вище партії, – говорилося в «Громадській думці», – зробили тепер блок для того, щоб легше було спільними і з'єднаними силами вибрати в Думу таких людей, які будуть обстоювати бажання тих партій і проводити ті закони, які вважаються кращими з'єднані партії» [7].

У виборах до Державної думи брали участь і українські політичні партії, як РУП (згодом – УСДРП), ГУП. З приводу об'єднання в блоки українських національних партій «Громадська думка» писала, що «вони можуть входити у згоду тільки з такими політичними партіями, які признають права на свободу за всяким народом, за кожною нацією». [7] Такими партіями, на думку «Громадської думки» [7], були поступові прогресивні партії. Серед поступових партій газета виділяє

Конституційно-демократичну партію, яка «досить прихильна до національних бажань державних народностей і згодилась вести «агітацію» і за прогресивних представників інших партій» [8].

Багатими на передвиборчі обіцянки були неукраїнські політичні партії, відділи яких були і на території підросійської України.

Зокрема, Конституційно-демократична партія, або пізніше Партія народної свободи, яка в Україні була дуже поширена серед інтелігенції та професури, запевняла виборців, що «вона буде обстоювати за народну мову у школах, у суді, за автономію Польщі та Фінляндії, а для інших українців за широке «обласное самоуправление», що ж до автономії України вона відноситься до цього байдуже, ні помагати, ні шкодити українцям в цій справі не буде» [8]. Що ж до інших неукраїнських політичних партій, то «поступові поляни (не такі як ті, що тиснуть і гноблять українців у Холмщині та Галичині) та євреї, – писалося у «Громадській Думці», – теж допоможуть нам обстоювати національні права і свободи, крім автономії, до якої їм як і «Народній Свободі», байдужа [8]. Газета «Рада» писала, що «українські політичні партії, крім загальних політичних домагань, ставлять у своїй програмі ще й домагання національні, бо ці домагання національні, бо ці домагання стоять в повній гармонії з інтересами українського люду» [9]. Завдання українських національних партій полягало також і в тому, «щоб виборча агітація допомогла розширитися національній ідеї на Україні, щоб вона ще більше здобула собі прихильників серед українських народних мас, зробили їх свідомими і здатними обстоювати свої національні права» [9].

Вибори до Думи відбувалися в умовах військових репресій, арештів. Ліві партії бойкотували вибори і не брали участі в Думі, яка розпочала свою роботу 1906 р. Головою першої Думи був обраний професор Московського університету С. Муромцев, член Конституційно-Демократичної Партії. Від України обрали 102 депутати, у тому числі 24 поміщиків, 20 представників міської інтелігенції, 42 селян. [9] За партійною приналежністю українські депутати поділялися так: помірковані – 6, конституційні + демократи – 36, демократичні реформісти – 2, автономісти – 4, трудовики – 28, соціал-демократи – 5, безпартійні та невідомо якої партії – 21. Із 497 членів I Державної думи депутація України включала 63 українців, 22 росіян, 5 поляків, 4 євреї і 1 німець.

Українська фракція першої Думи звернула особливу увагу на аграрне й національне питання. [4]. У справі національній вона виробила проект

засад автономії, який проте, не був внесений у Думу, оскільки її було розпущено. Що ж стосується земельного питання, то «частина депутатів Думи («трудова група») внесла в Думу проект, за яким уся земля, як казенна так і поміщицька, має перейти до рук народу. А як саме вона має перейти, – писалося в газеті «Боротьба», – це повинні рішати місцеві комітети, вибрані вселюдним безпосереднім, рівним і таємним голосуванням. І тільки тоді селянство буде задоволено» [10].

Нерозв'язаність земельного питання газета «Боротьба» пояснювала тим, «що доки буде теперішня Дума, доти селянство землі не дістане» [9]. «Справедливо може рішити цю справу, – йшлося далі, – тільки така Дума, як буде вибрана вселюдним і таємним голосуванням, в якій голос матиме весь народ, в якій не будуть панувати ті, у кого хочуть одібрати землю». Слід відмітити, «що члени формації порушували питання європейських програм, які відбувалися за тихої згоди царських чиновників».

8 липня 1906 р. I Державну думу, після 72-ох днів існування, було розпущено.

На січень 1907 р. були призначені вибори до 2-ї Державної думи. «Час виборів до другої Державної Думи наближається – писала в ті часи газета «Рада»: А вкупі з цим зростають і надії змученого тяжкими утискуваннями люду на те, що ця Дума улекшить страждання його і, іменем широких народних мас, засудить урядову політику. Сама логіка життя примусила б уряд відмовитись від антинародної політики, коли б він справді вважав на голос народу і рахувався б з потребами нового життя» [9].

Вибори до II Державної думи відбулись у січні 1907 р. На цей раз їх не бойкотувала жодна політична партія. Несподівано для уряду більше як половину всіх депутатів було від національний меншостей та від безпартійних.

Підсумовуючи результати виборів до II Державної Думи, газета «Рада» писала, що «по деяких губерніях, вибрано людей поступових, а між ними чимало селян з певною партійною окраскою» [9]. Пояснюючи таку ситуацію, що склалася в результаті виборів «Рада» писала, що «це очевидно свідчить про те, що від часу перших виборів політична свідомість широких народних мас значно посунулася наперед» [4].

Все стане зрозумілим, коли ми звернемось до виборчої статистики, що показує чимало виборщиків від різних верств суспільства. Число виборщиків різних категорій в Україні в губерніях, що дали поступових послів таблиця 1.

Таблиця 1

Губернії	Число виборщиків	
	Від з'їзду городських виборців і уповноважених від волості	Від з'їзду земельних власників
Київська	151	74
Катерино- славська	97	38
Чернігівська	100	50

Групи українських губерній, що дали «правих послів» таблиця 2

Таблиця 2

Губернії	Число виборщиків	
	Від з'їзду городських виборців і уповноважених від волості	Від з'їзду земельних власників
Полтавська	72	109
Бесарабська	64	56
Волинська	109	86
Херсонська	81	69

Ми бачимо, що в першій групі виборщиків «од міст і волостей значно переважає число виборщиків од земельних власників, за те в другій групі на Полтавщині – виборщики од міст і волостей – разом складають абсолютну меншість, а в решті губерній вони разом тільки трошки переважають число виборщиків од земельних власників» [9]. Отже, в цих губерніях досить, щоб декілька виборців із селянської та міської курії приєдналися до виборців від земельних власників, і вже прогресисти безсилі провести свого посла до II Державної думи.

Порівнюючи вибори до II Державної думи з виборами до I Державної думи слід відмітити, що «під час виборів до першої Державної думи між виборщиками з курії земельних власників брали участь у виборах і селяне, що мали власну не надільну землю і це мало великий вплив на хід всіх виборів. Але сенатські пояснення «змінивши виборчу систему і порушивши основні закони, позбавили селян таких виборчих прав. Це особливо велике значіння має для Лівобережної України, бо тут найбільше селян, козаків, які користувалися цим правом» [4].

У II Державній думі змінилось і співвідношення депутатів від України: із загального числа 102 лівих – соціал-демократів, трудовиків та конституційних демократів (к.-д. або кадетів) було 65; від центру октябристів, мирних обновленців, поміркованих та правих – 29.

У другій Думі українські делегати відразу ж приступили до організації української фракції громади (Авт.). Установчі збори відбулися 4 березня 1907 р. До фракції вступило 47 осіб, більшість із них становили селяни. Українська громада у II Державній думі видавала часопис – «Рідну справу – Вісті з Думи», в якій друкували промови членів, заяви громади. Громада домагалася автономії України, місцевої самоуправи, української мови у школі, суді, церкві [10].

Своєрідно відреагувала на вибори до II Державної думи газета «Друг народа». Зокрема, вона писала: «... народ послал представителей (до Державної думи – авт.) не заплативать старый чиновничий мундир, чтобы коренным образом изменить порядки в стране и в первую голову решить вопросы самым важные и насущие для рабочего класса и крестьянского люда» [11].

Отже, перед II Державною думою стояло завдання розв'язати земельне питання, чого не зробила I Державна дума. Але перед тим, «прежде чем давать народу землю и волю, дума должна упорной борьбой отвоевать и то, и другое у крепостников-помещиков и их защитников бюрократов». Селяни під час роботи I Державної думи змогли переконатись, що вона «была безсильна вырвать из чиновничьего плена народную волю и из цепких дворянских лап необходимую для крестьянства землю...» [11].

Проте, цим планом української фракції у II-й Державній думі не судилося збутись, оскільки після 102 днів роботи 3-го червня 1907 р. цар Микола II розпустив Думу. А вже 10 червня цього ж 1907 р. впровадив новий виборчий закон, який відібрав право голосу в робітників і селян, залишаючи справу виборів у руках великих землевласників.

Після виборів до III Державної думи, на думку газети «Слово», замість захисників інтересів селянства та робітничого класу України «думські лави займуть представники «командуючого класу», закляті вороги усього, що тільки тим чи іншим чином іде на користь селян та робітників» [12].

По новому виборчому закону число виборців зменшено: «так в Волинській, Катеринославській, Київській, Подільській, Полтавській, Херсонській, Харківській та Чернігівській губерніях на губернських виборчих зборах буде 1105 виборців по новому закону замість 1408 по старому закону.

Раніш, хоч виборців від селян і було не дуже багато, проте по окремих губерніях їх було далеко більше, ніж інших виборців, і через це вони могли провести в Думу тих людей, які обороняли їхні інтереси» [13].

Ще до початку роботи III Державної думи в пресі висловлювались різні думки про те, як буде працювати новообрана Дума. Для українців знову досить гостро стояло національне питання. «Вибори до нової Думи закінчилися і народне представництво 1 листопада збереться в третій раз, щоб почати творчу роботу в справі необхідних державі реформ. – писала газета «Слово»: «Який напрямок буде мати ця робота, до чого вона буде спрямовувати, видно вже з того, хто такі депутати нової Думи. Всенароднім представництвом назвати її не можна, бо новий виборчий закон поікльувався щиро про те, щоб справжні заступники народних інтересів не мали голосу там, де будуть віщатися народні справи» [13]. На думку газети «Слово», причиною цього було те, що «на 442 депутата нової Думи Державної поки що обрано тільки 29 таких, що стоятимуть справді на народі і будуть домагатися того, що йому так потрібно» [13]. Решта, за твердженням газети, були або «прямі вороги народних інтересів», такі як «праві депутати», яких в Думі було найбільш (169), або кадети, мирнообновленці і т. д. (93) та октябристи (105) [13].

25 листопада, через 24 дні з початку роботи III Державної думи газета «Слово» писала, що «посли з України в 3-й Думі ніколи не подадуть свого голоса за Автономію України. Їхні домагання не йтимуть, певне, далі української проєсвіти».

Проте життя показало інше, бо українське питання притягало до себе увагу і в III Думі: бо надто великі були досягнення українців в різних галузях культури та економіки.

Перше питання, якому Дума змушена була приділити увагу, це було українське шкільництво. У березні 1908 р. 37 послів від України внесли проєкт про українську мову навчання у початкових школах. А у 1909 р. газета «Село» писала: «Мабуть цею зимою Державна (Государственная) Дума візьметься до законопроєкту, поданого ще в марті 1908 року 37 депутатами Думи» [14]. Законопроєкт, внесений на розгляд III Державної думи 37 послами з України передбачав, «1) щоб по тих сторонах, де живе український народ в народних школах учено українською мовою. 2) руської мови учили обов'язково. 3) книжки до учення щоб були приладжені до розуміння дітей українських і до потреб тамошнього життя» [14].

У 1907 р. Синод РПЦ дозволив викладати українською мовою у сільських школах, до яких ходять українські діти, а також дозволив вивчення української мови вінницькій школі, де готували

вчителів для приходських шкіл [14]. Цей проєкт викликав протест з боку чорносотенних послів та «Клубу Русских Националистов», і йому не дали ходу [14].

Підіймалося питання про українську мову в народних школах і у 1910 р. В Думі була створена для цього декілька комісій. Українські послы вимагали, щоб «коли діти, вступаючи до школи, російської мови не розуміють, то перших два роки її треба навчати рідною мовою, тобто тою мовою, якою розмовляє дитина в себе вдома». А на третій рік «треба вже беззастережно переходити на великоросійську мову, а для рідної мови зоставляється тільки маленький куточок шкільної науки». [14]. Але і ця пропозиція українських послів в III Державній думі не знайшла підтримки.

Газети Київського генерал-губернаторства підводили і підсумки роботи III Державної думи за різні періоди її діяльності. «Если смотреть на третью думу с точки зрения законодательной, – писала в 1908 році київська газета «Южный пролетарий», – результаты 8-ми месячного заседания получились самые плачевные, вернее говоря, никаких результатов, полный нуль. Ни одного имеющего сколько нибудь серьезного законопроєкта проведено не было» [14].

Через три роки, в 1911 р., газета «Засів» підсумовувала діяльність III Державної думи за четверту сесію. «Закінчилась четверта сесія (строк) діяльності Державної Думи. – писав «Засів». – Думу розпущено на літо на спочинок... Подивимось же що дала третя Дума за єю четверту сесію, що зробили вона для краю і народу. Майже цілу сесію Дума займалася законами про народну освіту. Закон сей дуже важливий для цілого государства і для окремих народностей, що увіходять у склад російської держави. Просвіта для народу потрібна, се визнано вже давно всіма і закон сей мусіла Дума провести так, щоб просвіта була не тільки загальною, а й приступна для всього народу, що живе в Росії. Отже Дума сього не зробила і прийнявши законопроєкт про освіту народню, та й то з великими труднощами, обійшла де які народности не давши їм... права вчитися в школах на своїй рідній мові. Між такими народностями стоїть і наш український народ, що давно вже жадав своєї рідної мови» [15].

Допрацювавши свій законний термін, III Дума була розпущена у 1912 р. Із самого початку виборчої компанії до IV Державної думи українці активно включилися у виборчу компанію. «Ледве чи ще хоч одному народові в нашій державі так потрібно ставати до виборів в четверту думу, як українському

народові. – писала в ті часи газета «Засів». – ми вже знаємо, що виборчий закон в Росії найбільшу силу на виборах оддає людям заможним, великим поміщикам, купцям та іншим капіталістам. Вони мають найбільше виборщиків, вони посилають найбільше послів до думи державної. А тим часом український народ – то здебільшого трудящий люд, робітництво та селянство. В нашому народі дуже мало ще панства, котре б не цуралося нашої мови, котре б признавалося до нашого народу. Отож не можна сподіватися, що в Державній думі од України послами були Українці, котрі б боронили права нашого народу, добивалися для нас рівних прав з усіма іншими народами Росії, прав жити по своїй волі та уподобі, вільно працювати та розвиватися» [15].

IV Державна дума розпочала свою роботу 15 листопада 1912 р. Як і в попередніх Думах, в ній утворилась думська опозиція, партійні фракції.

Газети друкували відомості про депутатів Державної думи. Зокрема, депутат від Київщини П. Мерщій протягом своєї думської діяльності тісно співпрацював з київською щотижневою Українською газетою для селянської та робітничої інтелігенції «Маяк», зокрема, він систематично надсилав повідомлення про роботу IV Думи, котрі публікувались в газеті «Маяк» у рубриці «Вісті з Думи».

Великого значення надавав П. Мерщій об'єднанню селянських депутатів в Думі для відстоювання своїх інтересів. «Бо всякий окремо

нічого не буде варт, а надій на ті політичні партії (чи то зправа, чи то зліва, які так багато кричать буцім то вони страшенно пеклюються про селянство, – на це покладатися не можна» [16].

За словами П. Мерщія, в IV Думі згуртувалося 50 селян, які «закласти в Думі гурток селян, в купі з козаками котрий би роздивлявся і розбирався б в тих нуждах, які переживає селянство і обстоював би інтереси селян в державній думі» [16]. Але незважаючи на всі старання таких депутатів-українців, як П. Мерщій в IV Думі не було вже й української фракції [16]. А тому всі українські питання ігнорувалися, в тому числі і питання про введення української мови в школах на Україні.

Висновки. Підсумовуючи все вище сказане, можна дійти висновку, що діяльність I – IV Державних дум стали значним явищем в житті суспільно-політичному Російської імперії, зокрема Наддніпрянської України, котра була російською провінцією. Після революції 1905-1907 рр. отримав можливість парламентським шляхом відстоювати свої національні, політичні, соціальні та культурні інтереси. Хоча царський уряд намагався всіляко обмежувати представництво українців в думах, особливо селянство, проте тому не вдалося придушити національний рух на Наддніпрянській Україні. Хоча українці фактично і не отримали від часті в роботі I – IV Державних дум, але вони ще раз заявили про себе як про самобутню націю, котра має право на своє самовизначення.

Список літератури:

1. Історія держави і права України. Київ, 1996. С. 161.
2. Історія Української РСР : у 8 т. 10 кн. Т. 4. Київ, 1976. С. 114.
3. Российское законодательство X–XX вв. : в девяти томах. Т. 9. Москва, 1994. С. 194.
4. Полонська-Василенко Н. Історія України : в 2-х т. Т. 2. Київ, 1992. С. 422.
5. Громадська думка. 1906 р. 4 січня.
6. Громадська думка. 1906 р. 5 січня.
7. Громадська думка. 1906 р. 15 лютого.
8. Громадська думка. 1906 р. 14 березня.
9. Рада. 1906 р. 19 грудня; 1907 р. 16 лютого
10. Боротьба. 1906 р. 3 червня.
11. Друг народа. 1907 р. 1 апреля.
12. Гунчак Т. Україна. Перша половина XX ст. Київ, 1999. С. 48.
13. Рада. 1906 р. 18 листопада.
14. Слово. 1907 р. 16 червня.
15. Засів. 1911 р. 27 травня.
16. Маяк. 1913 р. 10 січня.

Tyshkevych A.V. I–IV STATE DUMAS AND UKRAINIAN ISSUE (ON THE MATERIALS OF THE NEWSPAPERS OF THE KYIV GENERAL GOVERNMENT IN 1907–1914)

The article deals with the issue of the formation and development of the I–IV State Dumas and the Ukrainian policy (on the materials of the newspapers of the Kyiv General Government of 1907–1914). In February 1905, the Tsar decree announced the need to involve the elected representatives by people in the discussion about the laws. The people's representation had to do only legislative functions. Terrified by the general rise

of the revolutionary spirit, the tsarist government began implementing the policy of the consensus to avoid the revolution.

The manifesto and the provisions on the elections to the State Duma, projected by the Ministry of Internal Affairs of A. Bulygin were approved in August 8, 1905. The electoral law eliminated the right to participate in the elections the whole proletariat, the rural poor, women, and servicemen. Fearing the revolution, only the bourgeoisie decided to take part in the elections to the Duma. However, the elections to the Bulygin Duma were disrupted and the government did not overcome the revolutionary moods in the society, which expressed the social dissatisfaction with the policy of tsarism.

The strengthening of the people's movement in the Russian Empire temporarily established the balance among the struggling forces. However, the autocracy could not oppose the revolution. Finally, the revolution did not have the power to put a decisive blow on tsarism. So, there were various waves of the political moods.

The research deals with the activities of the I–IV State Duma, which became a significant phenomenon in the social and political life of the Russian Empire, particularly, in the Transdnieper Ukraine, which was the Russian province. After the Revolution of 1905–1907, the Ukrainians could to defend for thier national, political, social and cultural interests by the parliamentary means. Although, the tsarist government tried to limit the representation of the Ukrainians in the domestically, especially the peasants, in a way that could not suppress the national movement in the Dnieper Ukraine. Although the Ukrainians actually did not achive anything in the I–IV State Dumas, they again declared themselves as an original nation, which has the right to self-identification.

Key words: *State Duma, Ukrainian issue, Kyiv General Government, newspapers, press.*

Токаленко П.О.

Херсонський національний технічний університет

ІСТОРИОГРАФІЯ ПОДІЙ ПЕРШОЇ РОСІЙСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ В ПОСТРАДЯНСЬКІ ЧАСИ

У статті автор опублікував історичні дослідження подій Першої російської революції кінця ХХ – початку ХХІ століття. Основна увага приділена дослідженню українських істориків стосовно чергового етапу національного відродження української інтелігенції під час революції 1905–1907 років. Також автор стисло проаналізував праці американських істориків, які вивчали події Першої російської революції. Крім цього, в статті опубліковані фрагментарні відомості стосовно репресивної політики царизму в 1905–1910 роках, на основі досліджень сучасних українських та російських істориків. У статті надано статистичні данні щодо єврейських погромів на півдні України. Розглянуто питання антиукраїнських репресій з боку чорносотенного руху та державної влади в Україні в 1905–1907 роках. Акцентовано увагу на міграційному процесі українців як наслідку російської шовіністичної політики. Описано діяльність агентів жандармерії проти революційних сил. Особливо організацію внутрішнього спостереження за військами, організовану царською владою. Надана фрагментарна інформація щодо розташування російських військ в Україні, готових до придушення масових революційних заворушень. Відображено життя на каторзі в роки революції 1905–1907. Розглянута царська цензура як інструмент для боротьби із свободою слова в Російській імперії. Організація контрреволюційних сил в Російській імперії описана автором в контексті досліджень 90-х років ХХ століття. Новий погляд на причини революційного руху 1905 року розглянутий згідно з дослідженнями істориків початку ХХІ століття. Кількість жертв від подій у Петербурзі 9 січня 1905 року подано з альтернативних міркувань. Стаття розділена на два блоки: історіографія 90-х років ХХ століття та історіографія подій Першої російської революції початку ХХІ століття. Вся інформація у статті подана в хронологічному порядку та розділена за тематичними блоками.

Ключові слова: Перша російська революція, політика царської реакції, «українське питання», «Чорна сотня», російський шовінізм.

Постановка проблеми. Огляд подій Першої російської революції 1905–1907 років у роботах дослідників після 1991 року був частково позбавлений ідеологічного складника. Формування нових історичних шкіл на базі колишніх республік Радянського Союзу та предметне дослідження революції 1905–1907 років у межах новоутворених держав стало основною ознакою розвитку історіографічних досліджень у 90-их роках ХХ століття та на початку ХХІ століття. Основним мотивом істориків пострадянського періоду була побудова власної державної концепції відносно революційних подій на початку ХХ століття. Безперечно, найбільша доробка з цієї проблематики була зроблена російськими істориками. Власне ж погляд на події 1905–1907 років став різнитися залежно від концептуального складника методики дослідження, тобто від того, чи додержувалися дослідники радянського формаційного підходу в інтерпретації подій Першої російської революції, чи вони намагалися розгледіти революційні

події 1905–1907 років крізь призму ідеологічного нашарування.

Важливою віхою пострадянського періоду дослідження подій Першої російської революції в Україні стали дослідження українських істориків про участь українців в цих подіях та зміни національного життя в Україні, які стали можливими внаслідок соціально-політичної ситуації в Російській імперії у 1905–1907 роках.

Постановка завдання. Мета статті – проаналізувати історіографію подій Першої російської революції 1905–1907 років у пострадянські часи.

Автор не претендує на повне розкриття проблематики подій Першої російської революції на основі історіографічних досліджень 90-х років ХХ – початку ХХІ століть, а лише намагається частково висвітлити новий науковий матеріал істориків, дослідників революційних подій 1905–1907 років. Всі роботи дослідників з вищезазначеної проблематики розділені автором на дві частини за хронологічною ознакою.

Історіографія подій Першої російської революції 90-х років ХХ століття.

Революційні події. Розпад Радянського Союзу в 1991 році відкрив шлях до активної історичної дискусії стосовно подій Першої російської революції й для західних істориків. Так, у 1990 році видавництво Принстонського університету в США випустило друком дві монографії американських дослідників подій Першої російської революції: Френсіса Вчисло «Сільська Росія в процесі реформ: держава, суспільство та національна політика. 1855–1914» та Ендрю Вернера «Криза російського самодержавства. Микола II та революція 1905 року». Ф. Вчисло вважав причиною Першої російської революції кризу в аграрному питанні в Російській імперії та неспроможність влади завершити реформи Олександра II від 1861 року.

Е. Вернер зазначав, що революція 1905–1907 років у Росії була останнім іспитом для монархічного ладу на можливість проведення реформ. Внаслідок поразки революції зміни у суспільному житті не відбулися, тому період до 1917 року Е. Вернер назвав «передсмертними конвульсіями російської монархії». Також він наголошував на слабохарактерності Миколи II, підкреслюючи те, що його життя було сповнене ілюзій стосовно безпеки свого положення в імперії та стабільності в політиці [1, с. 209–210].

Професор інституту Гаррімана при Колумбійському університеті Леопольд Хеймсон в 1993 році в своїй статті «Про причини революції» зазначав, що робітничий рух в Російській імперії лише на початку ХХ століття набув різких політичних та соціальних форм. Серед основних претензій робітників він відзначив вже сформовані вимоги до кращого відношення промисловців та підприємців до них, як-от: відмова від застосування грубої фізичної сили, вживання матюків, сексуальних домагань до робітниць, дозвіл на обідню перерву та вихід за потребою до туалету. Загалом робітники жалілися, що до них відносилися як до «дітей», «рабів», «кріпосних», «речей», а не як до людей [2, с. 6].

Організація контрреволюційних сил у 1905–1907 роках. У 1992 році дослідник І.Г. Самарцев, досліджуючи чорносотенний рух в Україні, відмітив, що перша подібна організація з'явилася в Україні в 1903 році в Харкові. А у 1905 році чорносотенні організації були поширені на Волинську, Катеринославську, Київську, Подільську, Таврійську, Херсонську та Чернігівську губернії [3, с. 90–91].

Дослідник Д.А. Андреев у 1993 році, вивчаючи діяльність таємної поліції на початку ХХ століття наголошував, що найціннішими агентами були департаментські філери, які «працювали» у російському парламенті. Вони спостерігали навіть за діяльністю масонських лож [4, с. 6–7].

В Одесі у 1905 році чорносотенці за вказівкою командуючого одеським військовим округом таємно отримували зброю з воєнних складів. За свідченнями градоначальника міста А.Г. Григор'єва озброєнні дружинники відкрито з'являлися на вулицях міста для єврейського погрому. Вони були готові вбивати євреїв, незважаючи на обставини. Так, один з одеських бойовиків-чорносотенців у своїх спогадах зазначав, що після вбивства Карангозова (поліцейський пристав, вбитий терористом-росіянином) майже кожен день били євреїв. На вулиці Велика Арнаутська чорносотенці били не тільки чоловіків, а й єврейських жінок [3, с. 94].

У 1995 році М.М. Вязмітінов, досліджуючи роботу жандармів у воєнному середовищі, наголошував, що це сформувало негативне відношення офіцерів до роботи жандармів. Генерал В.А. Сухомлінов вважав «особливо шкідливою» та принизливою таку діяльність жандармів. Великий князь Микола Миколайович досить різко зауважив П.А. Столипіну, що діяльність департаменту поліції у військах може привести до несправедливих звинувачень щодо офіцерів [5, с. 89].

Але спостереження за військами, як наголошував М.М. Вязмітінов, продовжувалися. Агенти стали з'являтися у формі козаків чи солдат. Прогулюючись містом, у місцях, які найбільше відвідують солдати, вони, розмовляючи з ними, намагалися дізнатися їх погляди на «сучасний політичний стан». Крім того, використовувалися фотографії, які «працювали» на мітингах, де проголошували промову військові, в результаті чого у відділеннях політичної поліції існували фотоархіви на осіб, які займалися пропагандою у військовому середовищі [5, с. 91].

Співробітники політичної поліції практикували погроми з різноманітними провокаціями з метою відволікти солдат та матросів від революційних виступів. Наприклад, в кінці 1905 року, згідно з розпорядженням Віце-директора Департаменту поліції П.І. Рачковського, в секретному відділі була організована типографія, в якій друкувалися промови до солдат, налаштовуючи їх проти представників інших народів. Таким чином, таємна агентура свідомо спрямовувала революційну енергію солдат та матросів у потрібне державі русло, оминаючи революційну ідеологію.

Переслідуючи членів революційних військово-організацій, жандарми іноді утримувалися від масової ліквідації, котра, на їх думку, не завжди давала потрібні матеріали «для притягнення до суду та тривалого утримання під вартою». Такий підхід до справи призводив тільки до провалу агентури. Вони надавали перевагу діям, які заважали роботі революційних організацій, або заарештовували окремих революціонерів у зручний момент, бажано на місці злочину [5, с. 93].

Дослідники В.І. Гусєв та В.М. Сорока в 1995 році досліджували діяльність царської охоранки на початку ХХ століття. Вони стверджували, що досвід політичної поліції Російської імперії не зник після 1917 року, а навпаки, в майбутньому був використаний НКВС та КДБ [6, с. 37].

У цьому ж році дослідник подій Першої російської революції А.В. Черняк писав про жертви січневих подій в Петербурзі. Він зазначав, що за офіційними даними 9 січня 1905 року загинуло 130 чоловік. Але іншої думки був академік А. Воробйов, який писав, що у лікарні Петербургу 9 січня 1905 року було привезено 1 216 вбитих та більш ніж 5 тис. поранених. А. Воробйов звертав увагу на меланхолічний запис Миколи II в щоденнику від 9 січня 1905 року: «Ясний морозний день. Было много дел и докладов. Завтракал с Фредерикс. Долго гулял. Со вчерашнего дня в Петербурге забастовали все заводы и фабрики. Из окрестностей вызваны войска для усиления гарнизона. Рабочие до сих пор вели себя тихо. Количество их определяется в 120 тыс. человек. Во главе рабочего союза какой-то священник – социалист Гапон. Мирский приезжал вечером для доклада о принятых мерах». Повний спокій був в душі імператора. А тим часом відбувались події, які визначали майбутню долю Росії, самого імператора та його родини [7, с. 206].

Історик В.М. Волковинський у 1996 році опублікував статистику єврейських погромів в Україні в 1905 році, пік яких припав на жовтень 1905 року. Він відзначав, що основна кількість погромів припала на «єврейську смугу осілості». Найчастіше в 1905 році в Україні погроми відбувалися: в Чернігівській губернії – 90, в Київській – 45, в Катеринославській та Полтавській – по 29, в Херсонській – 26, в Бессарабській – 20. Безпосередньо в жовтні 1905 року в Умані було зруйновано – 350 помешкань, у Херсоні – 330, в Катеринославі – 250, в Ніжині – 250, в Ізмаїлі – 220, в Кривому Розі – 129 помешкань. «Чорна сотня» влаштовувала антисемітські погроми лише тому,

як пояснювали її керівники, що усі народи Російської імперії зробили якийсь внесок у розширення її території, а євреї прийшли на чужу землю та й хочуть на ній господарювати [8, с. 2].

У багатьох містах України росіяни та українці намагалися захистити євреїв від погромів та вбивств. У 1905 році лише в Єлісаветграді Херсонської губернії було зафіксовано 337 гуманних по відношенню до євреїв актів. У селищі Гола Пристань Дніпровського повіту Таврійської губернії в жовтні 1905 року мешканці власними силами розігнали погромників. Теж саме зробили робітники Єлісаветграду, однак за погромників вступилися козаки [8, с. 2].

З Одеси сестра С.Ю. Вітте у жовтні 1905 року писала брату, що щоденно «руські люди» когось вбивали в місті, абсолютно безкарно. Міністр внутрішніх справ П.А. Столипін у листі до одеського генерал-губернатора П.Ф. Глаголева від 21 квітня 1907 року писав, що він неодноразово наголошував на необхідності роззброєння бойових дружин «Союзу руського народу», однак його вказівки й досі залишалися невиконаними, а чорносотенці Одеси, відчуваючи підтримку місцевої влади продовжували власну «шкідливу діяльність» [8, с. 3].

У 1998 році дослідник Максим Плакса у своїй статті «Чорносотенці» наголошував, що крайні монархічні політичні сили не тільки поділяли населення імперії за критерієм приналежності до руського народу, а й стверджували, що чиновники, інтелігенція та підприємці не можуть бути руськими внаслідок відсутності історичної прихильності руського народу до цих занять. До того ж своєю активною інтелектуальною діяльністю та революційними прагненнями представники ворожих до істинних руських людей професій, заслоняли світлий образ царя [9, с. 11–12].

Дослідник Л.В. Бородич у 1999 році дослідив організацію військово-охоронної системи Росії на початку ХХ століття. Він перерахував воєнні сили, які міг використати уряд Російської імперії для стабілізації внутрішньополітичної ситуації в Україні. Зокрема, він наголошував, що на кордонах України військову службу забезпечували 4-й та 5-й прикордонні округи, управління яких дислокувалося на початку ХХ століття відповідно в Бердичеві (з 1903 в Києві) та в Одесі. Київський прикордонний округ мав у своєму розпорядженні 5 бригад: 16-ту Сандомирську, 17-ту Томашевську, 18-ту Волинську, 19-ту Волочиську та 20-ту Хотинську. До Одеського прикордонного округу входили 4 бригади: 21-ша Скуленська, 22-га Ізмаїльська, 23-тя Одеська та 24-та Кримська [10, с. 2].

У цьому ж році російський дослідник О.В. Будницький заперечив великий відсоток участі євреїв в революції 1905–1907 років. Він писав, що до єврейської революційної партії Бунд у 1904 році входило приблизно 23 тисячі євреїв. А в 1905–1907 роках – 34 тисячі осіб. Царська реакція цю кількість зменшила до 2 тис осіб [11, с. 4].

Українське питання. І.Г. Самарцев у 1992 році писав, що українців, які прагнули до національної автономії, чорносотенці називали «маніяками самостійного українства» та «націоналістами» з безпідставною та шкідливою ідеєю окремішності [3, с. 97].

Дослідник В.М. Волковинський у 1996 році зазначав, що монархісти хотіли спрямувати чорносотенні загони й проти українців, яких звинувачували у самостійницьких прагненнях, бажанні відновити гетьманську владу із посольським представництвом у інших країнах, з власною армією та незалежною монетарною системою [8, с. 2].

Найбільшими ворогами української національної ідеї, противниками створення незалежної самостійної України, гонителями української науки, культури, мови та літератури, як писав В.М. Волковинський, були самі українці, які входили до утвореного в 1908 році в Києві «Клубу руських націоналістів». У його складі були духовні особи, інтелігенція, генералітет та інші представники еліти, більшість з яких були українцями. Однак називали вони себе не українцями, а малоросами, руськими патріотами, які покликані боронити ідею єдності руського народу. Прихильників української національної ідеї вони називали «мазепинцями», ототожнюючи себе із справжнім корінним населенням України. Наслідком їх діяльності стало віднесення українців до категорії приїзлого населення (інородців) міністром внутрішніх справ П.А. Столипіним у 1910 році [8, с. 4].

У 1912 році ці «малороси» після проукраїнської демонстрації у Львові, яка відбулася після закриття Київського українського клубу та закінчилася побиттям вікон Російського консульства та редакцій московських газет, влаштували в Києві антиукраїнський погром. Вони напали на редакцію української газети «Рада» та книгарню «Львівського літературно-наукового вісника». У різних районах Києва монархісти обливали чорною фарбою портрети українського композитора М.В. Лисенка. Однак, як зауважив В.М. Волковинський, чорносотенці не влаштовували антиукраїнський погром подібний до єврейського, але відверто заявляли: «Почекайте, коли почнеться війна з Австрією, то вас, мазепинців, будуть на ліхтарях вішати» [8, с. 4].

Дослідник О. Берендєєв у 1998 році, досліджуючи питання участі студентів у революційних подіях 1905–1907 років, наголосив, що революція, яка почалася у 1905 році, збудила студентську активність в Україні. Відомо, що починаючи ще з лютого 1901 року, студентський рух вийшов за стіни вищих навчальних закладів. Саме в цей час рух став демонстративним і почав зливатися із рухом робітників за загальнополітичні та загальнонародні вимоги. Студентство почало досить виразно і організовано реагувати на прояви зростання революційного руху в імперії. Так, 14–15 січня 1905 року в Київському Політехнічному інституті відбувається сходка 500-та студентів, на якій обговорюється питання про засоби активної діяльності у зв'язку з подіями у Петербурзі 9 січня. Під час сходки внутрішні двері аудиторії були забарикадовані. О 16-й годині, коли лекції закінчилися, в інституті з'явився поліцейський із нарядом поліції і солдат. Поліцейський прагнув щось сказати, але був облитий холодною водою з пожежного крана. Водночас за двері були викинуті прокламації революційного змісту. До дверей підійшов ректор, але студенти відмовилися відчинити їх до того, доки з інституту не будуть виведені війська та поліція.

Біля виходу з КПІ була організована демонстрація. З цього приводу було заарештовано 10 студентів. У цей день, 15 січня 1905 року, було тимчасово зачинено Київський Університет та Київський Політехнічний інститут [12, с. 43].

У 1999 році Л.Г. Москвич, досліджуючи питання антиукраїнських поглядів в російському суспільстві на початку ХХ століття, стверджувала, що Професор Київського університету Т.Д. Флоринський рішуче критикував український національно-культурний рух, що активізувався в період Першої російської революції, і, виконуючи обов'язки голови Київського тимчасового комітету в справах преси, поширював антиукраїнські погляди, здійснював жорстокі цензорські функції.

Відомий російський історик літератури, етнограф і публіцист О.М. Пипін ще в 1899 році на сторінках журналу «Вестник Европы» публічно засудив позицію Т.Д. Флоринського відносно заборони виголошення українською мовою доповідей на XI археологічному з'їзді, що відбувся 1899 року в Києві.

Шовіністичні випадки щодо культурного відродження українського народу О.М. Пипін розкритикував у рецензії на працю Т.Д. Флоринського про українську мову, висловлюючись про так званий український сепаратизм. Рецензент

пояснював, що він «викликаний був, по-перше, природною любов'ю та звичкою до своєї мови і, по-друге – реакцією на утиски, що їх зазнавала в Росії з 70 років XIX століття малоруська мова» [13, с. 3].

У 2000 році М. Якименко, досліджуючи міграційні процеси в Україні на початку XX століття, стверджував, що міграційна політика уряду сприяла частковій свободі переміщення селян у межах Російської імперії, що на початку XX століття видавалося досить проблематичним. Так, якщо під час російсько-японської війни темпи міграційних процесів дорівнювали нулю, то після проголошення в 1906 році повної свободи переселень вони зросли до небачених раніше масштабів, давши за 9 років 1,3 млн переселенців (дані по всій Україні) [14, с. 131].

Історіографія подій Першої російської революції початку XXI століття.

Причини революційних подій. Історик Б.М. Міронов у 2002 році дослідив зв'язок росту населення з харчуванням та здоров'ям населення Російської імперії. Згідно з його дослідженнями, заснованими на кількості забракованих за здоров'ям новобранців, з 70-х років XIX століття до 1913 року показник непридатних до воєнної служби осіб постійно зростає. Особливо відчутним цей показник був на початку XX століття, що свідчить про різке погіршення рівня життя населення. Так, різниця між хворими молодиками призовного віку на початку XX століття порівняно з 90-ми роками XIX століття складала 55,5 тис. осіб [15, с. 40].

Дослідник-правознавець В.Д. Гончаренко в 2005 році писав, що однією з причин народного гніву у 1905 році було формування «булигінської» думи. Не дивлячись на початок масових заворушень у Російській імперії у 1905 році, уряд створив законодавчий орган з низкою істотних виборчих обмежень для значної кількості підданих Російської імперії, тим самим спричинивши невдоволення лібералів, які розцінили це як значно урізаний запізнілий демократичний експеримент. Так, з виборчого корпусу виключалися жінки, особи чоловічої статі молодші 25-ти років, військовослужбовці, учні та «бродячі іногородці». Високий майновий ценз виключав з числа виборців робітників і селянську бідноту [16, с. 51].

Історик С.В. Савченко у 2010 році, досліджуючи питання втрати довіри населенням Російської імперії до православної церкви стверджував, що антирелігійні настрої на початку XX століття поділяли не тільки світські інтелігенти, а й май-

бутні священники. Приміром, митрополит Веніамін (Федченков) згадував, що нібито всі семінаристи, а тим більше їхні вчителі, – безбожники. Викладачі духовних навчальних закладів відзначали «мертвину» семінарської науки «з її деспотичним монастирсько-поліційним режимом», котрий виховував священників-найманців, які ненавиділи церкву, богослов'я та все, що було з цим пов'язане. «Хіба ж я не знаю, що Бога немає», – писав Сергій Булгаков, згадуючи свої роки навчання у духовній семінарії [17 с. 107].

Реакційна політика царизму. В 2002 році П.А. Кошель у статті «Політичний розшук в Росії 100 років тому» описував діяльність філерів у середовищі революційних партій. Особлива увага в цьому дослідженні була приділена охороні царської родини, витрати на організацію якої у 1905 році становили 159 тисяч рублів. П.А. Кошель описав таємні групові філерські прізвиська із наданням стислої характеристики для кожної групи: «Штурман», «Кондуктор», «Євген», «Анно» та «Босяк». Також згадувалося й про активне вербування до агентурної діяльності революціонерів, зокрема, в тюрмах, де політичні в'язні перебували у частковій ізоляції від зовнішнього світу [18, с. 6].

У 2003 році П.А. Кошель у своїй статті «Заслання та каторга в Росії» досліджував питання відбування покарань жінками на початку XX століття. Він дійшов висновку, що в Сибірі, на Сахаліні та в інших містах заслання, де були присутні каторжні жінки, була розповсюджена розпуста, ознакою якої було поширення венеричних хвороб. Він відзначав, що новоприбулих жінок-каторжан обирали для себе всі мешканці каторги, як на базарі. Торгівля виражалася у спілкуванні між жінками та їх майбутніми співмешканцями на предмет переваг, які вони могли надати жінкам. Першочерговий вибір служниць та коханок мала адміністрація та чиновники каторги. За ними йшли каторжні наглядачі. Останні для себе мали обирати самі каторжники, які жили на вільному поселенні. Жінки, які відмовлялися від співмешкання, або не проходили цього трьохрівневого відбору, були нікому не потрібні. Їх зачиняли в каторжній в'язниці до їх смерті. Тому жінки на каторзі завжди мали обирати між життям у неволі з незнайомою людиною, але з правом вільного пересування на каторзі, або смертю у в'язничній камері від нудьги. Роботи для каторжан-жінок на початку XX століття не існувало [19, с. 14].

Дослідник О.П. Сарнацький у 2003 році описав арешт української брошури «Який буває

державний лад» в домі священика Солнцева, в селі Пінчуки Васильківського повіту Київської губернії, у жовтні 1909 року. Дочка священика З.М. Солнцева, якій належали 6 екземплярів даної брошури, була вражена заявою поліції, що дана література була злочинною. Вона запевнила поліцію, що придбала ці книжки цілком легально в Києві, вибираючи із каталогу газетної редакції «Київська старовина», та додала, що ця брошура була у вільному продажу в магазині «Київської старовини» та передбачалась її реалізація серед українського селянства [20, с. 16].

П.А. Кошель у статті «Дев'ятсот п'ятий рік: терор в дії», яка вийшла друком у 2003 році, наголошував на зв'язках есерів із японцями, які поставляли есерам зброю для боротьби проти російських урядових сил у 1905 році. Зокрема, йшлося про список революціонера Цилліакуса, який вдалося сфотографувати агенту російського охоронного відділення. В списку зазначалася сума в 26 тисяч англійських фунтів (приблизно 260 тисяч рублів) [21, с. 1].

Значний внесок в дослідження реакційної політики царизму був зроблений істориком В.Д. Сусоровим, який у 2005 році опублікував власне дослідження з цієї проблематики «Репресивні заходи царизму на Півдні України в 1905–1907 роках». Зокрема, В.Д. Сусоров узагальнив революційні виступи населення в містах та селах південної України в 1905 році за хронологічною ознакою. Згідно з його дослідженням найбільшу кількість вбитих та заарештованих демонстрантів було зафіксовано в Олександрівську, де з 12 по 14 грудня 1905 року було вбито біля 15 осіб, поранено – 20 людей, та заарештовано приблизно 800 чоловік [22, с. 45–52].

Історик Е.В. Кемпінський, який досліджував революційні події на Кавказі, в 2006 році описав загальне піднесення революційного духу у середовищі інтелігенції в роки Першої російської революції. Він зазначав, що на початку ХХ століття тюремне ув'язнення сприймалося інтелігенцією як своєрідний «університет», пройти крізь який було справою честі для кожного поважаючого себе борця за свободу. Однак судова система Російської імперії часто виносила пом'якшуючі вироки представникам «вільних професій» та учнівській молоді. Це своєю чергою у радикальному інтелектуальному середовищі, під гаслом «Сміливіше до тюрем», сформувало рух молоді напередодні та в роки Першої російської революції [23, с. 72].

У 2011 році вийшла друком книга Д.Б. Павлова «Японські гроші та Перша російська революція»,

в якій він дослідив фінансування революційних партій в Росії в 1905–1907 роках. Згідно з його дослідженнями у 1905–1906 роках есери та есдеки отримали від японців на озброєння не менше ніж 1 млн йен, що складало станом на 2011 рік суму в 5 млн йен або 40 млн доларів. Таке щедре фінансування було явною переоцінкою можливостей революційних партій у роки Першої російської революції, однак, не дивлячись на це, японський генерал М. Тераучі наголошував, що під час війни всі засоби прийнятні проти ворога [24, с. 182].

Українське питання. Історик І.А. Коляда в 2006 році опублікував статистичні дані про діяльність українських видань в роки Першої російської революції. Він стверджував, що після царського Маніфесту 17 жовтня 1905 року видання публіцистики українською мовою, незважаючи на цензурну політику, постійно зростало. Якщо в 1908 році українських газет та журналів видавалося лише 8, то вже в 1913 – 19. У період з 1905 по 1916 рік у 38 із 64 міст Лівобережжя видавалося близько 260 газет, а до 1905 – лише 21 (8% від загальної кількості). В 1905–1908 роках з'явилося понад 80 нових часописів (31%), найбільше в 1906 році – 56, тобто майже 22% від загальної кількості [25, с. 82].

Крім цього, він наголошував на постійних переслідуваннях української періодики царською цензурою. Одним з найяскравіших прикладів негативного ставлення уряду Російської імперії до української преси в період Першої російської революції було закриття Лубенської газети «Хлібороб», котру було надруковано в 1905 році та видано всього 5 номерів загальним накладом 2,5 тис. примірників.

Однак це не зупинило українську інтелігенцію в прагненні до відродження легального українського друкованого слова. На початку 1906 року в Києві почала виходити газета «Громадське слово», яку уряд заклав у відповідь на її вимогу надати політичну автономію Україні відразу ж після виходу в світ першого номеру. «Громадська думка» стала її ідейною спадкоємицею. Активно долучились до боротьби за автономію України одеські «Вісті», катеринославська «Добра порада», харківська «Слобожанщина», київський «Шершень». Навіть у самому серці Російської імперії стали виходити українські часописи: в Москві – «Зоря», в Санкт-Петербурзі – «Вільна Україна» [25, с. 81].

У 2007 році дослідники М. Щербак та Н. Щербак вивчали питання цензурної політики Російської імперії на початку ХХ століття. Вони

стверджували, що окрім періодичних видань революція 1905–1907 років дала поштовх до розвитку українського книгодрукування. В 1906 році було видано 116 українських книг, у 1907 – 156, у 1908 – 220. Якщо в 1905 році діяло 4 видавництва, що здійснювали видання українських книг, то вже в 1909 році в українських губерніях налічувалось 17 українських видавництв. Українська книга за роки революції на загальноросійському книжковому ринку перемістилася з 12 на 8 місце [26, с. 145].

Незважаючи на антиукраїнський характер правомонархічного руху в Росії на початку ХХ століття, представники його усвідомлювали важливість аграрного питання для України та навіть відкрито виступали за надання землі українським селянам. У 2006 році це питання досліджував І.В. Омелянчук, який писав, що в Одесі у жовтні 1908 року Союз російського народу прийняв резолюцію стосовно селян, у якій було наголошено на необхідності сприяти наділенню землею бідних селян, вирішенні проблем з орендними цінами на землю та допомозі селянам в отриманні дотацій у Селянському банку для прискорення покупки земельних наділів [27, с. 87].

Висновки. Таким чином, можна стверджувати, що дослідники пострадянського періоду, які займалися проблематикою Першої російської революції, продовжили традиції радянської істо-

ріографії, доповнюючи її власними науковими розвідками. Треба зауважити, що інтерес до історії Російської імперії після розпаду СРСР значно підвищився не тільки в Росії, а й в колишніх республіках Радянського Союзу, які також входили до теренів Російської імперії у різні періоди своєї історії.

Особлива увага у пострадянський період дослідниками революції 1905–1907 років була приділена функціонуванню репресивного апарату Російської імперії. Діяльність чорносотенних організацій та правомонархічний рух у Росії вже розглядався без марксистського нашарування, що дозволило деяким дослідникам опублікувати незалежні від політичної кон'юнктури наукові матеріали.

Для українських істориків проблематика революційних подій початку ХХ століття стала важливим етапом боротьби за національну ідею, за освітні й культурні права українського населення. Подібні думки, а тим більше й наукові розвідки, були небезпечними в радянські часи. Лише в умовах незалежної України дослідження проблематики «українського питання» стали актуальними, необхідними для збереження української самоідентифікації за несприятливої політичної й державницької моделі для українців, які були реалізовані урядами сусідніх країн, на протязі ХІХ – ХХ століть.

Список літератури:

1. Ананьич Б.В. Кризис власти и реформы в России на рубеже XIX – XX веков в исследованиях американских историков. *Отечественная история*. 1992. № 2. С. 208–211.
2. Хеймсон Л. Об истоках революции. *Отечественная история*. 1993. № 6. С. 3–15.
3. Самарцев І.Г. Чорносотенці на Україні. *Український історичний журнал*. 1992. № 2. С. 90–98.
4. Андреев Д.А. Эволюция политической доктрины русского масонства 1906–1917 гг. *Вестник Московского университета*. 1993. № 4. С. 6–7.
5. Вязмитинов М.Н. Жандармы и армия. *Военно-исторический журнал*. 1995. № 1. С. 89–93.
6. Гусев В.І. Сорока В.М. Царська охоронка: якою вона була насправді? *Трибуна*. 1995. № 11–12. С. 35–38.
7. Черняк А. Тайна первой революции. *Наши современники*. 1995. №9. С. 201–208.
8. Волковинський В.М. «Чорна сотня» та її «хрещені батьки» в Україні на початку ХХ століття. *Історія України*. 1996. № 10. С. 1–4.
9. Плакса М. Чорносотенці. *Історія*. 1998. № 27. С. 11–12.
10. Бородич Л.В. Військово-охоронна система Російської імперії на території України у ХІХ – на початку ХХ століття. *Історія України*. 1999. № 6. С. 1–3.
11. Будницький О. В чужом перу похмелье: Евреи и русская революция. Москва-Иерусалим, 1999. 479 с.
12. Берендеев О. Студентський рух у Києві. 1895–1908 рр. *Історія в школі*. 1998. № 3. С. 43
13. Москвич Л.Г. Прогресивна російська інтелігенція і Україна (кінець ХІХ – початок ХХ століття). *Історія України*. 1999. № 43.
14. Якименко М. Міграція українського селянства як об'єкт ідейно-політичної боротьби в Російській імперії на межі ХІХ–ХХ століть *Пам'ять століть*. 2000. №3. С. 130–135.
15. Миронов Б.Н. «Сыт конь-богатырь, голоден – сирота»: питание, здоровье и рост населения в России второй половины XIX – начала XX века. *Отечественная история*. 2002. № 2. С. 30–43.
16. Гончаренко В.Д. Зміни в системі центральних органів влади Росії внаслідок буржуазно-демократичної революції 1905–1907 років. *Вісник Академії правових наук України*. 2005. № 2. С. 51–65.

17. Савченко С.В. «Заблудла» та «вірна» паства очима православних місіонерів Півдня України початку ХХ ст. *Український історичний журнал*. 2010. № 1. С. 107–128.
18. Кошель П.А. Политический сыск в России 100 лет назад. *История*. 2002. № 39. С. 2–6.
19. Кошель П.А. Ссылка и каторга в России. *История*. 2003. № 2. С. 7–14.
20. Сарнацький О.П. Дії прокурорського нагляду та суду щодо покарання представників української інтелігенції в роки столипінської реакції. *Культурологічний вісник*. Запоріжжя. 2003. Вип. 11. С. 16–18.
21. Кошель П.А. Девятсот пятый год: террор в действии. *История*. 2003. №16. С. 1–3.
22. Сусоров В.Д. Репресивні заходи царизму на півдні України в 1905–1907 роках. Херсон : Олді-плюс. 2005. 115 с.
23. Кемпинский Э.В. Государство против интеллектуальной контрэллиты. *Общественные науки и современность*. 2006. № 4. С. 72.
24. Павлов Д.Б. Японские деньги и Первая русская революция. Москва : Вече, 2011. 286 с.
25. Коляда І. Українська інтелігенція і преса у боротьбі за вирішення мовного питання на початку ХХ століття. *Історичний журнал*. 2006. № 1. С. 81–82.
26. Щербак М., Щербак Н. Цензура і преса в Києві на початку ХХ століття. *Сучасність*. 2007. № 9.
27. Омелянчук И.В. Крестьянский вопрос в программах консервативно-монархических партий России. (1905–1914). *Вопросы истории*. 2006. № 7. С. 83–98.

Tokalenko P.O. HISTORIOGRAPHY OF EVENTS OF THE FIRST RUSSIAN REVOLUTION IN THE POST-SOVIET TIME

In the article the author published historical studies of the events of the First Russian Revolution of the late twentieth and early twenty-first centuries. The main attention is paid to the research of Ukrainian historians about the next stage of the national revival of the Ukrainian intelligentsia during the revolution of 1905–1907. The author also briefly analyzed the works of American historians who studied the events of the First Russian Revolution. In addition, the article published fragmentary information about the repressive policy of tsarism in 1905–1910, based on the research of modern Ukrainian and Russian historians. The article presents statistical data on Jewish pogroms in southern Ukraine. The issue of anti-Ukrainian repressions on the part of the Black-Hundred movement and state power in Ukraine in 1905–1907 years is considered. Attention is drawn to the migration process of Ukrainians as a consequence of Russian chauvinistic policy. The activities of gendarmerie agents against revolutionary forces are described, the organization of internal surveillance of the troops organized by the tsarist authorities, especially. Fragmented information is provided on the location of Russian troops in Ukraine, ready to suppress massive revolutionary riots. The royal censorship is described as an instrument for combating freedom of speech in the Russian Empire. The organization of counter-revolutionary forces in the Russian Empire is described by the author in the context of the research of the 90s of the twentieth century. A new look at the causes of the revolutionary movement of 1905 was considered in the study of historians of the early 21st century. The number of victims of events in St. Petersburg on January 9, 1905 was filed for alternative considerations. The article is divided into two blocks: the historiography of the 90s of the twentieth century and the historiography of the events of the First Russian Revolution of the early twenty-first century. All information in the article is presented in chronological order and is divided into thematic blocks.

Key words: *First Russian revolution, policy of tsarist reaction, “Ukrainian question”, “Black hundred”, Russian chauvinism.*

УДК 913(091)+94(477.7)«18»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.9>

Трубчанинов С.В.

Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка

РЕЦЕПЦІЯ АНТИЧНИХ АВТОРІВ ПРО ІСТОРИЧНУ ГЕОГРАФІЮ СКІФІЇ В НАУКОВИХ ПРАЦЯХ 1820–1870-Х РР.

У статті аналізується проблема рецепції історико-географічних уявлень античних авторів про Скіфію у наукових працях 1820–1870-х рр. Наголошується, що найдавніші історико-географічні знання про територію сучасної України належать до античної доби (VIII ст. до н.е. – VI ст. н.е.). Початок формувань історико-географічних уявлень давніх греків загалом і про Північне Причорномор'я зокрема засвідчений ще епічними поемами Гомера. Різноманітну історико-географічну інформацію містили праці Геродота, Страбона, Плінія, Птолемея та інших античних авторів. Рецепція античної спадщини активно здійснювалася гуманістами та ученими романтичного напрямку історіографії наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст.

У 1820–1870-х рр. у країнах Західної Європи та в Російській імперії з'явилися нові переклади античних творів, а також дослідження з проблем історичної географії античної доби. Передусім це було пов'язано з активізацією археологічних досліджень на території Північного Причорномор'я, а також у самій Греції. Прикметно, що перший науковий трактат Карла Ріттера, призначеного у 1820 р. професором Берлінського університету (в майбутньому – одного із засновників сучасної географічної науки), був присвячений давній історії народів, що мешкали на Кавказі та берегах Понту Евксинського.

Значну роль відіграли засновники, активні члени та кореспонденти Одеського товариства історії і старожитностей. Аматори та учені здійснювали власні переклади фрагментів творів античних авторів (А. Фабр, М. Мурзакевич, М. Палеолог, О. Панагіодор-Ніковул та інші). Вони обстежували береги Чорного моря та робили спроби з'ясувати географію Скіфії (М. Надеждін, Ф. Бруун, П. Беккер, П. Бурачков та ін.). М. Надеждін та Ф. Бруун підготували авторські карти Скіфії за часів Геродота. Обмін науковою інформацією, публікація перекладів античних авторів стали міцним фундаментом для майбутніх історико-географічних досліджень Північного Причорномор'я.

Ключові слова: історична географія, історико-географічні уявлення, античність, Північне Причорномор'я, Скіфія, романтична історіографія.

Постановка проблеми. Найдавніші історико-географічні знання про територію сучасної України належать до античної доби (VIII ст. до н.е. – VI ст. н.е.). Початок формування історико-географічних уявлень давніх греків засвідчений ще епічними поемами Гомера. Різноманітну історико-географічну інформацію про береги Понту Евксинського (Чорного моря) містили праці Геродота, Страбона, Плінія та інших античних авторів. Рецепція античної спадщини активно здійснювалася гуманістами та ученими романтичного напрямку історіографії. Ця розвідка присвячена діяльності засновників, активних членів та кореспондентів Одеського товариства історії і старожитностей (Андрій Фабр, Микола Надеждін, Філіп Бруун та ін.), які у 1820–1870-х рр. опублікували низку праць з проблем історичної географії Північного Причорномор'я античної доби.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Певний фактичний матеріал міститься у статтях

С. Трубчанинова, у яких розглядається розвиток історико-географічних знань на Півдні України у XIX ст. [45; 50]. В публікаціях С. Андросова [1], О. Бобкової [8], В. Назарчука [37], В. Скрипника [45], Крістера Брууна [60], І. Тункіної [51] та інших дослідників розповідається про життя та діяльність окремих відомих учених, а у розвідках С. Трубчанинова акцентується увага на історико-географічному складнику інтелектуальної біографії Ф. Брууна та В. Григоровича [48; 77].

Постановка завдання. Розгляд проблеми необхідно розпочати з визначення місця уявлень про територію Північного Причорномор'я в системі історико-географічних знань античності. Важливо також показати контекст нового піднесення інтересу до спадку античних авторів у 1820–1870-х рр. Слід окреслити роль, яку відіграли аматори та вчені у рецепції історико-географічних уявлень античних авторів.

Виклад основного матеріалу. Відомий філософ і дослідник античності Олексій Лосєв стверджував, що епічні поеми Гомера, від яких часто розпочинають відлік історії європейської літератури, були створені на основі військово-політичної історії грецького народу, фактично – історії племен цього народу та їх переселень [35, с. 63]. Сюжет поем пов'язаний із подіями Троянської війни, що могла відбуватися близько 1260–1230 рр. до н.е. [20, с. 196]. Багато вчених вважає, що Гомер жив через п'ять століть після оспіваних ним подій. Відомий шотландський письменник, історик і перекладач Ендрю Ленг (1844–1912) підкреслював, що троянська тематика активно розвивалася співцями-рапсодами у 800–540 рр. до н.е. [66, р. 20–22].

В «Іліаді» Гомера, яка розповідає про останній рік Троянської війни, міститься надзвичайно важлива історично-географічна інформація [див. тексти твору: 17; 25; 64]. До 2-ї пісні «Іліади» входить «Беотія» – перелік «корабельних вождів» з кораблями греків-ахейців, які прибули під стіни Іліона (Трої). Цей фрагмент твору (Іліада, II, 494–759) також називають «Каталогом кораблів», або ж «Списком кораблів». Як зазначає один із сучасних дослідників, перелік статей і монографій, що спеціально присвячені «Спискові» і вийшли лише за останні сто років, вже перевищив довжину всього цього тексту [54, с. 3]. Перед очима читача «Каталогу кораблів» вимальовується географія данайської коаліції: держави материкової Греції і островів у Егейському та Іонійському морях [33, с. 24, карта 1; 73, с. 3, abb. 4].

У наступних віршованих рядках 2-ї пісні «Іліади» – значно менший за обсягом «Каталог троянських сил» (Іліада, II, 816–877). Після опрацювання ученими даного «Каталогу» перед ними постала майже вся Мала Азія та прилегла до неї частина Балкан [33, с. 40, карта 4; 74, с. 18, abb. 12].

Один із найвідоміших сучасних дослідників творчості Гомера Едзард Віссер підкреслює: «Якщо співвідношення між міфологічною та реальною історією і культурою [Давньої Греції у поемах Гомера. – С. Т.] дуже важко оцінити, то завдяки «Каталогу кораблів» зв'язок між географією в «Іліаді» та реальністю VIII або VII ст. до н. е. більш зрозумілий... Гомерівська географія дає нам підказку, що історична достовірність [творчості] Гомера опирається як на усну, так і на письмову поезію» [78, р. 435–436].

Окремі, хоч і не завжди точні, історично-географічні вказівки містяться також у поемі Гомера

«Одіссея» [18]. Із сучасною територією України здавна співвідносили інформацію про те, що біля «течій глибоких ріки Океану» розташовані «місто й країна людей кіммерійських» (Одіссея, XI, 14). На околицях м. Миколаєва у 1927 р. було відкрито поселення доби пізньої бронзи, яке отримало назву «Дикий Сад». З 1991 р. українськими археологами ведуться систематичні розкопки цієї пам'ятки. Археологи однозначно ідентифікують її як залишки кіммерійської фортеці XII–X ст. до н.е. – «місто людей кіммерійських» Гомера [19; 39; 55].

Історико-географічні уявлення давніх греків та римлян знайшли своє відображення в цілій низці творів. Давньогрецький учений Геродот з Галікарнасса (близько 490–430 рр. до н.е.), який вважається одним із основоположників історичної науки, «батьком історії», був автором великої незавершеної праці «Історія». Ученими з Олександрії Єгипетської у III–II ст. до н.е. вона була поділена на 9 книг, кожна з яких назвали ім'ям однієї з муз. Книга 4-а («Мельпомена»), доведена до 478 до н.е., є найціннішим джерелом з історії, етнографії та географії Північного Причорномор'я. Під час написання свого твору Геродот використовував праці попередників (особливо слід виділити «Землеопис» Гекатея Мілетського, бл. 550–490 до н.е.), свідчення грецьких і скіфських торговців і мандрівників, а також інформацію, яку зібрав під час свого візиту до Ольвії [6, с. 5–10; 58, р. 56].

Твір Геродота насичений різними історико-географічними екскурсами. В основному це пов'язано зі згадками про походження, розселення і переселення різних племен і народів. Так, розповідаючи про появу скіфів у Північному Причорномор'ї, автор з трьох переказів віддав перевагу тому, де говорилося, що кочовиків-скіфів витіснили з Азії массагети. Тому скіфи й перейшли за ріку Аракс і прибули в Кіммерію (Геродот, IV, 11).

Окрім загальної характеристики фізико-географічних умов Північного Причорномор'я, Геродот вказав для нього близько 55 географічних назв і етнонімів, з яких 8 зустрічаються лише в нього [23, с. 15]. Нещодавно було висловлено припущення про те, що жителі Ольвії могли приховувати від Геродота інформацію, яка могла мати стратегічне значення (розташування переправ, проток, деяких річок і сухопутних шляхів), оскільки він був родом із Галікарнасу, – міста-конкурента Мілету, а свою роботу проводив на замовлення Афін [21, с. 30–32]. Відомий болгарський дослідник античної географії Костянтин Бошнаков підкреслює, що у часи Гекатея та Геродота не

було жодного периплу Чорного моря, доступного як систематичне оповідання. Річки Скіфії згадуються Геродотом лише як природні межі між племенами, без розповіді про їх джерела, особливості течії чи гирла [58, р. 37–38].

Страбону з Амасії (близько 63 р. до н.е. – після 21 р. н.е.), автору «Історичних записок» в 43 книгах та «Географії» в 17 книгах, часто закидають, що він нічого не відкрив і не винайшов у своїй «Географії». Але за примхою долі саме він став хранителем найціннішого наукового спадку античності. Аналізуючи інформацію Страбона про заснування грецьких колоній, італійський дослідник Франческо Тротта зазначає, що його науковий метод базувався на міксі грецької історико-географічної традиції і новел римського часу: нових політичних умов, нових стратегічних вимірів (римська мережа доріг), а також нових економічних чи навіть «технологічних» параметрів [76, р. 128].

Дослідниця з Великобританії Мері Претцлер вважає, що для історико-географічного опису потрібно мати певні орієнтири у минулому, які дозволяли б пояснити історичні зв'язки між різними місцями. Проте Страбон не застосовував тодішню універсальну хронологічну систему, таку як дати Олімпіад. У центрі хронологічної системи Страбона – Троянська війна. Події до Троянської війни часто чітко позначені як міф, історії, які варто згадати лише тому, що вони широко відомі. Пізніші історичні події мають особливості, які роблять місце цікавим [68, р. 149].

Саме Страбона чимало дослідників вважають фундатором описово-країнознавчої (хорографічної) географії. Оскільки чіткої межі між географією та історією у часи античності не існувало, географічні описи містили також відомості про політичний і суспільний устрій, фіксували деякі історичні події. Хорографічна географія виступала як прообраз майбутнього країнознавства і запропонувала багатьом наукам методи аналізу просторових явищ на основі використання історичних підходів [15, с. 490].

Римський письменник, природознавець, військовий і політичний діяч Пліній Старший (23–79), який загинув під час виверження вулкану Везувій, відомий передусім своєю фундаментальною «Природничою історією», своєрідною енциклопедією античності, хоча вона і дійшла до нас в незавершеному вигляді. Географії присвячені III–VI книги. Чимало інформації в них застаріло ще за життя автора [34, с. 137]. У той же час дослідники вказують, що розділи «Природничої істо-

рії», що присвячені Північному Причорномор'ю, відзначаються широтою охоплення і великою детальністю топонімічної номенклатури. В жодному іншому джерелі не збереглося назв річок Рода і Акесін, заток Карет і Сагарійської, півострова Еон, островів Тірагетів і Сарматського тощо [44, с. 5, 31]. А от розповідаючи про мешканців Північного Причорномор'я, Пліній скомбінував етнічні назви свого часу з відомостями давньогрецьких джерел, особливо це стосувалося віддалених від морського узбережжя районів. Як і інші римські письменники, він розказував про розселення скіфських і сусідніх з ними племен у тому ж порядку, як вони описувалися іонійськими географами наприкінці VII – на початку VI ст. до н.е. Таким чином, з одного боку, «Природнича історія» проливає світло на рух сарматських племен на захід у I ст. н.е., з іншого – допомагає відтворити картину найдавнішої етногеографії Скіфії [44, с. 45, 53–55].

Діонісій (Перієгет) з Олександрії Єгипетської, який між 117 і 138 рр. створив «Опис ойкумени», діяв за принципом «від загального до конкретного»: спершу (ніби з висоти пташиного польоту) зображував материки і країни в цілому, а потім починав описувати острова, міста, народи, ландшафт. Розповідаючи про Північне Причорномор'я, він використав багатий топонімічний матеріал і твори попередників, у яких збереглися найдавніші відомості про грецьку колонізацію [26; 27].

Вершиною античної географічної науки, безперечно, є твір грецького географа, астронома і математика Клавдія Птолемея (бл. 100–170) «Географічне керівництво». В античній літературі, з огляду на колосальний обсяг обробленої автором інформації (більше 8 тис. топонімів та 6,4 тис. координат), цей твір не мав собі рівних. Учений використав різноманітні джерела, серед яких були і докладні повідомлення римських військових. Із праць попередників Птолемеєм користувався головним чином творами Маріна Тірського, який жив на початку II ст. Відомий німецький дослідник античної географії Клаус Гойс вважає, що той був не грецьким, а римським географом, до того ж одним із вищих римських адміністраторів. Він допускає, що це римський сенатор Луцій Юлій Марінос Цецилій Сімплекс, який у 101 р. був консулом-суффектом [63].

Птолемеєм спробував всі відомі йому географічні дані розмістити в системі науково розроблених координат. Але внаслідок невірно обрахованої Птолемеєм округлості Землі ним було допущено чимало спотворень [72, р. 16]. Так, якщо Птолемеєм

доволі точно передав розміри Північно-Західного і Південного Криму, то Керченський півострів він розтягнув по ширині й довготі до Перекопу. Північне узбережжя Керченського півострову виявилось на одній широті з Перекопом і навіть північніше нього, а пункти, які повинні були бути на схід від Феодосії, змістилися на захід від неї [24, с. 31–35]. Проте до епохи Великих географічних відкриттів саме праця Птолемея була для вчених основним джерелом географічних відомостей про різні країни [див.: 42].

До десятка найбільш цитованих авторів античності належить Павсаній (близько 115–180). З епохи Відродження твір Павсанія користується великою популярністю серед любителів античності і вчених, причому останній пік інтересу до нього припав на кінець ХХ ст. [14, с. 161]. Давно дискутується питання про мету, яку переслідував Павсаній, коли взявся за написання свого твору. Французькі дослідники, професори Поль Клавель і Колетт Жорден-Аннекін, характеризуючи «Опис Еллади» Павсанія, наголошують: «Цей гранд-тур по Греції другого століття нашої ери є, по суті, подорожжю у минуле. Це дуже вибірково і архаїчний образ землі його предків, яку він розкриває перед своїми сучасниками і нащадками... Перигеза, історія довгих подорожей Павсанія, насправді є пошуком знань, зануренням у сакральність і минуле Греції, сила і велич якої не поступається перед Римом» [61, р. 224].

Фінальною працею античної доби, яка містила важливу історико-географічну інформацію, можна вважати «Етніку» («Опис народів») – географічний словник, складений у VI ст. філософом Стефаном Візантійським. Цей твір містить посилання на багатьох давніх авторів, чимало праць яких нині втрачено. У своїх замітках Стефан Візантійський спробував визначити походження і географічну сутність багатьох топонімів [59, р. 31]. В «Етніці» зустрічаємо також опис місцевостей та племен Північного Причорномор'я [75].

Вперше до рецепції історико-географічних уявлень античних авторів у своїх працях вдалися вчені-гуманісти, які також виступали і видавцями, коментаторами і популяризаторами творів грецьких і римських письменників. Наприкінці XVIII – в першій половині XIX ст. романтична історіографія знову захопилася античною спадщиною.

Перепопи, які доводилося долати, щоб донести до людей знання мислителів минулого, покажемо на прикладі одного із найбільш відомих грецьких манускриптів – Codex Palatinus. У 1436 р. кардинал Й. Рагуза придбав у Константинополі

даний кодекс, що складався з 321 листа пергаменту вищої якості з текстами творів античних авторів (серед них: «Фрагмент озера Меотиди і Понту Евксинського», «Полювання Арріана», «Того самого листа до Траяна з перипломом Понту Евксинського», «Того самого периплу Червоного моря», «Хрестоматія з географії Страбона» та ін.) в копіях, зроблених у X ст. Автор частини творів з даного кодексу – Флавій Арріан (жив між 95–175), вважається одним із видатних давньогрецьких істориків і письменників періоду Римської імперії. З погляду вивчення історико-географічних уявлень античності значну цінність мають описи його морських подорожей. Спершу Codex Palatinus знаходився у домініканській бібліотеці в Базелі. У 1553 р. його передали у бібліотеку Гейдельберзького університету. Під час Тридцятилітньої війни кодекс потрапив у Рим, а за Наполеона I – в Париж. Згодом більша частина рукописів знову була відправлена до Риму, а в 1816 р. повернулася в Гейдельберг. Перше видання кодексу було підготовлено в 1533 р. чеським гуманістом Сигізмундом Геленом. Відтоді з'явилося чимало інших видань манускрипту, у тому числі в перекладі на італійську мову [13, с. 17–20].

У 1577 р. побачили світ перекладені на латинську мову і підготовлені до друку швейцарським гуманістом Йоганном Вільгельмом Штуцкіо «Арріанові перипли Понту Евксинського і моря Еритрейського». Використовуючи праці античних, середньовічних і сучасних йому авторів, упорядник у своїх схолиях спробував пояснити історико-географічні відомості про Чорне море та суміжні з ним регіони [56]. Переклад Штуцкіо використовувався і в майбутньому, наприклад у 1842 р. [57].

На початку XIX ст. на хвилі захоплення романтизмом учені й мандрівники вирушали в Грецію, беручи із собою книги античних авторів. Так, англійський дипломат, військовий картограф і колекціонер Вільям Мартін Лік (1777–1860), який після звільнення зі служби у 1815 р. чимало подорожував, мав у своєму розпорядженні 9 різних видань «Опису Еллади» (найдавніше – 1516 року). Підсумком мандрівок В. Ліка стала його книга «Подорож до Мореї, з картою і планами», опублікована у 1830 р. в Лондоні [79]. Кожне своє спостереження мандрівник порівнював із описами Павсанія [67, р. 1, 3, 6, 7, 10–12, 16 et al.].

Найбільш яскравий приклад використання історико-географічних знань, закодованих у творах античних авторів, маємо в діяльності великого археолога-самоука Генріха Шлімана (1822–1890).

Уже в одній із перших його опублікованих праць «Ітака, Пелопоннес, Троя: Археологічні дослідження» (1869) було започатковане наукове переосмислення «Опису Еллади». Так, Г. Шліман вказував, що Павсаній бачив у самому акрополі Мікен царські гробниці Атрея, Агамемнона та інших, а також похованих за стінами міста Клітемнестри та Егісфа. Хоча до того часу не було виявлено слідів усіх цих поховальних пам'яток, проте їх «ймовірно було знайти під час розкопок» [70, р. 96–97]. Це передбачення здійснив сам археолог, який у 1876 р. відкрив 5 царських гробниць у древніх Мікенах [71, р. 102, 334–335, 343, 365; 62, р. 393].

У подібному ж ключі відбувалася рецепція історико-географічних знань античних авторів і в Російській імперії. Північне Причорномор'я з кінця XVIII ст. стало магнітом, що притягував до себе мандрівників, учених і письменників. У Петербурзі, Парижі та Берліні наприкінці XVIII – на початку XIX ст. з'являлися друком щоденники мандрівників, які свої враження про Північне Причорномор'я звіряли з античними джерелами (Жан Пейсоннель, Ян Потоцький, академік П. Паллас, С. Сестренцевич-Богуш та інші).

У 1820 р. в Берліні вийшов друком трактат «Вступ до історії європейських народів до Геродота, які мешкали на Кавказі та берегах Понту» щойно призначеного на посаду професора місцевого університету Карла Ріттера (1779–1859), в майбутньому одного із засновників сучасної географічної науки. Він особисто не бував у Північному Причорномор'ї, проте досконально вивчив праці античних авторів та своїх попередників. К. Ріттер детально проаналізував усі відомі свідчення про походження і переселення різних народів. Зокрема, він розглянув твердження окремих античних авторів про спорідненість племен колхів із Закавказзя з єгиптянами чи індусами [69, s. 35–146]. На думку К. Ріттера, населення басейну Меотиди та жителів Індії пов'язували однакові релігійні культури [69, s. 147–206]. Оскільки в уявленнях давньогрецьких філософів Азовське море було «матір'ю» Понту, він висловив припущення про походження його назви від слова Маїа («мати») [69, s. 164].

Своєю діяльністю К. Ріттер спонукав інших науковців до вивчення історичної географії Північного Причорномор'я. Так, його колишній студент Фредерік Дюбуа де Монпере (1798–1850) у 1831–1834 рр. здійснив самостійну експедицію, яку згодом описав у своєму шеститомному творі «Подорож навколо Кавказу, до черкесів і абхазів, в Грузію, Вірменію та в Крим» [22].

Опосередковано К. Ріттер мав вплив і на уродженця м. Харкова, Петра Кеппена (1793–1864). У 1817–1819 рр. під час службового відрядження на Південь молодий магістр права зацікавився античними пам'ятками, зокрема провів обстеження Ольвії. Підготовлений ним рукопис праці про цю грецьку колонію так і не був опублікований. У 1821–1824 рр. він перебував за кордоном, де зустрічався з багатьма відомими ученими, а також познайомився із новинками наукової літератури [37; 51, с. 362].

У 1822 р. в Парижі вийшла монографія члена французької королівської академії Дезире Рауль-Рошета «Грецькі старожитності Боспору Кімерійського», значна частина якої була присвячена історії та пам'яткам Ольвії. П. Кеппен відгукнувся на неї надзвичайно ґрунтовною рецензією «Стародавні часи на північному березі Понту», яка у 1822 р. спершу вийшла в XX томі віденського «Літературного щорічника», а наступного року – окремим виданням (у 1828 р. робота з'явилася і російською мовою). Фактично це було самостійне наукове дослідження, до якого П. Кеппен включив частину своїх матеріалів, зібраних для статті про Ольвію. У рецензії він щонайменше 9 разів посилається на авторитет К. Ріттера, називаючи його «відмінним німецьким ученим по цій частині» [30, с. 9].

У своїй праці П. Кеппен виділив три проблеми – складники рецензованого твору: опис земель і народів, опис монет та опис епіграфічних пам'яток. Згадуючи народи, що жили над Понтом, він використав свідчення Геродота, Плінія, Страбона, Амміана Марцелліна та інших античних авторів. Всього П. Кеппен виділив 32 народи, що мешкали в античні часи на північних берегах Чорного моря – від Фракії до річки Фасіс (Ріоні) у Колхиді [65, s. 67–73].

Молодий учений у своїй рецензії гостро полемізував з Д. Рауль-Рошетом, підкреслюючи численні помилки останнього. П. Кеппен виклав свої погляди на розселення племен (зокрема, допустив переселення вихідців із Колхиди в Карпатський регіон), північні межі Скіфії, заснування Ольвії, походження окремих топонімів тощо. Як додатки дослідник опублікував більше десятка власноруч перемальованих грецьких написів, власні міркування про культ Змія в Північному Причорномор'ї та опис мідних ольвійських монет [65, s. 96–107].

Вихід цієї та декількох інших робіт П. Кеппена викликав хвилю жорсткої критики з боку члена російської імператорської академії Генріха Кьолера. Навіть відомий меценат, канцлер граф

Микола Румянцев, який підтримував П. Кеппена, запропонував йому переключитися із грецьких старожитностей на слов'янські [51, с. 363]. Згодом, як відомо, П. Кеппен стане академіком, а також одним із засновників Російського географічного товариства, уславиться своїми працями в сфері етнографії, демографії та статистики.

Наступна рецензія П. Кеппена на роботу з античної історичної географії Північного Причорномор'я вийшла у 1836 р. Приводом стала публікація російського перекладу «Периплу Понту Евксинського», яку здійснив начальник канцелярії новоросійського генерал-губернатора Андрій Фабр (1789–1863).

Як пізніше згадував Микола Мурзакевич (1806–1883), своїм перекладом А. Фабр прагнув засвідчити свою освіченість перед генерал-губернатором М. Воронцовим. М. Мурзакевич, на той час викладач одеського Рішельєвського ліцею, взяв найактивнішу участь у підготовці джерела до друку. На його долю випала редакція, звірка перекладу з французької мови з оригінальним грецьким текстом, упорядкування карти [38, с. 104]. У цьому проекті був задіяний також археолог і перекладач О. Панагюдор-Ніковул [1, с. 34]. А. Фабр досягнув своєї мети – М. Воронцов відзначив його зусилля [8, с. 157].

«Арріана перипл Понту Евксинського» у перекладі А. Фабра був схвально оцінений багатьма рецензентами. Так, товариш М. Мурзакевича М. Кир'яков у своїй рецензії підкреслив практичне значення перекладу для тогочасної науки [8, с. 158]. Своєю чергою П. Кеппен особливо наголосив на тому, що Одеса, після того як стала місцем перебування графа М. Воронцова, перетворилася на «літературне місто», в якому «Одеський вісник» поширював серед публіки все нове, а також стали з'являтися книги, присвячені Півдню Росії. «Поява цього Периплу в наш час тим примітна, що минулого літа, так як і за XVII віків перед цим, один освічений Правитель берегів Евксину, граф М.С. Воронцов, отримав від свого Государя повеління оглянути береги Понту – і йому ж <...> була піднесена книга Арріанова» [32, с. 4].

Відомий учений-енциклопедист Василь Каразін (1773–1842) у своїй рецензії навіть дорікнув П. Кеппену, оскільки той у перекладі А. Фабра відзначив майже одні супутні твору літографії. В. Каразін назвав виконану А. Фабром роботу «достойним перекладом класичного твору», надавши належне також пояснювальним приміткам М. Мурзакевича та якості доданих рисунків і карти [28, с. 592].

У 1839 р. М. Мурзакевич та А. Фабр стали одними із п'яти членів-засновників Одеського товариства історії і старожитностей (далі – ОТИС). Почесним президентом ОТИС був обраний новоросійський і бессарабський генерал-губернатор граф М. Воронцов. До членів товариства вже на першому засіданні долучилася 31 особа: відомі дослідники та аматори з Одеси, представники різних губерній країни і навіть з-за кордону [33]. Наукові записки ОТИС, які почали виходити з 1844 р., містять різнопланову інформацію про діяльність товариства, а також наукові публікації його членів. Серед них чимало праць були присвячені рецепції історико-географічних знань античності.

Помітну роль на початковому етапі діяльності ОТИС відіграв колишній професор Московського університету Микола Надеждін (1804–1856). У 1838–1842 рр. учений брав активну участь у науковому і культурному житті Одеси. Він був одним із неформальних організаторів ОТИС [45, с. 235–236]. У 1842 р. М. Надеждін переїхав у Санкт-Петербург. Його подальша наукова діяльність була пов'язана із Російським географічним товариством. Проте і в Петербурзі він продовжував цікавитися історико-географічним дослідженням Північного Причорномор'я [45, с. 237]. Розвідка М. Надеждіна, присвячена Геродотовій Скіфії, була опублікована у першому томі «Записок» ОТИС у 1844 р. Учений здійснив власний переклад уривків з твору Геродота, які стосувалися Скіфії. Для цього він використав грецький текст «Історій» в редакції Весселінга, удосконаленій Рейцем і Шефером [36, с. 11–23]. Розмірковуючи щодо достовірності інформації Геродота, М. Надеждін висловив гіпотезу про те, що той дійсно був у землях Скіфії, а саме прибув безпосередньо морем на Торжище борисфенітів, де й влаштував «свою головну постійну квартиру» [36, с. 27]. Щоб визначити локацію Торжища борисфенітів, дослідник проаналізував різні твори античних авторів, надавши перевагу свідченням Страбона, Мели, Плінія та Птолемея. М. Надеждін зробив висновок, що найбільше підходить для цього урочище Сто Могил неподалік місця злиття Дніпра і Південного Бугу [36, с. 30–45]. Скрупульозний аналіз інформації Геродота та інших античних авторів учений підкріпив однією із перших у науковому світі авторською картою-реконструкцією Скіфії [36, с. I-II].

Також не обірвав зв'язків із членами ОТИС А. Фабр, призначений у 1847 р. на посаду катеринославського губернатора [8, с. 164]. У 1859 р.

в Одесі вийшла друком його книга, присвячена старожитностям Криму. Серед іншого автор поділився в ній історико-географічними спостереженнями щодо розташування давньогрецьких колоній Херсонес, Феодосія, Кіммеріон, Пантікапей, Мірмікіон та ін. [53].

Переклад на російську мову уривків із творів античних авторів, в яких йшлося про географію Понту Евксинського, здійснювався й іншими дійсними членами ОТІС. Так, М. Палеолог переклав перипл Скілакса Каріандського та уривки Скімна Хіоського [40; 43]. Відомий перекладач, один із перших членів ОТІС О. Панагіодор-Ніковул переклав перипл Понту Евксинського і Меотійського озера невідомого автора [4]. Уривки з VII і XI книг «Географії» Страбона були перекладені з грецької мови та доповнені примітками В. Юргевича і А. Макропуло [47]. Варто зазначити, що вказані переклади друкувалися паралельно з грецькими текстами, що полегшувало працю майбутніх дослідників.

Один із перших дослідників античних пам'яток Північного Причорномор'я, засновник Одеського і Керченського музеїв старожитностей та перший їх директор Іван (Жан Поль) Бларамберг (1772–1831) був автором близько 30 праць. Рукопис однієї з його робіт, в якій підсумовувалася діяльність автора по археологічно-топографічному вивченню західного узбережжя Боспору Кіммерійського, була подана І. Бларамбергом генерал-губернатору М. Воронцову в травні 1829 р. Автор просив сприяння в публікації праці за рахунок казни та дозволу присвятити її імператриці. Через міністра освіти цей рукопис потрапив на рецензію до Академії наук. Оскільки висновки І. Бларамберга суперечили поглядам основного рецензента академіка Г. Кьолера, автору було запропоновано ґрунтовно доопрацювати свій твір [52, с. 154–155]. Після смерті І. Бларамберга ОТІС придбало деякі його рукописи. Було зроблено переклад статті ученого «Замітки на деякі місця давньої географії» з французької мови та опубліковано в 2-му томі «Записок» – фактично через 20 років після її написання. Стаття містила результати досліджень ученого щодо локалізації багатьох грецьких колоній на Боспорі Кіммерійському, таких як Акра, Тірітака, Кіммеріон, Німфей, Парфеніон, Мірмікіон та Ахілеон [7].

Спроби локалізувати грецькі колонії в басейні Чорного моря робилися також членами ОТІС З. Аркасом, П. Беккером, Ф. Брууном, Г. Спаським та П. Бурачковим. Так, колишній морський офіцер Захарій Аркас (1793–1866), який, мешка-

ючи в Севастополі, захопився історією Херсонесу, підготував «Порівнювальну таблицю еллінських поселень по Евксинському Понту». До цієї таблиці він заніс дані невідомого автора периплу, опублікованого в 2-му томі «Записок» ОТІС, зазначаючи відстані в грецьких стадіях, римських і морських милях, а також у російських верстах. Було вказано на відповідність певних об'єктів, згаданих у периплі, конкретним місцям на карті [2].

Професор Рішельєвського ліцею Павло (Пауль) Беккер (1808–1881) першим спробував локалізувати грецькі колонії в Північно-Західному Причорномор'ї. Головним чином він піддав ґрунтовному аналізу праці Страбона, Арріана, Птолемея, Помпонія Мели, Плінія, а також перипл Понту Евксинського невідомого автора. П. Беккер вказав на можливе розташування таких об'єктів, як колонії Ніконій та Офіуса, «містечко» Гермонакса, гавань Ісіаків, башта Неоптолема тощо [5].

У своїй публікації в 1848 р. член ОТІС Г. Спаський вказав на окремі недоліки праць своїх попередників (у тому числі М. Надеждіна) та вирішив віднайти місце знаходження колонії Каркініта, відомої з античних джерел. Він висунув гіпотезу про розташування цієї колонії біля гирла Іпакірісу, який був ним ототожнений із річкою Каланчак в сучасній Херсонській області [46].

У ґрунтовному дослідженні, опублікованому в 1875 р. у «Записках» ОТІС, дійсний член товариства, археолог, нумізмат і колекціонер з Херсону Платон Бурачков (1815–1894) зупинився на вирішенні низки питань античної географії Північного Причорномор'я. Зокрема, він вважав абсолютно доведеним фактом розташування Гілеї на лівому березі Дніпровського лиману [12, с. 16]. Місцевість Еksamпай, де Геродотом було вказано на джерело з гіркою водою, була ототожнена П. Бурачковим з річкою Солониhoю, яка впадала в Південний Буг з правого боку [12, с. 17]. Дослідник вважав, що Пантікап, згаданий Геродотом, ні що інше як р. Конка, Геррос – р. Білозерка тощо [12, с. 17–22]. П. Бурачков зупинився також на питанні розселення скіфських племен. Царських скіфів він розміщував біля містечка Знам'янки (сьогодні – с. Велика Знам'янка в Кам'янсько-Дніпровському районі Запорізької області). Їх чисельність він обраховував у 20–30 тис. осіб. Георгої (скіфи-землероби), на думку дослідника, в основному мешкали в Гілеї, їх було 30–40 тис. [12, с. 26]. Вивчивши праці античних авторів, картографічний матеріал, а також провівши обстеження місцевості, П. Бурачков ототожнив давньогрецьку Керкінітиду з с. Ойбур Євпаторійського

повіту, Калос-Лімен – з Сари-Булатом, Таміракі – з Каланчаком [12, с. 122].

Фундаментальними дослідженнями в царині історичної географії Північного Причорномор'я уславився професор Рішельєвського ліцею та Новоросійського університету Філіп Бруун (в російській літературі його прізвище також передавалося як Брун. – С. Т.) (1804–1880), дійсний член ОПС з 1840 р. У 1846 р. сталася подія, після якої історико-географічні дослідження вийшли на передній план у інтелектуальній біографії ученого: у селі Коротне було знайдено мармурову плиту з римським імператорським декретом 201 року, написаним грецькою та латинською мовами. Ф. Бруун повідомив про знахідку відомого німецького дослідника Т. Момзена. Пізніше міркування щодо цього декрету лягли в основу розвідки, присвяченій історії давньогрецької колонії Тира [9].

У 1862 р. за дорученням ОПС Ф. Бруун здійснив поїздку до гирл Південного Бугу і Дніпра. За дорученням Петербурзької Археологічної комісії у 1864 і 1865 рр. він обстежував побережжя Чорного і Азовського морів, гирла річок Дністра, Південного Бугу, Дніпра і Дону. Свої думки щодо Геродотової Скіфії, підкріплені даними античних авторів (Геродота, Плінія, Страбона, Помпонія Мели, Валерія Флакка, безіменного автора Перипла Чорного моря), учений виклав у ґрунтовних публікаціях 1872 (російською мовою) та 1873 рр. (французькою). Пізніше робота була перевидана у 2-му томі збірки праць Ф. Брууна «Чорномор'я» [10]. На жаль, грандіозний план по експедиційному вивченню історичної географії Чорноморського басейну, який розробили професори Ново-

російського університету Ф. Бруун, В. Григорович, Ф. Струве і В. Юргевич, не знайшов схвалення з боку чиновників Міністерства освіти [77, р. 383].

Численні публікації з історичної географії Північного Причорномор'я, які були написані ним у різні роки і загубилися в різних виданнях, увійшли до збірки творів Ф. Брууна «Чорномор'я. Збірник досліджень з історичної географії Південної Росії (1852–1877 роки)». 1-й том збірки відкривався свого роду програмною працею професора «Острів Тирагетів і греко-латинський напис, знайдений у селі Коротному» [11].

Звісно, що не всі повідомлення щодо античної географії Північного Причорномор'я, які з'являлися в тогочасній періодиці, мали наукове підґрунтя. Навіть в авторитетних у наукових колах «Записках» ОПС інколи зустрічалися твердження на кшталт «гіпотези» кореспондента товариства Підберезького про те, що міфічний острів Ериффея не що інше як Хортиця, а гранітні скелі дніпровських порогів – Стопи Геркулеса [41, с. 496].

Висновки. У 1820–1870-х рр. було зроблено відчутний поступ у історико-географічному вивченні Північного Причорномор'я. Передусім це було пов'язано із рецепцією уявлень античних авторів про Скіфію. Важливу роль у розгортанні досліджень та популяризації знань про античну географію Північного Причорномор'я відіграло Одеське товариство історії і старожитностей, яке об'єднувало десятки аматорів і визнаних учених. Обмін науковою інформацією, публікація перекладів античних авторів стали міцним фундаментом для майбутніх історико-географічних досліджень.

Список літератури:

1. Андросов С.А. А.Я. Фабр: штрихи к историческому портрету. *Воронцовы и русское дворянство. V–VII Крымские международные Воронцовские научные чтения: Сборник докладов /* Алушкинский гос. дворцово-парковый музей-заповедник. Симферополь : Бизнес-Информ, 2005. С. 22–44.
2. Аркас З. Сравнительная таблица Эллинских поселений по Евксинскому Понту, Безымянного автора, с местами, назначенными на меркаторской карте Черного моря, последней описи, 1836 года, капитан-лейтенанта Манганари. *Записки Одесского общества истории и древностей* (далі – ЗООИД). Одесса, 1853. Т. 3. С. 144–150.
3. Арриана перипл Понта Евксинского / пер. А. Фабр, грав. рис. с природы Н. Чернецов, лит. Н. Анискевич. Одесса : Гор. тип., 1836. [14], 49, 4 с., 1 л. карт.
4. Безыменного перипл Понта Евксинского и Меотийского озера / пер. А. Панагидор-Никовул. *ЗООИД*. Одесса, 1848. Т. 2. С. 232–244.
5. Беккер П. Берег Понта Евксинского от Истра до Борисфена, в отношении к древним его колониям. *ЗООИД*. Одесса, 1853. Т. 3. С. 151–209.
6. Білецький А. О. Передмова. *Геродот. Історії в дев'яти книгах*. Київ : Наукова думка, 1993. С. 5–13.
7. Бларамберг И.П. Замечания на некоторые места древней географии Тавриды / пер. с франц. Соколов. *ЗООИД*. Одесса, 1848. Т. 2. С. 1–19.
8. Бобкова О.М. А.Я. Фабр: Портрет администратора на фоне эпохи / Центр памятниковедения НАН Украины; Украинское общество охраны памятников истории и культуры. Киев, 2007. 310 с.
9. Брун Ф.К. О местоположении Тираса. *ЗООИД*. 1853. Т. 3. С. 47–66.

10. Брун Ф.К. Опыт соглашения противоположных мнений о Геродотовой Скифии и смежных с нею землях. [Дополнение. О попытках объяснить известия Геродота относительно похода Дария Гистаспа против Скифов]. *Брун Ф.К. Черноморье: сборник исследований по исторической географии Южной России (1852–1877 гг.)*. Одесса : Тип. Г. Ульриха, 1880. Ч. 2. С. 1–120.
11. Брун Ф.К. Остров Тирагетов и греко-латинская надпись, найденная в селе Коротном. *Брун Ф.К. Черноморье: сборник исследований по исторической географии Южной России (1852–1877 гг.)*. Одесса : Тип. Г. Ульриха, 1879. Ч. 1. С. 3–13.
12. Бурачков П. О местоположении древнего города Каркинитеса и монетах ему принадлежащих. *ЗООИД*. Одесса, 1875. Т. 9. С. I–VIII, 1–133.
13. Бухарин М.Д. Неизвестного автора «Перипл Эритрейского моря» текст, перевод, комментарий, исследования. Санкт-Петербург : Алетейя, 2007. 440 с.
14. Вдовиченко И.И., Любимцева Т.В. Павсаний в конце XX века. *Культура народов Причерноморья. Научный журнал / Кримський науковий центр НАН і МОН України, Таврійський національний університет ім. В.І. Вернадського*. 2003. № 42. С. 161–167.
15. Верменич Я.В. Исторична географія й регіоназнавство: наступність і взаємодія. «Істину встановлює суд історії». *Збірник на пошану Федора Павловича Шевченка / Інститут історії України НАН України*. Київ, 2004. Т. 2: Наукові студії. С. 488–517.
16. Геродот. Історії в дев'яти книгах / пер., передм. та прим. А.О. Білецького. Київ : Наукова думка, 1993. 576 с.
17. Гомер. Іліада / пер. із старогр. Бориса Тена. Київ : Дніпро, 1978. 430 с.
18. Гомер. Одиссея / Ін-т літ. ім. Т. Г. Шевченка НАН України; пер. із старогр. Б. Тена ; передм. К.С. Забарила. Харків : Фоліо, 2008. 574 с.
19. Горбенко К. Основные аспекты материальной культуры городища Дикий Сад. *Емінак: науковий щоквартальник*. 2016. № 4 (16) (жовтень-грудень). С. 19–32.
20. Гордезиани Р.В. Проблемы гомеровского эпоса. Тбилиси : Издательство Тбилисского университета, 1978. 395 с.
21. Гребенников Ю., Смирнов Л. К вопросу о географических реалиях Скифии Геродота в Северо-Западном Причерноморье. *Аркасівські читання: матеріали VI Міжнародної наукової конференції (15–16 квітня 2016 р.)*. Миколаїв : МНУ імені В. О. Сухомлинського, 2016. С. 30–32.
22. Дюбуа де Монпере Фредерик. Путешествие по Кавказу, к черкесам и абхамам, в Грузию, Армению и Крым. В 6 томах. Париж, 1843. Т. 5, 6. Симферополь : Бизнес-Информ, 2009. 328 с.
23. Зубарев В.Г. Историческая география Северного Причерноморья по данным античной письменной традиции. Москва : Языки славянской культуры, 2005. 504 с.
24. Зубарев В.Г. Северное Причерноморье в историко-географической концепции Клавдия Птолемея. Тула : Изд-во ТГПУ им. Л.Н. Толстого, 1998. 105 с.
25. Илиада / пер. с древнегреч. Н. Гнедича. Москва : Дюна, 1993. 432 с.
26. Илюшечкина Е.В. Картина мира Дионисия Перизгета. *Вестник древней истории*. 2012. № 4. С. 22–48.
27. Илюшечкина Е.В. Народы Северного Причерноморья и Кавказа в античности (По сведениям Дионисия Перизгета). *Вестник древней истории*. 2008. № 2. С. 118–141.
28. Каразин Василий Назарович. О Перипле Арриана. Сочинения, письма и бумаги В.Н. Каразина, собранные и редактированные профессором Д. И. Багалеем. Харьков : Тип. и лит. Зильберберг и С-вья, 1910. С. 591–593.
29. Карта древних эллинских поселений по берегам Черного и Азовского морей / сост. Н. М. [Н. Н. Мурзакевич]. Одесса : Лит. Д. Кленова, [1836]. 1 к.
30. Кеппен П.И. Древности северного берега Понта / пер. Средн.-Камашева. Издано Обществом Истории и Древностей Российских. Москва : Универ. тип., 1828. [2], 175, [3] с.
31. Кеппен П.И. О Черном море и Кавказе : (Из письма к редактору журнала). [Санкт-Петербург : б. и., 1836]. 20 с. – (Оттиск из «Журн. М-ва нар. просв.». 1836. № 12. С. 465–484).
32. Клейн Л.С. Каталог кораблей: структура и стратиграфия. *Stratum plus. Археология и культурная антропология (Кишинев)*. 2000. № 3. С. 17–51.
33. Княжевич Д.М. Учреждение, состав и действия Общества // ЗООИД. Одесса, 1844. Т. 1. С. 566–568.
34. Лапина Т.А. Некоторые источниковедческие проблемы географических книг Плиния Старшего. *Вестник древней истории*. 1987. № 2. С. 130–138.
35. Лосев А.Ф. Гомер / предисл. А.А. Тахо-Годи. 2-е изд., испр. Москва : Молодая гвардия, 2006. 400 с.
36. Надеждин Н. Геродотова Скифия, объясненная через сличение с местностями. *ЗООИД*. Одесса, 1844. Т. 1. С. 3–114, карта.
37. Назарчук В.И. Ольвийский сборник П.И. Кеппена. *Летопись Причерноморья. Археология, история, литература, нумизматика*. Херсон, 1999. Вып. 3. С. 14–30.
38. Николай Никифорович Мурзакевич. Автобиография / Примечания и биографический очерк кн. В.Д. Дабижа. Санкт-Петербург : Тип. В.С. Балашева, 1889. X, 233 с. (Оттиски из исторического журнала «Русская Старина» 1886–1889 гг.).
39. Отрощенко В.В. Троя в дискурсі української археології. *Археологія*. 2018. № 4. С. 5–10.

40. Перипл Скилакса Кариандского / пер. М. Палеолог. *ЗООИД*. Одесса, 1853. Т. 3. С. 130–134.
41. Подберезский. Геркулесовы столбы на Днепре / пер. с поль. Шершневич. *ЗООИД*. Одесса, 1867. Т. 6. С. 494–506.
42. Птолемей (Клавдий Птолемей). Географическое руководство / пер. И.П. Цветкова, П.И. Прозорова, А.И. Малеина. *Вестник древней истории*. 1948. № 2. С. 231–257.
43. Скимна Хиосского отрывки / пер. М. Палеолог. *ЗООИД*. Одесса, 1853. Т. 3. С. 135–143.
44. Скржинская М.В. Северное Причерноморье в описании Плиния Старшего. Київ : Наук. думка, 1977. 128 с.
45. Скрипник В.В. Роль М.І. Наєждіна у становленні народознавства на півдні України у середині ХІХ ст. *Науковий вісник*. Одеса : Одеський державний економічний університет, 2009. № 21 (99). С. 233–244.
46. Спасский Г. О местоположении древнего города Каркинита и об его монетах. *ЗООИД*. Одесса, 1848. Т. 2. С. 20–35.
47. Страбон. Географии книги VII и XI с греческим текстом, русским переводом и примечаниями / пер. Ю. Юргевич, А. Макропуло. *ЗООИД*. Одесса, 1877. Т. 10. С. 75–110.
48. Трубочанінов С.В. «Перший історико-географ Південної Росії» (Філіп Бруун). *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2013. Т. 23. С. 344–359.
49. Трубочанінов С.В. Історична географія як дослідницьке поле для учених Півдня України (ХІХ – початок ХХ ст.). *Емінак. Науковий цокувартальник*. Миколаїв, 2016. № 3 (15) (липень-вересень). Т. 1. С. 99–105.
50. Трубочанінов С.В. Початок наукового дослідження історичної географії Півдня України (2-га третина ХІХ століття). *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Т. 29 (68). 2018. № 1. С. 45–51.
51. Тункина И.В. П.И. Кёппен как исследователь Ольвии (становление археолога). *Археологические вести / Ин-т истории материальной культуры РАН (Санкт-Петербург)*. 2000. № 7. С. 357–372.
52. Тункина И.В. Русская наука о классических древностях юга России (XVIII – середина XIX в.). Санкт-Петербург : Наука, 2002. 676 с.
53. Фабр А.Я. Достопамятнейшие древности Крыма и соединенные с ними воспоминания. Одесса : Тип. И. Францова, 1859. 98 с.
54. Файер В.В. Композиция «Каталога кораблей» и проблемы гомеровского эпоса. Москва : Изд. дом Гос. ун-та – Высшей школы экономики, 2010. 32 с.
55. Черняков І.Т. «Дикий Сад», Гомер, Геродот, Троя, ахейці та кіммерійці (коментар одного археологічного відкриття в Україні). *Праці Центру пам'яткознавства* : зб. наук. пр. Київ, 2010. Вип. 17. С. 116–122.
56. Arriani historici et philosophi Ponti Euxini et maris Erythraei Periplus, ad Adrianum Casarem [...] Praeterea ipsius Ponti Chorographica tabula / Io. Guilielmo Stuckio Tigurino Authore. Lugduni : Barthelemy Vicent, 1577. URL: <https://archive.org/details/ARes05217> (дата звернення: 10.09.2018).
57. Arriani Periplus ponti Euxini. Anonymi Periplus ponti Euxini, qui Arriano falso adscribitur. Anonymi Periplus ponti Euxini et Maeotidis paludis. Anonymi Mensura ponti Euxini. Agathemeri Hypotyposes geographiae. Fragmenta duo geographica / Graece et Latine, additis H. Dodwelli, F. Osanni aliorumque dissertationibus, atque Stuckii, [et aliorum] tum integris tum selectis suisque notis, edidit S.F. Guil. Hoffmann. Lipsiae : Fritzschii, 1842. XXXII, 383 pp.
58. Boshnakov Konstantin. The «Sacred Counsel»: On some features of the Periëgesis, Periodos, and their originators // *Vermessung Der Oikumene* / eds. Klaus Geus and Michael Rathmann. Berlin, Boston: De Gruyter, 2013, P. 25–64.
59. Bouiron Marc. L'Épitomé des Ethniques de Stéphane de Byzance comme source historique: L'exemple de l'Europe Occidentale / Thèse pour obtenir ... dans la spécialité Histoire et Archéologie. Université Nice Sophia Antipolis, 2014. 1942 p. URL: <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-01424111/file/2014NICE2051.pdf> (дата звернення 13.09.2018).
60. Bruun Christer. Der Althistoriker Philip Bruun zwischen St. Petersburg und Odessa. *Hyperboreus* : Класическая филология и история. Санкт-Петербург, 2004. Вып. 10. С. 78–92.
61. Claval Paul, Jourdain-Annequin Colette. Building and Diffusing the Image of Cultural Heritage: Pausanias in Ancient Greece and the Voyages Pittoresques et Romantiques in 19th Century France. *Athens Journal of Mediterranean Studies*. 2017. Vol. 3. Iss. 3. P. 211–233. URL: <https://www.athensjournals.gr/mediterranean/2017-3-3-1-Claval.pdf> (дата звернення: 25.09.2018).
62. Dickinson Oliver T.P.K. Schliemann's contribution to Greek Bronze Age archaeology: Was he really the «father of Mycenaean archaeology»? A archaeology and Heinrich Schliemann. A Century after his Death. Assessments and Prospects. Myth – History – Science / eds. George Styl. Korres, Nektarios Karadimas, Georgia Flouda. Athens, 2012. P. 391–400.
63. Geus Klaus. Wer ist Marinos von Tyros? Zur Hauptquelle des Ptolemaios in seiner Geographie. *Geographia Antiqua: rivista di geografia storica del mondo antico e di storia della geografia*. Firenze : Leo S. Olschki, 2017. Vol. XXVI. P. 13–22.
64. Homer's Iliad: A Commentary on the translation of Richmond Lattimore / ed. Norman Postlethwaite. Exeter, UK: Exeter University Press, 2000. VIII, 324p.
65. Koeppen Peter v. Alterthümer am Nordgestade des Pontus. Wien : Carl Gerold, 1823. 108 s., II tab.
66. Lang Andrew. Homer and His Age. London, New York, Bombay : Longmans, Green, and Co. 1996. XIV, 336 p.

67. Leake W. M. *Travels in the Morea. With a Map and Plans.* 3 vols. Vol. II. London : John Murray, 1830. VIII, 536 p., 7 pl.
68. Pretzler Maria. Comparing Strabo with Pausanias: Greece in context vs. Greece in depth. *Strabo's Cultural Geography: The Making of a Kolossourgia* / eds. D. Dueck, H. Lindsay, S. Potheary. Cambridge University Press, 2005. P. 144–160.
69. Ritter Karl. Die Vorhalle Europäischer Völkergeschichten vor Herodotus, um den Kaukasus und an den Gestaden des Pontus: Eine Abhandlung zur Alterthumakunde. Berlin, 1820. XIV, 479 s.
70. Schliemann Henry. Ithaque, le Péloponnèse, Troie: Recherches archéologiques par. Paris: C. Reinwald, 1869. [1], XVI, 232 p. URL: https://archive.org/details/bub_gb_P9zC9mUI91sC/page/n233 (дата звернення: 24.08.2018).
71. Schliemann Henry. Mycenae: a narrative of researches and discoveries at Mycenae and Tiryns / the Preface by W. E. Gladstone. London: John Murray, 1878. LXX, 384, XXXIV p.
72. Shcheglov Dmitry A. The length of coastlines in Ptolemy's Geography and in ancient periploi. *History of Geo- and Space Sciences.* 2018. Vol. 9. Issue 1. P. 9–24. URL: <https://doi.org/10.5194/hgss-9-9-2018> (дата звернення: 24.08.2018).
73. Siebert M. Homers Schiffskatalog: Flottenschau vor dem «Seevölkersturm». 18 s. URL: <http://homersheimat.de/res/pdf/Homers-Schiffskatalog.pdf> (дата звернення: 20.08.2018).
74. Siebert M. Seevölkerodyssee: Die ägyptischen Tempelreliefs im Lichte der Homerischen Epen. 2016. 20 s. URL: <http://homersheimat.de/res/pdf/Seevoelkerodyssee.pdf> (дата звернення: 20.08.2018).
75. Stephani Byzantii Ethnicorum quae supersunt / Ex recensione A. Meinekii. Berolini: Impensis G. Reimeri, 1849. URL: https://archive.org/details/bub_gb_0NIPAAAAQAAJ (дата звернення: 12.09.2018).
76. Trotta Francesco. The foundation of Greek colonies and their main features in Strabo: a portrayal lacking homogeneity? *Strabo's Cultural Geography: The Making of a Kolossourgia* / eds. D. Dueck, H. Lindsay, S. Potheary. Cambridge University Press, 2005. P. 118–128.
77. Trubchaninov Sergiy. Studies of Victor Hryhorovych in a sphere of historical geography. *Освіта, наука і культура на Поділлі. Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2017. Том. 24. С. 377–386.*
78. Visser E. Homer and oral poetry // *Ancient Greece: From the Mycenaean Palaces to the Age of Homer* / eds. S. Deger-Jalkotzy, I.S. Lemos. Edinburgh : Edinburgh University Press, 2006. P. 427–437.
79. Wagstaff J. M. Pausanias and the Topographers: The Case of Colonel Leake // *Pausanias – Travel and Memory in Roman Greece* / eds. Susan E. Alcock, John F. Cherry, Jaś Elsner. Oxford, New York : Oxford University Press, 2001. P. 190–206.

Trubchaninov S.V. RECEPTION OF ANCIENT AUTHORS ON HISTORICAL GEOGRAPHY OF SCYTHIA (IN THE SCIENTIFIC WORKS FROM THE 1820'S–1870'S)

The problem of the reception of the historical-geographical representations of the ancient authors concerning Scythia in the scientific works of the 1820–1870's is analysed in this article. It is noted that the most ancient historical-geographical knowledge about the territory of modern Ukraine dates back to the ancient times (VIII century B.C. to VI century A.D.). The beginning of the formation of the historical-geographical representations of the ancient Greeks is evidenced by the epic poems of Homer. The works of Herodotus, Strabo, Pliny, Ptolemy and other ancient authors have various historical-geographical information. The reception of the ancient heritage was actively pursued by humanists and scientists of the romantic period of historiography (the end of XVIII to the first half of XIX century).

In the 1820's to 1870's in Western Europe and in the Russian Empire new translations of ancient works appeared, as well as studies on the problems of historical geography in ancient times. First of all, it was connected with the active pursuit of archaeological research both in the territory of the Northern Black Sea Region and in Greece itself. It is noteworthy that the first scientific treatise of Karl Ritter, who was appointed in 1820 as a professor at the University of Berlin, was devoted to the ancient history of the peoples who lived in the Caucasus and the banks of Pontus Euxinus. Later he would become one of the founders of modern geographical science.

The role played by the founders, active members and correspondents of the Odessa Society of History and Antiquities should be noted. Amateurs and scientists have translated their own fragments of works by ancient authors. (These include A. Fabr, N. Mursakevits, M. Paleolog, A. Panagiodor-Nikovul, etc.). The Odessa Society of History and Antiquities (N. Nadezhdin, F. Bruun, P. Bekker, P. Burackov, etc.) surveyed the shores of the Black Sea and attempted to determine the geography of Scythia. N. Nadezhdin and F. Bruun prepared copyright maps of Scythia during Herodotus. The exchange of scientific information and the publication of translations by ancient authors provided a solid foundation for the future historical and geographical studies of the Northern Black Sea region.

Key words: *historical geography, historical-geographical representations, antiquity, Northern Black Sea Region, Scythia, romantic period historiography.*

Федоришин І.Я.

Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника

ДІЯЛЬНІСТЬ ОСЕРЕДКІВ ТОВАРИСТВА «ЛУГ» НА ТОВМАЧЧИНІ (1926–1939 РР.)

У статті розкрито проблему діяльності руханково-пожарничого товариства «Луг» на теренах Товмацького повіту Станиславівського воєводства протягом 1926–1939 рр. Зареєстрована в 1925 р. лугова організація стала продовжувачкою багатолітніх славних традицій товариства «Січ», яке зазнало переслідувань та було заборонене окупаційною адміністрацією. Польська влада, вбачаючи в зростанні популярності товариства «Луг» певну загрозу, під всіляким приводом намагалася заборонити його діяльність на місцях.

У публікації на основі історико-документального матеріалу показано процес становлення і розвитку лугового руху в Східній Галичині та на Товмаччині, культурно-освітню боротьбу товариства за оберігання української молоді краю від морально-культурної деградації в умовах асиміляторської політики польського уряду. У Товмацькому повіті було засновано і функціонувало більше 30 місцевих осередків товариства «Луг». Найбільш активні місцеві організації функціонували в селах Милування, Грушка, Буківна, Юрківка, Рошнів.

Автором охарактеризовано і проаналізовано практичну роботу місцевих організацій товариства, зображено більшою мірою їхню культурно-просвітницьку та руханкову (спортивну) і меншою мірою протипожежну діяльність, оскільки брак протипожежних засобів залишався загальною проблемою майже всіх осередків товариства «Луг».

Культурно-просвітницька і руханкова діяльність організації відображена через проведення різних свят, фестивалів, спортивних заходів. Вона мала на меті виховати національно-свідому, фізично здорову українську патріотичну молодь, яка б пишалася своєю історією, культурою, героїчним минулим свого народу, була б готова до важкої боротьби за досягнення державної незалежності.

У другій половині 1930-х рр. товариство «Луг» стало наймасовішою і найпопулярнішою молодіжною організацією Східної Галичини та зберігало свій статус аж до вересня–жовтня 1939 р., коли остаточно було заборонене і розпущене радянською владою.

Ключові слова: руханково-пожарниче товариство «Луг», Товмаччина, повіт, луговик, осередок, фестиваль, вправи.

Постановка проблеми. Актуальність дослідження полягає у відображенні об'єктивної реконструкції історичного процесу, присвяченого вивченню українського молодіжного руху в Східній Галичині, через призму діяльності руханково-пожарничого товариства «Луг» у Товмацькому повіті Станиславівського воєводства в міжвоєнний період.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідженню зародження, розвитку та діяльності українських молодіжних товариств на західно-українських землях присвятили свої праці Ігор Андрухів [1], Богдан Трофим'як [37], Оксана Вацеба [4], у яких, зокрема, висвітлюється проблематика діяльності товариства «Луг», однак у контексті всієї Східної Галичини. Також важливими й інформативними джерелами теми дослідження є архівні документи Державного архіву Івано-Франківської області, часописи «Вісти з Лугу», «Луговик».

Постановка завдання. Висвітлити та проаналізувати практичну діяльність місцевих осередків товариства «Луг» у Товмацькому повіті в 1926–1939 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Після кількарічного переслідування й остаточної заборони владою діяльності товариства «Січ» серед старшини визріла ідея щодо створення нової організації, яка продовжувала б поширювати серед українського народу чвертьстолітні січові традиції. З цією метою до Львівського воєводства внесено на затвердження статут товариства «Луг», що був схвалений владою навесні 1925 р. Новостворене товариство «Луг» також мало стати своєрідним захисником українського народу від національних, культурних і соціальних утисків з боку польської окупаційної влади.

Так само як «Сокіл» і «Січ», товариство «Луг» за своїм спрямуванням було руханково-пожарни-

чою та просвітницькою організацією, яка надавала допомогу громадянству на випадок пожеж чи стихійних нещасть шляхом виконання проти-пожежних, руханкових і спортивних вправ, тобто через культуру духу і тіла, виховувала з лугового братства активних членів суспільства [34, с. 1]. Читанням книжок, часописів, влаштуванням освітніх курсів луговики мали виробити власне бачення всіх процесів досліджуваного періоду [28, с. 3].

«Луг» ставив собі за мету організувати українську молодь, привчити її до громадської роботи, старався поширити між селянською і робітничою молоддю дух солідарності, викоринити з широких мас почуття меншовартості та рабства, натомість виховати з молоді гордих членів української нації, які б пишалися власною історією, культурою, боротьбою свого народу [34, с. 2].

Товариство «Луг» було побудовано за триступеневою структурою: Центральна Рада Лугів у Львові (Централя) і її Виконавчий Комітет, повітові та місцеві організації, що на зборах обирали свої лугові ради. При кожному місцевому осередку мав діяти «Лужок» – юнацьке крило товариства [6, с. 1]. З 25 липня 1926 р. почав виходити друкований орган товариства – місячник «Вісти з Лугу», присвячений луговим і січовим справам, просвіті та науці. Того ж року побачив світ «Підручник для руханково-пожарничих Січей та Лугів» авторства Р. Дашкевича, у якому було викладено причини заснування товариства, його цілі й завдання [4, с. 131; 6, с. 1; 33, с. 282; 37, с. 469].

Перші роки лугової організації минали без значних перешкод. Лугові товариства вправлялися, гуртували та виховували молодь, виконували свої обов'язки в справі пожежогасіння, носили однострої. У червні 1925 р. відбувся перший прилюдний виступ луговиків з нагоди святкування 25-ліття заснування першої «Січі». Про велику популярність лугової організації свідчило стрімке зростання кількості місцевих осередків. Якщо в червні 1925 р. їх налічувалось близько 200 у 52 повітах, то наприкінці 1927 р. – понад 720 товариств, що об'єднували у своїх лавах близько 60 тис. осіб переважно сільської молоді [4, с. 132; 18, с. 3; 33, с. 282; 37, с. 470].

Перші перепони в діяльності товариства почалися 1926 р. з боку УСРП, керівництво якої хотіло використати лугову організацію і її авторитет для своїх партійних цілей. Задля відновлення єдності товариства «Луг» 8 грудня 1926 р. відбувся Краєвий З'їзд Лугів, де більшість делегатів

проголосувала проти партійного впливу на організацію, а меншість, у кількості близько 40 осіб, була змушена покинути засідання. З'їзд обрав Виконавчий Комітет Центральної Ради Лугів на чолі з Романом Дашкевичем. Відколовши частину «Лугів», радикали створили свою партійну Головну Лугову Раду на чолі з Остапом Коберським та видавали часопис «Луговик», зі шпальт якого велось цькування Р. Дашкевича, на його адресу сипалися численні звинувачення в нібито співпраці з комуністами. Усе це робилося з метою привернення уваги поліції до Центральної Ради Лугів і її керівництва. Треба сказати, що такі дії УСРП дали певний «результат», оскільки проведені обшуки в членів Виконавчого Комітету на певний час скували діяльність Централі [1, с. 62–63; 18, с. 4; 37, с. 470–472].

Маючи особливо великий вплив на Покутті й Гуцульщині, УСРП бажала взяти під свій контроль лугові осередки на цих теренах. Для кращої координаційної діяльності, пришвидшення й полегшення організаційної роботи Головна Лугова Рада у Львові на своєму засіданні 30 січня 1927 р. постановила утворити «Покутський Луговий Союз». Правда, ініціативу в зорганізуванні цього Союзу, підготовку і скликання Покутського З'їзду Лугів було передано Повітовому Луговому Комітетові в м. Станиславів. Планувалося, що до Союзу ввійдуть повітові організації з міст Станиславова, Калуша, Богородчан, Надвірної, Товмача, Бучача, Чорткова, Заліщиків, Городенки, Снятина, Коломиї, Кутів, Косова, Делятина та судового округу Галич. Центр Союзу, на думку Головної Ради, мав міститися в м. Станиславів, хоча вона на цьому не наполягала, залишивши це питання на розгляд з'їзду. Повітовий Луговий Комітет у м. Станиславові повинен був повідомити про рішення Головної Лугової Ради лугові товариства Покуття, а останні своєю чергою мали скликати повітові конференції й повідомити про результати. Однак ініціатива так і не була реалізована [17, с. 16].

Зазначимо, що конфлікт у середині «Лугу» був засуджений передовим українським суспільством, пресою («Новий час», «Діло», «Свобода», «Сокільські Вісти» тощо), українськими організаціями, які вважали, що такі дії призведуть до згасання лугового руху; вони закликали осередки об'єднатися довкола Виконавчого комітету на чолі з Романом Дашкевичем [37, с. 470–472].

З середини 1927 р. лугова організація стикнулася з новими перешкодами. У липні того ж року влада розв'язала Виконавчий Комітет Центральної

Ради Лугів, кільканадцять повітових Комітетів та понад 100 місцевих лугових осередків. Відсутність статутної Централі, повітових «Лугів», заборона Тернопільським, Станіславівським, Львівським воєводствами в 1929–1930 рр. носіння лугових одностроїв і виконання лугових вправ, котрі трактувалися як військові, брак фінансів на купівлю сикавок (наповнена водою бочка з насосним механізмом, встановлена на підводі. – *І. Ф.*) та протипожежного інвентарю послужили приводом до розпуску товариств. Ще одним ударом для «Лугу» й інших українських товариств стала зміна закону про громадські організації, який вимагав від товариств переходу на нові статuti. Таким чином, з 1 189 лугових організацій, що діяли на теренах Східної Галичини, розпущено понад 800, а ті 350, які уникнули розпущення, здебільшого не проявляли жодної активної діяльності [18, с. 5–6].

У жовтні–листопаді 1932 р. Центральною Радою Лугів розроблено й затверджено, а з 1933 р. перейдено на новий статут, згідно з яким організацію було перейменовано на «Руханково-спортове товариство «Луг». При Централі створено Уряд фізичного виховання і військової підготовки. Делегати Уряду дістали право здійснювати контроль за низовими осередками «Лугу», брати участь у загальних зборах чи засіданнях Старшини, затверджувати підручники лугових вправ, погоджені з владою [18, с. 7–8].

Усі ці процеси торкнулися й лугового товариства Товмаччини, перші осередки якого засновані в с. Буківна, с. Гринівці, с. Грушка, с. Марківці, с. Милування, містечку Нижнів, с. Олеша, с. Палагичі, с. Петрилів, с. Підпечери, с. Рошнів, містечку Тисмениця, а згодом були закладені та діяли у селах Бортники, Братишів, Вільшаниця, Делева, Довге, Долина, Клубівці, Колинці, Королівка, Одаї, Олешів, Остриня, Пшеничники, Стриганці, Юрківка та ін. Найбільш активні місцеві організації функціонували в с. Милування, с. Грушка, с. Буківна, с. Юрківка, с. Рошнів.

У с. Милування перші загальні збори товариства «Луг» відбулися 27 червня 1926 р. за участі 62 членів, на яких було обрано Раду на чолі з Василем Кузьмиком. Старші місцеві жителі і навіть колишні члени січової старшини неохоче вступали до лав новоствореної організації. Винятком хіба що став Михайло Гавриш (Василишин), який, попри свій поважний 80-літній вік, був активним членом лугового осередку та служив прикладом для решти селян. 5 вересня 1926 р. у селі проведено перше лугове свято, на яке були запрошені товариші з с. Стриганці [7, с. 14–15;

31, с. 11]. Відтоді товариство «Луг» стало справжнім об'єднавчим центром сільської молоді. Осередок налічував понад 200 членів (не рахуючи «Лужок»). Луговики піднесли й оживили життя в читальні «Просвіти», вели освітній курс для неграмотних, розвивали кооперативи, взялися за будівництво Народного дому, який урочисто відкрили 18 серпня 1936 р. [10, с. 11; 26, с. 30].

Дванадцятого лютого 1927 р. відбувся «Луговий вечір», у якому брали участь понад 300 гостей. Програма свята включала спів чоловічого хору, вправи луговиків з топірцями, вправи луговичок з вінцями, декламування «Дивувалась зима», «Не хилайте вниз прапора», танець «Запоріжський танок», сольні танці «Гонта», «Чумак», комедії «Жартівниця» і «Дібрана пара» [10, с. 11]. А 26 квітня 1929 р. милуванський «Луг» влаштував районове свято на честь Тараса Шевченка, брали участь луговики з сіл Рошнів, Юрківка, Довге, Буківна, Палагичі, Остриня. До святкової програми увішли: марш луговиків, доповідь голови місцевого осередку Миколи Збанського та о. Блавацького про значення великого Кобзаря для українського народу, декламування поем «Тарасова ніч» і «Гонта в Умані», спільні лугові вправи під проводом місто голови Нестора Дороша, мішані вправи, вправи з топірцями і хустинами [11, с. 11–12].

Двічі, 28 липня 1930 р. і 22 липня 1934 р., у с. Милування проходило Окружне Лугове свято. У першому святі брали участь 646 луговиків і луговичок з сіл Милування, Вільшаниця, Остриня, Палагичі, Рошнів, Олешів, Буківна, Юрківка, Пшеничники, Колинці, Гринівці, Братишів та 83 члени товариства «Сокіл» з сіл Стриганці, Вікняни, Антонівка, Устя-Зелене Бучацького повіту. Захід розпочався панахидою за полеглими, опісля відбулися стройовий перегляд усіх товариств, урочиста дефіляда (хода; марш. – *І. Ф.*) учасників, виконання вправ луговиками і луговичками, а на завершення свята дітвора місцевого «Лужка» виповнила кілька народних танців [29, с. 12–13].

Участь у другому святі брало 357 членів «Лугу» і 20 членів «Лужка» з сіл Олешів, Юрківка, Вільшаниця, Долина, Буківна та Милування. Після лугового маршу луговики й луговички виконали вправи з палицями, з хустинами, мішані та вільноручні вправи. Окремо здійснили показ вправ і члени «Лужка» з с. Олешів. Місцева оркестра (оркестр) зіграла луговий гімн, а хор з с. Долина заспівав кілька пісень. Яскравою точкою свята стала жива ілюстрація з побуту – а саме, танець

аркан при ватрі. Присутній на заході відпоручник (уповноважений. – *І. Ф.*) Головної Старшини товариства «Луг», містоголова (заступник голови. – *І. Ф.*) В. Федорчак виголосив промову про значення цього свята для Товмаччини та відзначив високий рівень дисципліни й організованості місцевих осередків. На святкування були запрошені гості з товариств «Сокіл» і «Каменярі» з навколишніх сіл, однак останні через партійний вплив на них не прибули [30, с. 12–13].

Що ж до пожарничої діяльності милуванського «Лугу», то тут, наприклад, відзначимо його участь у гасінні пожежі 9 травня 1929 р. в обійсті Володимира Греська. Завдяки швидкому прибуттю та вмiлим діям луговиків і луговичок вдалося локалізувати вогнище загорання й не допустити перекидання вогню на житловий будинок. Під час ліквідації пожежі свою майстерність показали містоголова товариства Н. Дорош і скарбник О. Голендер [11, с. 11–12].

У с. Грушка товариство «Луг» засноване 28 березня 1926 р. Осередок налічував 115 активних членів організації на чолі з Михайлом Кузишиним. Місцевий «Луг» мав у своєму розпорядженні сикавку. Щонеділі та у свята луговики займалися руханковими вправами. З квітня до листопада 1926 р. члени аматорського гуртка при товаристві поставили дві вистави, провели два концерти, присвячені Т. Шевченку та І. Франку. Останній захід, що відбувся 4 жовтня, був організований з нагоди 10-ої річниці смерті великого Каменяря. Програма концерту включала виконання гімну «Ще не вмерла Україна, спів мішаного хору, декламування віршів «Наймит», «Великдень», «Великі роковини». 1928 р. луговики с. Грушка влаштували фестин, а 11 серпня 1929 р. – повітове свято, за участі понад 3 тисяч гостей [12, с. 14–15; 35, с. 12; 28, с. 18–19].

Десятого серпня 1930 р. у с. Грушка відбулося Лугове свято, на яке прибуло 537 осіб з 13 місцевих «Лугів» з сіл Грушка, Колинці, Милування, Братишів, Королівка, Палагичі, Юрківка, Рошнів, Бортники, Олешів, Пшеничники, Гринівці, Буківна і 23 члени товариства «Сокіл» з с. Вікняни та близько 3 тисяч глядачів. Свято розпочалося з Богослужіння й посвячення пам'ятника полеглим героям. Опісля відбулося виконання вправ, дозвіл на яке мали лише три осередки, решті учасників було заборонено вправлятися. Також через заборону не відбулася й спільна дефілада учасників. Призом для найкраще організованого і вишколеного «Лугу» служив портрет Т. Шевченка, який дістався луговикам з с. Рошнів [20, с. 13].

Щодо протипожежної діяльності товариства варто відмітити участь членів осередку в ліквідації пожежі в селах Бортники та Озеряни, де їхню злагожену роботу і майстерність високо оцінили навіть місцеві поляки. На відміну від с. Милування, де колишні січовики не брали участі в діяльності «Лугу», луговики с. Грушка мали добрих наставників і помічників, двох старих січовиків Михайла Тарка та Дмитра Лазаріва [12, с. 14–15].

У с. Олеша товариство «Луг» постало навесні 1926 р. Члени займалися руханковими вправами та вправами із сикавкою, читали часописи, книжки. Оскільки виконання вправ не було прописане в статуті, повітове староство вбачило в цьому виконання «недозволених військових вправ», і тому зупинило діяльність осередку та вилучило бібліотеку і майно. Невдовзі робота місцевого товариства була поновлена [8, с. 13–14].

Одним з найчисленніших лугових організацій на Товмаччині був осередок товариства в с. Підпечери, заснований 1926 р. завдяки Ярославу Шипайлу, адвокату з м. Тисмениця. У 1927 р. місцевий «Луг» налічував 318 членів, з яких 200 чоловіків і 118 дівчат. Очільником товариства обрано Івана Шкоруту. Щонайменше два рази на тиждень відбувалися сходи, виконувалися вільноручні вправи та вправи із сикавкою. При товаристві діяв аматорський гурток, який майже щонеділі й у святкові дні ставив вистави. Місцевий «Луг» тісно співпрацював з місцевою читальнею «Просвіти», працював над втіленням ідеї стосовно будівництва власної домівки, надавав допомогу іншим «Лугам» у закладенні осередків [10, с. 12–13].

Осередок товариства «Луг» у м. Тисмениця був заснований на Слободі (тепер однойменний район міста. – *І. Ф.*) 20 березня 1927 р. з ініціативи місцевого адвоката Ярослава Шипайла. Головою лугової організації обрано Теодора Камінського, колишнього очільника «Січі». До товариства вписалися 62 чоловіки та 20 дівчат [2, с. 268; 27, с. 12].

Якщо в перші роки існування тисменицький «Луг» мав тенденцію до незначного збільшення числа членів (у липні 1927 р. – 86 осіб, квітні 1928 р. – 83 (55 чоловіків і 28 жінок), грудні 1931 р. – 80 осіб), то після 1932 р. спостерігається різке зменшення членства до 12 осіб у 1934 р. Очевидно, це було пов'язано зі зміною законодавства щодо діяльності громадських об'єднань, зокрема в частині напряму роботи, обліку членів тощо. Новий закон вимагав зміни статутів товариств та організацій і їх повторного затвердження владою. Процес переходу на нові статути та їх

затвердження був тривалим, оскільки навмисно затягувався або гальмувався окупаційною адміністрацією, що своєю чергою паралізувало роботу українських товариств й організацій. Ще однією з причин занепаду місцевого «Лугу» став переїзд його засновника Я. Шипайла до м. Коломия на нове місце роботи. Фактично після 1934 р. лугова організація не вела жодної статутної роботи та стала цілком бездіяльною. 14 лютого 1935 р. воеводське управління ліквідувало осередок товариства «Луг» у м. Тисмениця, а його майно було передано читальні «Просвіти» на Слободі [2, с. 269].

У с. Рошнів товариство «Луг» засноване в 1927 р. з ініціативи Ярослава Велигорського та Мар'яна Павликевича. За кілька років активної діяльності місцевий осередок придбав протипожежні прилади: дві драбини, 20 душениць (велика плахта для гасіння вогню. – *І. Ф.*), 9 гаків; члени організації брали участь у гасінні пожеж у с. Рошнів, с. Юрківка. Також луговики мали власну бібліотеку, яка налічувала понад 60 книг. Рошнівські луговики на чолі з Северином Гросбергом були постійними учасниками лугових свят, із вправами виступали в с. Милування, с. Буківна, с. Братишів, с. Грушка, м. Тисмениця, а влітку 1930 р. самі стали організаторами фестину. У серпні 1930 р., за результатами Лугового свята в с. Грушка, товариство «Луг» с. Рошнів було визнане найкраще організованою й вишколеною організацією Товмаччини, за що отримало в нагороду портрет Тараса Шевченка [10, с. 13; 20, с. 13; 22, с. 13].

Товариство «Луг» у с. Буківна засноване в 1927 р. Місцевий осередок налічував 50 луговиків, з яких 45 мали однострої, 20 луговичок і 25 спомагаючих членів. За рік діяльності лугова організація влаштувала один фестин (16 червня 1928 р.), де участь брали 150 луговиків і 100 луговичок, три аматорські вистави, п'ять відчитів, щонеділі та у святкові дні відбувалися сходини. Також члени «Лугу» в одностроях брали участь у Луговому святі в с. Грушка. Через відсутність власної домівки свої вистави буківнянські луговики ставили по селянських стодолах [9, с. 4; 14, с. 10].

У с. Юрківка, що налічувало 75–85 будинків, луговий осередок заснований у 1928 р. Головою організації обрано Василя Сторожука. З початком своєї діяльності місцеве товариство стикнулося з неприхильним ставленням начальника громади (війта) Мар'яна Гудими, колишнього засновника «Січі», який спочатку перешкоджав роботі ново-

створеної організації, але за кілька років сам приєднався до «Лугу» і навіть був обраний містоголовою. Луговики з самого початку розгорнули в селі активну діяльність. Вони справно виконували функції протипожежної охорони в селі, проводили Лугові свята, влаштовували сходини на честь Героїв Крут, Героїв Базару, Святвечори й спільні вечери, брали участь у Святі Просвіти в м. Тисмениця, колядували та збирали пожертви на інвалідів, на потреби Центральної Лугової Ради у Львові, «Рідної Школи», на пресовий фонд часопису «Вісти з Лугу». У 1938 р. луговики запланували урочисто відзначити 10-літній ювілей осередку, однак влада заборонила його проведення. Перед початком Другої світової війни товариство «Луг» у с. Юрківка налічувало понад 100 членів, з яких понад 60 мали лугові однострої [3, с. 155–157; 14, с. 9–10; 21, с. 8].

Активні лугові осередки були в селах Вільшаниця, Королівка, Клубівці, Делева. У с. Вільшаниця лугову організацію засновано в 1928 р. Спочатку її очолював Іван Солоничний, з 1929 р. – Василь Солоничний, а 1932 р. головою ради обрано Михайла Івасюту. Вільшаницький «Луг» налічував понад 100 членів. На свої сходини місцеве товариство збиралося щосуботи, щонеділі та у святкові дні. Луговики, маючи власні протипожежні прилади – гаки, відра, душениці, активно боролися з пожежами, зокрема і в нічний час [13, с. 6; 19, с. 11; 24, с. 13].

Товариство «Луг» у с. Королівка було засноване 1927 р. Початки діяльності були важкими, проте з часом робота налагодилася. У липні 1930 р. місцеві луговики влаштували фестин, на який прибули товариші з сіл Грушка, Юрківка, Палагичі, Бортники, Гринівці. Мішані вправи під керівництвом В. Сторожука, голови «Лугу» з с. Юрківка виконували близько 300 членів організації. Луговички продемонстрували вправи з хустинами й ритмічні вправи, а члени осередку с. Палагичі – вправу «Вежа». Відзначилися луговики з с. Королівка гасінням пожежі на сільському фільварку. Незважаючи на брак води, вони спільно з товаришами з с. Грушка, що мали сикавку, успішно ліквідували пожежу [22, с. 9].

У с. Бортники осередок «Лугу» налічував 85 луговиків і 20 спомагаючих членів. Улітку сходини проводились щочетверга та щосуботи, а взимку – щосуботи й щонеділі. Члени товариства опанували та виконували п'ять лугових вправ, боролися з пожежами в селі [23, с. 17].

Після кількох років недіяльності відновив свою роботу в 1932 р. «Луг» у с. Клубівці, який

налічував 62 луговики, 47 луговичок, 42 спомагаючі члени, а «Лужок» – 19 хлопців і 13 дівчат. У серпні 1932 р. проведено перший фестин. Попри позитивні моменти у своїй діяльності, місцевий осередок стикнувся з проблемою щодо намагання влади вилучити в нього сикавку на користь державної пожежної охорони, що своєю чергою могло призвести до розв'язання товариства через невиконання ним статутних обов'язків у частині пожежогасіння [25, с. 15]. Щоб запобігти закриттю товариства клубівцями луговинами, у червні 1933 р. у с. Грушка поставлено виставу «Невольник», дохід з якої спрямовано на закупівлю сикавки [15, арк. 85].

Не менш активним було товариство «Луг» у с. Делева на чолі з головою Осипом Ковбасом. 13 січня 1939 р. члени осередку разом з місцевим парохом о. Іванцівим влаштували подвійне різдвяне Свято Просфори з Ялинкою. Під час урочистостей перед присутніми були виголошені реферати про цілі й завдання лугової організації та про значення дисципліни і спільної праці [36, с. 49].

Незважаючи на той факт, що деякі товариства знаходились під впливом політичних партій, існувала певна співпраця між українськими товариствами на Товмаччині. Так, у серпні 1933 р. осередок «Лугу» в с. Долина влаштував фестин, на який прибули запрошені 25 членів товариства «Сокіл» з с. Петрів і 30 членів товариства «Каменярі» з с. Горигляди. Члени всіх трьох організацій разом виконали гімнастичні вправи та влаштували спільну дефіляду. Цікаво, що дохід від фестину не був розділений між учасниками, а спрямований на потреби місцевого «Лугу» [15, арк. 114].

У с. Марківці осередок «Лугу» в порозумінні з місцевою кооперативою в лютому 1933 р. заснували товариство «Відродження». На зборах ухвалено рішення не палити та не вживати алкоголю під загрозою штрафу 5 злотих. Ініціатором створення товариства виступив голова «Лугу» Василь Буртик [15, арк. 29].

У 1935 р. з нагоди 10-ліття створення товариства «Луг» у населених пунктах Товмаччини були проведені ювілейні свята. 22 серпня 1935 р. відбулося Лугове свято в с. Одаї, на яке прибули «Луги» з навколишніх сіл. Близько 300 членів товариства виконали лугові вправи [32, с. 15].

Аналогічне свято відбулося 1 вересня 1935 р. в с. Олеша, участь у якому брали 486 луговиків з сіл Олеша, Милування, Вільшаниця, Юрківка, Одаї, Долина, Ісаків Городенківського повіту, Коропець Бучацького повіту та понад 2 тисячі глядачів. На святкуванні був присутній голова Повітового

«Лугу» Осип Колодницький і місцевий парох о. Іван Стрийський, що виголосив вступне слово про значення лугової організації. Програма свята включала марш учасників з оркестрою, мішані вправи, вправи з палицями, вправи «Вежа», ритмічні вправи луговичок до молитви «Боже великий, Творче всесильний», виконання оркестрою національного і лугового гімнів, дефіляда, танці, а на завершення урочистого заходу аматорський гурток місцевого «Лугу» зіграв виставу «Іхав стрілець на війноньку» [26, с. 30].

Окрім своїх спільних свят і фестивалів, як-от Свято Лугової єдності, що проходило 13 лютого 1927 р. у м. Станиславові, учасниками якого були осередки з сіл Буківна, Милування та Підпечери, луговики Товмаччини брали участь в урочистостях, влаштованих іншими культурно-просвітницькими товариствами. 13 вересня 1931 р. на майдані між м. Станиславів і с. Угорники (тепер у складі Івано-Франківської міської ради. – *І. Ф.*) відбулося ювілейне свято з нагоди 50-літнього ювілею товариства «Рідна Школа», на яке прибули близько 20 тисяч жителів Станиславівського воєводства. Члени делегації «Лугів» від Товмацького повіту взяли участь у дефіляді та виконали перед присутніми лугові вправи [5, с. 12].

З середини 1934 р. товариство «Луг» стало найпопулярнішою й наймасовішою українською молодіжною організацією в Східній Галичині, і ця тенденція зберігалася аж до вересня 1939 р. Цьому сприяло ведення луговиками активної руханково-спортивної і культурно-просвітницької діяльності серед населення, криза в середині товариства «Сокіл», піднесення національної свідомості українського суспільства. У 1934 р. «Луг» налічував 430 осередків, 20 з яких діяли на Товмаччині, у 1936 р. – 718, у яких були об'єднані 40 тисяч луговиків, тоді як «Сокіл» числив 23 тисячі членів, «Каменярі» – 13 тисяч, Український Спортовий Союз – 4 тисячі. Станом на вересень 1939 р. до товариства «Луг» належали 934 організації з понад 30 тисячами членів [1, с. 64–65; 37, с. 476].

З приходом перших совітів на західноукраїнські землі товариства «Луг» разом з іншими молодіжними та культурно-освітніми організаціями були заборонені. Однак зауважимо, що деякі осередки «Лугу» були закриті дещо раніше, як-от у с. Гринівці, де 25 березня 1939 р. за рішенням повітового старости за порушення статуту припинили свою діяльність місцева читальня «Просвіти», товариства «Луг» і «Каменярі». Справа в тому, що вищевказані організації містилися в одному приміщенні, і під час огляду бібліотеки читальні

поліція знайшла 2 книжки «Український співа-ник» та повість «До слави», які були заборонені. Цей факт і послужив приводом до розв'язання товариств [16, арк. 12].

Висновки. Товариство «Луг», як і інші українські молодіжні організації, своєю протипожежною, руханковою та культурно-освітньою діяльністю ставило за мету залучити до своїх лав українську молодь, консолідувати її, виховати з неї національно свідомих, фізично розвинутих, освічених і морально здорових громадян, які в умовах окупації мали встояти перед політикою національного гноблення, полонізації та пацифікації. На відміну від товариств «Січ», «Сокіл», «Каменярі», «Луг» залишався позапартійною організацією.

На Товмаччині функціонувало понад два десятки місцевих організацій товариства «Луг», з

яких найбільш активні діяли в селах Милування, Грушка, Буківна, Юрківка, Рошнів тощо. Робота лугових осередків мала більше культурно-просвітницький та руханковий характер і менше протипожежний, оскільки відчувався гострий брак протипожежного обладнання через його дороговартісність.

Окупаційна влада вбачала в рості популярності товариств певну загрозу і під всіляким приводом намагалася заборонити їхню діяльність. Проте ні зовнішні, ні внутрішні проблеми не зупинили поступу лугової організації та її осередків. Навпаки станом на середину 1930-х рр. товариство «Луг» стало наймасовішою молодіжною організацією Східної Галичини та залишалось такою аж до вересня–жовтня 1939 р., коли остаточно було заборонене і розпущене радянською владою.

Список літератури:

1. Андрухів І. Західноукраїнські молодіжні товариства «Сокіл», «Січ», «Пласт», «Луг». Івано-Франківськ, 1992. 80 с.
2. Андрухів І., Гаврилюк С. Тисмениця. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 2008. 494 с. + 110 с. іл.
3. А так працює один Луг... *Вісти з Лугу*. 1939. 1 червня. Ч. 10. С. 155–157.
4. Вацеба О. Нариси з історії спортивного руху в Західній Україні. Івано-Франківськ : Лілея-НВ, 1997. 232 с.
5. Величаве ювілейне свято «Рідної Школи» в Станиславові при участі Лугів. *Вісти з Лугу*. 1931. Серпень–вересень. Ч. 8–9. С. 12.
6. *Вісти з Лугу*. 1926. 25 липня. Ч. 1. С. 1.
7. *Вісти з Лугу*. 1926. 25 жовтня. Ч. 4. С. 14–15.
8. *Вісти з Лугу*. 1926. 25 грудня. Ч. 6. С. 13–14.
9. *Вісти з Лугу*. 1927. 25 лютого. Ч. 2 (8). С. 4.
10. *Вісти з Лугу*. 1927. 25 березня. Ч. 3 (9). С. 11–13.
11. *Вісти з Лугу*. 1929. 25 травня. Ч. 5. С. 11–12.
12. *Вісти з Лугу*. 1929. 25 жовтня. Ч. 10. С. 14–15.
13. *Вісти з Лугу*. 1929. 25 грудня. Ч. 12. С. 6.
14. *Вісти з Лугу*. 1930. 25 липня. Ч. 7. С. 9–10.
15. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 12. Арк. 29, 85, 114.
16. Державний архів Івано-Франківської області. Ф. 72. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 12.
17. До Повітових Лугових Комітетів Покуття! Інформаційний обіжник. *Луговик*. 1927. 20 березня. Ч. 3. С. 16.
18. Загальний З'їзд відпоручників Лугів. *Вісти з Лугу*. 1934. квітень Ч. 4. С. 3–8.
19. З життя Лугів. *Вісти з Лугу*. 1930. травень. Ч. 5. С. 11.
20. З життя Лугів. *Вісти з Лугу*. 1930. вересень. Ч. 9. С. 13.
21. З життя Лугів. *Вісти з Лугу*. 1930. листопад. Ч. 11. С. 8.
22. З життя Лугів. *Вісти з Лугу*. 1931. лютий. Ч. 2. С. 13.
23. З життя Лугів. *Вісти з Лугу*. 1932. лютий. Ч. 2. С. 17.
24. З життя Лугів. *Вісти з Лугу*. 1932. травень. Ч. 5. С. 13.
25. З життя Лугів. *Вісти з Лугу*. 1932. жовтень–листопад. Ч. 10–11. С. 15.
26. З життя Лугової організації. *Вісти з Лугу*. 1936. лютий. Ч. 2. С. 30.
27. З Лугової сім'ї. *Вісти з Лугу*. 1927. 25 березня. Ч. 3 (9). С. 12.
28. Лугова карність і солідарність. *Вісти з Лугу*. ч. 4. 25 жовтня 1926. С. 3, 18–19.
29. Лугове Свято в Милуванні. *Вісти з Лугу*. 1930. 25 серпня. Ч. 8. С. 12–13.
30. Лугове Свято в Милуванні. *Вісти з Лугу*. 1934. липень. Ч. 7. С. 12–13.
31. «Луг» у Товмаччині. *Вісти з Лугу*. 1926. 25 липня. Ч. 1. С. 11.
32. Місцеві ювілейні свята. *Вісти з Лугу*. 1936. січень. Ч. 1. С. 15.

33. Науменко К. Луг. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. / редкол.: В. Смолій (голова) та ін. ; Інститут історії України НАН України. Київ : Наукова думка, 2009. Т. 6 : Ла – Мі. С. 282.
34. Не хилайте вниз прапора! *Вісти з Лузу*. 1926. 25 вересня. Ч. 3. С. 1–2.
35. Працьовита сотня. *Вісти з Лузу*. 1926. 25 серпня. Ч. 2. С. 12.
36. Просфора і Ялинка в Делявій. *Вісти з Лузу*. 1939. 15 січня. Ч. 2. С. 49.
37. Трофим'як Б. Гімнастично-спортивні організації у національно-визвольному русі Галичини: (друга половина XIX ст. – перша половина XX ст.). Тернопіль : Економічна думка, 2001. 696 с.

Fedoryshyn I.Ya. ACTIVITY OF LOCAL CENTERS OF SOCIETY “LUH” IN TOVMACHCHYNA (1926–1939)

The article attempts to provide detailed disclosure of the problem of the activity of the fire-sports society “Luh” in the territory of the Tovmach district of Stanislaviv voivodship during 1926–1939. Registered in 1925, society “Luh” became a continuation of many years of glorious traditions of the society “Sich”, which was persecuted and was banned by the occupation administration. The Polish authorities, seeing the growing popularity of “Luh” a certain threat, tried to prohibit its field activities under all possible means.

The publication on the basis of historical documentary material shows the process of formation and development of the “Luh” movement in Eastern Galicia and in Tovmachchyna, the cultural and educational struggle of the society for the protection of the Ukrainian youth of the region from moral and cultural degradation under the conditions of the assimilation policy of the Polish government. In the Tovmach district more than 30 local centers of the society “Luh” were founded and functioned. The most active local centers functioned in the villages of Myluvannia, Hrushka, Bukivna, Yurkivka and Roshniv.

The author described and analyzed the practical work of more than a dozen local organizations of the society, depicted to a greater extent their cultural-educational and sporting and, to a lesser extent, fire-fighting activities, since the lack of fire-fighting equipment remained a common problem in almost all societies “Luh”.

The cultural and educational activities of the organization are reflected through various holidays, festivals, sporting events. It aimed to educate a nationally conscious, physically healthy Ukrainian patriotic youth, who, proud of its history and culture, would be ready for a hard struggle for achieving state independence.

In the second half of the 1930s, the society “Luh” became the most massive and most popular youth organization in Eastern Galicia and retained its status until September-October 1939, when it was finally banned and dissolved by the Soviet authorities.

Key words: *the fire-sports society “Luh”, Tovmachchyna, district, member of society “Luh”, local cell, festival, exercises.*

Хоркава І.І.

Національний університет «Острозька академія»

УЧАСТЬ ПРОФЕСОРСЬКО-ПЕДАГОГІЧНОГО КОЛЕКТИВУ ГРЕКО-КАТОЛИЦЬКОЇ БОГОСЛОВСЬКОЇ АКАДЕМІЇ В РОБОТІ БОГОСЛОВСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА У ЛЬВОВІ ВПРОДОВЖ 1920 – ПОЧ. 1940 РР.

У статті розкривається процес становлення та основні завдання діяльності Богословського наукового товариства. На основі залучення архівного матеріалу, досліджень науковців-богословів, а також досліджень представників сучасної історіографії автором окреслено важливі причини виникнення і подальшого функціонування товариства. Доведено, що Митрополит Греко-Католицької Церкви Андрей Шептицький з часу своєї інтронізації виношував ідею створення вищого українського навчального закладу, а саме Греко-католицьку богословську академію. З огляду на це, Богословське наукове товариство повинно було стати своєрідним науковим підрозділом цього навчального закладу, в якому вдосконалювали свої набутки, розширювали сфери наукових зацікавлень не лише професорсько-педагогічний колектив, але й вихованці богословських навчальних закладів, зокрема, академії.

На початковому етапі свого існування товариство охоплювало діяльність у біблійному, філософсько-догматичному, практично-богословському напрямках. Згодом, 1924 р., учасники розширили дослідницьку роботу в історико-правничому векторі. Результатом діяльності науковців, які в подальшому стали викладачами академії, було підготовлено великий спектр досліджень які використовувалися ними у навчальних цілях, зокрема, на лекційних і практичних заняттях.

Проаналізовано видавничу діяльність учасників товариства, а саме видання кварталника «Богословія». Тематика її публікацій охоплювала статті, розвідки, дослідження, тези наукових конференцій, джерельний матеріал для яких науковці черпали із фондів бібліотеки товариства. Попри брак коштів учасники Богословського наукового товариства активно залучали студентів академії до участі у різних культурно-мистецьких заходах. Доведено, що завдяки згуртованій роботі керівників, товариство науково розвивалося. Результатом стало видання монографій і статей з богословських, мистецьких, філологічних, історико-філософських напрямків. Згодом цими посібниками користувалися студенти Греко-католицької богословської академії.

Ключові слова: Богословське наукове товариство, «Богословія», Греко-католицька богословська академія, Й. Сліпий, наукова діяльність.

Постановка проблеми. Політичні обставини, в яких опинилися західноукраїнські землі впродовж 1920 - початку 1940-х рр., у жодному разі не сприяли державотворчим процесам, а тим паче, гармонійному розвитку українських освітніх і наукових установ. Однак, серед навчальних закладів духовного спрямування, у згаданий період значимою була Генеральна духовна семінарія у Львові. Саме у ній, з ініціативи митрополита Греко-католицької церкви (ГКЦ) Андрея Шептицького, розпочнеться активна робота у напрямку створення наукового центру, а саме Богословського наукового товариства (БНТ). Метою створення такого осередку, окрім наукової роботи, було закладення фундаменту для організації вищого богословського навчального закладу, яким у 1929 р. стане Греко-католицька богословська академія.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед сучасних українських науковців є чимало таких, які проявили жвавий інтерес до вивчення цієї проблематики. Зокрема, Н. Мизак [10] у своєму дослідженні проаналізував напрямки наукової роботи, в яких працювали члени Богословського наукового товариства, його видавничу роботу, а також діяльність у зміцненні зв'язку Церкви з народом. Н. Кунанець [9] зупинилася на питанні формування фондів його бібліотеки. Водночас, у своїх розвідках не оминали увагою діяльність БНТ колишні вихованці Греко-католицької богословської академії, а саме, В. Ленцик [3; 14], І. Музичка [7; 8], В. Лаба [1]. Окремі аспекти ролі товариства у розвитку богословської науки подавали М. Гайковський [5], С. Штука [4], І. Ходак [17] та інші.

Серед викладачів Генеральної духовної семінарії активну роботу над організацією БНТ проводив Йосиф Сліпий. Він, як вихованець європейських навчальних закладів, усвідомлював важливість створення товариства, у якому професорсько-педагогічний колектив працюватиме над дослідженням богословської спадщини. Згодом це стало б прикладом для студентів не зупинятися на досягнутому. Водночас, організатори товариства усвідомлювали, що саме талановиті випускники семінарії, які захистять свої дисертаційні дослідження (так звану габілітаційну роботу – Авт.) стануть не лише фахівцями у богословській царині, але й викладачами Греко-католицької богословської академії.

Постановка завдання. Метою публікації є дослідження ролі БНТ у розвитку богословської науки впродовж 20 – початку 40-х років ХХ ст., окреслити історію створення, напрямки роботи, а також аналіз громадської і видавничої роботи її учасників. Водночас прослідкувати роль товариства у піднесенні наукового рівня викладачів та студентів Греко-католицької богословської академії у Львові.

Виклад основного матеріалу дослідження. 29–30 вересня 1922 р. у Львові відбувся з'їзд викладачів богословських навчальних закладів, які входили до структури Львівської архієпархії. Його засідання проходило у приміщенні Генеральної духовної семінарії під керівництвом її ректора Теодозія-Гита Галушинського. До президії з'їзду також входили Григорій Лакота, Іван Лятишевський та Іван Бучко [7, с. 84–85]. Загальна кількість присутніх становила 17 осіб, з яких Львівську архієпархію представляло 13 та по два учасники з Перемишльської і Станіславської єпархій. Причиною низької явки представників двох останніх єпархій були фінансові труднощі, через які більшість запрошених осіб не змогли з'явитися на засідання. Учасники з'їзду розуміли, що активно «занепадає богословське формування і богословська наука», тому усі присутні погодились з думкою Йосифа Сліпого, що слід залучати професорсько-викладацький колектив та студентів для активної науково-дослідницької роботи [18, с. 3; 7, с. 86].

Підсумком з'їзду стало створення комісії, представники якої повинні були розробити статут товариства. До неї ввійшли Т.-Т. Галушинський, Ю. Дзерович, Г. Костельник, І. Дорожинський, І. Бучко. Однак, через велику зайнятість згаданих осіб, робота комісії просувалася повільно. Розуміючи усю важливість організації товари-

ства, яке повинне «промостити дорогу і стати предтечею Богословської академії», митрополит поклав обов'язки цієї роботи саме на Й. Сліпого [9, с. 2]. Він, 1922 р. після навчання в Інсбруку та Римі повернувся до Львова і розпочав викладати догматику в Генеральній духовній семінарії [7, с. 87–88, 113]. Здобувши освіту за кордоном, Й. Сліпий був добре ознайомлений зі специфікою роботи установ такого рівня, тому взявся активно розробляти проект статуту товариства [14, с. 160]. Він, зокрема, прагнув, щоб українська богословська наука зайняла своє місце поряд із європейською філософською і богословською наукою [13, с. 293]. А для цього слід було «зібрати розбиті сили і розпочати скромну працю <...> над відновленням нашого життя, громадського і наукового» [8, с. 12].

16 грудня 1923 р. на загальних установчих зборах, у яких взяло участь 27 представників, Й. Сліпий прозвітував про виконану ним роботу [10, с. 111]. Насамперед, окреслив основні завдання діяльності БНТ, яке впливало із активного залучення кліриків і студентів до наукової роботи, підготовка та видання навчальної і богословської літератури. З часом товариство повинно було перерости у навчальний заклад, у якому юнаки здобували б вищу богословську освіту, а практикуюче духовенство вдосконалювало уже набуті знання, у результаті чого, воно закладе «підвалини нашому національному і державному життю» [18, с. 4; 4, с. 210]. Крім цього, серед питань, які обговорювалися на засіданні стало придбання будинку для потреб товариства по вул. Зибликевича (поблизу сучасного Національного університету «Львівська політехніка – І. Х») [15, с. 6]. Однак цей задум не вдалося реалізувати, незважаючи на те, що проводився активний збір коштів [16, с. 78].

У 1924 р. основний документ діяльності товариства був затверджений польським урядом. Варто наголосити, що для прийняття схвального рішення чималих зусиль доклали колишній віце-президент Галицького намісництва у Львові Володимир Децикевич [15, с. 5]. Зазначимо, що в подальшому текст цього статуту використовуватимуть як зразок не лише католицькі, а й православні релігійні товариства. Зокрема, єпископ Римо-католицької церкви Францішек Лісовський взяв його за основу при розробці статуту духовної семінарії, яка діяла у м. Тарново [13, с. 293].

Керівним органом БНТ була адміністративна рада, до якої входило десять осіб, які виконували свої обов'язки впродовж одного року. Зокрема,

голова товариства, чотири його заступники, які одночасно завідували секціями, секретар, завідувач бібліотекою, а також представник митрополічного ординаріату ГКЦ. Усі члени ради були виборними, крім голови, якого затверджував митрополит ГКЦ [17, с. 184]. Товариство очолював Т.-Т. Галушинський, якого з 1926 р. замінив Й. Сліпий [3, с. 34]. Упродовж 1923-1939 рр. у ньому нараховувалося 236 членів. На жаль, нам не відоме число учасників товариства у період Другої світової війни. Окрім духовенства, учасниками товариства були миряни, а також парафіяльні священники, яких у зазначений період нараховувалося 159. Завдяки їхнім постійним, хоча й невеликим, внескам підтримувалося матеріальне благополуччя БНТ [11, с. 112].

Усі учасники поділялися на чотири категорії. До «дійсних» членів зараховували найактивніших її науковців, які обирали нових членів товариства. До того ж, їм безкоштовно надавалися примірники усіх публікацій. Парафіяльні священники належали до «звичайних» членів, а от молоді науковці входили у групу членів - «кореспондентів». За особливі заслуги у роботі БНТ людей зараховували до категорії «почесних». Зокрема, ним став митрополит А. Шептицький [10, с. 111]. Вступити до товариства могли всі бажаючі, які погоджувалися займатися науковою роботою та сплачувати річний внесок у сумі 15 польських золотих [11, с. 2]. Щорічно відбувалися наукові збори членів БНТ, на яких його керівник звітував про результати наукової діяльності [2, арк. 27].

24 грудня 1923 р. було організовано роботу біблійної, філософсько-догматичної, практично-богословської секцій. Згодом, 4 березня 1924 р. розпочала свою роботу історико-правнична секція [17, с. 106]. Учасники, зазвичай, обирали тему дослідження на власний розсуд, однак траплялися випадки, коли досвідчені педагоги спрямовували їх до вивчення більш значимих проблем. До того ж, усі члени були залучені до складання словника греко-католицької богословської термінології [9, с. 2]. Крім того, представники практично-богословської ділянки займалися розробкою навчально-методичної літератури з педагогіки, літургіки, гомілетики та катехизації, матеріали яких використовувалися на лекційних заняттях педагогами Греко-католицької богословської академії [10, с. 111].

Найбільшим досягненням БНТ були його наукові видання. Так, з квітня 1923 р. видавався кварталник «Богословія», у якому друкувалися дослідження, статті, розвідки, численні рецензії, а

також матеріали конференцій [8, с. 12]. Зазвичай, видання складалося з шести друкованих аркушів (96 сторінок). Усі витрати на видавництво першого номеру оплатив Т.-Т. Галушинський. Крім цього, щедрі пожертвування надавали митрополит А. Шептицький, ректори Львівської та Перемишльської духовних семінарій, священники Станіславської єпархії, а також особисто В. Пинила, Г. Лакота, Р. Решетило [7, с. 92-94, 99]. Загалом ця робота продемонструвала бажання духовенства спрямовувати свою працю в «наукову і культурну сторону <...> церковного життя» [11, с. 2]. Видання першого номеру журналу мало відгук у регіональній пресі. Так, у газеті «Нива» було надруковано замітку, в якій невідомий автор зауважував, що «вже чужинці не зможуть з погордою про нас висловлюватися, що «Нива» є єдиним релігійним часописом у нас, українців-католиків» [7, с. 93].

З метою ліквідації фінансових труднощів, рада товариства 10 травня 1925 р. звернулася до усіх отців-деканів залучати до участі в товаристві місцевих священників із метою збільшення чисельності передплатників журналу серед мирян. Однак, найбільш кризовим виявився 1930 р. У результаті чого обсяг часопису було скорочено з шести аркушів до п'яти, а в подальшому постала загроза припинення його випуску. Ситуацію врятувала допомога митрополита А. Шептицького, який перерахував для цієї справи суму в розмірі 2 тисяч пол. зол. [10, с. 112].

За десять років діяльності товариство видало 10 томів часопису «Богословія». Крім того, у «Відозві БНТ у Львові до Всечесного духовенства», яку було опубліковано у «Львівських Архиепархіяльних відомостях» від 16 грудня 1933 р., Й. Сліпий зазначив, що товариство видало 13 томів «Видання Богословії», 5 томів «Праць Богословського наукового товариства», а також 22 томи «Праць Греко-католицької академії у Львові» [12, с. 68-69; 5, с. 45].

Одночасно з виданням «Богословії» було організовано бібліотеку, яка станом на 1923 р. нараховувала 562 томи і кілька рукописів XVI-XVII ст. Таку велику кількість книг у перший рік роботи було зібрано завдяки щедрим дарункам викладачів духовних семінарій. Водночас бібліотеці передавали цінну літературу парохі місцевих храмів. З огляду на це 1925 р. бібліотека нараховувала 1040 томів, 10 рукописів і 32 стародруки. Варто наголосити, що завідувач бібліотеки, обов'язки якого виконував Й. Сліпий, особисто займався пошуком стародруків [7, с. 99]. У списках добро-

дій бібліотеки числилися понад 90 жертводавців, дари яких склали 27,3 %. Серед них добре відомі постаті митрополита А. Шептицького (225 томів), отця-мітрата О. Бачинського (216 томів), о. А. Білецького (962 томи і цінний архів), отця-прелата І. Дольницького (112 томів) та інших [10, с. 113]. Першим вкладом у бібліотеку став подарунок о. Ісидора Дольницького, який подарував товариству свою приватну бібліотеку [15, с. 6]. Колекцію періодичних видань складало 71 українських, 10 російських, 22 польських, 8 німецьких, 3 італійських, 5 французьких, 2 англійських, 1 голландське, 8 латинських, 7 чеських, 6 сербських і хорватських, 4 білоруських [16, с. 78].

Стараннями Й. Сліпого, а пізніше А. Малиновського, у 10-ліття свого існування книгозбірня нараховувала вже 10 035 томів. З них 143 рукописи і 172 стародруки. А у звіті датованому 1939 р. подається 12 тис. томів і 300 стародруків [10, с. 112]. На жаль, у вересні 1939 р. під час бомбардування німецькими військами Львова була знищена велика частина цієї збірки, а уціліли документи були втрачені під час окупації більшовиками Галичини [7, с. 109].

Активну участь в обговоренні актуальних богословських і морально-етичних питань брали викладачі Греко-католицької богословської академії. Вони не раз ставали предметом жвавих дискусій. Наприклад, представник філософсько-догматичної секції Й. Сліпий виступив із доповіддю «Про вплив св. Томи на орієнтальну теологію», Г. Костельник – «Про інтуїцію», «Рецензію праці Й. Сліпого на працю «Святий Тома з Аквіну і схоластика», а Т.-Т. Галушинський – «Українські переклади Святого Письма». Цікавими стали дослідження учасників історико-правничої секції, а саме, Я. Гординського на тему: «Нікейський собор в українській традиції», А. Ішака – «Справа церковної лучності Риму і Візантії в часі між Фотієм і Керуларієм», Й. Скрутеня – «Реферат про перший зошит кодексу нового церковного права», а також представника практично-богословської секції С. Кархута на тему «Грамматика української церковнослов'янської мови» та інші [10, с. 113].

Ще одним напрямом роботи товариства стало написання і видання підручників, оскільки більшість літератури, якою користувалися студенти-богослови була опублікована німецькою і латинською мовами. Однак і її не вистачало, щоб задовільнити усі навчальні потреби. До того ж великим дефіцитом були вітчизняні дослідження [1, с. 40]. Активно у цьому напрямі працювали

викладач археології Я. Пастернак та історії мистецтва В. Залозецький. Останній написав для студентів академії підручники «Візантійський ренесанс у світлі новіших дослідів» та «Огляд історії старохристиянського мистецтва» (1934 р.) [6, с. 11].

Крім наукової діяльності, члени товариства долучалися до заходів місцевого рівня. Зокрема, 15 лютого 1925 р. вони взяли участь у святкуванні, яке проходило під гаслом «В пошану святим мощам Йосафата Кунцевича». На ньому з промовами виступили О. Боцян про «Священномученика Йосафата у світлі історії і критики» та Й. Сліпий на тему «Богословське образование і літературна творчість святого священномученика Йосафата». Крім цього, Й. Сліпий налагодив обмін літературою з Дієцезальним музеєм у м. Познань. Так, із листа датованого 18 червня 1925 р. дізнаємося, що до м. Познань 9 червня було вислано книгу Едварда Ліковського «Берестейська унія» та три річники журналу «Богословія» [2, арк. 8]. Завдячуючи обміну, часопис «Богословія» можна було знайти в бібліотеках країн Західної Європи, на відміну від Галичини, оскільки з приходом радянської влади він підлягав вилученню з бібліотек і знищенню [10, с. 113]. Водночас учасники БНТ співпрацювали з товариством українських студентів католиків «Обнова». Як згадував його голова Роман Монцібович вони отримували періодичні видання та книги релігійної тематики [2, арк. 14].

Починаючи з 1933 р. товариство влаштувало академічні вечори, на яких читалися лекції для усіх охочих, однак передусім студентів академії. Зокрема, доповідь на тему «Матерія і рух», «Психологічні джерела атеїзму» читав Г. Костельник, «Святе Письмо в світлі найновіших археологічних розкопів» – Я. Пастернак, «Модерна ментальність і католицизм» – М. Конрад та інші. Були підготовлені реферати з проблем християнської історії, світоглядних позицій Т. Шевченка, І. Франка, пророка Мойсея, археологічних джерел християнства, філософії природничих наук, ролі сім'ї і держави у світлі католицького вчення, основ марксизму, окультних вчень тощо. Аналізуючи тематику лекцій можна підсумувати, що доповіді охоплювали соціально-християнську проблематику, тому у виступах інколи прослідковувався політичний ухил. Впродовж 1934–1935 рр. академічні вечори влаштувалися також у Станіславові, Коломиї, Тернополі, Стрию, Дрогобичі, Яворові, Бродах, Рогатині та ін. Загалом таких зустрічей було понад 60 [15, с. 6–7]. Важливість

таких вечорів підмітив П. Ісаїв, який у статті «За католицький світогляд» зазначив, що під час таких вечорів «обговорювані виклади насувають думку, щоб їх розширити, випрацювати цілорічний план та на такий університет перетворити, що принесло би для католицької та української національної ідеї великі і різні користі» [10, с. 114]. З часом, керівництво БНТ налагодило співпрацю з викладачами, які працювали закордоном. Так, з 1929 р. розпочала діяти філія БНТ в українській колегії у Римі [17, с. 108].

Учасники товариства 28 травня 1933 р. долучилися до вшанування пам'яті І. Франка та відкриття його надгробку на Личаківському кладовищі [2, арк. 19]. Водночас, 23 січня 1936 р. за сприяння БНТ, і особливо митрополита А. Шептицького, було видано у Львові працю Михайла Возняка під назвою «У століття «Зорі» Маркіяна Шашкевича (1834–1934): нові розшуки про діяльність його гуртка», рецензію на яку написав Й. Сліпий [2, арк. 25–26].

З вересня 1939 р. робота товариства була перервана у зв'язку з початком Другої світової війни. Лише 1943 р. німецька окупаційна влада дозволила відновити його роботу. У результаті цього керівництво академії отримало папір для публікації підготовлених матеріалів [19, с. 121–122]. Під-

сумком стало видання одного номеру збірника, у якому були надруковані дослідження Й. Сліпого, В. Лева, А. Ляндграфа, В. Фіголя, О. Михайлищука. Формат збірника був великий як на той час і мав 152 сторінки. Однак якість паперу була досить низькою [16, с. 85].

Висновки. Отже, незважаючи на складні політичні обставини в яких опинилися західноукраїнські землі, визначні постаті ГКЦ не полишали думки про розбудову української богословської освіти і науки. Активним учасником реалізації наукових задумів став Йосиф Сліпий, який проявив себе енергійним викладачем та ініціативним керівником Богословського наукового товариства. Про це засвідчують результати науково-дослідної роботи його учасників. Відзначимо, що авторами публікацій, які друкувалися у збірнику «Богословія», були викладачі Греко-католицької богословської академії. До того ж результати пошукової роботи виходили поза межі видавничої діяльності, адже учасники товариства займалися просвітницькою діяльністю у різних містечках Галичини. Доповіді, з якими виступали педагоги академії, охоплювали актуальні богословські та морально-етичні питання. Тому за час свого існування товариство стало справжнім науковим центром у якому плекалась ідея розвитку українського богослов'я.

Список літератури:

1. Лаба В. Митрополит Андрей Шептицький (з нагоди 100-річчя уродин). Рим, 1965. 72 с.
2. Центральний державний історичний архів України, м. Львів (далі – ЦДАУ, м. Львів). Ф. 451, Оп. 1. Спр. 114. Звіти, протоколи, листування та інші документи про діяльність «Богословського наукового товариства» (1923–1938). Арк. 8–27.
3. Ленцик В. Блаженніший патріарх Йосиф Кардинал Сліпий – Дичковський – Коберницький. *Вісник*. 1989. Ч. 1. С. 33–44.
4. Штука С. Культурно-просвітницька діяльність Йосифа Сліпого (1922–1945 рр.). *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія : «Історичне релігієзнавство»*. 2014. Вип. 10. С. 207–212.
5. Гайковський М. Українська Греко-Католицька Церква в часи митрополитування Андрея Шептицького. *Київська церква*. 2001. № 2–3 (13–14). С. 32–48.
6. Сидор О. Блаженніший Йосиф і мистецтво. Рим : Вид-во УКУ св. Климента Папи. 1994. Т. 86. 100 с.
7. Музичка І. Початки української богословської науки в двадцятому столітті і Блаженніший Патріарх Йосиф. *Богословія*. 1978. Ч. 50. С. 82–120.
8. Музичка І. Віднова діяльності Українського Богословського Наукового товариства. *Патріархат*. 1998. Січень. С. 12–15.
9. Кунанець Н. Бібліотека Богословського наукового товариства: сторінки історії. *Біблієзнавство. Документознавство. Інформологія*. 2011. № 2. С. 31–35.
10. Мизак Н. Діяльність Богословського наукового товариства Української греко-католицької церкви у 1923–1939 рр. *Релігія та Соціум*. 2013. № 3–4 (11–12). С. 109–117.
11. Відозва Богословського Наукового Товариства у Львові до Всечесного духовенства. *Львівські Архiepархіяльні відомості*. 1925. Ч. VI. 10 грудня. С. 2.
12. Відозва Богословського Наукового Товариства. *Львівські Архiepархіяльні відомості*. 1933. Ч. IV. 15 квітня. С. 68–69.
13. Киричук О. Львівська духовна семінарія УГКЦ та Богословська академія під керівництвом ректора Йосифа Сліпого (1926–1939). *Науковий щорічник «Історія релігій в Україні»* / за заг. ред. М. Капрала,

О. Киричук, І. Орлевич; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди, КЗ ЛОР «Львівський музей історії релігії». Львів : Логос, 2017. Вип. 27. С. 288–302.

14. Ленчик В. Слуга Божий кир Андрей Шептицький добродій української культури. *Богословія*. 1983. Т. XLVII. Кн. 1–4. С. 151–162.

15. Звіт Й. Сліпого на загальних зборах Українського богословського наукового товариства 29–30 вересня 1969 р. *Богословія*. 1969. Т. XXXIII. Кн. 1–4. С. 5–10.

16. Казимира Б. Митрополит Йосиф (Сліпий, Коберницький-Дичковський). Мої спогади з воєнних років (1939–1944). *Світильник істини: Джерела до історії Української Католицької Богословської Академії у Львові. 1928–1929–1944*. Ч. II. Матеріали зібрав і опублікував Павло Сениця. Торонто-Чикаго, 1976. С. 71–89.

17. Ходак І. Роль богословського наукового товариства у розвитку богословської науки у 20–30 рр. XX ст. *Записки історичного факультету Одеського національного університету ім. І.І. Мечникова*. 2009. Вип. 20. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/zif_2009_20_16. С. 183–187.

18. ЦДІАУ, м. Львів. Ф. 451, Оп. 2, Спр. 82. Брошура Йосифа Сліпого «Богословське наукове товариство і його статуту». Арк. 3–41.

19. Федунік А. Митрополит Йосиф – ректор Греко-Католицької Богословської Академії. *Богословія*. 1963. Т. XXI–XXIV. Кн. 1–4. С. 106–122.

Khorkava I.I. PARTICIPATION OF THE PROFESSOR-PEDAGOGICAL COLLECTIVE OF GRECO-CATHOLIC BIBLE ACADEMY IN THE WORK OF THE GODSHIP SCIENTIFIC COMPANY IN LVIV DURING THE 1920s AND EARLY 1940s

The article reveals the process of formation and the main tasks of the Theological Scientific Society. The author outlines important reasons for the emergence and further functioning of the society, drawing on archival material, research by scholars and theologians, as well as studies of representatives of contemporary historiography. It has been proved that the Metropolitan of the Greek Catholic Church, Andrei Sheptytsky, since the time of his enthronement, endorsed the idea of establishing a higher Ukrainian educational institution, namely the Greek Catholic Theological Academy. In view of this, the Theological Scientific Society was supposed to become a peculiar scientific unit of this educational institution, which improved its achievements, expanded the fields of scientific interest not only in the faculty and pedagogical staff, but also pupils of theological educational institutions, in particular the academy.

At the initial stage of its existence, the Society covered activities in the biblical, philosophical and dogmatic, practical-theological directions. Subsequently, in 1924, the participants expanded the direction of research work in the historical-legal vector. As a result of the work of scientists, who later became academics, a large range of studies was prepared and used for educational purposes, in particular in lectures and practical classes.

The publishing activity of the participants of the society, in particular, the publication of the quarterly “Theology”, has been analyzed. The subjects of her publications included articles, intelligence, research, theses of scientific conferences, the source material for which scientists drew from the library of the society funds. Despite the lack of funds, the participants of the Theological Scientific Association actively attracted students of the Academy to participate in various cultural and artistic events. It is proved that due to the cohesive work of the leaders of the society, his work developed, the result of which was the publication of monographs and articles on theological, artistic, philological, historical and philosophical directions. Subsequently these students used the Greek Catholic Theological Academy.

Key words: *Theological Scientific Society, “Theology”, Greek Catholic Theological Academy, Y. Slipyi, research activities.*

Черемісін О.В.

Херсонський державний аграрний університет

ПОДАТКИ ТА ЗБОРИ З МІСЬКОГО НАСЕЛЕННЯ ПІВДНЯ УКРАЇНИ В 1870–1917 РР.

У статті висвітлюються проблеми та особливості оподаткування міського населення у південноукраїнських містах в 1870–1917 рр. в межах адміністративно-територіального устрою досліджуваного періоду. Проводиться порівняння особливостей півдня України з іншими регіонами України. Виклад основного матеріалу розпочинається із запровадження Міської реформи 1870 р. в містах Півдня України, в якій закріплювалися основні принципи децентралізованого самоврядування. Користуючись правами самоврядування міські думи могли самостійно накладати на міських мешканців різні податки і збори, які використовувалися муніципалітетами для розвитку освіти, медицини, інженерної інфраструктури. Водночас, за рахунок саме місцевих податків та зборів, громадські управління могли проводити електрифікацію, трамвайзацію, телефонізацію та розбудовувати шляхи сполучення. Хоча, слід зазначити, що міські податки та збори були достатньо обтяжливими для городян Півдня України. Загалом, на міських мешканців накладалося муніципальною владою більше 20 різних податків, а крім цього існували ще державні та земські повинності, тому було багато неплатників податків, з якими міські управи боролися різними засобами, але, в результаті, так і не змогли повернути кошти до бюджетів. Виявилося, що легше буде списати борги з місцевого населення чим їх вибивати з городян насильницькими методами. Насамкінець зроблені висновки про особливості оподаткування міського населення на півдні України в 1870–1917 рр. та їх важливість щодо модернізації міського простору. Податки та збори займали важливе місце в бюджетній політиці кожного муніципалітету і були одними з найголовніших джерел наповнення кошторисів разом із підприємницькою діяльністю самоврядних одиниць. Завдяки підприємницькій та податковій політиці міського самоврядування південноукраїнські бюджети мали більші темпи зростання бюджетів ніж в інших регіонах України та Росії.

Ключові слова: міські податки, міське самоврядування, південь України, муніципалітет, громадське управління.

Постановка проблеми. На сучасному етапі українського державотворення відбувається реформування системи державного управління на принципах децентралізації. Прагнучі сформувати сучасну українську модель місцевого самоврядування, зокрема міського, суспільство не може не враховувати як новітній світовий досвід державотворення, так і національно-історичний. Аналіз практичної діяльності та теоретичного доробку депутатів міських громадських зборів вже став національно-історичною спадщиною, а тому вивчення цих питань дасть змогу зрозуміти як корені корумпованості та бюрократичності, так і можливість їх подолання у сучасному світі. З іншого боку, висвітлені приклади дадуть ключ до розуміння сутності діяльності місцевого управління та ціннісних орієнтацій для виборних громадських діячів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дореволюційна історіографія з проблеми міського самоврядування досить чисельна. Низка праць

має публіцистичний характер, більшість із них містить широкий матеріал щодо правових норм, основних положень Міських Положень 1870 та 1892 рр. і практичної роботи органів самоврядування. З огляду на важливість функціонування міст як єдиного фінансового організму важливо розглянути погляди представників економічної науки А. Великанова [1], А. Ушинського [23] та інших. В їх роботах розглядалися загальні питання соціально-економічного плану, господарського спектру, ґрунтувалися на матеріалах досвіду муніципального будівництва Західної Європи.

У радянській історіографії в окремих, нечисленних роботах надавалася загальна характеристика роботи органів міського самоврядування без ґрунтового аналізу використання різних форм міської власності окремих регіонів або міст. Зокрема, характеристику економічного розвитку та фінансів міст колишньої Російської імперії здійснено у науковому доробку відомого дослідника муніципальних питань Л. Веліхова [2].

У зв'язку з відродженням національного суверенітету, розбудовою незалежної держави активувалися наукові пошуки та переосмислення історичного потенціалу українського державотворення, у тому числі й багатого історичного досвіду місцевого (міського) самоврядування. У роботах О. Марченка [12], Т. Плаксії [18], Т. Щерби [22] у проблемно-хронологічному ключі, з виділенням загально визначених етапів з історії об'єкта дослідження (до 1870, 1870–1892, 1892–1917 рр.), розглядалися традиційні питання: формування, структура і компетенція муніципальних органів, їхня бюджетна політика і практична діяльність у господарській і соціально-культурній сферах.

Постановка завдання. Однак, незважаючи на багатство та розмаїття досліджень щодо діяльності міського самоврядування, до сьогодні майже не розглядалися питання оподаткування міського населення, ставлення міського населення до чинних податків і зборів, особливості оподаткування в різних регіонах України тощо. Мета дослідження – проаналізувати оподаткування міського населення, узагальнити ставлення міського населення до податків і зборів та виокремити особливості податкової політики на півдні України в 1870–1917 рр.

Виклад основного матеріалу дослідження. Міська реформа 1870 р. створила правові засади для безпосередньої участі місцевих органів самоврядування у вирішенні господарчих питань. Головні зміни відбулися в податковій сфері. Із запровадження Положення 1870 р. кошториси прибутків та витрат міста склалися міською управою в термін, означений думою. Потім вони передавалися на попередній розгляд до обраної міською думою комісії. Лише після цього кошториси остаточно затверджувались думою. Ухвалений документ протягом двох тижнів необхідно було передати градоначальнику та довести до загального відома.

Міські думи вирішували питання призначення, збільшення та зменшення податків. За Положенням 1870 р. [3, с. 820–839] самоврядування отримало право встановлювати такі податки: з нерухомого майна, з документів, що надавали право займатися торгівлею та промислами; з постійних дворів, трактирів і харчових лавок; з візничого та перевізного промислу, з екіпажів, які утримувалися приватними особами, та собак. Як уже зазначалося, дума отримала право клопотати про встановлення податку з квартир. Водночас зберігалися й чинні податки, які виплачувались під час таврування ваги міри, з аукціонного продажу

нерухомого майна, з товарів, які ввозяться або вивозяться тощо.

Думи не мали права встановлювати перераховані податки двічі та підвищувати тарифний збір. У Положенні 1870 р. підкреслювалося, що податки та збори, які не зазначені у законопроекті, не можуть накладатися на місцеве населення, крім випадків, передбачених законом.

Згідно з Положенням 1892 р. [4, с. 430–456] господарсько-економічні справи міста, як і в попередній період, перебували під контролем думи. Але відтепер міська дума не мала права самостійно відмінити податки, передбачені цим законом. Скасовувалися всі вже існуючі податки, не передбачені новим міським положенням. На користь міських бюджетів встановлювалися такі збори: оцінний з нерухомого майна; із промислових свідоцтв; зі закладів трактирного промислу; із візничого промислу; собак; транспортних промислів; велосипедів і автоматичних екіпажів.

Міськими положеннями 1870 та 1892 рр. дозволено муніципалітетам збирати такі види податків: оцінний збір з нерухомого майна; з документів на право торгівлі і промислів; з трактирних закладів та готелів; нотаріальний збір; збір за таврування терезів і збір з акцизних товарів. Крім того, була вагома частина різних зборів, уведених особливими (приватними) постановами виданими в різні часи для кожного окремого міста та встановленими самими муніципалітетами. Якщо їх підрахувати, то можна отримати цифру, що в кожному місті існувало до 16 видів прямих і до 20 непрямих податків. Непрямі податки, як правило, приносили до бюджетів половину коштів, порівняно з прямими податками. З цього можна зробити висновок, що більше значення для міських бюджетів мали прямі податки, оскільки вони склали більше 50 % прибутків, отриманих через обкладення податками.

Для оцінного збору підлягало все нерухоме міське майно. Від сплачення збору звільнялися будівлі з державними, навчальними, церковними та благодійними установами, залізниці та пошти. За Міським положенням 1870 р. міським думам надавалося право встановлювати збір у відсотках від чистого прибутку. Розмір оцінного збору не повинен був перевищувати 10 % від чистого прибутку, або не більше 1 % від вартості майна. У містах півдня України нерухоме майно обкладалося меншим податком, ніж дозволялося законами, – до 9 %. Наприклад, у Херсоні [16, с. 16–94] було зібрано 6253 руб. 63 коп., в Одесі [10, с. 56–84] в 1890 р. було зібрано податків за цією статтею

786037 руб. 19 коп., у всіх містах Катеринославської губернії [14, с. 16–24] разом прибуток бюджетів у 1892 р. від оціночного збору склав 84388 руб. 38 коп., у Бахчисараї [5, с. 2–8] у 1911 р. – 2595 руб.

Податки з торгівлі та промислів, встановлені на користь міських бюджетів, поділялися на кілька видів: 1) збори з торговельних і промислових документів і патентів; 2) з трактирного промислу; 3) спеціальні податки з підприємців.

У містах Півдня України збори з торговельних і промислових документів визначалися муніципалітетами у вигляді додаткового відсотка до державного мита: 1) з усіх купецьких і промислових свідоцтв і білетів на торговельні та промислові об'єкти; 2) з різних патентів на заводи з виготовлення напоїв і виробів зі спирту або вина. Розмір зборів не перевищував з купецьких свідоцтв 15 % від вартості державного мита, з усіх інших торговельних і промислових документів 10 %, а з патентів на заводи з виготовлення напоїв та виробів зі спирту не перевищував 20 % державного мита. Зборів на користь міських бюджетів Півдня України від продажу тютюну не передбачувалося. Хоча, наприклад, у Москві він дорівнював 10 % від вартості державного мита [24, с. 38–88].

Окрім того, на користь міських бюджетів надходила частина губернських земських зборів за ті ж свідоцтва. Визначення долі муніципалітетів залежало від губернських земських зібрань. Розміри відрахувань до міських бюджетів не були однаковими, а податки були однаковими як для земств, так і для міст, тільки збір з патентів на заводи з виготовлення напоїв та виробів зі спирту для земств був визначений у 25 % від вартості державного мита і на 5 % перевищував міських збір. Херсонське губернське земство відраховувало найбільшу суму до міських бюджетів – 60 %. Інші відраховували до 40 %. В Одесі, крім міського і земського зборів з купецьких свідоцтв, нараховується збір на утримання комерційного суду. Розмір цього податку визначений законом від 29 березня 1883 р. у сумі 3 % від вартості державного мита (державне мито визначено для свідоцтв купців 1 гільдії – 565 руб., 2 гільдії – 120 руб.). Якщо об'єднати відсотки за всіма зборами, то можна отримати досить значні суми, які іноді перевищували суми оціночного збору з нерухомого майна. Так, наприклад, у Бахчисараї [5, с. 2–8] було зібрано прибуток в сумі 3795 руб., Херсоні [16, с. 60–94] – 10 536 руб., Севастополі [17, с. 18–36] – 10 815 руб., у містах Катеринославської губернії [14, с. 16–24] – 7 % бюджетного прибутку.

Збір з трактирного промислу існував у всіх містах Південної України. Положеннями, які регламентували порядок діяльності трактирних установ, не встановлювали жодних норм, які б визначали порядок його збору муніципалітетами. Розмір податків дозволено встановлювати міським думам на власний розсуд. Муніципалітети повинні лише приймати до уваги загальний прибутковий стан цього промислу й нестатки міського бюджету. Загальний порядок зборів був такий: міська дума щороку визначала середній акциз в установах трактирного промислу різних категорій і шляхом помноження середньої цифри на їх загальне число в місті й вираховувала загальну суму податку, який повинна зібрати на користь міського бюджету. Потім для визначення податку для кожної окремої установи збиралася спеціальна депутація, яка й визначала, керуючись прибутковістю кожної установи, скільки необхідно зібрати з кожного об'єкта. Міський податок сплачувався не лише трактирами, а й установами, близькими до цього: готелями, кав'ярнями, продуктовими лавками, кухмістерськими, меблевими крамницями тощо. Окрему групу трактирів склали ресторани, буфети в театрах. Класифікація трактирних установ у різних містах не була однаковою. Загалом всіма містами півдня України визнавалися трактирними установами: трактири, готелі, продуктові лавки, пивні. Різною була не тільки класифікація, а й збори до міських бюджетів, які не перевищували 6 % від загальної суми прибутку.

Спеціальні податки з підприємців поділялися на кілька категорій, до цієї групи відносилися: збори з перевізників, маклерів, нотаріусів, артильників і діспашерів, а також з родинних лазень. Найбільш розповсюдженим збором Півдня України був збір із перевізників, у кожному місті встановлювалися окремі суми, які визначалися міськими думами. Ролі особливої для бюджетів не відігравали й не приносили великого прибутку. Так, наприклад, в Одесі [10, с. 56–84] в 1890 р. було зібрано 21206 руб. 90 коп., що склало 0,7 % бюджету, а в Бахчисараї [5, с. 4–9] в 1911 р. було зібрано 300 руб., що склало 0,6 % загальних бюджетних прибутків, в Севастополі [17, с. 18–36] в 1876–1877 рр. було зібрано 3066 руб., що становило 1,7 %.

В Одесі був збір зі свідоцтв для права клопотання в мирових установах – дорівнював 3920 руб.

Непрямі податки в містах були різні. Наприклад, в Одесі існував спеціальний податок з коней, визначений у розмірі 10 руб. Цей збір всього при-

носив біля 18 тис. руб. прибутку на рік, що складало 0,15 %. При тому, що перевізні галузь не була виокремлена в торговельну чи промислову [11, с. 3–21; 19, с. 27–67].

Нотаріальний податок існував у всіх містах Півдня України й регламентувався Положенням про нотаріальну частину. Розмір нотаріального податку визначався у два рази більшим, ніж вартість гербового паперу, на якому написаний документ. Цей збір не мав однакового значення в містах, але приносив прибуток до 1 %.

У містах, в яких існували мирові суди, був уведений спеціальний податок на їх утримання законом від 1 травня 1877 р. і називався «*мито і збір з цивільних справ, які розглядаються мировими установами*». Так, наприклад, в Одесі такий збір приносив прибуток до бюджету у розмірі 25 тис. руб., що складало 0,12 %. Таким чином, цей збір відіграв менше значення, ніж нотаріальний збір, а справ до розгляду мирового суду на рік отримували близько 200 тис. руб.

Збір з аукціонного продажу рухомого майна встановлений у всіх містах Півдня України, він записувався до розділу прибутків дрібних і випадкових. Збирався після продажу майна через посадових осіб міського самоврядування у розмірі 4 % від суми продажу за умови, що 2 % коштів піде на користь аукціону, а інші 2 % – на користь міського бюджету [13, с. 16–24].

Були серед необов'язкових податків збори з товарів, що відпускалися за кордон, який називався «напівкопійковий». Встановлювалися спеціальними законами для кожного окремого міста протягом століття. Збір, як правило, розповсюджувався на зерно та насіння. Мав цільове призначення і витрачався або на благоустрій, або на навчальні й медичні заклади та на виплату позик. Після 1892 р. були прийняті зміни щодо цього збору. Якщо залишалися кошти не витраченими після цільових виплат, то їх дозволялося використовувати для покращення портових будівель. Прибуток від цього виду збору був значний і дорівнював у середньому 6%. Найбільше приносив прибуток в Одесі до 15%.

Збір за таврування терезів був у всіх південноукраїнських містах. Збирався на основі Міських положень. За користування міськими мірами й вагами встановлена однакова платня не більше 1 коп. за 1 пуд або відро. Збір не приносив великих коштів і дорівнював 0,2 %.

У портових містах півдня України існував ластовий та якірний збори. Збиралися з кораблів, які приходили до порту. Час встановлення та роз-

міри в кожному місті були різними. Ластовий збір був відомий у двох видах: 1) з кораблів далекого плавання (російських і іноземних) та 2) каботажних. З російських кораблів далекого плавання та з іноземних, в яких було право «ласта» збирали по 7 коп., а з кораблів, в котрих не було цього права, – по 15 коп. З каботажних кораблів збирали по 10 коп. Збір цей відіграв значну роль порівняно з іншими непрямими податками та формувал бюджетні портових міст до 3 %. До цього виду збору відносилися податки за зимівлю кораблів, мостовий і шосейний [15, с. 5–45; 8, с. 22–55; 9, с. 4–44; 7, с. 5–23; 21, с. 34–70; 20, с. 34–72].

В Одесі був ще окремий податок на розваги, але тільки до 1892 р., і називався театральний податок. Був уведений у 1887 р. тільки на 5 років. Збір визначався ціною квитка на постанову. Найбільший розмір збору встановлювався в 10 %, але в дійсності до бюджету потрапляло від 4 до 10 %. Не дивлячись на постійні клопотання міської думи про продовження дії цього збору, він все ж таки був відмінений. За час існування цього податку до міського бюджету Одеси надійшло коштів: 1887 р. – 17 356 руб. 79 коп.; 1888 р. – 40 185 руб. 47 коп.; 1889 р. – 32 235 руб. 79 коп.; 1890 р. – 28 918 руб. 99 коп., 1891 р. – 30487 руб. 65 коп. Разом – 149 184 руб. 69 коп. Отже, цей збір приносив бюджету в середньому 33 тис. руб. Шляхом витрат із цього прибутку міська дума покривала значні видатки на утримання театру [10, с. 56–84].

Були відомі й інші непрямі податки, але їх значення було вкрай незначним для міських бюджетів і виражалися в сумі від 1 руб. до 27 руб.

Прибутки з використання міського майна для бюджетів були одними з головних. У володінні міст були два види нерухомого майна, якими володіли на правах повного володіння, і те, що перебувало у громадському користуванні. Нерухоме майно першої категорії – це землі всередині міст і навколо, що здавалися в оренду, під випас худоби, будівництво, склади, сади, городи, баштани. До цієї ж категорії відносилися ринки, лавки та будівлі, що знаходилися всередині міста та здавалися в оренду. У міських кошторисах проводилось розмежування прибутків за такими статтями: 1) із земель; 2) з міських будівель, і це приносило близько 10 % до бюджетів. Виняток був тільки в Херсоні, оскільки він володів найбільшою кількістю землі й це приносило прибуток до бюджету сумою 43,5 % [16, с. 60–93]. У містах Таврійської губернії [6, арк. 22–32] збиралися прибутки в 20 %. Прибутки з майна, що знаходиться в громадському користуванні, збиралися таким чином:

1) здачею під торгівлю, стоянки, склади; 2) за право проїзду й користування шляхами сполучення; 3) за використання річок, каналів, ставків. Прибуток отримували в Одесі – 7,7 % до бюджету [8, с. 22–53].

Прибутки з рухомої власності збиралася майже виключно з відсотків на капітали (майновий і будівельний, благодійний, пенсійний, інші) і вільних міських коштів. Найбільша частка прибутків припадала на благодійний капітал – 88 %, оскільки вони формувалися з коштів, які раніше належали приказам суспільного презирства та з приватних пожертвувань. Після реформи 1870 р. прикази громадського нагляду припинили діяльність, а їх кошти передані в управління міському самоврядуванню разом із капіталами їх установ. Пенсійний капітал формувався з відрахувань із заробітної платні працівників громадського управління. У сумі вони надавали до кошторисів близько 2 % прибутку.

Серед міських прибутків Півдня України найцікавішою була стаття «*поступлення в возрат издержек города*» [11, с. 3–21]. Кошти переводилися в основному з державного казначейства, а також із земств та інших недержавних установ. Особливістю повернутих коштів знаходиться в тому, що вони були тісно пов'язані з витратами державного значення (розквартирування військ, утримання поліції, шляхів сполучення). У кожному місті розподілялися по-різному, але найбільше прибутку ця стаття приносила в Одесі (10 %), а для інших міст особливого значення не мала (3 %).

Досить близький за значенням був збір за користування благодійними установами та позиками на утримання цих установ. У містах Півдня України особливого лікувального збору не існувало. Лікування в лікарнях проходило за окрему платню, а безкоштовно лікувалися тільки найбільшніші прошарки населення. Із хворих, які користувалися нормальною їжею, збирали по 10 руб., а із покращеним харчуванням – 25 руб. на місяць. Хворі військового відомства, а також громадських

і приватних установ сплачували по 75 коп. за добу, а за хворих офіцерів, крім того, сплачувалося додатково 15 % зазначеної платні. Крім платні за лікування, до прибутків лікарень відносилися відрахування губернських земств на утримання медичної частини [9, с. 23–39]. Отже, прибутки лікарень і міських бюджетів формувалися окремо.

Висновки. Отже, можна констатувати, що податки та збори з місцевого населення відігравали достатньо вагомую роль в наповненні міських бюджетів Півдня України. За міськими реформами 1870 та 1892 рр. поширилися повноваження думи й на стягування податків і зборів. Раніше думи для покриття недоборів за оцінним збором і стягуванням пені мала право секвеструвати лише прибутки з майна, за яким були недоїмки. Нове законодавство надавало міським думами право компенсувати недоїмки за рахунок продажу рухомого або нерухомого майна. Крім цього, думи власним рішенням могли ліквідувати борги та недобори мешканців міста, а всі податки поділялися на прямі, непрямі та спеціальні.

Оцінний збір мав значення тільки для Одеси, складаючи значне місце в бюджеті. Для інших міст з невеликою кількістю і населення, і нерухомого майна збір не приносив значної користі. Податок на нерухомість також відігравав значення тільки для Одеси. В інших містах дуже часто навіть не розмежовували податки, а записували до кошторисів за однією статтею «Збір з нерухомості та оцінний збір», настільки не значними сумами вони виражалися.

Державні та земські надходження для міських бюджетів особливої користі не приносили, дорівнювали близько 7,5 % від усіх прибутків і відігравали другорядне значення.

Отже, хоч кожен окремий податок не відігравав вагової ролі в соціально-економічному розвитку, за умови їх об'єднання торговельно-промислові податки відігравали помітну роль у міському житті та приносили до бюджетів до 20 % прибутків, що становило значну частину поточних прибутків.

Список літератури:

1. Великанов А. О хуторах, расположенных на Одесской городской земле. Одесса : Гор. тип., 1864. 234 с.
2. Велихов Л.А. Основы городского хозяйства: общ. учение о городе, его управлении, финансах и методах хозяйствования. Москва : Государственное издательство, 1928. 466 с.
3. Городовое положение 16 июня 1870 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Санкт-Петербург : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1873. Собр. 2. Т. XXXXV. Отд. 1. С. 820–839.
4. Городовое положение 11 июня 1892 г. *Полное собрание законов Российской империи*. Собр. 3. Санкт-Петербург : Тип. 2 отд. Е. И. В. Канцелярии, 1893. Т. XII. С. 430–456.

5. ДААРК. Ф. 64. Оп. 1. Спр. 1532. Арк. 1–10.
6. ДААРК. Ф. 455. Оп. 1. Спр. 16. Арк. 22–32.
7. Доклад Феодосийской городской управы городской думе к бюджету города Феодосии на 1888 год. Феодосия : Типография Косенко, 1887. С. 5–23.
8. Доклад бюджетной комиссии по проекту сметы доходов и расходов города Одессы на 1895 год. Одесса : Типография А. Шульце, 1894. С. 22–55.
9. Житихов И. Отчет Николаевской городской управы о деятельности ее и о состоянии подведомственных ей частей за 1888 год. Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1889. С. 4–44.
10. Журналы заседаний и приговоры Одесской городской думы за 1864–1876, 1888, 1890–1900 гг. Одесса : «Славянская типография» Н. Хрисогелос, 1902. С. 56–84.
11. Заключение комиссии, образованной Одесской городской думой по вопросу о расчетах города Одессы с казною за квартирное довольствие войск за время с 1860 по 1873 гг. Одесса : Типография А. Шульце, 1874. С. 3–21.
12. Марченко О.М. Міське самоврядування на Півдні України у другій половині XIX ст. : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Одеса, 1997. 180 с.
13. Обзор Екатеринославской губернии за 1881 г. Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1882. С. 16–24.
14. Обзор Екатеринославской губернии за 1892 г. Екатеринослав : Тип. екатеринославского губернского правления, 1893. С. 16–24.
15. Объяснительная записка к проекту и инструкция Николаевскому городскому управлению. Николаев : Русская типо-литография, 1887. С. 5–45.
16. Отчет Херсонской городской управы за 1893–1896 гг. Херсон : Типография О.Д. Ходушиной, 1897. С. 60–94.
17. Отчет Севастопольской городской управы о движении городских и других сумм за 1876–1877 гг. Севастополь : Типография городского управления, 1878. С. 18–36.
18. Плаксий Т.М. Міське самоврядування Середньої Наддніпрянщини в другій половині XIX – на початку XX століть : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Запоріжжя, 2001. 192 с.
19. Роспись доходов и расходов г. Одессы на 1887 г. с объяснительною запискою и приложением. Одесса : Типография А. Шульце, 1887. С. 27–67.
20. Роспись расходам и доходам города Ялты за 1879–1882 гг. Симферополь : Тип. «Спиро», 1883. С. 34–72.
21. Роспись расходам и доходам города Ялты на 1879 год. Симферополь : Тип. «Спиро», 1879. С. 34–70.
22. Щерба Т.О. Міське самоврядування на Правобережній Україні у другій половині XIX століття : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 2001. 223 с.
23. Ушинский А. О значении мануфактурной промышленности. Санкт-Петербург : 1858. Т. 1. 107 с. Т. 2. 128 с.
24. Финансы крупнейших русских городов. Москва : Городская типография, 1894. С. 38–88.

Cheremisin O.V. TAXES PAID BY URBAN POPULATION IN THE SOUTH OF UKRAINE IN 1870–1917

In this article the issues and peculiarities of local population's taxation in the southern cities of Ukraine in 1870–1917 within the borderlines of the administrative-territorial division of the studied period are investigated. The comparison is made of the south of Ukraine's peculiarities to other regions of Ukraine. The exposition of the main material begins from the period of the municipal reform of 1870 in southern cities of Ukraine where the principles of decentralized self-government were realized. Making use of self-governmental rights municipal councils could independently impose on towns' population different taxes and duties which were used by municipalities for developing education, medicine and engineering infrastructures. Meanwhile at the expense of local taxation and duties municipal bodies could build an electrification network, a tram transportation system, a telephone network as well as means of communication. However, it is worth mentioning that municipal taxes and duties were rather burdensome for townspeople of the southern Ukraine. In general, townspeople were imposed over 20 taxes by municipalities and, what is more, there were other state and regional duties, so there were a lot of those who did not pay taxes at all and with whom municipalities struggled but in the end were not able to return money to budgets. It was evident that it was easier to write debts off local population than to collect them from townspeople in a violent way. Finally, conclusions are made concerning peculiarities of local population's taxation in the south of Ukraine in 1870–1917 and their importance for modernization of town's environment. Taxes and duties took an important place in budgetary policy of every municipality and became one of the most substantial revenues to budgets together with enterprise activity of self-governmental bodies. Due to enterprise and taxation policy of municipal self-government southern Ukraine budgets had better rates of development than those in other regions of Ukraine and Russia.

Key words: city taxes, self-government, south of Ukraine, municipality, public administration.

Шевчук А.В.

Житомирський державний університет імені Івана Франка

ЮРИСДИКЦІЯ ТА СОЦІАЛЬНЕ ЗНАЧЕННЯ МЕЖОВИХ СУДІВ ПОДІЛЬСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (1814–1840 РР.)

Запровадження межової системи в Західних губерніях Російської імперії розпочалося на прохання місцевого дворянства затвердженням у 1810 р. «Положення для розмежування Литовсько-Віленської губернії». У 1814 р. ця система була поширена на Подільську губернію. У кожному повіті створювався межовий суд. У 1818 р. було створено Подільський губернський апеляційний нормальний суд, рішення якого були остаточними.

Юрисдикція межових судів полягала передусім у розмежуванні приватних маєтків. Було запропоновано чітку схему процесу, яка була успішною, якщо обидві сторони виявлялися зацікавленими у швидкому розв'язанні справи. Фактично верховна влада не втручалася у приватне розмежування, що мало наслідком затягування процесів.

Держава дозволила землевласникам самостійно вирішувати свої земельні спори, але все, що стосувалося казенної власності, потребувало пильної уваги через бажання місцевих землевласників збільшити свої угіддя. Враховуючи склад межового суду з місцевого дворянства, було запроваджено окрему процедуру для розмежування дворянських маєтків з казенними (старостинськими, едукаційними, духовними тощо). Обов'язковим елементом став нагляд члена губернського правління, казенної палати та стряпчого казенних справ.

Стосунки межових судів з верховною та місцевою владою були непростими. Спроби за допомогою регулярного звітування та листування з підпорядкуванням губернському межовому суду поставити під певний контроль межову систему наїтовхувалася на опір з боку суддів. Це призводило до небажання частини посадовців добросовісно виконувати свої службові обов'язки. Загалом же межова система, яка була своєрідно модернізованою попередньою підкоморською, не вписувалася в концепцію Миколи I щодо скасування регіональних відмінностей, тому в 1840 р. була ліквідована.

Ключові слова: Подільська губернія, Російська імперія, система межових судів, розмежування казенних та приватних маєтків, лояльність місцевих еліт.

Постановка проблеми. Остання чверть XVIII ст. стала періодом швидкого європейського територіального зростання Російської імперії. На думку російської влади, саме цей фактор був головною ознакою процвітання держави. Проте захопити регіони колишньої Речі Посполитої виявилось не настільки складним завданням, як інкорпорувати їх до російської адміністративної, господарської та судової систем. На приєднаних землях влада зустріла усталену станову судову систему з виборністю та позитивним перебуванням на посадах суддів, розвинутий інститут адвокатури, невтручання держави в судові справи тощо. Частину цих елементів (передусім виборність суддів) Катерина II запровадила в імперії за «Учреждениями для управления губерний...» 1775 р. Після завершення поділів Речі Посполитої верховна влада приступила до запровадження російських адміністративних, фінансових і судових інституцій.

Прихід до влади Павла I призвів до різкого повороту у внутрішній політиці: заради отримання підтримки польської еліти були відновлені окремі елементи польської судової традиції. Фактично російська правляча верхівка, зберігаючи адміністративну владу, заради лояльності польського дворянства надала повну свободу в судовій сфері, зокрема на повітовому рівні, не втручалася у справи, пов'язані з кріпаками, дозволяла вибір суддів дворянством повітів. Чи не найважливішим аспектом для власників та користувачів маєтностями було чітке врегулювання меж їхньої землі. Для цього були відновлені підкоморські суди. Політика домовленостей з поляками продовжувалася й Олександром I, який у нагороду за повну лояльність ішов назустріч побажанням дворянства. Діяльність підкоморських судів була дуже затягнутою: якщо одна зі сторін не погоджувалася з вироком або не бажала розмежування, то процес тривав роками, інколи десятиріччями,

необхідними були ревізії й апеляції спочатку в губернському суді а за потреби й у Сенаті. Тому в 1810 р. для Західних губерній було запропоновано набагато ефективнішу межову систему. У 1814 р. повітові межові суди були запроваджені в Подільській губернії (відсутні в Київській та Волинській). Проте чи готова була верховна влада повністю не втручатися в земельні відносини, довіряючи місцевій еліті? Аналіз юрисдикції та соціального значення межових судів повинен дати відповідь на це питання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загалом визначення юрисдикції та соціального значення межових судів у Віленській, Гродненській, Мінській і Подільській губерніях опинилися поза увагою істориків та дослідників історії права. Основні причини цього полягають, на наше переконання, у перебуванні вивчення діяльності межових судів на стику історії та юриспруденції, трудомісткості дослідження архівних фондів. Разом з тим процес проведення розмежування в інших регіонах Російської імперії став предметом вивчення дореволюційних дослідників історії права та практиків-землепорядників. Ф. Маліновський [19] виділяв три періоди в проведенні розмежування – від створення Російської імперії до часу написання праці. Автори посібників Ф. Некрасов [20] і С. Кавелін [17] охарактеризували процес розмежування, звертаючи увагу на місцеві межування Полтавської та Чернігівської губерній, Бессарабії та Закавказзя. Проте межова система в губерніях, приєднаних від Речі Посполитої, залишилася поза їхніми дослідженнями. Причина цього полягала в повній відмінності досліджуваного нами регіону від решти. Сучасні російські дослідники Г. Смірнов та С. Смірнов аналізують теоретичні аспекти проведення генерального [31] та спеціального [32] межування. Окреслюючи успіхи межування в центральних (поміщицьких) губерніях, вони зазначають його невдачі на окраїнах, де поміщицьке землеволодіння було відсутнім. Питанню генерального та його продовження – спеціального межування на башкирських землях присвячена публікація А. Акманова [1]. Автор робить висновок, що російська влада намагалася одночасно зберегти вотчини башкир та наділити землю переселенців.

Джерельною базою даного дослідження стали документи фондів 120 «Подільський головний суд», 134 «Подільський губернський межовий суд», 594 «Проскурівський повітовий апеляційний межовий суд» Державного архіву Хмельницької області, 484 «Вінницький межовий апеляційний суд», 489 «Літинський межовий апеляційний

суд» та 515 «Брацлавський межовий апеляційний суд» Державного архіву Вінницької області.

Постановка завдання. Метою наукової розвідки є встановлення юрисдикції межових судів, яка полягала в розмежуванні володінь приватних власників між собою та з казенною власністю, соціальне значення цих процесів, аналіз взаємовідносин межової системи із владою.

Виклад основного матеріалу дослідження. Запровадження межової системи в Західних губерніях Російської імперії розпочалося 6 жовтня 1810 р. На прохання місцевого дворянства було затверджено «Положення для розмежування Литовсько-Віленської губернії» [22, с. 377–379]. 26 січня 1814 р. межова система була поширена на Подільську губернію [23, с. 737–740]. У кожному повіті створювався межовий суд, який складався з двох частин: суд першої інстанції та суд апеляційний. Перший розбирав межові справи на місці та межував маєтки. Другий передусім розглядав усі справи, які надходили по апеляції з суду першої інстанції [22, с. 379, 381]. Законодавець чітко визначив коло справ, які не належали до компетенції межового судочинства: право власності на маєтки, конкурсні справи (про розподіл маєтків між кредиторами), справи, закінчені полюбовно або третейським судом, не взяті до його заснування на апеляцію. Після відповідного звернення сторони визначався термін явки через повітового возного – не більше чотирьох тижнів [22, с. 379].

Наступним етапом у розвитку межового судочинства стало створення за ініціативи губернського маршала та депутатів від дворянства 19 листопада 1815 р. Гродненського губернського апеляційного нормального суду [24, с. 380]. За цими ж правилами було створено 22 грудня 1818 р. Подільський губернський апеляційний нормальний суд [26, с. 646]. Підставою для його створення стало визнання верховною владою порушень у роботі повітових апеляційних судів (що приймали остаточні рішення) через упередженість суддів. Тому, згідно з правилами для повітових судів, утворювалася губернська судова установа, чий рішення тепер були остаточними [24, с. 380–381].

Розмежування приватних маєтків. Встановлення меж землеволодіння / землекористування попередніми підкоморськими судами супроводжувалося багатьма проблемами, зокрема, завантаженістю судів та тривалістю розглядів із складною системою ревізування й апеляції судових справ. Верховна влада деталізувала процес розгляду справ: представлялися відповідні документи від обох сторін, розглядалася справа на місці та про-

водилося розмежування. Призначений повітовим межовим апеляційним судом межовий суддя прибував на місце спору (на ґрунт) за кошти сторін і відкривав присутність суду першої інстанції. Важливими учасниками були присяглі арбітри – один від обох сторін (обирався за жеребом) та один від усіх суміжних земель. Відсутність арбітра з боку противника розмежування не була перепорою для розгляду справи. Ще до початку безпосереднього розгляду сторони закликалися до примирення. Першим етапом було складання присяги, далі відбувався сам процес: збиралися докази, покази свідків і відповіді на опитувальні пункти (по троє свідків від кожної сторони). Суддя одразу ж повинен був прийняти рішення. Okремо передбачалося, що якщо щось не було передбачено даним «Положенням про розмежування...» 1810 р., то варто використовувати правила Литовського статуту для підкоморських судів. Російська влада була зацікавлена у швидкому процесі й тому, враховуючи статус сторін процесу (дворяни), межовому суду надавалася можливість своїм вироком карати винуватих у затягуванні розгляду: піддавати ув'язненню на шість тижнів у вежі та накладати штраф на користь потерпілого в 100 кіп грошей. Виконання вироку доручалося поліції. Якщо ці методи не допомагали, то межовий суддя приступав до вирішення справи за участю однієї сторони [22, с. 380–381].

Була запроваджена апеляція, але якщо площа спірних угідь становила менше однієї уволок, то рішення межового суду першої інстанції вважалося остаточним; якщо більше, то допускалася апеляція до повітового апеляційного межового суду. Крім самої апеляції, повітовий межовий суд отримував після закінчення розгляду протокол, а регент суду видавав виписки з протоколу [22, с. 381–382]. В апеляційному суді вводилася така форма судового процесу, яка мала б задовольнити обидві сторони. Після неодмінної пропозиції про примирення передбачалося два варіанти розгляду справи судом:

– у самому присутстві – перевірялася справа на відповідність документам та планам. У разі непорозуміння на місце відряджався один з членів суду разом із коморником, вони оглядали спірні території. Якщо ж порушень не було, то рішення оголошувалося негайно;

– безпосередньо на місці – суд відряджав за кошти обох сторін трьох суддів, які утворювали відділення, чие рішення вважалося остаточним. У разі письмового звернення судді до відділення обиралися за жеребом.

Щоб уникнути затягування процесу, законодавець передбачив спеціальну процедуру: справа повинна розглядатися негайно, ніякі нові докази, не надані суду першої інстанції, не приймалися до розгляду, апеляційний суд не повинен був проводити повторного слідства [22, с. 382]. Дотримуючись принципу самостійного врегулювання дворянством своїх земельних справ, верховна влада в 1815 р. відхилила прохання поміщиків про нагляд за суддями та присутність під час розгляду межових справ між приватними власниками губернського й повітових стряпчих [24, с. 300]. Разом з тим у 1822 р. Сенат вирішив, що рішення суду першої інстанції не приводиться у виконання, якщо подана апеляція, а спірні угіддя повинні залишатися у володінні попереднього власника [27, с. 341].

Рішення повітового апеляційного суду, до створення губернського нормального апеляційного суду в 1818 р., були остаточними [26, с. 646].

Якщо теоретичні аспекти детально прописувалися, то практичні наслідки виявлялися дещо іншими. Передусім скасування підкоморських судів і запровадження межових зумовило спробу окремих землевласників переглянути наявні межі їхнього землеволодіння / землекористування. У 1819 р. управляючий Хмільницькою економією титулярний радник Г. Камінський у своєму зверненні до Літинського межового апеляційного суду пояснював, що власники с. Кожухів – поміщики Кожухівські вимагали розмежування з сусідніми маєтностями, у тому числі й з його економією. Проте розмежування було проведено підкоморським судом, а межі встановлені копцями. Ніяких апеляцій протягом 10 років не було. Оскільки економія була пожалувана попередньому власнику князю О. Безбородьку, то й розмежування мало б проводитися з відома казенної палати. Тому Г. Камінський просив суд відмовити у розгляді справи [6, арк. 17–17 зв.].

Брацлавський межовий апеляційний суд у 1840 р. розглядав три справи про розмежування угідь між приватними власниками. У двох випадках однією зі сторін були спадкоємці І. Свейковського¹ з с. Шолудьки, а іншими виступали князь Четвертинський (з'їзд призначено на 24 квітня) та граф Болеслав Потоцький (на 30 вересня). До складу суду першої інстанції входили межовий суддя відставний капітан І. Бохенський разом з

¹ Ще у 1835 р. межовий апеляційний суд наказував надати спадкоємцям межові плани і документи, погрожуючи вирішити справу згідно з «Положенням про розмежування...» 1810 р. та винуватих оштрафувати. Проте далі погроз справа не пішла [8, арк. 13 зв.].

землеміром Й. Туровським і секретарем дворянином І. Суходольським. Під час призначення в першій справі апеляційний суд вимагав від Брацлавського земського суду розпорядження, що якщо межовий суддя буде потребувати допомоги земської поліції, то пристав 4 стану Гаврилов надасть її. Третя справа стосувалася розмежування володінь у сусідніх повітах – за вимогою Вінницького межового суду на виконання указу Подільського губернського межового суду було відкомандировано межового суддю І. Бохенського, який разом з вінницьким колегою Й. Малюем мав розмежувати с. Цвіжин Вінницького повіту поміщика Ц. Ярошинського від с. Тростянець Брацлавського повіту поміщика І. Грохольського [11, арк. 1, 4, 7 зв.]. Розгляд останньої справи розпочався ще в 1833 р., коли судьями від Брацлавського межового суду були призначені І. Бохенський та Ш. Веллман. До 1835 р. ніяких звернень та з'їздів не було, Ш. Веллман помер, і замість нього було призначено К. Годлевського [10, арк. 7 зв.; 9, арк. 13 зв.-14]. Після завершення межовання межовий суд повинен був подати план нововстановлених меж у трьох екземплярах до апеляційного суду для відсилання до Подільського губернського межового суду [11, арк. 3].

Земельні суперечки ускладнювалися та затягувалися, коли розгляд справ про спірні землі відбувався між поміщиками суміжних губерній. У 1825 р. Державна рада розглядала справу про спірні землі князя Чарторийського в Гайсинському повіті Подільської губернії, які оскаржував поміщик Липовецького повіту Київської губернії Сарнецький [29, с. 85–87]. Перший розгляд відбувся в 1805 р., було створено підкоморський суд із двох підкоморіїв Липовецького та Гайсинського повітів. Потім справа надійшла до Подільського головного суду, а вже з нього в 1815 р., за скаргою Сарнецького, – до апеляційного межового суду, який, оскільки маєток позивача знаходився на кордоні між губерніями, призначив у 1818 р. суд з межового судді та підкоморія Київської губернії. Справа затягувалася через розбіжності та скарги. У 1820 р. було призначено окремих судів із двох межових суддів та двох підкоморіїв Київської губернії. Межовий департамент Сенату визначив згідно з Литовським статутом (артикули 7 і 8 розділу IV) та «Положенням...» 1810 р. наступний порядок вирішення цієї й аналогічних справ:

– на місці спірних земель створювати суд з двох членів Гайсинсько-Ольгопільського повітового межового суду (за погодженням з князем Чарторийським) та з двох повітових маршалків

Київської губернії, щодо яких обидві сторони не мали жодних підозр;

– у разі незгоди з чиеюсь кандидатурою її повинні були замінити, обидві сторони подавали письмову згоду на запропонований склад суду, що починав роботу згідно з законами 1810 р.;

– у разі прийняття одноголосно чи більшістю голосів рішення оголошувалося обом сторонам. Незадоволений мав право подати апеляцію до Подільського губернського межового суду;

– у разі розбіжностей чи рівності голосів утворювався новий окремих суд із двох членів Подільського губернського межового суду та губернського маршалка й радника другого департаменту Київського головного суду. Якщо прийняте цим судом рішення буде одноголосним чи вирішене більшістю голосів, тоді за § 55 «Положення...» 1810 р. справа вважалася вирішеною остаточно, вирок приводився у виконання, не підлягаючи апеляції;

за рівності голосів справа надходила до Сенату.

Отже, для прискорення розмежування маєтків приватних власників верховна влада запропонувала чітку схему процесу, у якій теоретично були всі шанси бути успішною, якщо обидві сторони виявлялися зацікавленими у швидкому розв'язанні справи. Хоча передбачалося покарання для тієї зі сторін, яка затягувала процес, але насправді воно практично не застосовувалося через корпоративну етику. Фактично верховна влада не втручалася у приватне розмежування, що мало наслідком затягування процесів. Спроби поміщиків за допомогою чиновників навести лад закінчилися невдало через позицію російської влади, яка дотримувалася курсу на порозуміння з елітами, не втручаючись у їхні партикулярні справи, та не бажала використовувати ресурси (чиновників) під час судових розглядів, які постійно переносилися.

Розмежування казенних маєтків. Якщо держава дозволила землевласникам самостійно вирішувати свої земельні спори, то все, що стосувалося казенної власності, потребувало пильної уваги через бажання місцевих землевласників збільшити свої угіддя. Враховуючи склад межового суду, який формувався з місцевого дворянства, бажачі розбагатіти зустрічали розуміння та підтримку. Тому верховна влада згідно з «Положенням про розмежування...» 1810 р. запровадила окрему процедуру для розмежування дворянських маєтків з казенними (старостинськими, едукційними, духовними тощо). Обов'язковим елементом став нагляд члена губернського правління, казенної палати та стряпчого казенних

справ [22, с. 382]. Застосовувалася складна процедура згідно з указом від 4 січня 1808 р. «Про порядок розміну земель казенних селян з поміщиками». У документі йшлося про знищення черезполосиці між казенними селянами та поміщиками, які подавали спільне прохання до казенної палати, після схвалення якої воно надходило до губернатора. Останній, щоб не допустити зловживань, зобов'язаний був відрядити члена губернського правління чи якого-небудь іншого цивільного чиновника та члена казенної палати, щоб вони разом зі стряпчим казенних справ прибули на місце, переконалися про вигідність для казни та отримали згоду усіх селян. Далі план з описом надавався губернатору, який робив заключення та, погодивши його з казенною палатою, надсилав документи до міністра фінансів, а вже той подавав царю [21, с. 5]. Слід зазначити, що верховна влада намагалася не відступати від «Положення про розмежування...» 1810 р. навіть у разі, здавалося б, логічних звернень: у 1812 р. було відмовлено депутатам від католицької церкви бути присутніми під час розмежування маєтків приватних осіб від церковних на підставі того, що в Положенні зазначено, що духовні маєтки, як і казенні, захищалися трьома чиновниками [23, с. 485–486].

За гострої потреби та нестачі чиновників для розмежування дозволялося залучати членів обох департаментів головних судів; губернському стряпчому казенних справ дозволялося обмежитися повітовими межовими установами в губернському місті, а на місцях достатньо було й повітових стряпчих; наказано бути духовним депутатам за розмежування їх маєтків від казенних чи поміщицьких володінь. Запроваджувалося оплатне подання звернень і скарг на гербовому папері. Підкреслювався високий статус межових судів, яких зрівняли з губернським правлінням (останньому заборонялося подавати укази, а лише повідомлення). При розборі судами першої інстанції казенних справ наказувалося, щоб були присутні губернські чиновники та стряпчі. Було заборонено призначати адвокатів для захисту казенного майна [24, с. 296–300]. Практика відрядження членів головного суду паралізувала його роботу. В 1817 р. Сенат, після звернення Литовсько-Гродненського та Мінського губернських правлінь, дозволив розглядати казенні справи за участю повітових казенного землеміра та стряпчого. У разі важливості справи потрібно було відряджати губернських чиновників, причому оплата прогінних здійснювалася за казенний рахунок лише з казенних маєтків, а старостинські, едуа-

ційні, духовні оплачувалися приватними особами. Що ж до розмежування міських земель, то допускалася участь їх арбітра або повіреного разом з губернськими чиновниками [25, с. 446–447]. Питання казенних лісів було врегульоване Сенатом у 1822 р., коли за вимогою повітових межових судів наказувалося бути присутніми лісовому чиновнику [27, с. 677–678].

Особливістю межового судочинства стала участь чиновників під час розмежування тих колишніх казенних маєтків, які були пожалувані приватним власником. Очевидно, що це здійснювалося для охорони їх прав. У 1818 р. в Сенаті розглядалася справа за скаргою повіреного поміщиці Марії Соболевських та її сина графа Генріха Забелли на незаконні дії межових судів Литовсько-Віленської губернії. Під час розмежування не були присутні чиновники та стряпчий, тому Сенат наказував губернському правлінню, щоб у ході таких справ не порушувався порядок розгляду, справи обов'язково надходили на ревізію [26, с. 190, 195].

Ймовірно, зловживань було настільки багато, що 21 березня 1823 р. були зупинені дії межових судів Західних губерній з розгляду казенних справ. Ініціатором заборони виступило міністерство фінансів, яке, отримуючи з 1813 р. скарги та звернення, зробило висновок, що суди першої інстанції, яких відповідно до звернень утворилася велика кількість, розглядали справи без участі чиновників. Це призводило до втрати казенної власності, навіть такої, яка була законною декілька сторіч. Судді – приватні вотчинники – приймали рішення на основі пояснень власників. Межові суди, поєднуючи в собі владу судову та виконавчу, проводили свої рішення не через земську поліцію, а через своїх комісарів та землемірів. Отримавши казенні ліси, нові власники одразу ж їх безжалюбно вирубували та продавали. Головною ж проблемою була невідповідність межових судів губернському правлінню через сенатський указ, за яким губернське правління спілкувалося з повітовими межовими судами не указами, а повідомленнями [27, с. 854–855].

Були затверджені нові «правила гри». Зупинилися всі вироки межових судів по казенним справам, якщо вони не вступили в дію. По тим, що набрали законної дії і за якими присуджувалася казенна власність приватним власникам, накладалася заборона на продаж та заставу. Нових власників зобов'язали дати підписку про збереження цілісності майна, казенні палати наглядали за цим. За новими правилами, приватний власник

повинен був пред'явити позов до казенної палати, а вже та негайно мала призначити комісарів-чиновників і землеміра, що дозволяло розпочати розгляд справи в суді першої інстанції. Якщо за рішенням двох повітових межових судів буде відсуджуватися казенна власність, то без введення вироку в дію, справа надходила на ревізію до губернського межового суду. Якщо вирок затверджено одногосно, то це рішення набувало чинності², якщо ж хтось був проти, то справа надходила до Сенату, який приймав остаточне рішення. За вироком суду винуватці у втраті казенного майна повинні були сплатити збитки [27, с. 855].

У 1823 р. вимога про присутність чиновників та депутатів від духівництва в повітових межових судах була продубльована [27, с. 1210]. У 1824 р. наказувалося, щоб під час розгляду справ про казенні маєтки були присутні не повітові, а губернські казенних справ стряпчі [28, с. 456–457].

У 1825 р. ситуація з присутністю під час розмежування казенних маєтків повітових землеміра та стряпчого стала предметом розгляду Подільського губернського правління. Подільська казенна палата, врахувавши, що за попередній рік була вирішена 41 подібна справа, вимагала присутності лише повітових землеміра та стряпчого, а Подільський губернський межовий суд наполягав на присутності хоча б одного чиновника. Використовуючи сенатський указ 13 червня 1817 р., було вирішено делегувати лише одного губернського чиновника, який разом з повітовим землеміром повинен захищати казенні інтереси. Асесору губернського правління Зінченку, відрадженому до губернії для особливих слідчих справ, доручалося займатися межовими справами у Вінницькому, Балтському та Могилівському повітах; раднику Кельхнеру – у губернському межовому та Кам'янецькому повітовому судах; засідателю цивільного департаменту Подільського головного суду Жабоклицькому – в Ушицькому, Проскурівському, Летичівському та Літинському повітах; асесору казенної палати Хелмінському – у Брацлавському, Гайсинському, Ольгопільському та Ямпільському повітах. Наказувалося одразу ж приступити до роботи та захищати казенні інтереси [12, арк. 1455–1456].

² У 1825 р. відбулося уточнення, що рішення губернського нормального апеляційного суду вступає в дію у тому разі, якщо від казни нічого не відсуджується, а у разі відсудження справа надходить на ревізію до Сенату. До призначення особливих чиновників при казенних палатах мали використовуватися повітові стряпчі та землеміри [29, с. 67–68], що й було підтверджено згодом з відміною указу 1823 р. у частині призначення особливих чиновників від казенної палати [29, с. 617–618].

Для розгляду казенних справ у губернському апеляційному нормальному суді запрошувався чиновник губернського правління. У 1824 р. після відповідного звернення до суду мав бути радник Подільського губернського правління Кельхнер [14, арк. 73]. Станом на 1837 р. існував чиновник Подільської казенної палати по межовим справам [16, арк. 1 зв.].

Як і у випадку з приватним розмежуванням, частина поміщиків спробувала переглянути результати попереднього розмежування. У 1820 р. Подільська казенна палата відмовляла Літинському межовому апеляційному суду у початку розмежування Думенківського староства³ з Новоколятинівським ключем з ініціативи поміщика, оскільки ця справа розглядалася раніше, і є рішення цивільного департаменту Подільського головного суду за 1812 р. Цікаво, що казенною палатою як докази використовувалися положення Литовського статуту та польських конституцій [6, арк. 18–19 зв.].

Станом на 1 вересня 1822 р. у Подільському губернському апеляційному нормальному суді перебувало вісім, у повітових межових судах 20 справ про розмежування казенних маєтків від приватновласницьких [13, арк. 37 зв.–46]. У Кам'янецькому повіті в квітні 1821 р. межовий суд першої інстанції провів два розмежування казенних сіл з маєтком с. Кульчівці (339 кріпаків) поміщика Марковського. На користь поміщика було присуджено 189 дес. 1 159 саж. орної землі та лісів. Проте в апеляційному суді справа не була вирішена через неявку поміщика, який не надав пояснень [13, арк. 37 зв.–38].

Подібно до ситуації з підкоморськими судами характерною рисою було затягування справ.

³ Староство – у XIV–XVIII ст. адміністративно-господарські округи в королівщинах на українських землях. Поділялися на кілька категорій: гродові, негродові, пригродові, сумовні (ті, що перебували в заставному володінні), прикордонні. Першими за часом виникнення та суспільною значимістю є гродові староства, центром яких був замок (грод). Управління в них здійснював королівський намісник – староста, який очолював і суд. Королівські маєткові комплекси, що склалися з держань (найчастіше на правах доживоття) та володінь, переданих у заставу, – міст, містечок, сіл, війтівств, солтиств, і в яких не було гродів, отримали назву негродових або сільських староств. Їх державці, за традицією, теж звалися старостами, проте не мали права юрисдикції над привілейованою шляхтою. Територіальні межі староств не були сталими і змінювалися з волі короля та заслуг тих, кому вони передавалися у володіння. На українських землях староства набули особливо великого поширення. За так званою емфітевтичною (з грец. довготривала спадкова оренда) реформою 1775 р. передбачалося поступове припинення роздачі староств. Вони переходили в розпорядження скарбового департаменту Постійної ради і передавалися нею в довготривалу (на 50 років) оренду особам, які пропонували більш вигідні умови. Сеймова Конституція 1791 р. проголосила повний розпродаж королівщин [18].

З архівних даних за 1822 р. стає зрозумілим, що своєрідним «довгожителем» була справа про розмежування казенних лісів трьох сіл з приватними власниками (599, 605 та 731 кріпак) в Ольгопільському повіті, яка розпочалася в 1804 р. Справа затягувалася (очевидно через позицію влади. – авт.) через відсутність планів угідь приватних власників, які не надавала казенна палата за вимогою повітового суду з 1821 р. [13, арк. 41 зв.–42]. У Проскурівському повіті ще з 1807 р. була розпочата підкоморським судом справа про розмежування фонду Гродецького дівочого монастиря сестер милосердя с. Новий Світ (194 кріпаки) з п'ятьма власниками. На 1822 р. справа залишалася не вирішеною через неприбуття губернського чиновника [13, арк. 37 зв.–38]. З цієї ж причини було не вирішено справу з 1810 р. про розмежування Буцнівського староства (371 кріпак) Летичівського повіту. Цікаво, що чиновник повідомив суд першої інстанції, що він самостійно визначить термін з'їзду [13, арк. 38 зв.–39]. Не прибув казенний чиновник на розгляд справи по розмежуванню староства в с. Лисогірка (241 кріпак) із приватним власником. Вирок підкоморського суду був відмінений цивільним департаментом Подільського головного суду в 1816 р., але й через шість років справа не була вирішеною. Невідома доля розмежування (через відсутність відомостей з Брацлавського повітового межового суду за січневу третину), розпочатого ще підкоморським судом, Брацлавського староства (2 388 кріпаків) із приватними власниками, де однією зі сторін була власниця Немирівського ключа (9 495 кріпаків) графиня Софія Потоцька [13, арк. 41 зв.–42].

Справа про розмежування Брацлавського староства з Немирівським ключем графа Болеслава Потоцького виявилася нетиповою, але якщо затягування було звичним явищем, то поведінка казенних чиновників, які захищали інтереси приватного власника та самого суду, що опікувався казенними селянами, викликала запитання. Вперше розмежування Брацлавського староства з суміжними маєтками проводив у 1808 р. підкоморій Т. Зелінський разом з коронними чиновниками⁴. Результати розмежування з Немирівським ключем були прийняті сторонами. За відсутності апеляцій у 1812 р. інший підкоморій А. Радлінський під час проведення розмежування спрос-

⁴ Частина власників прийняла рішення підкоморського суду, інша подала апеляцію, але рішення залишили без розгляду, оскільки казна не могла відшукати привілею за 1588 р. короля Стефана (Баторія) на пустку [9, арк. 4 зв.].

тив лінії під час насипання копців. Казенні селяни Бугакова втратили декілька моргів орної землі й угідь. У 1821 р., до завершення десятирічного терміну, селяни оскаржили це рішення. Межовий суд першої інстанції приступив до розгляду справи лише в 1831 р. і разом з чиновником Левицьким та окружним лісничим Шендевандом відхилив прохання селян [7, арк. 13]. Загалом справи з Брацлавським староством не вирішувалися, тому казенні чиновники висловили думку, що потрібно провести розмежування староства з усіма приватними власниками [9, арк. 5].

Очевидно, що саме губернський межовий апеляційний суд створив спеціальний Брацлавський межовий виділовий (в оригіналі «ввыделовый», тобто такий, що мав виділити частину землі; у літературі не згадується. – авт.) апеляційний суд для розгляду всіх справ Брацлавського староства через втрату довіри до місцевих суддів. До його складу було включено посадовців Гайсинсько-Ольгопільського межового суду [10, арк. 14]. Скандал вибухнув 5 вересня 1833 р., коли Брацлавський межовий апеляційний суд отримав указ з Подільської губернської межової установи. Повідомлялося, що казенна палата скаржилася на повітовий межовий суд, що той без присутності чиновника Левицького та повітового стряпчого вирішив справу про спірні межі Брацлавського староства з приватними маєтками. На своє виправдання суд прослідкував хронологію подій та звинувачував Левицького в затягуванні справи. Після 1831 р. справа надійшла до виділового суду, який повідомив губернський межовий суд, що казенний чиновник допускає втрати казни. Тоді Левицький у 1832 р. спочатку спробував невдало дати відвід суддям (на той момент суддями вже були відставний капітан І. Бохенський, який не мав власності в повіті, та Колодзинський, маєток якого не мав спільних кордонів з Брацлавським староством), а коли це не вдалося, то відмовився підписувати рішення. Оскільки справа вирішувалася по указу та журналу, то й чиновника не чекали, а провели розмежування, за яким селяни отримали половину спірних земель. Справу було надіслано до губернської установи в грудні 1833 р. [7, арк. 12 зв., 13 зв.–14, 17 зв.]. У цьому ж році під час розмежування казенних селян с. Яструбинці з Брацлавським староством Левицький не прибув і нічого не повідомив [7, арк. 10 зв.–11 зв.].

З іншого боку, у 1833 р. відбулося унікальне явище – Брацлавський межовий апеляційний суд визнав вірним рішення судді першої інстанції

Шимона Веллмана про накладення штрафу в розмірі 100 кіп литовських грошей (1 500 злотих срібних або 225 руб. сріблом) згідно з «Положенням про розмежування...» 1810 р. (§ 30 відділення IV) на поміщика графа Б. Потоцького за нескладання у належний строк документів. Тому суд звертався до Брацлавського земського суду, щоб той стягнув у десятиденний термін гроші з Немирівського ключа та надіслав до суду, звідки вони мали бути передані казенним селянам Бугакова як компенсація за довгий термін розгляду та для сплати казни за негербовий папір і мито. Проте земський суд нічого не робив, і ще двічі межева установа зверталася до губернатора та губернського правління, щоб ті вплинули на суд [7, арк. 5, 10 зв., 14 зв.–15].

У 1835 р. Брацлавський межовий суд повідомляв, що не знає про стан розгляду справ виділовим судом, лише відомо, що через великий сніг було перенесено розгляд справи на 20 квітня (невідомого року. – авт.), у зв'язку з чим просили губернський межовий суд призначити інший склад [10, арк. 14 зв.]. У відповідь на указ Подільського губернського межового суду від 6 листопада 1835 р. про негайний розгляд справ, пов'язаних з казенним інтересом, межовий суд Брацлавського повіту відповів, що в минулому році у його провадженні було три справи, пов'язані з Брацлавським староством: дві – з приватними власниками (граф Б. Потоцький та власники с. Михайлівка) та одна з казенними селянами с. Яструбинці [10, арк. 14]. У 1835 р. Брацлавський межовий суд не займався розмежуванням Брацлавського староства. Ця справа розглядалася виділовим судом. Хоча було наказано суміжним власникам подати всі наявні документи, вони цього не зробили [9, арк. 14 зв.].

З 1811 р. тягнулася справа про розмежування Вінницького староства з приватним маєтком Я. Грохольського в с. Комарів (316 кріпаків) Брацлавського повіту. Справа була невирішена через неподання документів від староства [9, арк. 40 зв.–41]. Через неподання документів колишнім адміністратором Вінницького староства Держком суд першої інстанції не міг розпочати розгляд справи про розмежування з маєтком приватного власника в с. Лука (401 кріпак) [13, арк. 41 зв.–42]. З 1819 р. у Вінницькому повіті розмежовувався маєток у вже згаданому с. Лука поміщика К. Загорського від двох казенних сіл та одного придбаного в казни. Губернське правління наказало губернському чиновнику, депутату О. Ницевичу, знаходитися в повіті під час меж-

ових справ та після закінчення чергової справи повідомляти про свій приїзд, але ще нічого не було зроблено [13, арк. 40 зв.–41].

Особливістю межових справ було небажання окремих сторін процесу бути учасниками судового процесу. Причинами цього були відсутність письмових документів і користування спірними угіддями. Ситуація ускладнювалася, коли розмежовувалися казенні маєтки та/або пожалувані, які вимагали присутності чиновників. Взірцем такої справи стало трагікомічне розмежування маєтку чотирьох братів Кожухівських с. Кожухів Літинського повіту (володіння виводилося з привілею короля Сигизмунда 1527 р.), розпочате ще в 1818 р. 15 вересня (п'ятниця) 1833 р., згідно з розпорядженням Літинського межового апеляційного суду від 30 травня цього ж року до с. Кожухів прибув межовий суддя Й. Васютинський. Одночасно прибули чиновник казенної палати титулярний радник Мудрий та окружний лісничий титулярний радник Шендевант. Всі розмістилися в будинку межового судді Ф. Кожухівського, який не брав участі в процесі. Сторонами були вотчинник Новокостянтинівського маєтку Ярошинський, Хмільницького – граф О. Кушелєв-Безбородько та власники казенних маєтків Думенківського та Чудинівського староств. Хоча апеляційний суд повідомив усі сторони, проте крім позивачів, ніхто не прибув, тому засідання перенесли на наступний ранок. Суд регулярно переносив засідання на наступний день (17 вересня була неділя і суд не працював). Лише 19 вересня прибув повірений від хмільницького власника, 20 вересня ніхто не прибув, 21 вересня управитель Чудинівського староства Михайловський просив про відстрочку, але суд йому відмовив. 22 вересня теж ніхто не з'явився. Тому наступного дня брати Кожухівські, переконавшись, що нікого не буде, самостійно попросили перенести справу, щоб не утруднювати суд. Справу перенесли на 15 травня 1834 р., оскільки 2 жовтня чиновник Мудрий повинен був розмежовувати с. Сальницю [5, арк. 291–293].

Справа мала продовження і 15 травня 1834 р.: суд і представники від казни (в тому ж складі) прибули до с. Кожухів. 16 травня ніхто не з'явився. Наступного дня прибув повітовий стряпчий Нагорний для захисту казенних інтересів, але оскільки не було присутніх сторін справи, то він повернувся до роботи (22 км в один бік). Цього дня суд востаннє повідомив сторони про своє засідання, пригрозивши самостійно приступити до розгляду. Через день власник Думен-

ківського староства Балицький повідомив, що захворів і прислав старожилих селян для показу меж. Одночасно він зазначав, що при передачі йому староства від казни ніяких документів йому не було надано (курсив. – авт.). Сторони то не з'являлися: то повідомляли про свої хвороби, то повірені колезькі регістратори від Ярошинського – П. Пухальський та Хмільницького і Чудинівського староств І. Радзійовський – просили перенести справу на пізніший час. Проте суд першої інстанції та Кожухівські наполягали на розмежуванні. 25 травня сторонам було наказано представити арбітрів. Позивачі виставили арбітром колишнього підсудка та межового суддю Вінницького повіту Й. М[нерозбірливо, ймовірно Малуя. – авт.] і просили після складання присяги допустити його до участі в розгляді справи. Проте відповідачі не могли (очевидно, що й не хотіли. – авт.) знайти арбітра. Суд неодноразово переносив свої засідання, і 29 травня Ярошинський оголосив про відсутність арбітра та перенесення справи на 20 серпня. У цей же день про своє бажання бути учасником процесу оголосив повітовий землемір Францевич для захисту казенних інтересів. Розв'язка наступила 31 травня, коли через відсутність арбітра (крім Ярошевського інші взагалі не фігурували) суд першої інстанції прийняв рішення перенести справу на 20 серпня 1834 р., з чим змушені були погодитися Кожухівські. Проти відстрочки марно протестували чиновник казенної палати й окружний лісничий, посилаючись на чітке розпорядження губернського керівництва про завершення справи. 20 серпня 1834 р. суд з'їхався вчергове, але з'ясувати, чим закінчився розгляд справи не вдалося [5, арк. 293 зв.–302 зв.]. У 1839 р. від повітового стряпчого Трусевича надійшла повістка до Кожухівських, що їхній маєток повертається їм з казенного володіння⁵, й наказувалося не вчиняти ніяких дій [5, арк. 250]. Губернська влада намагалася не допустити втрат казенної власності. У 1829 р. було проведено розмежування Вінницького староства з володіннями суміжних приватних власників. Було насипано копці вінницьким межовим суддею Гутовським у присутності казенних чиновників – губернського лісничого Ржевуського та літинського повітового землеміра Сковерського. Проте під час ревізії казенні селяни оголосили, що вони втратили частину земель. Одразу ж Подільський

⁵ 14 квітня 1836 р. Міністерство фінансів повідомляло про конфіскацію маєтку (781 кріпак) Юзефа Кожухівського за участь у Листопадовому повстанні [2, с. 508–509]. Не вдалося з'ясувати обставин цієї справи.

губернський нормальний суд надіслав для перевірки меж свого суддю С. Чайковського⁶ разом з кам'янецьким повітовим землеміром Левицьким. Проте інформація не підтвердилася, і на доказ для затвердження було подано до губернського межового суду протокол спільних дій, журнал і два плани землеміра [4, арк. 1–3].

Окрім казенних маєтків, фундушів, староств та маєтків, придбаних від казни, влада захищала інтереси міщанства. У Вінницькому повіті на 1822 р. було дві справи по розмежуванню маєтку П'ятничани (384 кріпаки) поміщика М. Грохольського від хуторів вінницького міщанина Є. Кучеренка та спадкоємців І. Радкевича. Через непризначення суддів до суду першої інстанції справи не були розглянуті [13, арк. 39 зв.–40]. Суд першої інстанції разом з губернським чиновником зробили спробу 16 жовтня 1821 р. розмежувати повітове місто Ушицю з маєтками приватних власників. Через непредставлення міщанами документів термін засідання було перенесено на 1 травня 1822 р. (результат з'їзду невідомий. – авт.). У Могилівському, Гайсинському та Балтському повітах були відсутні справи такого виду [13, арк. 42 зв.–43]. У 1835 р. мали надати документи брацлавські міщани про розмежування з Брацлавським староством. Коли в липні вони нічого не подали, то суд звернувся до градської поліції, щоб та наполягла на виконанні припису, та призначив термін на серпень. Але поліція відповіла, що суд не мав права надавати такі запити. Самі ж міщани пояснили, що документи надіслані по цій же справі під час звернення до імператора у березні 1834 р. [10, арк. 4–4 зв.]

З восьми справ, які надійшли з повітових межових судів по апеляції до Подільського апеляційного нормального суду, у 1818 р. була вирішена повітовою судовою інстанцією одна, у 1819 р. – чотири, у 1820 – одна та в 1821 р. – дві. Губернським судом одна справа залишалася невирішеною через втрату документів, дві – через неявку губернських чиновників, п'ять надійшли з Подільської казенної палати 7 січня 1822 р., по них складався екстракт (більше семи місяців. – авт.) Лише в одному випадку від казенного села

⁶ Відставний капітан Семен Чайковський з власності мав у губернському місті кам'яний будинок. У 1805 р. закінчив Львівський університет та вступив на російську військову службу. У 1814 р. був звільнений через хворобу. З 1815 р. перебував на цивільній службі в штаті канцелярії подільського військового губернатора чиновником з особливих доручень. У 1826 р. після розформування штату військового губернатора обраний до складу суду [15, арк. 47 зв., 52, 126 зв.–127].

було відчужено 2 дес. 2 318 саж. орної землі та 7 дес. 1 652 саж. дрібних лісів [13, арк. 43 зв.–46].

У 1840 р. про розмежування казенних маєтків з приватновласницькими запитував у Брацлавському межовому апеляційному суді начальник Вінницького управління державного майна Баранов. Але остання справа у цьому суді була вирішена в 1835 р. та відправлена на ревізію до Подільського губернського межового суду [11, арк. 5].

Таким чином, верховна влада контролювала процес розмежування казенних, пожалуваних та духовних маєтків від власності дворян. Обов'язкова присутність казенних чиновників під час розгляду справ повинна була гарантувати збереження казенної власності. Проте досить часто місцеве дворянство робило спробу збільшити своє землеволодіння за рахунок казенної власності. Якщо ж це не вдавалося, а приватні власники вже користувалися спірними угіддями, то процес всіляко затягувався. Чиновники були перевантажені роботою, в умовах затягування процесів ефективність їх роботи по розмежуванню була вкрай низькою. Очевидно, що траплялися підстави підозрювати чиновників у корупції через відстоювання інтересів приватних власників, як у випадку з графом Б. Потоцьким. Інколи суд ставав на бік селян, захищаючи їхні інтереси. Також казенні чиновники відстоювали інтереси міщанства під час їх розмежування з поміщиками.

Взаємовідносини з владою. Від успішності взаємодії межових судів з місцевою владою залежала ефективність процесу розмежування в губернії. Постійною проблемою для місцевої влади стала низька виконавська дисципліна. У 1815 р. Сенат дещо зменшив автономність межових судів, зобов'язавши їх звітуватися про вирішені та невіршені справи повітовому стряпчому. Відомості про казенні справи подавалися губернському прокурору (28 листопада 1824 р. до Подільського губернського нормального суду надійшло розпорядження про збільшення терміну переглядів журналів та протоколів засідань з одного до трьох днів [14, арк. 29]). У лютому 1825 р. стурбований невиконаннями доручень подільський цивільний губернатор М. Грохольський надіслав пропозицію (фактично указ. – авт.) по всіх повітових установах губернії (у тому числі до Вінницького межового апеляційного суду) про встановлення термінів надання відповідей: два тижні – Балтський, Ольгопільський і Гайсинський повіти, 9–10 днів – решта повітів. Покаранням мало стати надсилання чиновників по естафеті за рахунок винуватців [3, арк. 73].

Для наведення порядку губернські межові суди отримали право накладати на повітові межові суди штрафи за невиконання указів і повільність та віддавати суддів й інших чиновників під суд. Цікаво, що за конституцією 1776 р. передбачалося покарання у трьох випадках: ухилення від з'їзду на місце без законних причин, пропущення визначених для судів порядку реєстрів і невиконання рішень, інші погіршності. Тому було наказано виконувати всі розпорядження губернської установи [27, с. 56–57].

Аналіз рішень [хоча це скоріше листування – авт.] Проскурівського межового апеляційного суду за 1837 р. свідчить, що з 16 вихідних документів три були відомостями до губернського межового суду та губернатора про кількість справ; два – відповідями на вимогу надати відомості про наявність межових справ з казенними маєтками; чотири – вимагали надати інформацію про джерела фінансування установи; по одному – про відсутність отриманих казенних мит за попередній рік; формулярні списки; для затвердження до губернського правління книга для запису звернень тих, хто бажав розмежуватися; перероблялася книга руху коштів. Безпосередньо до роботи межового суду можна віднести наступні документи: повідомлення про перенесення терміну з'їзду суду першої інстанції у зв'язку з перепризначенням судді; стягнення з позивача – поміщика, який бажав поновити свої межі, 5 руб. асигнаціями та 1 руб. міддю (кошти надсилалися до повітового казначейства). Цікавою видається інформація до повітового стряпчого, що в 1836 р. жодних справ не надходило, єдина – між приватними власниками тривала ще з 1834 р., у 1837 р. була вже згадана справа про поновлення меж [16, арк. 1–5].

У складних випадках повітові межові апеляційні суди зверталися до казенної палати за роз'ясненнями, а вже та давала відповідь губернському межовому нормальному суду. У 1830 р. з губернського до повітового межового суду надійшла відповідь про розгляд справи Літинського староства, яке було пожалуване у вічне володіння полковнику Альтіну та продане колезькому асесору Жавроцькому. Ще в 1826 р. Жавроцький звернувся до Літинського нижнього суду, щоб розмежування проводилося особливою комісією (тобто з залученням представників від казни). Губернський суд запитував, чи є ще такі справи та чи отримували в 1829 р. повідомлення з губернського правління про розмежування особливою комісією [5, арк. 31–32].

Верховна влада обмежувала юрисдикцію межових судів безпосередньо колом їх завдань. У 1832 р. до Подільського губернського межового суду було надіслано указ, що справи щодо підтоплення млинів не підпадають під компетенцію межових судів. Тому в 1833 р. Брацлавському повітовому апеляційному суду було наказано, щоб суд першої інстанції призупинив розгляд справи між надвірною радницею М. Чертмановою з власником Брацлавського староства М. Козловським та повернув сторонам документи під розписку [9, арк. 2–2 зв.].

Очевидно, що влада готувалася до нових сценаріїв з межовими судами регіону. У січні 1838 р. з Подільського губернського межового суду надійшов указ до повітових межових установ з вимогою зібрати дані про всі поміщицькі мастки губернії з поділом на дві категорії: повністю обмежані та частково необмежані. Одночасно було призначено на 27 червня 1838 р. загальний з'їзд суддів [детальну інформацію не вдалося відшукати. – авт]. З іншого боку, на виконання указу про перейменування на російський лад усіх назв лише в 1838 р. видано розпорядження змінити печатку (напис польською мовою змінювався російським) [16, арк. 7 зв.–8].

Одним із засобів впливу на роботу судів могло б стати державне фінансування повітових межових установ. Проте, згідно з «Положенням про розмежування...» 1810 р., вони не фінансувалися. Протягом 1837 р. від Проскурівського межового апеляційного суду чотири рази вимагалось пояснення про фінансування установи. У відповідях зазначалося, що секретар отримує жалування від голови та членів суду, за приміщення сплачував голова [16, арк. 4–4 зв.]. У 1838 р. суд повідомляв Подільському губернському правлінню, що голова Маковський не отримував і не отримує ніякого жалування, а має маєток Олешківці цього ж повіту. Через відсутність коштів суд відмовився від підписки газети «Русский инвалид» [16, арк. 6 зв.–7]. У 1840 р. на запит в. о. повітового стряпчого Брацлавський повітовий межовий суд повідомляв, що не отримує жодних коштів на жалування, канцелярію, утримання приміщення й архів [11, арк. 5].

Система межового судочинства в Західних губерніях була скасована 24 червня 1840 р. [30, с. 443–445]. 7 вересня 1840 р. Брацлавський повітовий межовий суд отримав відношення Подільського губернського правління від 4 вересня про скасування межових судів. На запитання суду, чи продовжувати розгляд справи,

розпочатої у травні, було отримано відповідь про припинення всіх справ з 9 вересня. Справи й документи повітових установ передавалися до повітових судів, губернського межового суду – до цивільної палати. Книги законів, печаті та формулярні списки надсилалися до губернського правління. Безпосередньо все передавав секретар [11, арк. 8 зв. 9 зв., 11–11 зв.].

Стосунки межових судів з верховною та місцевою владою були непростими. Спроби за допомогою регулярного звітування та листування з підпорядкуванням губернському межовому суду поставити під певний контроль межову систему наштовхувалися на опір з боку суддів. Основна причина полягала не лише в розумінні місцевою елітою необхідності незалежності судів, але й у відсутності фінансування, що викликало додаткові витрати для голови та членів на канцелярію, оплату роботи канцеляристів, упорядкування архіву та винаймання приміщення.

Висновки. Таким чином, верховна влада запровадила в частині Західних губерній Російської імперії межову систему, юрисдикція якої розповсюджувалася на розмежування масток приватних власників та казенних володінь від приватновласницьких. У частині встановлення меж приватних володінь держава проводила чітку політику невтручання в партикулярні справи. Запропонувавши чітку форму судового процесу з системою покарань, вона сподівалася на швидке проведення розмежування. Проте насправді лише у разі згоди всіх сторін цей процес був нетривалим. Якщо ж якась зі сторін через користування спірними угіддями або проблемами з документами не бажала розмежування, то процес затягувався на роки й десятиріччя. Очевидно, що межові судді допускали зловживання, але звернення поміщиків про нагляд стряпчими за суддями та розмежуванням було відкинуто. З іншого боку, така політика верховної влади переконувала місцеве дворянство у домінуванні в судовій сфері та примиряла з російською присутністю.

Проте невтручання в партикулярні справи не означало повторення такої ж ситуації з казенною власністю. Верховна влада зробила обов'язковою присутність чиновників не лише тоді, коли справа стосувалася безпосередньо казенної власності, але і староств, фундушів, придбаних від казни масток і землеволодінь міщанства. Прогнозовано, що дворянство намагалось збільшити своє землеволодіння за рахунок казенної власності. Якщо ж це не вдавалося, то справа затягувалася на тривалий строк, причому до порушників не

застосовувалися каральні санкції. Пояснення полягає в небажанні влади йти на конфлікт з місцевою елітою заради збереження лояльності.

Російська влада намагалася впорядкувати систему документообігу та посилити виконавчу дисципліну межових судів. Не виділяючи коштів повітовим межовим судам на утримання суддів, канцеляристів, винайм приміщення та діловодство, від

голови суду постійно вимагали звітів, формулярних списків і відповідей по казенним справам. Це призводило до небажання частини посадовців добросовісно виконувати свої службові обов'язки. Загалом же межова система, яка була своєрідно модернізованою попередньою підкоморською, не вписувалася в концепцію Миколи I щодо скасування регіональних відмінностей, тому в 1840 р. була ліквідована.

Список літератури:

1. Акманов А.И. Межевые работы на башкирских землях в конце XVIII–XIX вв. *Вестник Башкирского университета*. 2012. Т. 17. № 1(1). С. 731–733. URL: <https://cyberleninka.ru/article/v/mezhevye-raboty-na-bashkirskih-zemlyah-v-kontse-xviii-xix-vv>.
2. Бовуа Д. Гордиев узел Российской империи: Власть, шляхта и народ на Правобережной Украине (1793–1914) / Пер. с фр. М. Крисань. Москва : Новое литературное обозрение, 2011. 1008 с.
3. Держархів Вінницької обл. (Державний архів Вінницької області). Ф. 484. Оп. 1. Спр. 14. 77 арк.
4. Держархів Вінницької обл. Ф. 484. Оп. 1. Спр. 25. 48 арк.
5. Держархів Вінницької обл. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 1. 499 арк.
6. Держархів Вінницької обл. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 2. 527 арк.
7. Держархів Вінницької обл. Ф. 489. Оп. 1. Спр. 3. 18 арк.
8. Держархів Вінницької обл. Ф. 515. Оп. 1. Спр. 3. 18 арк.
9. Держархів Вінницької обл. Ф. 515. Оп. 1. Спр. 4. 25 арк.
10. Держархів Вінницької обл. Ф. 515. Оп. 1. Спр. 5. 15 арк.
11. Держархів Вінницької обл. Ф. 515. Оп. 1. Спр. 6. 12 арк.
12. Держархів Хмельницької обл. (Державний архів Хмельницької області). Ф. 120. Оп. 1. Спр. 3043. 1745 арк.
13. Держархів Хмельницької обл. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 35. 288 арк.
14. Держархів Хмельницької обл. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 77. 241 арк.
15. Держархів Хмельницької обл. Ф. 134. Оп. 1. Спр. 112. 153 арк.
16. Держархів Хмельницької обл. Ф. 594. Оп. 1. Спр. 3. 20 арк.
17. Кавелин С.П. Межевание и землеустройство. Теоретическое и практическое руководство. Москва : Издание магазина «Правоведение» И.К. Голубева, 1914. 339 с.
18. Майборода Р.В. Староство. URL: <http://www.history.org.ua/?termin=Starostvo>.
19. Малиновский Ф.Л. Исторический взгляд на межевание в России до 1765 г. Санкт-Петербург : Типография А. Сычева, 1844. 168 с.
20. Некрасов Ф.Г. Межевание земель в России: (Межевые законы): Конспект. излож., приспособл. для первоначального общего ознакомления с рус. межеванием. Москва : скл. у авт., 1915. 141 с.
21. Полное собрание законов Российской империи (далее – ПСЗ). 1-е собр. СПб., 1830. Т. 30 (1808–1809). 1402 с.
22. ПСЗ. 1-е собр. СПб., 1830. Т. 31 (1810–1811). 942 с.
23. ПСЗ. 1-е собр. СПб., 1830. Т. 32 (1812–1814). 1105 с.
24. ПСЗ. 1-е собр. СПб., 1830. Т. 33 (1815–1816). 1171 с.
25. ПСЗ. 1-е собр. СПб., 1830. Т. 34 (1817). 956 с.
26. ПСЗ. 1-е собр. СПб., 1830. Т. 35 (1818). 672 с.
27. ПСЗ. 1-е собр. СПб., 1830. Т. 38 (1822–1823). 1352 с.
28. ПСЗ. 1-е собр. СПб., 1830. Т. 39 (1824). 688 с.
29. ПСЗ. 1-е собр. СПб., 1830. Т. 40 (1825). 629 с.
30. ПСЗ. 2-е собр. СПб., 1841. Т. 15 (1840). 855 с.
31. Смирнов Г.С., Смирнов С.С. Организация генерального межевания в России. *Социум и власть*. 2009. № 1 (21). С. 104–110. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-generalnogo-mezhevaniya-v-rossii>.
32. Смирнов Г.С., Смирнов С.С. Организация специального межевания в России. *Социум и власть*. 2010. № 1 (25). С. 106–111. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/organizatsiya-spetsialnogo-mezhevaniya-v-rossii>.

Shevchuk A.V. JURISDICTION AND SOCIAL VALUE OF THE BORDER COURTS OF THE PODOLIA GOVERNORATE (1814–1840)

The establishment of the boundary system in the Western provinces of the Russian Empire began at the request of the local nobility by the approval of “Regulations for the delimitation of the Lithuania-Vilna Governorate” in 1810. In 1814 this system was extended to the Podolia Governorate. In each district the Border court was set up. In 1818 the Podolia provincial appellate court was created, whose decision was final.

The jurisdiction of the Border courts was, first of all, in the delimitation of private estates. A clear process diagram was proposed that was successful if both parties were interested in a quick resolution of the case. In fact, the supreme power did not interfere with the private delineation, which was due to delaying the processes.

The state allowed landowners to independently resolve their land disputes, but all that involved state property, needed close attention because of the desire of local landowners to increase their land. Given that the composition of the border court was formed from the local nobility, a separate procedure was introduced to distinguish between noble and state estates (village headman's, framework, spiritual, etc.). An obligatory element was the supervision of a member of the provincial government, the state chamber and the state solicitor.

Relations between the border courts and the supreme and local authorities were complicated. Attempts, with the help of regular reporting and correspondence with the subordination of the provincial border court to control the border system, faced resistance from the judges. This led to the reluctance of some officials to perform their duties in good faith.

In general, the boundary system, which was originally modernized by the previous pidcomorious, did not fit into the concept of Nicholas I regarding the abolition of regional differences, therefore, in 1840, was abolished.

Key words: *Podolia Governorate, Russian Empire, system of Border courts, delineation of state and private estates, loyalty of the local elite.*

УДК 274(477.83/.86) «1919/1939»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.15>

Шевчук В.А.

Львівський національний університет імені Івана Франка

УКРАЇНІСТИЧНИЙ ЕЛЕМЕНТ В АДВЕНТИСТСЬКІЙ ЦЕРКВІ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ НА ЗАХІДНІЙ УКРАЇНІ

У статті розглянуто україністичний аспект, його вияв і розвиток у конфесійному середовищі церкви Адвентистів сьомого дня в міжвоєнний період. Доведено, що ідеї адвентистського віровчення потрапляли в Західну Україну через репатріантів, які поверталися із Сполучених Штатів Америки та Канади у свій край і ставали місіонерами для своїх близьких та друзів. Виявлено, що значна роль у поширенні адвентизму серед колоністів належить книгоношам, які розповсюджували книги, брошури, газети тощо. Висвітлено ситуацію національної приналежності керівного та пасторського складу, основними із яких були особи німецької та польської національності. З'ясовано, що на кінець Першої світової війни в Західній Україні громади церкви Адвентистів сьомого дня в основному склалися із прихожан німецької національності і локалізувалися в місцях проживання німців. Охарактеризовано тенденції національного складу адвентистських громад по регіонах згідно адміністративно-територіального поділу II Речі Посполитої. Встановлено, що характерною особливістю Східної конференції було те, що завжди у її складі були члени церкви, які представлені п'ятьма національними групами, а саме: українцями, поляками, німцями, чехами, росіянами. Представлено тип взаємовідносин релігійно-національних меншин в конфесійному середовищі, який охарактеризовано як мирне побутування на основі спільної релігійної діяльності. Доведено, що українська мова та її розвиток займали чільне місце в богослужбній практиці у вияві публічного виступу та конфесійної літературної періодики. Актуалізовано увагу на зародження церкви Адвентистів сьомого дня в ретроспективі національного контексту з подальшим розвитком тенденцій у великих містах Західної України, національному складі та районних локаційних громадах. Встановлено місце адвентистської конфесії та її роль у відродженні національно-культурних ідей міжвоєнного населення Західної України.

Ключові слова: україністичний елемент, адвентизм, міжвоєнний період, Західна Україна.

Постановка проблеми. Питання української мови і відродження національної культури сьогодні є актуальним для нашого народу з огляду на процеси і проблеми, що проходять у суспільстві щодо важливості національних цінностей та значення мови. Окрім того, в деяких регіонах України спостерігається несприйняття державної політики щодо мови та нехтування своїм національним історичним минулим. Тому сьогодні в українському суспільстві є актуальним питання пошуку шляхів мирного і толерантного ставлення між громадянами, які є носіями інших мов, відмінних від державної.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Тематику етнічного, культурного та релігійного аспектів українського західного дослідження в добу II Речі Посполитої досліджувало багато вчених, зокрема: О. Тарапон [1, с. 126–137], яка акцентувала увагу на демографічну, національну та соціальну складі населення в 1920–1939 рр. В її дослідженні представлено контекст та побут повсякденного життя українця та етнічного представника. Дослідник В. Виздрик висвітлив осно-

вні аспекти з історії українського шкільництва Галичини в міжвоєнний період [2, с. 176–181], тоді як Ю. Крамар представив науковій аудиторії національно-культурну та релігійну політику урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.) [3, с. 536]. Аналізуючи детально взаємовплив українсько-польських взаємовідносин у міжвоєнний період з урахуванням етнічної компоненти [4, с. 115]. Однією із основних та опорних досліджень є праця Л. Тиміш, оглянула місію християнства та української церкви у міжвоєнному Львові [5, с. 69–80]. Однак у представлених та інших дослідженнях не виявлено аналізу щодо внеску церкви Адвентистів сьомого дня в контексті україністичного елемента міжвоєнної Західної України.

Постановка завдання. Мета статті – представити особливості впровадження та розвитку елемента україністики церквою Адвентистів сьомого дня для мешканців міжвоєнного періоду території Галичини та Волині.

Для досягнення зазначеної мети були поставлені наступні задачі:

1. проаналізувати національно-етнічний склад галицько-волинських територій в добу II Речі Посполитої;

2. виявити національно-етнічну приналежність прихожан адвентистських локацій на Галичині та Волині;

3. оглянути мовно-лінгвістичний аспект адвентистської періодики міжвоєнної Західної України.

Виклад основного матеріалу дослідження.

Із самого початку необхідно звернути увагу на зародження АСД в національному контексті, щоб зрозуміти усі тенденції розвитку на містах, національний склад і райони локалізації адвентистських громад в Західній Україні. Перші громади адвентистів були організовані вкінці XIX – XX ст. внаслідок місіонерської діяльності серед німецьких колоністів, які масово проживали на Волині.

Дослідник історії німецьких колоністів М. Костюк стверджує, що на поч. XX ст. на Волині знаходилося 950 колоній, в яких в загальному проживало 210 тис. населення [6, с. 36]. Така кількість поселень і населення справляла відчутний соціальний вплив на суспільні і релігійні процеси в державі. В основному німецькі колоністи по своїм релігійним переконанням належали до протестантських напрямків, що в якійсь мірі спрощувало їх перехід в іншу релігійну конфесію, зокрема в той же самий протестантизм. До подібних явищ державні органи влади ставилися лояльно, чого не було з перебіжчиками з православної чи католицької церкви [7, с. 9]. З цієї причини першими адвентистами в Західній Україні були іноземці, вихідці із європейських країн: чехи, німці, бельгійці та інші.

Насамперед, адвентистські ідеї до німецьких сімей доносилися репатріантами, які поверталися із США, Канади назад у свій край. Приймавши там в Америці адвентистські ідеї, вони ставали місіонерами серед своїх рідних та друзів в Україні. Інший шлях ширення адвентизму відбувався через листування з родичами і друзями, які емігрували в США і там перейняли адвентистське вчення. Значну роль у поширенні адвентизму відіграла також і діяльність книгонош, брошури і література яких користувалася попитом серед колоністів.

Першою відомою такою колонією стала Жорнівка (Волинське воєводство, Межирічанський повіт) куди в 1888 р., прибув із Криму місіонер Шкубовець і там серед своїх родичів заснував громаду. Наступна відома громада серед німецьких колоністів стала колонія Силоновеце (неподалік смт Демидівка, тепер Рівненська обл.),

заснована в 1895 р. На тій самій території в 1903 р. з'являються ще дві колонії в Рідкодубах і Підвисоке. В 1910 р. мешканці декількох колоній в Луцькому повіті приймають адвентизм, а в Галичині одна із перших громад, членами якої були особи німецької національності з'являється у Львові [8].

Отже, наприкінці Першої світової війни в Західній Україні в основному діяли адвентистські громади, члени церкви яких за незначним винятком належали до німецької національності і локалізувалися в компактних місцях проживання німців.

Ситуація щодо національного складу адвентистських громад докорінно змінилася після Першої світової війни. Велика кількість німецьких сімей під час війни залишили Західну Україну і емігрували з огляду на небезпеку, інші царською владою були відправлені у глибинку Росії, як небезпечний політичний елемент. На початку XX ст. в Західній Україні починає формуватися нова за національною ознакою адвентистська церква. В результаті зазначених причин в адвентизмі зникає фактор «однаціональності» і вона позбувається кліше «німецької секти» [9, с. 28]. Яким чином це відбувається і де з'являється новий національний елемент? В певній мірі обставини ходу військових дій і часта зміна лінії фронту під час Першої світової війни сприяли налагодженню релігійного контакту між військовими різних фронтів, як полонених так і переможців, серед яких було чимало протестантів.

Наприклад, першу адвентистську громаду на Тернопільщині в с. Богданівка Скалатського повіту в 1917 р. заснував Шмігель Петро, колишній прихожанин православної церкви. За досить короткий час йому вдалося привернути увагу до нової віри своїх односельчан і родичів. В результаті його діяльності на поч. 20-х років XX ст. в селі нараховувалося більше 20 осіб, які перейшли в адвентизм і по національній приналежності були українцями [10, арк. 2–3]. Повітовий староста у своїй доповіді тернопільському воєводі про стан розвитку сект в Скалатському повіті уточнює те, що Шмігель П. почав свою місіонерську діяльність у селі «по поверненні із російської неволі» [11, арк. 51]. Нові релігійні переконання він здобув саме там.

Для Волинського воєводства характерною особливістю було те, що третина усіх громад була зосереджена в німецьких колоніях, а найбільше їх число було в Луцькому і Дубенському повітах. Щодо українських громад, то їх найбільша

кількість знаходилася в Луцькому і Горохівському повітах і вони охоплювали до 40 населених пунктів. Адвентизм на Волині – це численні сільські громади, серед яких громади с. Свинюхи Горохівського повіту та с. Пожарки стали лідерами по кількості членів церкви української національності та центрами духовного впливу на місцеве населення.

Проведемо аналіз національного складу адвентистських громад, що були утворені після Першої світової війни на території Західної України. Насамперед, необхідно сказати про адвентистські громади в німецьких колоніях. Ті, які збереглися і залишилися після Першої світової війни у своєму національному складі в більшості склалися із німців, хоча тепер в 1920-ті роки до них почало долучатися місцеве українське населення.

Охарактеризуємо тенденції національного складу адвентистських громад по регіонах згідно адміністративно-територіального поділу II Речі Посполитої, а не сучасного поділу і лише тих громад, які тепер знаходяться на території Західної України. У колишньому Львівському воєводстві, яке територіально не відповідає сучасному адміністративному поділу знаходилося три громади і загальна кількість членів на 3-й квартал 1932 р. становила – 52 особи [12, с. 9; арк. 55; арк. 79–80]. Із них 43 особи були членами Львівської громади і про це слід сказати, щоб зрозуміти чому національний склад по воєводстві виглядав наступним чином: німці-3 особи, українці – 19, поляки – 30. Зрозуміло, що в міжвоєнний період переважаюча кількість міського населення у Львові складала поляки, тому і в громаді Львова їх було найбільше, у двох інших громадах були лише українці.

Тернопільське воєводство нараховувало в 1932 р. 11 громад і 147 членів церкви [13, с. 9]. Національний склад виглядав так: німці – 3, поляки – 6, українці – 138 [14, арк. 55; арк. 79-80; арк. 1]. Таке національне співвідношення було продиктовано тим, що переважаюча більшість членів адвентистських громад проживали у сільській місцевості, де переважало українське населення.

У Станіславському воєводстві громади адвентистів знаходилися в шести населених пунктах і загальна їх кількість станом на 3-й кв. 1932 р. становила 105 членів церкви. Національний склад розподілявся наступним чином: німців не було, поляків – 6, українців – 99 [15, арк. 79–80; 25, с. 9]. Причина такого співвідношення така ж сама, що і в Тернопільському воєводстві.

Волинське воєводство охоплювало територію двох сучасних областей: Волинську і Рівненську.

Заради практичності інформації і значимості для сьогодення подамо дані про кількість громад і національний склад окремо по сучасних областях, а сумарні дані двох областей дадуть статистику Волинського воєводства.

На Рівненщині станом на 1-й кв. 1931 р. кількість громад становить – 13, а членів церкви – 272. По національному складу ситуація виглядає так: поляки – 2, білоруси – 43, німці – 123, українці – 104 [16, арк. 75–76]. Велика кількість осіб німецької національності пояснюється тим, що із 13 населених пунктів де знаходяться громади АСД, п'ять із них це німецькі колонії. Значна кількість і білорусів – адвентистів у Рівненській обл., що пояснюється сусідством території Білорусії.

На теренах сучасної Волинської області найбільша по присутності адвентистів в Західній Україні, як по кількості громад так і членів церкви: громад – 48, членів церкви станом на 1-й кв. 1931 р. – 864 осіб. По національному складу ситуація виглядає наступним чином: поляки – 27, білоруси – 62, чехи – 12, росіяни – 8, німці – 131, українці – 636 [16 арк. 75–76]. Особливості національного складу в Волинській обл. такі як в Рівненській обл. Варто також сказати про те, що адвентистів – осіб польського походження на цій території небагато.

Аналізуючи історію виникнення адвентистських громад на Волині і в Галичині у міжвоєнний період можна з впевненістю сказати, що 90% із них були засновані у 20-ті рр. і стільки ж відсотків членами ново утворених громад були українці. Інші національності були представлені німцями, поляками, чехами, росіянами, білорусами. Такі результати були наслідком міграцій і місіонерських контактів викликаних Першою світовою війною, а також досить лояльним ставленням влади II Речі Посполитої до розвитку релігійних меншин та ведення ними місіонерської діяльності. Отже, на початку 20-х років XX ст. в Західній Україні адвентистська церква набуває лице багатонаціональної церкви і по кількості прихожан українське національне представництво набуває переважаючої більшості.

Розглянемо ситуацію національної приналежності серед керівного та пасторського складу. За національною приналежністю кадровий склад церкви адвентистів був різноманітним, як і саме населення II Речі Посполитої і змінювався в залежності від тенденцій подальшого розвитку церковної організації. Із самого початку керівниками церкви в Польщі були пастори німецької національності бо саме вони прийшли із Заходу і стали

першими піонерами і місіонерами адвентизму на цій території. Серед них Фраучігер, Куніц, Прілвіц, Вілл, Ензелейт, Муц та інші [17, с. 103–104].

Варто зазначити, що серед перших керівників церкви в Польщі були громадяни Америки (Матхе, Освальд, Ісаак, Руди, Лей, Лендін). Церква переживала своє становлення і потребувала порад і підтримки, тому закономірним явищем була їхня присутність, особливо враховуючи те, що адвентизм в Польщі не був самостійною національною церквою, а входив у склад Генеральної Конференції, Штаб-квартира якої знаходилася у Вашингтоні.

Багато національність церкви породила і різноманітний національно-пасторський склад. Так наприклад, керівниками Польського Уніону за період з 1921 по 1939 рр. були наступні особи: Л. Матхе, Дж. Ісаак, Л. Ф. Освальд, Теофіл Бабієнко, Вільям Чембор. Перші чотири особи були громадянами США в тому числі і Т. Бабієнко, по національності – українець. В. Чембор був уродженцем і громадянином Польщі, по національності – німець. Між іншим, він став одним із перших, хто почав обіймати посаду керівника Польського уніону із числа місцевих польських служителів. До нього керівниками Польського Уніону були громадяни США.

По національній приналежності керівники Східної конференції з 1927 по 1939 рр. А. Лідтке, К. Бартель були німці, а І. Куляк, Й. Зелінський – поляки. Керівники Південної конференції, які здійснювали служіння на території Східної Галичини в цей період: А. Лідтке, К. Енглерт, А. Шафер, П. Енглерт, К. Шафер були за національністю німцями [17, с. 103–104].

Отже можна зробити висновок про те, що пасторами адвентистських громад Волині і Галичини у міжвоєнний період в основному були особи німецької та польської національності по причині того, що українські і білоруські служителі на той час проходили стажування і були молодими починаючими служителями. Ними були: Микола Вовк, Андрій Мащак, Кирило Мокієвець, Василь Макачук, Степан Смик та інші.

Варто зазначити, що у стосунках між членами церкви і самим керівництвом не було протистояння, не дивлячись на національну приналежність і тим більше зі сторони керівництва, яке в більшості були не українцями не зафіксовано фактів тиску чи узурпації влади в одних руках, а навпаки випадки верховенства церковного закону, толерантності і поваги один до одного.

Цьому порядку сприяла сама організаційна структура церкви АСД, яка характеризувалася

представницьким, демократичним та багаторівневим врядуванням [18 с. 36], оскільки давала можливість кожному рядовому члену церкви мало відомої громади через свого представника-делегата висловити свою думку на рівні всесвітньої організації, в управлінні якої діяли принципи демократичного волевиявлення.

Кожного року на території Західній Україні проходили звітно-виборні з'їзди у створених Східній і Південній конференції, на яких вибиралося керівництво церкви, формувався пасторський склад, здійснювався аналіз діяльності за минулий рік, а також визначалися стратегічні кроки розвитку. З'їзди одночасно мали духовно мотиваційний характер, адже це було свято для багатьох членів церкви, які збиралися з усіх громад конференції і були або просто гостями або делегатами з'їзду.

Характерною особливістю Східної конференції було те, що завжди у його складі члени церкви були представлені 5 національними групами (українцями, поляками, німцями, чехами, росіянами) [19, с. 4]. Так наприклад, на з'їзді Східної конференції, що відбувся на Волині у селі Пожарки в 1928 р., зібралася до 300 людей, серед яких були німці, українці, поляки, росіяни, чехи. Проводилися спільні богослужіння, причому кожен представник від нації співав релігійні пісні на своїй рідній мові. Проповідників перекладали на польську чи німецьку мови [9, с. 28].

Отже, приналежність до єдиної організації та сповідування спільних ідейних цінностей стало об'єднуючим фактором для різних за національністю осіб, тому що їх діяльність була спрямована на внутрішню стабілізацію і на виконання спільної місії, яка полягала у розвитку місіонерської складової, як однієї із стратегій розвитку організації.

Розглянемо тепер присутність української духовної літератури на мовному ринку адвентистів серед їх багаточисленної і різномовної періодичної та іншої літератури. Варто зазначити, що адвентисти для досягнення своїх духовних потреб на теренах Польщі мали у своєму користуванні видавництво «Поліглот», в задачі якого входили підготовка, редагування, друк і розповсюдження літератури.

Для проведення порівняльної оцінки літератури по мовним ознакам скористаємося преїскурантом на літературу, яка пропонувалася для придбання з 1 жовтня 1933 р. Преїскурант був надрукований у церковному часописі «*Śluga Zbogu*» [20, с. 19–20].

Література у преїскуранті поділялася на чотири мовні групи: польська, українська, російська

і німецька. У ціннику вказувалася назва книги чи брошури, її вартість і кількість сторінок, матеріал обкладинки. Пропозиції по преїскуранту виглядали наступним чином: польських назв літератури – 49 (із них 12 різновидів Біблії), українських – 22 (із них 4 різновидів Біблії), російських – 48 (із них 5 різновидів Біблії) і німецьких – 136 (із них 11 різновидів Біблії). Для української літератури результат можна вважати позитивним, якщо брати до уваги, те що польська влада не була зацікавленою розвитком української культури, то така кількість українських книг по преїскуранту була позитивним результатом.

Отже, аналізуючи цю нерівномірну градацію одиниць літератури по мовним групам, можна пояснити двома причинами: по-перше, відсутністю авторських книг чи перекладу на українську мову, по-друге, невеликим попитом населення на літературу і обмеженими можливості її реалізації. З цієї причини видавництво польською мовою надрукувало книг менше, ніж російською, найімовірніше, через те, що адвентистська література у католицькому середовищі не була популярною. Велику кількість російської літератури пропонуваної у ціннику можна пояснити тим, що населення Волинського воєводства, яке тривалий час знаходилися під російською владою, більше читали російською. Українська мова була актуальною в основному в Галичині. Найбільша кількість німецьких надрукованих книг пояснюється великою кількістю німецького населення і широким попитом на протестантську літературу.

У цей період українською друкували журнали «Ознаки часу», книги «Дорога до Христа», «Прислуга ангелів», «Велика боротьба», «Свідectва для церкви», «Досвіди і видіння», «Біблійні лекції» в п'яти томах, «Заступницька жертва Христа і Його посередництво», «Наш час і призначення цього світу», «Славний прихід Христа», «У вирішальну хвилину», «Надія народів», «Пісні Сіона», «Широко поширені хвороби», «Біблійні трактати», а також 8 брошур: «Любов, заручини, шлюб», «В очікуванні великих подій», «Оповідання для дітей», «Терпіння Христа», «Матір – це твоя дитина», «Книгоноша як єванге-

ліст», «Вірні Божі служителі» та «Служителі скінії» [20, с. 19–20].

Творцем української поезії і прози у міжвоєнний період серед багатьох відомих служителів церкви Адвентистів сьомого дня на територіях Східної Галичини та Волині став пастор-поет Андрій Мащак (1901–1984 рр.). Серед відомої літератури на українській мові, виданої у Тернополі за власною ініціативою, є збірки віршів Андрія Мащака «Надійшов час» [21, с. 1–64] та «Учитель правди» [22, с. 1–38], які надруковані в 1934 р. Тематика його віршів пронизана любов'ю до людей, а також соціальними закликами до братерської любові. Йому також належить книга «Ми і як це скінчиться» [23, с. 1–64]. Особливим внеском А. Мащака у розвиток української богослужбової практики адвентистів став виданий ним перший збірник із сотнею загальних пісень українською мовою, які використовувались на богослужіннях АСД в польський період і аж до 1967 р. [24, с. 107].

Отже, у переліку церковної літератури, що розповсюджувалася і використовувалася у богослужбовій практиці ми знаходимо велику кількість книг українською мовою. Особливе значення мали книги і вірші А. Мащака, твори якого мали особливий попит. Мовна спільність у релігійному обряді консолідувала українських адвентистів у духовну національну спільноту, що виокремлювало їх у польській культурі.

Висновки. Виконане дослідження адвентизму в міжвоєнний період в Західній Україні підтверджує, що під час формування та становлення української адвентистської церкви вона вміщала різно-етнічний членський склад. Тодішній адвентизм об'єднав на території Польщі (1919–1939 рр.) у своїх рядах людей різних національностей і довів, що співіснування людей з різними традиціями і політичними поглядами є реальною можливістю, яка здатна принести організації розквіт. Ба більше, незначна адвентистська локація займала провідну роль у розповсюдженні україністики за допомогою публічних церковних виступів, адвентистської періоди та повсякденного спілкування в часи, коли її намагалися замінити.

Список літератури:

1. Тарапон О.А. Демографічний, національний та соціальний склад населення УСРР–УРСР 1920–1930-х рр. у розрізі повсякденного життя. *Наукові записки з української історії*. 2012. № 32. С. 126–137.
2. Виздрік В.С. З історії українського шкільництва Галичини в міжвоєнний період. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. 2011. № 693. С. 176–181.
3. Крамар Ю.В. Національно-культурна та релігійна політика урядів Польщі на Волині (1921–1939 рр.) : дис. ... док. істор. наук : 07.00.02. Львів, 2015. 536 с.

4. Крамар Ю.В. Українсько-польські взаємовідносини на Волині у міжвоєнний період (за документами Державного архіву Волинської області). *Архіви України*. 2013. № 3. С. 115–126.
5. Тиміш Л.І. Дослідження місії християнства та української церкви у міжвоєнному Львові. *Проблеми гуманітарних наук. Історія*. 2013. № 32. С. 69–80.
6. Костюк М.П. Німецькі колонії на Волині (XIX – поч. XX ст.). Тернопіль, 2003. 384 с.
7. Will T.B. Historia ruchu adwentowego w Polsce. *Śługa zboru*. 1939. № 2. 16 s.
8. Rass R. Deutschen Union. *Zions Wächter*. 1909. № 21. 368 s.
9. Will T. Rzut oka wlec na działalność warszawskiego pola misyjnego. *Śługa zboru*. 1928. № 3. 32 s.
10. Державний Архів Тернопільської області. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1046. Арк. 2–3. Ф. 231. Оп. 6. Спр. 1660. Арк. 1.
11. Державний Архів Тернопільської області. Ф. 231. Оп. 1. Спр. 1684. Арк. 51.
12. Wasidłów M. Sprawozdanie kwartalne. *Śługa zboru*. Warszawa, 1932. №11/12. 16. s; AAN. Zespól 14. Sygn. 376. S. 55; AAN. Zespól 14. Sygn. 1414. S. 79–80.
13. Wasidłów M. Sprawozdanie kwartalne. *Śługa zboru*. 1932. №11/12. S. 9– 16 s.
14. AAN. Zespól 14. Sygn. 376. S. 55; AAN. Zespól 14. Sygn. 1414. S. 79–80.
15. AAN. Zespól 14. Sygn. 1414. S. 79–80.
16. AAN. Zespól 14. Sygn. 1414. S. 75–76.
17. Turek P. Historia Kościoła Adwentystów Dnia Siódmego w Polsce. *Archiwum Szkoły Teologiczno-Humanistycznej im. M. Beliny – Czechowskiego w Podkowie Leśnej*. S. 103–104.
18. Біддулф Г. Відновлення стародавньої християнської церкви: чотири американські концепції. Київ, 2017. 36 с.
19. Niewiadomski A. Sprawozdanie z dorocznego zgromadzenia. *Śługa zboru*. 1930. № 4. 24 s.
20. Wasidłów M. Nowy cennik. *Śługa zboru*. Warszawa, 1933. № 10. S. 19– 20.
21. Мащак А. Надійшов час. Київ, 1995. 64 с.
22. Мащак А. Учитель правди. Тернопіль, 1934. 38 с.
23. Мащак А. Ми і як це скінчиться. Львів, 1996. 64 с.
24. Жукалюк Н.А. История Церкви христиан Адвентистов седьмого дня в Украине. Киев, 2003. 320 с.
25. Wasidłów M. Sprawozdanie kwartalne. *Śługa zboru*. 1932. № 11/12. 16 s.

Shevchuk V.A. UKRAINIANISTIC ELEMENT IN THE ADVENTIST CHURCH OF THE INTERWAR PERIOD IN WESTERN UKRAINE

The article deals with the Ukrainianistic aspect, its manifestation and development in the confessional environment of the Church of the Seventh-day Adventists in the interwar period. It has been proved that the ideas of Adventist doctrine were heightened in Western Ukraine through returnees who returned from the United States and Canada to their land and became missionaries for their loved ones and friends. It has been revealed that a significant role in distributing Adventism among the colonists belongs to booksellers who distribute books, brochures, newspapers, and the like. The situation of the nationality of the leadership and pastoral staff, the main of which were persons of German and Polish nationality, was highlighted. It was found that at the end of the First World War in Western Ukraine, the community of the Adventist Church of the seventh day consisted mainly of parishioners of German nationality and localized in the places of residence of the Germans. The tendencies of the national composition of the Adventist communities by regions according to the administrative division of the II Rzecz Pospolita are described. It was established that the characteristic feature of the Eastern Conference was that it always consisted of members of the church, represented by five national groups, namely: Ukrainians, Poles, Germans, Czechs, and Russians. The type of relationship between religious and national minorities in the confessional environment, which is characterized as a peaceful existence on the basis of common religious activity, is presented. It has been proved that the Ukrainian language and its development occupied a prominent place in the practice of liturgical practice in the presentation of public speeches and confessional literary periodicals. Actual attention was paid to the birth of the Seventh-day Adventist Church in the retrospect of the national context, with the further development of trends in the major cities of Western Ukraine, the national composition and district locational communities. The place of the Adventist Church and its role in reviving the national-cultural ideas of the interwar population of Western Ukraine have been established.

Key words: *Ukrainian element, Adventism, interwar period, Western Ukraine.*

ВСЕСВІТНЯ ІСТОРІЯ

УДК 94(479.24):94(470)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.16>

Гаджиев Ниямеддин

Институт истории имени А.А. Бакиханова Национальной академии наук Азербайджана

ОБ ИСТОРИИ ИССЛЕДОВАНИЯ ИСТОРИИ ДРЕВНЕАЗЕРБАЙДЖАНСКОГО ГОРОДА ДЕРБЕНДА XIX – НАЧАЛА XX ВВ.

У статті розповідається про висвітлення історії давньоазербайджанського міста Дербенда XIX – початку XX ст. Автор, використовуючи різноспрямовані і різнобічні матеріали та дослідження, опубліковані в азербайджанській, російській та історіографії інших країн, присвячені історії XIX – початку XX ст. давньоазербайджанського міста Дербенда, оцінює ступінь вивченості цієї проблеми.

У вивченні історії дербендської культури значна роль належить історикам Азербайджану, про що і говориться у статті.

Автор з повагою відгукується про азербайджанських дослідників – М. Велілі, Фірудін бий Кочарлі, Фейзулла Мірза (Гасимзаде), С.Б. Ашурбейлі, М.Х. Гейдарова, Я.М. Махмудова, В.З. Пірієва, К.К. Шюкурова, З.М. Буніятова, Н.М. Веліханлю, Дж.М. Мустафаєва, Ф.М. Алієва, Ш.Ф. Фарзалієва та інших, які в тій чи іншій мірі торкалися деякі сюжети історії Дербенда. Їх дослідження містять у собі цілий пласт матеріалів з історії цього міста.

У статті особливо підкреслюється діяльність молодих істориків, які усією силою включилися в справу дослідження історії Дербенда. Зокрема, автори Асаф Гаджієв, Салман Ібішов, Хаджар Вердієва, Фірудін Асадов, Севіндж Рагімова в своїх книгах докладно висвітлювали демографічний стан, соціальні проблеми цього міста, наводили численні відомості про історію Дербенда. Відомий вчений-краєзнавець Гусейнбала Гусейнов за багаторічну працю по вивченню Дербенда, за розвиток азербайджансько-російських взаємин був нагороджений за указом Президента Азербайджанської Республіки орденом «Тараггі».

В останні роки в дагестанській історіографії з'явилися заслужені увагу видання з різних періодів і напрямків історії міста Дербенда. Дагестанські історики Г.С. Каймаразов, А.Н. Кажлаєв, Д.А. Талібов у своїх роботах дають численні і різнобічні відомості про різні питання історії міста Дербенда.

Відомий радянський сходознавець-історик А.А. Кудрявцев у своїх декількох фундаментальних монографіях висвітлював різні періоди історії Дербенда.

Ключові слова: Дербенд, Азербайджан, Губа, місто, культура, фортеця.

Постановка проблеми. Хотя по культурной жизни г. Дербенда в XIX – начале XX вв. до сих пор не было специального исторического исследования, отдельные отрасли культуры г. Дербенда были освещены как во всесоюзной, так и азербайджанской советской историографии, а также современной историографией Дагестана и Российской Федерации, в составе которой в данный момент находится этот исторически азербайджанский город. Но следует отметить, что в изучении истории дербендской культуры значительная роль, конечно же, принадлежит историкам Азербайджана, о чем и говорится в данной статье.

Изложение основного материала исследования. Монография историка Асафа Гаджиева «Дербенд в XIX – начале XX вв.» является фундаментальным исследованием, где приводятся пространные и всеобъемлющие сведения о населении, об этнико-религиозном составе населения, социально-экономической жизни г.Дербенда в XIX – начале XX вв. [1].

Азербайджанский исследователь М. Велили еще в начале 20-х годов XX века в своей изумительной работе «Азербайджан» [1] обстоятельно освещал демографическое состояние, социальные проблемы этого города,

приводил многочисленные сведения об истории Дербенда.

Монография историка С. Ибишова [1] богата сведениями об этом североазербайджанском городе. Но так как его работа посвящена истории населения Кубинского ханства (а, как известно, Дербенд в основном находился в составе этого ханства, и, в некоторое время одновременно с Кубой являлся столицей этого государства), но здесь основное внимание уделено демографическим вопросам.

Доктор исторических наук Хаджар ханум Вердиева в своей первой монографии («Население Северного Азербайджана в первой половине XIX века»), говоря о социальной структуре, социально-экономических проблемах нашей Родины обстоятельно останавливалась над вопросами, связанными с социальной жизнью города Дербенда.

Многочисленные исследователи, изучавшие историю литературы, искусства и др. областей азербайджанской культуры, такие как Фирудин бей Кочарли, Фейзулла Мирза (Гасымзаде) и др. в своих работах затрагивали различные стороны культурной жизни г. Дербенда в XIX – начале XX вв. [1]. В их работах, а также в обобщающих монографиях, по мере возможности освещаются также особенности развития просвещения и культуры Дербенда в XIX – начале XX вв. города, имеющего древнюю историю, богатейшие литературные традиции. Эти известнейшие авторы, опираясь на сведения различных научно-исторических источников, а также архивные материалы и литературно-художественные работы рассматривали в общих чертах общественно-литературную и национально-культурную мысль в этом городе, стремились объективно оценивать заслуги наших деятелей литературы и культуры, которые внесли значительную лепту в развитие общественно-культурно-литературной мысли в Дербенде.

В различных обобщающих трудах, посвященных различным периодам развития истории и литературы нашего народа также имеются различные сведения о социально-экономической, общественно-политической и культурно-моральной жизни г. Дербенда в XIX – начале XX вв. [2].

Некоторые сведения о культурной жизни г. Дербенда на стыке двух предыдущих веков имеются в фундаментальной монографии Расима Эфенди под названием «Искусство Азербайджана». Эта книга в целом посвящена богатейшей истории азербайджанского искусства, которое сложилось в течение многих тысячелетий. В этом исследовании прослеживаются пути развития азербай-

джанского искусства, предпринимается попытка определить место нашего национального искусства в истории всего восточного искусства. В этой фундаментальной работе автором исследованы архитектурные, зодческие памятники, а также изобразительное и декоративно-прикладное искусство древнего, средневекового и последующих периодов, изучены богатые традиции нашего национального искусства [14].

Работа Ф. Асадова «Дербендское ханство» также может служить хорошим подспорьем в изучении истории г. Дербенда. В этом исследовании основное внимание уделено всеобщей истории этого ханства, но обстоятельно прослеживается социально-культурная жизнь столицы этого ханства – Дербенда [3].

Основной темой работы С.Рагимовой также является история г. Дербенда. Но автор для своих исследований выбрала период, охватывающий XII–XV вв. Эти материалы позволяют сделать исторический экскурс в средневековую историю этого древнего города [3].

Видные азербайджанские исследователи С.Б. Ашурбейли, М.Х. Гейдаров, Я.М. Махмудов, В.З. Пириев, К.К. Шюкуров, З.М. Буниатов, Н.М. Велиханлы, Дж.М. Мустафаев, Ф.М. Алиев, Ш.Ф. Фарзалиев и другие [3] также в различной мере затрагивали некоторые сюжеты истории Дербенда. Их исследования содержат в себе целый пласт материалов по истории этого города.

Темам по истории города Дербенда не осталась безучастными а также бывшая всесоюзная и современная российская историография. Справедливости ради следует отметить, что именно в годы существования советского режима работа по целенаправленному изучению культурных традиций, истории просвещения народов Дагестана получила особенный размах. С этой точки зрения объемистые работы [4] историка советского периода Г.С. Каймаразова должны считаться ценным и незаменимым вкладом в деле изучения общих проблем культурного развития народов Дагестана. Этот автор в своих исследованиях обстоятельно изучал историю культуры дагестанских народов как досоветского, так и советского периодов. Каймаразов, хотя и оставаясь верным «традиции культурного строительства», господствовавшей в советской историографии того периода, пространно говорит о «решительном влиянии передовой русской культуры на культурную жизнь дагестанских народов», о «культурном пробуждении Дагестана после российской оккупации» и т.д., эта работа в сравнении с другими

многочисленными аналогичными изданиями отличается широтой своей источниковой базы, многочисленностью ссылок, глубокими теоретическими обобщениями и т.д. В этой работе рассматривается роль театра, светских школ в формировании художественно-эстетических вкусов общества и т.д.

В работах исследователя советского периода А.Н. Кажлаева [5] даются многочисленные и разносторонние сведения о различных вопросах истории города Дербенда. Но в этих работах, написанных в духе советской политико-исторической конъюнктуры и изданных в 60–70-е годы прошлого столетия, город Дербенд представляется не как азербайджанский, а как дагестанский, российский город. Тем не менее, в этих исследованиях автором рассматриваются многие вопросы истории этого города XIX – начала XX вв. В этом смысле особенно интересна работа Кажлаева под названием «Дербенд – город музеев». В данном издании автор широко освещает успехи Дербенда, достигнутые в различных отраслях культуры, и, опираясь на многочисленные достоверные факты особенно подчеркивает, что со второй половины XIX столетия г. Дербенд по успехам, достигнутым в различных отраслях культуры, шел далеко впереди в сравнении с другими городами и поселениями Дагестана. Хотя этот автор, сравнивая в этом отношении Дербенд с другими крупными и продвинутыми городами Российской империи, утверждает, что эти культурные успехи были именно результатом проведенных реформ, реализованных мероприятий российскими властями после 1906 года, после аннексии Дербенда Россией, на самом деле культурное развитие это являлось естественным продолжением развития азербайджанского культурного наследия, сформировавшегося в течении многих столетий. Это доказывается тем, что, во-первых, почти все видные представители дербендской поэзии, прозы, почти вся научная интеллигенция являлись типичными представителями азербайджанской науки и культуры, и во-вторых, в их творчестве господствовали именно, мусульмано-восточные-азербайджанские научно-культурные традиции [6, с. 56].

Среди всех работ, посвященных различным периодам истории Дербенда особняком выделяются исследования известнейшего российского востоковеда-историка А.А.Кудрявцева. Он является автором нескольких фундаментальных работ по истории этого древнейшего азербайджанского города. Археологические изыскания

в средневековом городище Дербенде и в многочисленных поселениях крепостного типа, проведенные еще в 80-е годы XX века связаны именно с именем этого выдающегося исследователя. Именно исследования, проведенные под его руководством, стали новой эпохой в изучении истории этого древнеазербайджанского города, как с количественной, так и с качественной точки зрения. Именно с этого времени полевые изыскания по изучению истории города Дербенда получают широкий масштаб, становятся последовательными и целенаправленными и полученные фактические материалы превращаются в достоверные исторические источники. Именно начиная с этого периода в научном обороте появляются многочисленные достойные научные издания – статьи, обобщающие монографические работы и т.д. [7, с. 200].

В 1982 году были изданы две фундаментальные монографии А.А. Кудрявцева. Эти издания фактически являются основным научным итогом широкомасштабных исследований этого замечательно автора. В одном из них, опубликованных в Москве [8] А.А. Кудрявцевым, рассмотрены вопросы истории и культуры Дербенда с древнейших времен до X века н.э.

А в другой монографии, изданной в Махачкале [9], в основном рассматриваются период распространения ислама и домонгольский период истории Дербенда.

У этого многостороннего исследователя есть и другие фундаментальные работы по истории Дербенда. Некоторые из них посвящены истории дербендского морского порта, торговым связям этого города с другими странами и городами и т.д. А.А. Кудрявцев, проведя очень тщательные и многосторонние изыскания, а также подводные археологические обследования, убедительно доказал, что в X веке дербендский морской порт являлся самым крупным и значительным портом во всем Каспийском море, и этот город играл роль крупного связующего звена в международной торговле, был очень важным пунктом на Великом шелковом пути, который связывал Азию и Европу [10; 11].

Именно благодаря вышеотмеченным исследованиям А.А.Кудрявцева значительно расширились исторические взгляды, соображения по истории и культуре Дербенда. Именно изыскания, многолетний труд этого неугомонного автора, его научные открытия внесли убедительную ясность в топографию, плановую структуру города, определили характер и назначение многих

городских построений, выяснили, что этот город был довольно благоустроенным, улицы, площади и кварталы были облицованы галькой и другими материалами, в Дербенде действовала совершенная система водоснабжения, существовали санитарно-гигиенические устройства и т.д. Многочисленными исследованиями, обнаруженными фактами было доказано, что основу городской экономической жизни составляли ремесло и торговля. А.А. Кудрявцевым было обнаружено, что в средневековом Дербенде существовала глубокая внутриремесленная специализация. Одним из главных итогов этих исследований стало то, что было доказано, что в течение длительного периода Дербенд являлся одним из главнейших центров социально-экономической и культурной жизни Азербайджана.

И в последние годы в дагестанской историографии появились целый ряд по различным периодам и направлениям истории города Дербенда.

Так, в работе Д.А. Талыбова «Дербент: люди и судьбы. Исторические заметки», опубликованной в 2002 году в Махачкале, автором даны многочисленные факты и материалы о деятелях науки и религии, поэтах, об известных родах, расположенных в городе мечетях и каравансараях, различных памятниках зодчества и т.д. Один из примечательных материалов в этой книге посвящен дербентскому театру, который стал функционировать еще с 1910 года [см.: 12].

Говоря об изучении истории Дербенда, вообще о дербендоведении, нельзя особенно не отметить заслуги неустанного патриота, виднейшего дербендского интеллигента, человека, который долгие годы занимал различные ответственные административные должности в государственной службе, но одновременно непрестанно изучал и пропагандировал горячее любимый Дербенд. Именно за многолетний труд по изучению Дербенда, за развитие азербайджано-российских взаимоотношений этот замечательный ученый был награжден по указу Президента Азербайджанской Республики орденом «Тарагги» («Прогресс»). Этот человек – известный краевед Гусейнбала Гусейнов. Его многочисленные книги («Древние дербендские легенды», «Дербенд и мусульманские традиции», «Краткая энциклопедия города Дербенда», «Дербентоведение», «Энциклопедия города Дербент» и др. являются неоценимым вкладом в деле изучения истории, культуры, литературы, этнического происхождения азербайджанцев-дербендцев [13].

Выводы. Таким образом, как видим немалую роль в изучении и пропаганде материалов по истории, историко-культурных, общественно-политических процессов, происходивших в городе Дербенде, о связях этого города с другими городами, регионами и областями сыграли многочисленные обобщающие работы азербайджанских и дагестанских историков по истории Азербайджана и Дагестана.

Список литературы:

1. Naciyeв A. Dərbənd XIX–XX əsrin əvvəllərində. Bakı : Turxan NPB, 2017, 244 s. Vəlilil. Azərbaycan. Bakı : Azər nəşr, 1993. 52 s.; İbişov S.Ə. Quba xanlığının əhalisi. NDA. Bakı, 2007; Verdiyeva H.Y. XIX əsrin birinci yarısında Şimali Azərbaycanın əhalisi. Bakı, 1993; Kəçərli Firudin bəy. Azərbaycan ədəbiyyatı. 2 cildə, I cild. Bakı : Elm, 1979; II cild. Bakı : Elm, 1981, 486 s.; Qasimzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı : Maarif, 1974, 486 s.
2. Azərbaycan tarixi. (Uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər). Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1996, 872 s.
3. Əsədov F. Dərbənd xanlığı (tarixi очерк). Bakı : Bakı Universiteti, 2004. 94 s.; Rəhimova S. Dərbənd şəhəri XII–XV əsrlərdə. T.ü.f.d. namizədlik dissertasiyası. Bakı, 2012; Aşurbəyli S. Şirvanşahlar dövləti. Bakı, Avrasiya press, 2006. 416 s.; Гейдаров М.Х. Города и городское ремесло Азербайджана XIII–XVII веков. Ремесло и ремесленные центры. Баку : Элм, 1982. 281 s.; Mahmudov Y. Səyyahlar, kəşflər Azərbaycan. Bakı : Təhsil, 2012. 294 s.; Piriyeв V. Dərbəndin XIII–XIV əsrlərdəki tarixi-siyasi coğrafiyasından // Tarix İnstitutunun Elmi Əsərləri. XIX c. Bakı, 2005; Şükürov K. Azərbaycan əhalisi. Bakı : Elm, 2004, 978 s.; Bünyadov Z. Azərbaycan VII–IX əsrlərdə. Bakı : Şərq-Qərb, 2007, 424 s.; Мустафаев Дж.М. Северные ханства Азербайджана и Россия (конец XVIII – нач. XIX в.). Баку : Элм, 1989. 128 s.; Əliyev F.M. XVIII əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycan şəhərləri. Bakı, 1960. 136 s.; Fərzəliyev Ş.F. Quba tarixi. Bakı, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2016. 699 s.
4. Каймаразов Г.Ш. Очерки истории культуры народов Дагестана (от времени присоединения к России да наших дней). Москва : Наука, 1971. 476 с.
5. Кажлаев А.Н. Возникновение и экономическое развитие Дербента. Махачкала : Даг. кн. изд., 1972, 164 с.
6. Кажлаев А.Н. Дербент-город музей. Махачкала : Даг. кн. изд., 1965, 72 с.
7. Кудрявцев А. Исследования в древнем Дербенте. АО 1975 г. Москва, 1976.
8. Кудрявцев А. Древний Дербент. Москва : Наука, 1982, 176 с.

9. Кудрявцев А. Великий город на Каспии: Дербент в эпоху феодализма. Махачкала : Даг. кн. изд., 1982. 184 с.
10. Кудрявцев А. Феодальный Дербент. Пути закономерностей развития города в VI – середине XIII вв. Москва : Наука, 1993, 320 с.
11. Кудрявцев А. Дербенту – 5000 лет. Москва : Советская Россия, 1989. 160 с.
12. Талыбов Д.А. Дербент: люди и судьбы. Исторические заметки. Махачкала : б/и, 2002. 152 с.
13. Гусейнов Г.-Б.Я., Пашабекова С.Г. Дербентоведение. Дербент : б/и, 2005. 320 с.
14. Эфенди Р. Декоративно-прикладное искусство Азербайджана: средние века. Баку : Ишыг, 1976. 190 с.

Hajiyev Niyameddin ON THE HISTORY OF THE INVESTIGATION THE HISTORY OF THE ANCIENT AZERBAIJANI CITY OF DERBEND IN THE 19TH – EARLY 20TH CENTURIES

This article deals with the investigation of the 19th – early 20th century's history of one of the ancient settlements of Azerbaijan – the city of Derbend. The author evaluated the state of investigation of the 19th– early 20th century's history of Derbend in the historiography of Azerbaijan, Russia and other countries by considering various and diverse researches on this problem.

Historians of Azerbaijan play an important role in studying the history of Derbendian culture, which is stated in this article, says.

The author speaks very highly of the Azerbaijani researchers M. Velili, Firudin Bey Kocharli, Feyzulla Mirza (Gasymzade), S.B. Ashurbeyli, M.Kh. Heydarov, Y.M. Mahmudov, V.Z. Piriyeu, K.K. Shukurov, Z.M. Buniyatov, N.M. Velikhanly, J.M. Mustafayev, F.M. Aliyev, Sh.F. Farzaliyev and others, who to some extent touched upon some plots of the history of Derbend. Their research contains a whole layer of materials on the history of this city.

The article emphasizes the activities of young historians, who have joined in the study of the history of Derbend with all their might. So the authors Asaf Hajiyev, Salman Ibishov, Hajar Verdiyeva, Firudin Asadov, Sevinj Rahimova in their books thoroughly covered the demographic state, social problems of this city, cited numerous information about the history of Derbend. A well-known local historian, Huseynbala Huseynov was awarded the “Taraggi” Medal by the decree of the President of the Republic of Azerbaijan for his many years of study on Derbend and for the development of Azerbaijani-Russian relations.

In recent years, in Dagestan historiography deserving attention publications have appeared on various periods and trends in the history of the city of Derbend. Dagestani historians G.S. Kaymarazov, A.N. Kazhlayev, D.A. Talibov in their works provide numerous and versatile information about various issues of the history of the city of Derbend.

The well-known Soviet orientalist-historian A.A. Kudryavtsev in his several fundamental monographs covered various periods of the history of Derbend.

Key words: Derbend, Azerbaijan, Guba, city, culture, fortress.

Гасанова Кямаля

Бакинский государственный университет

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕЛЕГАЦИИ В ПАРЛАМЕНТСКОЙ АССАМБЛЕЕ СОВЕТА ЕВРОПЫ (ПАСЕ)

Стаття присвячена діяльності азербайджанської делегації в Парламентській асамблеї Ради Європи (ПАРЄ). Досліджено документи, прийняті азербайджанською делегацією з вірмено-азербайджанському нагірно-карабахського конфлікту. Завдяки зусиллям азербайджанської делегації Ради Європи прийняв ряд важливих документів, що відображають інтереси нашої країни, в яких ПАРЄ продовжує визнавати Вірменію як держави-агресора окупував території 7 районів Азербайджану крім Нагірного Карабаху. Азербайджанська делегація високо оцінює документи, прийняті ПАРЄ. Дуже важливо відзначити, що вибори глав азербайджанських делегацій в ПАРЄ Ільхама Алієва і Самеда Сеїдова, оскільки віце-президенти демонструють позитивне ставлення організації до Азербайджану.

У період керівництва І. Алієва азербайджанською делегацією, він підготував близько 40 документів, що відображають реальності Азербайджану, і ці документи були включені в ряд офіційних документів організації. Відзначимо, що наявність існуючих реальних фактів у документах ПАРЄ посилює позиції Азербайджану. Загалом, одним з основних принципів діяльності Азербайджану в ПАРЄ було передати міжнародної громадськості про причини вірмено-азербайджанського нагірно-карабахського конфлікту. Інтенсивна діяльність Азербайджану в ПАРЄ залишила в тіні діяльність Вірменії.

Особливо обрання І. Алієва і С. Сеїдова на пост віцепрезидентів ПАРЄ показує позитивне ставлення організації до Азербайджану. У сучасний період Азербайджан як логічний наслідок виконаних робіт і проведених реформ зі своєю конкретною, практичною діяльністю у сфері трансформації довів, що є гідним членом організації.

Зі своїм візитом до Страсбурга і виступом в організації президент І. Алієв домогся більш розширеного співробітництва між Азербайджаном і РЄ.

Ключові слова: ПАРЄ, структура, статус, делегат, сесія, політика, організація, співпраця, резолюція, статут.

Постановка проблеми. Об'єктом дослідження являється діяльність азербайджанської делегації в Парламентській асамблеї Ради Європи (ПАСЕ). Предметом дослідження являються документи, прийняті азербайджанської делегацією по армяно-азербайджанському нагорно-карабахському конфлікту. Актуальність теми дослідження обумовлена тим, що цей вопрос в азербайджанській історичній науці недостатньо широко досліджується.

Постановка завдання. Цель дослідження – дати характеристику позиції азербайджанської делегації в Парламентській асамблеї Ради Європи (ПАСЕ). Теоретична значимість дослідження заключається в тому, що її результати можуть бути використані при дослідженні проблем ролі ПАСЕ в урегулюванні нагорно-карабахського конфлікту. Результати дослідження можуть бути використані при написанні наукових праць, складанні курсів лекцій по історії Азербайджану в вищих навчальних

заведеннях країни. Методологія дослідження формується на основі використання методу порівняльного аналізу, на виявленні причинно-наслідкової зв'язки подій, в критичному підході до використовуваних наукових джерел, в сопоставленні існуючих в них фактів, аналізі і узагальненні отриманих результатів.

Комітет міністрів і Парламентська асамблея (ПА) являються двома основними органами ПАСЕ. ПА являється однією з основних структур організації. Слід відзначити, що ПА спочатку називалась «Консультативною асамблеєю». ПА відрізняється від Комітету міністрів своїми обов'язками. Згідно статті 25 Уставу організації Асамблея створюється з представителів, обраних парламентами держав-членів організації або призначених членами парламентів [19, с. 10]. Число парламентаріїв в ПАСЕ, що представляють певну країну, залежить від чисельності населення і становить від 2-х до 18-ти, відповідно до чисельності

населения [19, с. 12]. Отметим, что представители в ПАСЕ должны быть гражданами представляемого ими государства, и они не могут одновременно быть членами Комитета министров [12, с. 9]. ПАСЕ является независимым органом, и обсуждаемые им вопросы могут быть также долгосрочные программы, охватывающие вопросы социального развития и международной политики. ПАСЕ еще в июне 1989-го года установила статус «специально приглашенного». Этот статус преследовал цель установления более тесных связей с законодательными органами недавно созданных демократических режимов Центральной и Восточной Европы. Статус «специально приглашенного» предоставляется парламентам европейских стран, придерживающихся положений Хельсинкского Заключительного акта 1975 года, Парижской хартии 1990 года для Новой Европы, а также положений Пакта о гражданских, политических правах, Пакта об экономических, социальных и культурных правах ООН 1966 года [5, с. 2]. Однако, государства, получившие статус «специально приглашенного», не имеют права голосовать или предлагать, но участвуют в деятельности Ассамблеи и большинства комиссий. Обратившиеся государства прежде чем получить этот статус, принимают ряд важных международных политических и юридических средств обязательного характера по отношению к правам человека, в том числе Пакты ООН по правам человека. В июне 1996 года на следующей сессии ПАСЕ было принято решение о предоставлении статуса «специально приглашенного» нашей республике с учетом достижений Азербайджана в построении демократического общества. Азербайджанская делегация на сессиях ПАСЕ регулярно вела до сведения участникам сессии политику оккупации Армении. Вопрос урегулирования нагорно-карабахского конфликта играет важную роль во внешней политике Азербайджана. СЕ является одной из международных организаций, где была принята резолюция, поддерживающая территориальную целостность Азербайджана и осуждающая оккупационную политику Армении. Членство в СЕ позволило Азербайджану достичь важной платформы для донесения правды до мировой общественности об оккупации его территорий Арменией. Депутаты ПАСЕ не имели достаточной информации о нагорно-карабахском конфликте. Азербайджан, став равноправным членом организации в процессе сотрудничества с европейскими странами, сделал важный шаг на пути доведения до сведения мировой обществен-

ности важные проблемы республики и получения ее объективного мнения. Укрепление сотрудничества с СЕ, защита демократических ценностей, защита прав человека важны с точки зрения расширения отношений, развития связей высокого уровня Азербайджана с другими европейскими странами в будущем [2, с. 593]. В январе 2001 года Азербайджан был принят в качестве полноправного члена в ПАСЕ и взял на себя созидательную работу, основанную на ценностях светского и демократического общества [2, с. 55]. В 2001–2003 годах депутат Ильхам Алиев руководил деятельностью в ПАСЕ азербайджанской делегации, а с 26 января 2004 года – депутат Самед Сеидов. И. Алиев внес достойный вклад в расширение международных отношений Милли Меджлиса. Следует отметить, что И. Алиев был членом постоянной комиссии Милли Меджлиса по международным отношениям и межпарламентским связям [17, с. 416]. Парламентская дипломатия, сформированная во время руководства азербайджанской делегацией в ПАСЕ, продолжалась азербайджанскими депутатами в престижных международных организациях [18, с. 527]. С. Сеидов также был заместителем председателя и членом Бюро ПАСЕ. Избрание И. Алиева и С. Сеидова на пост вице-президентов организации можно было бы воспринимать позитивным отношением ПАСЕ к Азербайджану [3, с. 196]. В ПАСЕ Азербайджанскую Республику представляли 12 парламентариев, 6 из которых были основными и 6 заменяющими. ПАСЕ по составу является многогранной организацией, где собираются представители стран, проводящих противоречивую политику, сталкивающихся национальные интересы в глобальном масштабе, их политические взгляды являются также многосторонними [20, с. 133]. Таким образом, в результате сотрудничества с ПАСЕ Азербайджанская Республика добилась больших успехов, в том числе в направлении формирования идей демократии и прав человека, характеризующихся как важнейшие принципы СЕ. Делегация, руководимая И. Алиевым, впервые приняла участие в заседании ПАСЕ в качестве полноправного члена с 23 по 27 апреля 2001 года [12, с. 54]. Важное достижение азербайджанской делегации в ПАСЕ под руководством И. Алиева вошло в историю осенней сессии 2001 года [15, с. 23]. Это было первое заседание с участием азербайджанской делегации. В состав делегации вошли С. Сеидов, Н. Шахтахтинская, В. Векилов, Г. Алибейли и секретарь делегации А. Гасымов [16, с. 70]. И. Алиев,

возглавляющий делегацию Азербайджана, направлял свое внимание на проблемы Азербайджана, в частности нагорно-карабахский конфликт. Одним из величайших результатов стратегии, осуществляемой президента И. Алиева в направлении урегулирования армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта, было развенчание армянской пропаганды, играющей долгое время ведущую роль в формировании общественного мнения на международной арене [3, с. 13]. Доклад И. Алиева вызвал большой интерес в ПАСЕ. В период руководства И. Алиева азербайджанской делегацией в ПАСЕ были достигнуты значительные успехи. Благодаря деятельности И. Алиева ПАСЕ принимала реальности Азербайджана и продолжала признавать Армению в качестве государства-агрессора. И. Алиев на основе фактов заявил, что Нагорный Карабах и другие оккупированные регионы стали источниками международного терроризма. Последовательные и решительные шаги на этой форуме, предпринятые главой азербайджанской делегации в ПАСЕ И. Алиевым, дали положительные результаты с первого заседания. Во время апрельской сессии ПАСЕ с политической волей И. Алиева делегацией Азербайджанской Республики были распространены документы, отражающие агрессию Армении против Азербайджана с вескими фактами. На первой весенней сессии ПАСЕ того года, когда Азербайджан вступил в нее, глава азербайджанской делегации И. Алиев, выступая в дебатах, проводящихся организацией, посвященных экономическим и глобальным вопросам преступности, беспокоящей континент, заявил, что в результате оккупации азербайджанских земель вооруженными силами Армении в Нагорном Карабахе и его окрестностях проводятся незаконные операции. Впервые была доведена до сведения европейцев реалия выращивания наркотиков на оккупированных азербайджанских территориях. Благодаря деятельности И. Алиева ПАСЕ принимает реальности об Азербайджане и продолжает признавать Армению в качестве государства-агрессора. И. Алиев добился вести пропаганду в подкомитетах и комиссиях ПАСЕ для достижения успешных результатов на заседаниях ПАСЕ [21, с. 84]. Следует отметить что, на апрельской сессии ПАСЕ азербайджанская делегация приняла письменное заявление о «геноциде, совершенном армянами против азербайджанского народа». Это заявление подписали 9 стран и 29 делегатов из 5 политических групп, участвующих в ПАСЕ [10, с. 155]. Письменное заявление, подпи-

санное 20-ю представителями из 14 стран о «военнопленных и заложниках, захваченных в Армении и Нагорном Карабахе», включено в список официальных документов ПАСЕ [8, с. 319]. Документ 9063 «О военнопленных и заложниках, захваченных в Армении и Нагорном Карабахе», представленный ПАСЕ состоит из 8 пунктов [18, с. 124]. В этих документах охватываются такие вопросы, как убийство населения Ходжалы армянами, оккупация 20 процентов территории Азербайджана. Помимо этого в документах доводится до сведения факт о 783-х азербайджанцах-заложниках, включая детей, женщин и пожилых, содержащихся в Армении и на оккупированных азербайджанских землях. Парламентская ассамблея, обращаясь к Совету министров СЕ, должна была подчеркнуть в документе, отражающем положение пленных и заложников, что пусть он требует от государства-члена – Армении выполнения человеческих прав, отражающихся в Европейской конвенции, на оккупированных азербайджанских территориях. В Баку прошли два мероприятия организации как результат тесного сотрудничества между Азербайджанской Республикой и ПАСЕ. В мае 2001 года состоялась конференция комитета ПАСЕ по миграции, беженцам и вынужденным переселенцам на тему «Беженцы и вынужденные переселенцы». На конференции выступил член Комитета ПАСЕ по миграции, беженцам и демографии депутат Милли Меджлиса Б.Алиев. Он выступил с заявлением о расширении сотрудничества между странами Южного Кавказа [4]. На конференции ознакомились с агрессией Армении против Азербайджана, превращением в беженцев и вынужденных переселенцев и их проблемами. Летняя сессия ПАСЕ 2001 года запомнилась плодотворной деятельностью азербайджанской делегации. На сессии ПАСЕ в июне 2001 года были приняты два документа в отношении Азербайджана и распространены как документы ПАСЕ [9, с. 860]. Принятые документы ПАСЕ назывались «Экологической ситуацией в Нагорном Карабахе», «Захватом и разрушением культурного наследия Азербайджана». Во втором документе был доведен до внимания европейской общности факт оккупации Арменией, уничтожения культурных памятников и богатств на территориях Азербайджана [9, с. 861]. Каждое сказанное слово или заявление в ПАСЕ носит официальный характер, т.е. документируется. Документ «Захват и разрушение культурного наследия Азербайджана» был подписан 18 парламентариями.

В документе «Экологическая ситуация в Нагорном Карабахе» даются сведения об экологической ситуации в Нагорном Карабахе, Шуше, Лачине, Джабраиле и Зангилане [18, с. 73]. Документ 9148, подписанный депутатом Милли Меджлиса и представителем Азербайджана в ПАСЕ С. Сеидовым был подписан представителями Турции, Словакии, Румынии и Украины [18, с. 159]. Большой успех парламентской делегации Азербайджана под руководством И.Алиева вписался в историю осенней сессии. Свидетельством этому является справедливое решение, принятое ПАСЕ в сентябре 2001 года. Отметим, что одна из самых престижных международных организаций в мире еще раз доказала, что армяно-азербайджанский нагорно-карабахский конфликт должен быть разрешен в рамках территориальной целостности Азербайджана [21, с. 107]. Глава азербайджанской делегации И.Алиев отметил, что Азербайджан много страдал от терроризма. С начала агрессии Армении против Азербайджана армянские террористические группировки совершили 32 террористических акта. В результате были убиты 2 тысячи человек, ранены десятки тысяч граждан. Документ, озаглавленный «Права на образование беженцев и вынужденных переселенцев в Азербайджане – в контексте дальнейшего развития образования в Европе», подписанный 23 депутатами, охватывает вопрос о праве на образование азербайджанских детей, изгнанных с оккупированных территорий [1, с. 44]. В сентябре 2001 года на осенней сессии ПАСЕ с усилиями азербайджанской делегации был распространен важный документ под названием «Армяно-Азербайджанский Нагорно-Карабахский конфликт» [7, с. 728]. Это следующий дипломатический успех, достигнутый на парламентском уровне. В докладе под названием «Состояние культуры на Южном Кавказе» на весенней сессии Парламентской ассамблеи ПАСЕ 2003 года с беспокойством было отмечено разрушение исторических памятников Арменией на оккупированных территориях Азербайджана. Выражая необходимость урегулирования конфликта в регионе для восстановления прав беженцев и вынужденных переселенцев, еще раз подтверждала право тех людей на возвращение на свои земли и обеспечение их безопасности, заявляла о важности устранения существующих конфликтов на основе норм и принципов международного права, присоединяясь к рекомендациям ПАСЕ о размещении армянского населения на оккупированных территориях Азербайджана и призывала Армению принять меры для размещения неместного населения на тех территориях [14, с. 437]. И. Алиев, возглавлявший азербайджанскую делегацию, в

апреле 2004 года выступил с заявлением о территориальных претензиях и военной агрессии Армении. Выступление И. Алиева подняло шум в европейской общественности. Со своим визитом в Страсбург и выступлением в организации президент И.Алиев добился более расширенного сотрудничества между Азербайджаном и СЕ. В период руководства И. Алиева азербайджанской делегацией, он подготовил около 40 документов, отражающих реальности Азербайджана, и эти документы были включены в ряд официальных документов организации. Отметим, что наличие существующих реальных фактов в документах ПАСЕ усиливает позиции Азербайджана. В целом, одним из основных принципов деятельности Азербайджана в ПАСЕ было передать международной общественности о причинах армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта. Интенсивная деятельность Азербайджана в ПАСЕ оставила в тени деятельность Армении. Как результат этой активности в 2005 году ПАСЕ приняла документ, подтверждающий агрессию Армении [21, с. 84]. Резолюция охватывала факт оккупации азербайджанских территорий и аннексии нагорно-карабахского региона к другому государству. Глава азербайджанской делегации И. Алиев отметил, что Азербайджан много страдал от терроризма. В целом, одним из основных принципов деятельности Азербайджана в ПАСЕ было передать международной общественности о причинах армяно-азербайджанского нагорно-карабахского конфликта.

Новый документ под названием «Ответственность и компенсация за ущерб, причиненный Азербайджану в результате оккупации Армянской Республики», подготовленный депутатом Милли Меджлиса Азербайджанской Республики Р. Гусейновым, был распространен среди европейских парламентариев на первом заседании зимней сессии ПАСЕ в январе 2005 года [4]. Интенсивная деятельность Азербайджана в ПАСЕ оставила в тени деятельность Армении. Как результат этой активности в 2005 году ПАСЕ приняла документ, подтверждающий агрессию Армении [21, с. 84]. Резолюция охватывала факт оккупации азербайджанских территорий и аннексии нагорно-карабахского региона к другому государству.

Выводы. Следует отметить, что Азербайджан принимал во внимание предложения и рекомендации, служащие демократическому развитию организации и создавал условия для проведения мониторинга содокладчиками ПАСЕ. Наблюдательная миссия ПАСЕ регулярно следила за выборами в Азербайджане. Делегации, направленные для наблюдения за выборами, положительно оценивали выборы в Азербайджане.

Список літератури:

1. Azərbaycan nümayəndə heyəti AŞPA-da iki yeni sənədin yayılmasına nail olmuşdu. *Dirçəliş XXI əsr*. 2001. № 43. S. 44–45.
2. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri (1991–2016-cı illər). Bakı : “Poliart MMC”, 2017. 904 s.
3. Azərbaycan vahid və bölünməz Avropada 2001–2011. Bakı : Heydər Əliyev İrsini Araşdırma Mərkəzi, 2011. 452 s.
4. Azərbaycanlı deputat AŞPA-nın sessiyasında yeni sənəd yayımladı. *“Azərbaycan” qəzeti*. №17 (3936). 25 yanvar 2005.
5. AŞPA haqqında məlumat / AŞPA-nın 1997-ci il adi sessiyasının 3-cü hissəsi // Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Arxivi. Beynəlxalq əlaqələr şöbəsi. ARMMA, 1997, f, 2941.
6. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində dəymiş zərərin ödənilməsinin hüquqi aspektləri / Milli Məclis jurnalı. Bakı : 2014. S. 26–27.
7. Həsənov Ə.M. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı : “Azərbaycan” nəşriyyatı, 2005, 752 s.
8. Həsənov Ə.M. Azərbaycan Respublikasının milli inkişaf və təhlükəsizlik siyasəti. Bakı : “Letterpress” nəşriyyat evi, 2011. 440 s.
9. Həsənov Ə.M. Azərbaycanın geosiyasəti. Bakı : “Zərdabi LTD” MMC, 2015, 1056 s.
10. Hüseynova İ. Heydər Əliyev və Qafqazda sülh prosesi. Bakı : Elm, 2008, 672 s.
11. Hüseynova İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradıcısı. Bakı : Təhsil, 2004, 416 s.
12. İmaməliyeva Ü. Azərbaycanın Avropa Şurası ilə münasibətləri: siyasi əməkdaşlığın istiqamətləri. Bakı : Şirvanəşr, 2007. 166 s.
13. Konfrans öz işini davam etdirir. *“Azərbaycan” qəzeti*. № 112 (2825). 19 may 2001.
14. Qasımlı M. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasəti (1991–2003-cü illər). II hissə. Bakı : Mütərcim, 2015. 664 s.
15. Məmmədov N. Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış. Bakı : “Qanun” nəşriyyatı, 2013. 264 s.
16. Müstəqil dövlətimiz və parlamentimiz. Bakı : Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri, 2001. 552 s.
17. Parlament tariximizin Heydər Əliyev dövrü. Bakı : Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri, 2013. 559 s.
18. Paşayeva Q.Ə. Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi Avropa təhlükəsizliyinə başlıca təhdid kimi // siy.e.üzrə e.d-ru dissertasiyası. Bakı : 2015. 270 s.
19. Yusifova S. Azərbaycan və Avropa Şurası. Avropa Şurasının 60 illik yubileyinə həsr olunur. Bakı : Avrasiya press, 2009. 240 s.
20. Vəliyev A. Avropa Şurası və Azərbaycan: demokratiya və insan hüquqları sahəsində əməkdaşlıq. Bakı : Elm, 2006. 235 s.
21. Vəliyev A. Azərbaycanda demokratiyanın inkişafı və insan hüquqlarının qorunması sahəsində Avropa Şurasının fəaliyyəti. siy.elm.üzrə fəl.dok.dis. Bakı: 2005. 181 s.

Hasanova Kamala ACTIVITY OF THE AZERBAIJANI DELEGATION IN THE PARLIAMENTARY ASSEMBLY OF THE COUNCIL OF EUROPE (PACE)

The article is dedicated to the action of Azerbaijani delegation at Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE). On January 25, 2001 the Azerbaijan Republic became a member of Parliament Assembly of Council of Europe. Azerbaijan gives significant attention to cooperation with Parliament Assembly of Council of Europe. Thanks to the efforts of the Azerbaijani delegation, Council of Europe accepted some important documents reflecting interests of our country. Azerbaijani delegation noticed documents received by PACE. It is of great importance to note that the elections of the heads of the Azerbaijani delegations to PACE, Ilham Aliyev and Samad Seyidov, as the vice presidents shows the positive attitude of the organizations to Azerbaijan. The delegation of Azerbaijan in the PACE is in the will of following the fascinating activity of Mr. Ilham Aliyev demonstrated in 2001 and 2002.

The major activity of the delegation in this period was not only focused on raising the image of the country, but also exposing the aggressive policy of Armenia and preventing the false Armenian propaganda. Several official documents of the Parliamentary Assembly of the Council of Europe have been adopted in this regard. These documents are about the condition of Azerbaijanis taken hostages as a result of the Armenian aggression, cultivation and illegal trafficking of narcotics in Nagorno Karabakh region, and establishment of terror organizations in this uncontrolled region. Azerbaijani delegation in the PACE prepared several documents and disseminated them as official documents of the organization in a short period of time.

In the modern period, Azerbaijan as a logical consequence of the work done and the reforms carried out with its concrete, practical activity in the field of transformation has proved that it is a worthy member of the organization.

Key words: PACE, structure, status, delegate, session, policy, organization, cooperation, resolution, charter.

Зульгадарова Ламия

Гянджинский государственный университет

ФАКТОР КИПРСКОГО КРИЗИСА ВО ВЗАИМООТНОШЕНИЯХ ТУРЦИИ – ЕВРОПЕЙСКОГО СОЮЗА

На сучасному етапі в світовій політиці однієї з найважливіших проблем є доля Турецької Республіки Північного Кіпру, визнання якої світовим політичним бомондом з кожним роком відкладається. Одностороння позиція великих держав в цьому регіоні і несправедлива політика суперполітичних сил, що призводять до порушення законних прав північнокіпрських турків і до політичної ізоляції їх держави.

Турецька громада мала право вибирати своїх депутатів в загальнодержавний парламент, а також три міністерські посади в загальнодержавному уряді. Кіпрська республіка повинна була знаходитися під гарантією і захистом Англії, Греції та Туреччини. Але уряд Макаріоса, створене відповідно до конституції, дуже скоро оголосивши про «похороні» конституції вже з 21 грудня 1963 року стало організувати відкриті напади на турків-кіпріотів. Єдиною метою цієї політики було насильницьким чином реалізувати «Енозис». Тому план примирення не був реалізований.

Ситуація на Кіпрі настільки загострилася, що Рада Безпеки ООН на своїй надзвичайній сесії 4 березня 1964 року 186-й резолюцією, вирішив з метою забезпечення миру на Кіпрі створити особливі збройні загони ООН і розмішувати їх між грецькою і турецькою громадами. Але 20-ти тисячна грецька армія, таємно висаджена на острів змусила турків-кіпріотів шукати порятунку спочатку в різних анклавах, а потім зосередитися в маленькому безпечному шматочку, який становив лише 3 відсотки всієї території Кіпру.

Водночас кіпрська проблема створює серйозні політичні пре-перешкоджає на шляху розвитку взаємин між Туреччиною і Європейським Союзом. Головним і найбільш серйозною перешкодою в справі вступу Турецької Республіки до Європейського Союзу є саме кіпрська проблема, яка ось уже деякі десятиліття залишається невирішеною. А головною причиною цього є несумісність підходів обох сторін до вирішення цієї проблеми.

Ключові слова: Туреччина, Європейський Союз, політичні ставлення, кіпрська проблема, криза, суперсили.

Постановка вопроса. Еще в 60-х годах прошлого столетия кипрский вопрос занимал одно из ведущих мест во внешней политике Анкары. Известно, что согласно Цюрихскому (от 11 февраля 1959 года) и Лондонскому (от 19 февраля того же года) соглашениям было официально утверждено создание самостоятельной Кипрской республики и право турков-киприотов как статусных создателей этой республики. Согласно этим договорам грекоговорящие киприоты должны были отказаться от мыслей об «энозисе». Эти соглашения впрямую запрещали разделение острова и присоединение его к другому государству, а также предусматривали равные политические и административные права обеих общин, которые говорили на различных языках и имели разные религии и культуры [2, с. 156; 12, с. 134].

Изложение основного материала. В 1960-м году должна была быть образована Кипрская

Республика с президентом–греком, вице-президентом –турком и парламентом с 50 депутатами (35 депутатов –греков, а 15 – турков). Турецкая община имела право выбирать своих депутатов в общегосударственный парламент, а также три министерских поста (обороны, здравоохранения и сельского хозяйства) в общегосударственном правительстве. Кипрская республика должна была находиться под гарантией и защитой Англии, Греции и Турции. Но правительство Макариоса, созданное согласно конституции, очень скоро объявив о «похороне» конституции уже с 21 декабря 1963 года стало организовывать открытые нападения на турков-киприотов. Единственной целью этой политики являлось насильственным образом реализовать «энозис» [1, с. 18].

В 1964 году ситуация вокруг Кипра еще более обострилась и кипрский кризис заставил Турцию высадить вооруженные силы на остров

для защиты жизни и имущества турков-киприотов. Премьер-министр Турции Исмет Иненю в своем радиообращении к мировому сообществу открыто заявил, что не удалось регулировать кипрский кризис мирным путем. И поэтому Турция вынуждена обеспечивать безопасность турецкой общины на Кипре. Но такой подход Анкары не был поддержан союзниками Турции по НАТО. Президент США Л. Джонсон в своем письме И. Иненю от 5 июня 1964 года выражал свой протест против высадки турецких войск на Кипр. В этом письме подчеркивалось, что «такой шаг Турции создает возможность советскому вмешательству в этот кризис», и спрашивалось, будет ли этот шаг Анкары поддержан со стороны союзников. Джонсон заявлял, что противостояние вооруженных сил двух членов НАТО – Греции и Турции является безумием. Американский президент также особо напоминал, что согласно американо-турецкому договору от 1947 года Анкара взяла на себя обязательство о том, что американское вооружение турецкой армии будет применено только против общих внутренних и внешних врагов. В ответном письме турецкий президент заявлял о своем несогласии с американской позицией в этом вопросе, и отказался вывести турецкие войска из Кипра [8, с. 55].

Ситуация на Кипре настолько обострилась, что Совет Безопасности ООН на своей чрезвычайной сессии 4 марта 1964 года 186-й резолюцией, решил с целью обеспечения мира на Кипре создать особые вооруженные отряды ООН и размещать их между греческой и турецкой общинами. Но 20-ти тысячная греческая армия, тайно высаженная на остров вынудила турков-киприотов искать спасение сначала в различных анклавах, а затем сосредоточиться в маленьком безопасном кусочке, который составлял всего 3 процента всей территории Кипра.

На фоне христианской солидарности всего Западного мира голос и все протесты турецкой дипломатии практически остались «гласом, вопиющим в пустыне».

В такой сложной политической ситуации 18 июня 1970 года с поддержкой Турецкой Республики начало свою деятельность Временное Управленческое Собрание Турецкого Кипра. Согласно 1-й статье устава этого собрания, «вплоть до того времени пока не будут реализованы все статьи Конституции от 16 августа 1960 г., все турки, проживающие в турецких регионах острова, подчиняются только Временному Турецкому Собранию Управления». На первом

заседании этого собрания 18 июля 1970 г. Неджит Унел был избран председателем Собрания, Фазил Кичик – премьер-министром, а Рауф Денкташ – вице-премьером [11, с. 1503].

Но настоящей поворотной точкой в течение кипрских событий стал военный переворот в Греции, который произошел 15 июля 1974 года. В результате прихода военной хунты к власти в Греции макариосовское греческое правительство Кипра было выгнано из Кипра, было сформировано новое греческое кипрское правительство во главе с президентом Самсоном и было объявлено об энosisе.

После нашумевшего обращения Макариоса от 19 июля 1974 года к Совету Безопасности ООН в Нью-Йорке в 14 вилаетах Турции была объявлена всеобщая мобилизация. 20 июля по приказу премьера Бюлента Эджевита турецкие военно-воздушные и военно-морские силы высадили турецкие вооруженные отряды на север Кипра. В результате успешных военных операций турецких войск был поставлен конец бесчинствам греков на острове, и до 37 % территории Кипра было очищено от бандитских формирований террористической организации ЭОКА, которая преследовала цель любыми способами реализовать энosis.

Турецкий Парламент острова, действовавший от 1 октября 1974 года под названием Кипрское Турецкое Собрание по Управлению, в новых условиях, установившихся в результате стечения событий 1974 года продолжил свою деятельность под названием «Автономное Кипрское Турецкое Собрание по Управлению». 15 февраля 1975 года было объявлено об образовании Федерального Кипрского Турецкого государства. Таким образом, остров был разделен на 2 государства [13, с. 232].

13 мая 1983 года ООН приняла резолюцию о ликвидации Федерального Кипрского Турецкого государства. После этого турецкое население острова уже 20 мая наделило главу государства Рауфа Денкташа дополнительными полномочиями и подняло вопрос об объявлении создания самостоятельного государства. И 15 ноября того же года было объявлено об образовании Северокипрской Турецкой Республики. Но СБ ООН 17 ноября 1983 года своей резолюцией под номером 541 подчеркивал, что нет необходимости в создании этой республики и предлагал туркам-киприотам отказаться от этой идеи. Но это решение СБ ООН не было принято ни Турецкой и ни Северокипрской Турецкой республиками. Анкара официально признала СТР и в 1984 году был проведен обмен послами между

двумя турецкими республиками. 12 марта на Парламенте СТР был принят проект Конституции Республики. Этот проект был одобрен в ходе Всенародного референдума 5 мая 1984 года. 9 июня этого же года были проведены первые выборы президента Республики, где одержал победу Рауф Денкташ, который был избран первым Президентом СТР. Ныне президентом этой республики является Мухаммед Али Телат, а министром иностранных дел и вице-премьером Сердар Денкташ [11, с. 1515].

Многочисленные дипломатические усилия, различные переговоры вокруг этой проблемы были продолжены и после установления республики на северной – турецкой части острова. Так, протоколы по урегулированию кипрских проблем, подготовленные генсекретарем ООН были приняты турками-киприотами 17 января 1985 года и 29 марта 1986 года. Но оба эти протокола были отвергнуты греческой общиной острова. 22 мая 1987 года после длительных – 18 месячных переговоров между Евросоюзом и Кипром, было подписано соглашение о таможенном сотрудничестве. В январе следующего – 1988 года было принято решение о распространении этого соглашения и на северную часть Кипра.

Многочисленные встречи и переговоры, проходящие в 1990 году в Нью-Йорке, не дали реальных результатов. В том же году греческий Кипр обратился к Евросоюзу о принятии его в члены этого объединения.

С 1991 года было принято предложение президента Турецкой Республики Тургута Озала о проведении четырехсторонних переговоров с участием Турции, Греции и обеих общин Кипра.

Некоторое потепление взаимоотношений Турции и Греции позволило появление новых предложений СБ ООН 10 ноября 2002 года о регулировании кипрской проблемы. В этих предложениях предусматривалось создание на Кипре государства типа швейцарской конфедерации. Реализация этого предложения, которое являлось новым вариантом конфедеральной системы, было связано от согласия обеих общин, а первую очередь от того, что как больше была согласна греческая община от своих «прав большинства» [7, с. 45].

Несмотря на все эти усилия, до сих пор турецкая часть Кипра не признана как суверенное государство со стороны мировой общественности. Переговоры, проведенные с участием и посредством ООН в 1992, 1994, 1997 и 2001 годах оста-

лись безрезультатными. При этом одностороннее принятие греческого Кипра в Евросоюз еще более усложнило ситуацию.

Хорошо разработанный «план Аннана» по урегулированию кипрской проблемы хотя и был отвергнут 24 апреля 2002 года греческой общиной, но до сих пор этот план может занимать достойное место в течение урегулирования этой проблемы и достоин специального внимания и изучения. Этот план, подготовленный Генсеком ООН К. Аннаном, своевременно был представлен Денкташу и Клеридесу. План Аннана создавал некоторое равновесие между сторонами, отвечал чаяниям турецкой общины о равноправном участии в государственных делах, а также предусматривал некоторые территориальные и др. уступки, о которых настаивала греческая сторона. В целом, этот план мог бы стать хорошей платформой, базой для достижения всеобъемлющего соглашения между сторонами [2, с. 161].

На референдуме 24 апреля 2004 года, накануне принятия острова в Евросоюз 1 мая была принята еще одна попытка воссоединить остров. На референдуме 75 % греков выступили против, а 66 % турков за объединение острова. Но, несмотря на неконструктивную позицию греков, Европейский Союз несправедливым образом 1 мая 2004 года принял греческую часть острова под именем Кипрской Республики в члены Евросоюза. Хотя Турецкая Республика уже в течение нескольких десятилетий безуспешно пытается стать членом этого союза.

Как известно, Европейский Союз с подписанием Римского протокола 25 марта 1957 года стал функционировать под названием Европейский экономический союз. После подписания 12 сентября 1963 года Анкаринского договора взаимоотношения между Турцией и ЕЭС несколько активизировались, и этот договор вступил в силу 12 декабря 1964 года [9].

Но очередной военный переворот в Турции 12 сентября 1980 года привел к замораживанию взаимоотношений между Анкарой и ЕЭС. После всетурецких выборов 1983 года, проведенных на многопартийной основе эти взаимоотношения снова возродились. И 14 апреля 1987 года Анкара официально обратилась в Евросоюз с просьбой о принятии ее в полноправное членство в ЕС. Первым этапом интеграции Турции в ЕС стало вхождение Турции в Таможенный Союз ЕС 1 января 1996 года [10].

Начиная с 2000-х годов наблюдалось некоторое ускорение дел по вступлению Турции в ЕС.

17 декабря 2004 года стороны ЕС приняли решение о начале обсуждений вопроса о вступлении Турции в ЕС с 3 октября 2005 года. Но не было ясно, что когда завершатся эти обсуждения.

Турция взяла на себя обязательство, что она в течение 2007–2013 годов приведет свое законодательство в соответствии с европейским законодательством. Но ЕС с этими сроками не согласился. Еще в 2006 году глава Еврокомиссии Жозе Мануел Баррозу объявил, что решение вопроса о полноправном членстве Турции в ЕС может продлиться до 2021 года.

31 октября 2012 года премьер-министр Р.Т. Эрдоган, находясь с официальным визитом в ФРГ, выражал надежду, что к 100-летию создания Турецкой Республики в 2023 году его республика станет полноправным членом ЕС.

Но многочисленные противостояния, разногласия и т.д. Турции с некоторыми соседними странами создают серьезные трудности на деле вступления Анкары в ЕС. Среди них особое место занимает кипрская проблема, греко-турецкие и армяно-турецкие отношения.

ЕС до сих пор продолжает прогреческую позицию в решении кипрской проблемы. В июне 2011 года министр иностранных дел Турции А. Давудоглу вынужден был заявить, что «связи между Анкарой и ЕС могут быть заморожены». По его словам, это может быть тогда, если греческий Кипр в одностороннем порядке, без участия турецкой части, будет председательствовать в ЕС [9].

Он также отмечал, что «если греческий Кипр тормозя обсуждение займет единолично пост председателя ЕС, это не только будет отрицательно влиять на решение различных конфликтов на самом острове, а также приведет к застою, к точке замораживания во взаимоотношениях Турция-ЕС. Мы не думаем, что отношения между Турцией и ЕС могут быть продолжены, если Южный Кипр без какого-либо пути решения (кипрской проблемы – Л.З.) будет председательствовать в ЕС». Давудоглу также подчеркивал, что Турция не собирается вести обсуждения с греческим руководством во время председательствования Южного Кипра в ЕС и проблема должна решиться до этого времени.

По соглашению между ЕС и Турцией, достигнутому в декабре 2013 года, между этими сторонами начались переговоры об упрощении визового режима. Согласно достигнутым решениям, при выполнении всех обязательств со стороны Турции предусматривалась ликвидация визо-

вого режима для турецких граждан с ноября 2015 года [3].

18 марта 2016 года между Турцией и ЕС было подписано соглашение о миграции. Этим соглашением Турция брала на себя обязательство о том, что она не допустит въезда мигрантов в Грецию с территории Турции, а ЕС выделит 6 млрд. евро правительству Анкары для устройства временных убежищ для беженцев и мигрантов. Одновременно ЕС обещал, что при условии выполнения 72-х обязательств Турцией турецким гражданам право безвизового путешествия в страны ЕС с июня 2016 года [4].

Но уже 19 апреля 2016 года Жан Клод Юнкер требовал у Турции выполнения всех остальных обязательств для того, чтобы Турция могла получить право безвизового въезда в шенгенскую зону. До мая 2016 года Турцией были выполнены 65 из 72-х обязательств. И Еврокомиссия в мае 2016 года официально предложила дать Турции право безвизового путешествия в страны ЕС [5].

В те дни премьер-министр Ахмед Давудоглу официально предупреждал, что если в июне 2016 года турецкие граждане не получают право без визы посещать страны ЕС, то Турция не будет поддерживать мигрантского соглашения с ЕС [6].

Но Европарламент продолжал требовать остальных, нижеприведенных обязательств:

Турция должна согласно европейским рекомендациям принять меры для предотвращения коррупции.

Турция должна была привести в соответствии своего законодательства о «Защите личных данных» к европейским стандартам.

Турция должна была достичь соглашения с Евросоюзом.

Турция во время применения карательных мер должна была действовать вместе со всеми членами ЕС.

Турция должна была соблюдать все анти-террористические законы по европейским стандартам.

Выводы. Таким образом, кипрская проблема до сих пор остается нерешенной. Главной причиной этому является то, что крупные державы, придерживаясь своих стратегических целей, выступая двойными стандартами занимают одностороннюю позицию, не хотят отойти от принципов религиозной солидарности и т.д., т.п. А нерешенность кипрской проблемы продолжает сильно препятствовать развитию взаимоотношений ЕС-Турция.

Список литературы:

1. Heydərova S. Böyük Britaniyanın xarici siyasətində Kipr problemi. (Avtoreferat). Bakı, 2012.
2. Gögtepe C., Tuba Ü.B. İngiliz güvenlik ve dış politikasında Kıbrıs (1945–1974). Bilig. KİS, 2014. Sayı 66. S. 141–167.
3. Declaring new beginning, EU and Turkey seal migrant deal. *Reuters*. 2015-11-30. 9 Aralık 2015 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişim tarihi: 2015-12-08.
4. E.U. strikes deal to return new migrants to Turkey A. Faiola and G. Witte, *The Washington Post*. 18 Mar 2016.
5. European Commission opens way for decision by June on visa-free travel for citizens of Turkey. European Commission. 2016-05-04. 6 Mayıs 2016 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişim tarihi: 2016-05-04.
6. European Commission’s Jean-Claude Juncker Says Criteria For Turkey’s Visa Waiver Will Not Be “Watered Down” S. Shankar. *International Business Times*. 19 April 2016.
7. İrkiçatal E. İkinci dünya savaşı sonrası İngiltere’nin ortadoğu politikaları için Kıbrıs’ın stratejik önemi ve Kıbrıs meselesinin ortaya çıkışı. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi Yıl: 2012/1, Sayı:15. S. 31–59.
8. Qarayeva G.İ. Kipr böhranının Türkiyə-ABŞ münasibətlərinə təsiri. Bakı Universitetinin Xəbərləri. № 3 *Humanitar elmlər seriyası*. 2014. S. 53–59.
9. Turkey and EU. 27 Eylül 2007 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişim tarihi : 23 Temmuz 2007.
10. Turkey’s EU accession. 29 Ekim 2014 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişim tarihi : 23 Temmuz 2007.
11. Vatansızlar. M. Kıbrıs sorununun tarihi gelişimi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*. Cilt: 12, Özel s., 2010. S. 1487–1530. Basım Yılı : 2012.
12. Şükrü S. Gürel. Kıbrıs Tarihi (1878–1960): Kolonyalizm, Ulusçuluk ve Uluslararası Politika. Ankara : Kaynak Yayınları, 1984. 206 s.
13. Шмаров В.А. Кипр в средиземноморской политике НАТО. Москва : Наука, 1982. 248 с.

Zulgadarova Lamia FACTOR OF THE CYPRUS CRISIS IN RELATIONS BETWEEN TURKEY AND THE EUROPEAN UNION

At the present stage in world politics, one of the most important problems is the fate of the North Cyprus Turkish Republic, whose recognition by the world’s political beau monde is being delayed every year. The one-sided position of large states in this region and the unjust policy of superpolitical forces that violate the legitimate rights of the North Cypriot Turks and the political isolation of their state.

The Turkish community had the right to elect its deputies to the national parliament, as well as three ministerial posts in the national government. The Republic of Cyprus was to be under the guarantee of the protection of England, Greece and Turkey. But the Makarios government, created according to the constitution, very soon announcing the “funeral” of the constitution began to organize open attacks on Turkish Cypriots from December 21, 1963. The sole purpose of this policy was to violently implement enosis. Therefore, the reconciliation plan was not implemented.

The situation in Cyprus has become so aggravated that the UN Security Council at its emergency session on March 4, 1964, by the 186th resolution, decided to create special armed detachments of the United Nations to secure peace in Cyprus and place them between the Greek and Turkish communities. But the 20 thousandth Greek army, secretly planted on the island forced the Turkish Cypriots to seek salvation first in various enclaves, and then concentrate in a small safe piece, which was only 3 percent of the entire territory of Cyprus.

At the same time, the Cyprus problem creates serious political obstacles to the development of relations between Turkey and the European Union. The main and most serious obstacle to the entry of the Republic of Turkey into the European Union is the Cyprus problem, which has remained unresolved for several decades. And the main reason for this is the incompatibility of the approaches of both sides to solving this problem.

Key words: Turkey, European Union, political relations, Cyprus problem, crisis, superpowers.

Ибрагимова Халида Габиль Гызы

Азербайджанский государственный педагогический университет

РОЛЬ БАКИНСКОЙ НЕФТИ В ПОБЕДЕ НАД ФАШИСТСКОЙ ГЕРМАНИЕЙ И ОТНОШЕНИЕ РУКОВОДСТВА СССР К АЗЕРБАЙДЖАНУ ДВОЙНЫМ СТАНДАРТОМ (1941–1945 ГГ.)

У статті на основі архівних документів і газетних матеріалів пояснюється роль бакинської нафти в перемозі в роки війни 1941–1945 рр. Повідомляється, що в СРСР в 1941–1945 рр. було видобуто 110,6 млн. тонн нафти. 75,2 млн тонн цієї нафти, або 68 %, припадало на частку Баку. У роки Другої світової війни (1939–1945 рр.) в СРСР було видобуто 172 млн тонн нафти, з якої 118,9 млн тонн, або 69 %, було видобуто в Баку. У роки війни в тилу бакинські нафтовики, що йдуть у передньому ряду Всесоюзної гонки, в 1942 р. 48 разів посіли перше місце і 14 раз отримали перехідний Червоний Прапор. У 1943 р. нафтові підприємства виграла 99 разів у Всесоюзній гонці, 26 раз отримали перехідний Червоний Прапор ГКО і 29 раз були удостоєні першої премії. У 1942 і 1944 рр. група бакинських нафтовиків була нагороджена орденами і медалями СРСР.

З керівників і співробітників нафтової промисловості республіки начальнику Азнафтокомбінату С. Везірову, головному геологу Азізбековнафти Б. Бабазаде і буровому майстру Р. Рустамову і іншим було присвоєно звання «Герой соціалістичної праці», за організацію виробництва високоякісного авіаційного бензину і збільшення його виробництва – вченим-хімікам Ю. Мамедалієву, В. Гутирі, з інженерів технологів нафти Р. Ісмаїлов, А. Маркін і М. Горелік були удостоєні Державної премії.

Праця азербайджанських нафтовиків був високо оцінений маршалами Радянського Союзу Г.К. Жуковим і К. Рокоссовським. Як писав М. Вознесенський, Баку безперервно постачав фронт і народне господарство нафтопродуктами, приводив в рух сотні моторів в небі і на землі.

Як говорив загальнонаціональний лідер Гейдар Алієв, якби не було бакинської нафти, перемога Радянського Союзу, можливо, була б неможливою.

У статті згідно з архівними матеріалами стверджується, що роль бакинської нафти в перемозі, героїзм азербайджанських солдатів і офіцерів на передньому фронті, самовіддана праця в тилу були гідно оцінені Сталіним. Баку не було включене в список «Міст героїв». Зі створенням радянським керівництвом «Другого Баку», бакинські нафтопромисли вийшли з ладу, свердловини були підірвані, кадровий потенціал і нафтова техніка знищені.

Ключові слова: війна, тил, бакинська нафта, окупація, Баку.

Постановка проблеми. С самого начала Второй мировой войны Кавказ входил в военно-политические и стратегические планы фашистской Германии. 16 июля 1941 г. на совещании с Гитлером были обсуждены вопросы, связанные с завершением оккупации советских территорий, управлением оккупированными территориями и эксплуатацией новых регионов, которые будут захвачены. Согласно Генеральному плану «Ост» (Восток), разработанному непосредственно Гитлером, территория Советского Азербайджана была включена в состав рейхскомиссариата Кавказ с центром в Тбилиси, а его столица – город Баку была дана как часть «Германского рейха». Американский историк А. Даллин составил административную карту советских территорий, окку-

пированных и в будущем захваченных нацистским правительством. На той карте были внесены некоторые изменения на территорию Советского Азербайджана, Нахчыванская Автономная Советская Социалистическая Республика была включена в пределы Армении [8, 1959, 24 июня].

По специальному указу, подписанному 27 марта 1941 г., переработка и транспортировка бакинской нефти поручалась немецким компаниям «Ост-ойл» и «Континент-ойл». Согласно плану «Эдельвейс», утвержденному в июле 1942 г., оккупация Баку должна была быть завершена 25 сентября 1942 г. В военных планах Германии предусматривался неожиданный ввод десантных войск в Баку, чтобы советские органы не успели вывести из строя нефтепромыслы.

С первых дней войны из Баку на фронт перевозились нефтепродукты, оружие, боеприпасы, военное снаряжение и продовольствие, началось производство знаменитых реактивных снарядов «Катюша». Производились истребители «Як-III», танки и тяжелое вооружение [3, с. 37].

В 1941–1945 гг. в Баку было построено и введено в эксплуатацию 63 новых предприятия нефтяной и химической промышленности. Производилось 100 новых видов химической продукции, в том числе 36 видов смазочных материалов, 26 видов топлива и взрывчатых веществ, 9 видов авиационного бензина различных марок, 8 видов дизельного топлива различных марок. С конца 1942 г. в Баку производилось 130 видов оружия, боеприпасы, другое военное снаряжение, медицинские препараты и сырье для них, хлористый кальций, натрия хлорид, йодистый калий, белый стрептоцид, хирургические шелковые нити, марля, вата, шприц.

Изложение основного материала. В 1941 г. в СССР было произведено 33 миллионов тонн нефти. В 1941 г. Баку дал 23,5 млн тонн нефти – 71,2 % всесоюзной добычи. Нефтяники Азербайджана, досрочно выполнившие план 1941 г. – 19 декабря соблюли план добычи нефти на 102 %, по переработке нефти на 122,8 %, по производству бензина на 118 %. В письме, опубликованном в газете «Правда» в 1941 г., отмечалось: «... бакинские нефтяники снабжают фронт топливом» [10, 1941, 26 октября].

В 1942 г. азербайджанским нефтяникам была поставлена задача по выдаче стране 18,2 миллионов тонн нефти. Но с точки зрения реальной ситуации на бакинских месторождениях этот план был необъективным. Азербайджанские нефтяники в 1942 г. добыли 15,7 миллионов тонн нефти. Это составляло 71,7 % от 21,9 миллиона тонн, произведенного в СССР.

В 1943 г. планировалась добыча 12,9 миллиона тонн нефти азербайджанскими нефтяниками. ГКО, принимающий во внимание важность бакинской нефти, 1 июля 1943 г. принял решение о «Помощи азербайджанской нефтяной промышленности», выделил 150 автомашин и других видов транспорта из своих собственных ресурсов для нужд нефтяной промышленности. Из 17,9 миллиона тонн нефти, добытой в стране, 12,7 миллиона тонн добывалось в Азербайджане. Это составляло 71 % от всесоюзной нефти. Нефтяники республики выполнили план по производству авиационного бензина на 134 %, по производству керосина на 101,7 %, дизельного

топлива на 139,6 %, авиационного топлива на 105,7 %, флотского мазута на 162 %.

В советской историографии делается ударение на снижение добычи нефти в Баку до 14,6 % к концу войны. Одной из основных причин снижения добычи нефти согласно решению ГКО стал перенос во втором полугодии 1941 г. и в течение 1942 г. всех буровых контор на восток. Примерно половина нефтяного оборудования, инженерно-технического персонала была отправлена в район «Второй Баку». Ситуация в нефтяной промышленности Азербайджана была всесторонне проанализирована в письме секретаря ЦК КП(б) Азербайджана М.Дж. Багирова от ноября 1943 г. председателю ГКО И.В. Сталину. В письме говорилось, что нефтедобывающая отрасль Азербайджана за время своего существования достигла пика добычи нефти в июне 1941 г., когда из 7.237 скважин в сутки было добыто 69.686 тонн нефти. Во время войны добыча нефти снизилась, и на 1 ноября 1943 г. суточная добыча составила 34.430 тонн нефти из 5.015 эксплуатационных скважин. Ожидалось, что в 1943 г. будет добыто 12,7 млн тонн, или 54 % от 23,5 млн тонн, добытого в 1941 г. [1, л. 1].

В годы войны количество квалифицированных нефтяников значительно сократилось. Если в 1941 г. в Азнефтькомбинате работало 100.898 человек, то на 1 октября 1943 г. численность работников составляла 64.986 человек или 64% от довоенного уровня. Основной причиной сокращения численности работников стал призыв в армию 30.595 человек и отправка 10.695 человек в восточные районы. В этот период состав нефтяных кадров был завершён за счет неквалифицированных рабочих – в основном за счет ранее нигде не работавших женщин. Если до войны в «Азнефтькомбинате» удельный вес женщин составлял 23,2 %, то к ноябрю 1943 г. – более 50 %.

За последние два с половиной года ухудшилось обслуживание действующих скважин. По причине отсутствия планового резервного ремонта, подъемных тракторов, ремонтных бригад, сжатого воздуха и газа действующие скважины были остановлены [1, л. 2].

Снижение добычи нефти из действующих скважин сказывалось в устаревшем компрессорном парке. В октябре 1943 г. общая производительность парка снизилась с 10.394 тысяч кубометров в день до 8.216 тысяч кубометров. До войны количество фонтанных колодцев составляло 241, их число сократившись, упало до 66 [1, л. 3].

По этой причине запасы газа резко сократились. Запаздывание подземного ремонта скважин было связано с износом тракторного парка. Несмотря на то, что капитальный ремонт тракторов был восстановлен 1 февраля 1943 г., он не дал положительного результата. Ремонт дизельных тракторных подъемников составил 65,4 %. С другой стороны, из транспортных средств Азнефтькомбината в армию было передано 161 трактор, 1155 автомобилей и 694 лошадей [1, л. 4].

Материально-техническое обеспечение нефтяной промышленности резко ухудшилось в годы войны из-за износа нефтяного оборудования. Постановления ГКО от 30.01.1943, 06.04.1943 и 08.07.1943 не были своевременно выполнены рядом народных комиссариатов [1, л. 4].

Постановление ГКО от 7 октября 1943 г. «О мерах по улучшению нефтегазодобывающей промышленности Азербайджана» [1, л. 5], ввод в эксплуатацию в 1944 г. около 1.000 не работающих скважин создало условия для улучшения фонда действующих скважин и расширению разведочного бурения.

Одной из тревожных проблем стал тот факт, что восточные нефтяные районы не смогли компенсировать резкое снижение добычи нефти в Баку. После принятых правительством ранее мер по отправке из Баку в район Второго Баку десятка тысяч квалифицированных рабочих, большого количества оборудования, особенно бурильного – для добычи нефти, в I квартале 1941 г. добыча нефти возросла лишь на 9.577 тонн. В августе 1943 г. наблюдался прирост 10 600 тонн или 1 000 тонн в сутки [1, л. 6].

Анализ показывает, что фонтанная добыча из скважин резко снизилась. Если в июне 1941 г. 241 фонтанная скважина давала 18 284 тонн нефти в сутки, то в октябре 1943 г. 66 скважины давали только 2 832 тонн нефти, т.е. в 6,5 раз меньше. ЦК КП(б) Азербайджана считал, что в ближайшие два года проект по увеличению добычи нефти требует развития буровых работ. Требовалось довести до конца 1944 г. число работающих скважин до 340, до конца 1945 г. – до 360. Для этого в 1944 г. количество эксплуатационных скважин составит 900 тысяч метров и в 1945 г. – 1 300 тысяч метров. Это обеспечит ввод в эксплуатацию 670 новых скважин в 1944 г. и извлечение из них 1 088 тыс. тонн нефти, в 1945 году завершение бурения 1.000 скважин и извлечение из них 2.600 тыс. тонн нефти [1, с. 7].

ЦК КП(б) Азербайджана считал, что в 1944–1945 гг. по крайней мере за 2 года необходимо

сдать в эксплуатацию 4 700 остановившихся и новых скважин. Если учесть, что в 1941 г. в азербайджанской нефтяной промышленности для достижения высшего результата было сдано в эксплуатацию 1 237 скважин, то нетрудно было определить объем предстоящих работ. Азнефтькомбинат не смог бы справиться с таким объемом работы, требующей значительные материальные и человеческие ресурсы [1, л. 8].

Программа ЦК КП(б) Азербайджана по добыче нефти в 1944–1945 гг. требовала большое количество нефтяного оборудования и запчастей для его ремонта.

Чтобы частично исправить ситуацию с нефтяным оборудованием, обязательным было освобождение машиностроительных заводов Азнефтькомбината от производства боеприпасов и оружия, и производство этой продукции можно было прикрепить к эвакуационным базам. Наряду с этим, в соответствии с постановлением СНК СССР и ВКП(б) от 24 декабря 1940 г., приходилось реализовать восстановление существующих мощностей и строящихся в Баку новых машиностроительных заводов. С другой стороны, восстановление существующих заводов было возможно завершить в конце 1944 – начале 1945 гг., а строительство новых – в начале 1946 г. Требовалось увеличение производства станочного оборудования за счет производства на гражданских заводах и приобретения из-за рубежа [1, л. 9].

Согласно расчетам, в 1944 г. для восстановления старых и новых заводов, а также горных мастерских потребовалось 350 металлорежущих станка, 10 кузнечных молота, 2 ковочных прессы, в 1945 г. – 480 металлорежущих станка и 12 кузнечных молота.

В письме ЦК КП(б) Азербайджана утверждалось, что для запланированного увеличения добычи нефти в 1944–1945 гг. в конце 1944 г. необходимо было довести количество буровых скважин до 340.

Чтобы организовать работу строительных организаций, действующих в системе Азнефтькомбината, помимо собственного производства Азнефтькомбинату требовалось 117 000 кубометров лесоматериалов, 350 тонн кровельного железа, 1 600 000 метров различных труб, 350 000 тонн листов железа, 5 000 тонн арматуры, 1 200 тысяч единиц задвижек и вентиляей [1, л. 13].

В азербайджанской нефтяной промышленности в области энергоснабжения требовалось вести большие строительные работы. В связи с подключением дополнительных генераторов требовалось

расширение станций Азербэнеджи, а Азнефтькомбинату выделить 15 мобильных электростанций каждая мощностью 300–350 кВт для обеспечения удаленных нефтяных трестов и разведочных площадок. В 1944–1945 гг. для запуска запланированных объектов требовалось строительство и установка 40 электрических подстанций и 400 километров линий электропередач [1, л. 13].

Важной задачей было улучшение материально-бытовых условий и технического обслуживания технической интеллигенции в нефтяной промышленности. С этой целью ЦК КП(б) Азербайджана и Бакинский Комитет КП(б) Азербайджана обсудили этот вопрос на заседании бюро 24 октября 1944 г. (прот. №397). Собрание бюро отметило, что в последнее время ряд партийных, советских, промышленных и других организаций ослабил внимание на улучшение материально-бытовых условий и вопросы культурного обслуживания интеллигенции в нефтяной промышленности, в особенности начальников цехов, рядовых инженеров и др. Подобное отношение к материально-бытовой жизни технических работников, а также для повышения их технического и идейно-политического уровня заседание бюро поручило партийным, советским, хозяйственным, профсоюзным и комсомольским организациям усилить заботу о потребностях и требованиях инженерно-технической интеллигенции, определить конкретные меры для повышения их культурного, технического и идейно-политического уровня и обеспечить их реализацию.

Бюро поручило Бакинскому горисполкому, районным советам, Азнефтькомбинату и нефтяным трестам отремонтировать квартиры инженерно-технического персонала в течение 2-х месяцев за счет местных ресурсов. Заседание бюро приняло к сведению информацию о том, что Народный комиссариат торговли Азербайджанской ССР в IV квартале 1944 г. выделит для технических работников нефтяной промышленности 1000 пар женской обуви, 200 пар мужской обуви, 80 костюмов, 750 пар брюк, 750 штук спортивной одежды, 200 штук женских пальто, 500 отрезков шерстяной ткани, 300 отрезков шелковой ткани, 350 штук женских шелковых платьев, 300 штук женских шерстяных платьев, 5 штук шерстяных юбок и 300 штук мужских шерстяных рубашек [1, л. 40].

В соответствии с постановлениями бюро секретарь Бакинского комитета КП(б) Азербайджана А. Мамедов в справке от 4 ноября 1944 г. заявил, что в IV квартале 1944 г. планируются выдача и сдача нижеследующих наименований продукции:

№	Предусмотрено выделение в IV квартале 1944 г.	Выделено и распределено на 3 ноября 1944 г.
1	Хлопчатобумажная ткань – 8280 отрезков	4 318 отрезков
2	Для костюма отрез (шерстяной) – 3 080	1 524 отрезков
3	Мужские брюки – 1 050 пар	815 пар
4	Шелковая ткань – 4 640 отрезков	4 318 отрезков
5	Обувь – 2 850 пар	560 пар
6	Гимнастерка – 750 штук	280 штук
7	Женское пальто – 200 штук	108 штук
8	Шелковое платье – 350 штук	150 штук
9	Шерстяное платье – 300 штук	120 штук
10	Шерстяная юбка – 50 штук	100 штук [2, л. 21]

В письме также отмечалось, что, кроме этого, 4 318 людям не считая талонов питания, будет выдано дополнительно 1,5 кг мяса, 1,0 кг сыра, 3,0 кг овощей и каждому человеку по одной рыбной консерве [2, л. 21].

Несмотря на все трудности, азербайджанские нефтяники в 1944 г. работали напряженно и дали 11,8 млн тонн нефти, или 64,5% от 18,3 млн. тонн всесоюзной добычи. В 1945 г. в Баку было добыто 11,9 млн тонн нефти. Это составляло 59 % от всесоюзной добычи нефти

В целом в СССР в 1941–1945 гг. было добыто 110,6 млн тонн нефти. 75,2 млн тонн этой нефти, или 68 %, приходилось на долю Баку. Во время Второй мировой войны (1939–1945 гг.) в СССР было добыто 172 млн тонн нефти, из которой 118,9 млн тонн, или 69 %, было добыто в Баку. Цифры являются ярким примером самоотверженного труда бакинских нефтяников.

В годы войны в тылу бакинские нефтяники, идущие в переднем ряду Всесоюзной гонки, в 1942 г. 48 раз заняли первое место и 14 раз получили переходящее Красное Знамя ГКО (4,1965, 7 мая). В 1943 г. нефтяные учреждения выиграли 99 раз во Всесоюзной гонке, 26 раз получили переходящее Красное Знамя ГКО и 29 раз были удостоены первой премии [10, с. 32]. В 1942 и 1944 гг. группа бакинских нефтяников была награждена орденами и медалями СССР. Из руководителей и сотрудников нефтяной промышленности республики начальнику Азнефтькомбината С. Везинову, главному геологу Азизбековнефти Б. Бабазаде и буровому мастеру Р. Рустамову и другим было присвоено звание Герой Социалистического Труда, за организацию производства высококаче-

ственного авиационного бензина и увеличение его производства ученые-химики Ю. Мамедалиев, В. Гутыря, из инженеров технологов нефти Р. Исмаилов, А. Маркин и М. Горелик были удостоены Государственной премии [11, с. 32, 57].

Маршал А.А. Гречко, высоко оценивающий работу азербайджанских нефтяников, сказал: «Во время обороны Кавказа на фронт как неиссякаемый поток из Азербайджана прибывали грузовые поезда, заполненные высококачественным бензином, оружием, боеприпасами и продовольствием» [8, с. 35].

Маршал Советского Союза К. Рокоссовский, говоря о роли бакинских нефтяников, писал: «Бакинские рабочие, неустанно увеличив добычу нефти, обеспечив народное хозяйство и фронт высококачественным топливом, добились очень больших успехов. Действительно, значительная доля успеха наших бесстрашных ястребов в каждом военном сражении, в каждой атаке храбрых советских танкеров, в каждой победе над немецко-фашистскими захватчиками принадлежит бакинским нефтяникам» [5, 1945, 6 мая].

Маршал Советского Союза Г.К. Жуков в письме, адресованном азербайджанскому народу,

сообщал, что «труженики Азербайджана своим самоотверженным трудом внесли неоценимый вклад в дело защиты Родины. Бакинские нефтяники для фронта, для победы нашей Родины, за скорую победу над врагом, добыли достаточно топлива» [5, 1945, 29 апреля]. Как писал Н. Вознесенский, Баку бесперебойно снабжал фронт и народное хозяйство нефтепродуктами, приводил в движение сотни моторов в небе и на земле [7, с. 54].

Выводы. Роль бакинской нефти в победе, героизм азербайджанских солдат и офицеров на переднем фронте, самоотверженная работа в тылу не были оценены Сталиным. Несмотря на то, что Сталин неоднократно высоко оценивал роль Баку, в итоге Баку не был включен в список «Городов героев». Оправданием послужил тот факт, что в регионе не велись военные действия. Но как говорил общенациональный лидер Гейдар Алиев, если бы не было бакинской нефти, победа Советского Союза, возможно, была бы невозможной. Но с созданием советским руководством «Второго Баку», бакинские нефтепромыслы вышли из строя, скважины были взорваны, кадровый потенциал и нефтяная техника уничтожены.

Список литературы:

1. Архив политических документов Управления делами президента Азербайджанской Республики. Ф. 1. Оп. 28. Д. 198.
2. АПДУДПАР. Ф. 1. Оп. 29. Д. 140.
3. Научный архив Института истории НАНА. Ф. 1. Оп. 11. Д. 5080.
4. «Kommunist» qəz.
5. Газета «Бакинский рабочий».
6. Великая Отечественная война : энциклопедия. Москва : Олма Медиа Групп, 2010. 672 с.
7. Вознесенский Н. Военная экономика СССР в период Великой Отечественной войны. Москва : Госполитиздат, 1948. 192 с.
8. Гречко А.А. Битва за Кавказ. Москва : Воениздат, 1967. 424 с.
9. Газета «Известия».
10. Газета «Правда».
11. Промышленность Азербайджана за 40 лет: 1920–1960. Баку : Азернефтнешр, 1960. 135 с.

Ibragimova Halida THE ROLE OF BAKU OIL IN THE VICTORY OVER FASCIST GERMANY AND THE ATTITUDE OF THE USSR LEADERSHIP TOWARDS AZERBAIJAN AS A DOUBLE STANDARD (1941–1945)

The article based on archival documents and newspaper materials explains the role of Baku oil in the victory during the war years 1941–1945. It is reported that 110.6 million tons of oil was produced in the USSR in 1941–1945. 75.2 million tons of this oil or 68 % accounted for Baku. During the Second World War (1939–1945), 172 million tons of oil was extracted in the USSR, of which 118.9 million tons or 69 % was produced in Baku. During the war years, in the rear of the Baku oil industry workers, marching in the front row of the All-Union race, won the first place 48 times in 1942 and received the Red Banner 14 times. In 1943, oil enterprises won 99 times in the All-Union race, received the Red Banner of the State Defense Committee 26 times and 29 times received the first prize. In 1942 and 1944, a group of Baku oilmen was awarded orders and medals of the USSR.

Of the leaders and employees of the oil industry of the republic, the head of the Azneftkombinat S. Vesirov, the chief geologist Azizbekovneft B. Babazade and the drilling master R. Rustamov and others were awarded

the title Hero of Socialist Labor, for organizing the production of high-quality aviation gasoline and increasing its production Mamedaliyev, V. Gutyrya, from engineers of oil technologists R. Ismailov, A. Markin and M. Gorelik were awarded the State Prize.

The work of the Azerbaijani oil industry workers was highly appreciated by the marshals of the Soviet Union G. Zhukov and K. Rokossovsky. As N. Voznesensky wrote, Baku uninterruptedly supplied the front and the national economy with oil products, set in motion hundreds of motors in the sky and on the ground.

According to national leader Heydar Aliyev, if there were no Baku oil, the victory of the Soviet Union would probably have been impossible.

The article, according to archival materials, states that the role of Baku oil in victory, the heroism of Azerbaijani soldiers and officers on the front lines, and the dedicated work in the rear were not adequately appreciated by Stalin. Baku was not included in the list of "Cities of Heroes". With the creation of the Soviet leadership of the Second Baku, the Baku oil fields were out of order, the wells were blown up, personnel potential and oil equipment were destroyed.

Key words: war, rear, Baku oil, occupation, Baku.

Предеина М.Ю.

Таврический национальный университет имени В.И. Вернадского

К ИСТОРИИ ИЗДАНИЙ, ПЕРЕВОДОВ И ИНТЕРПРЕТАЦИЙ ГЁЛЬДЕРЛИНА (ИСТОРИЯ КАК УНИВЕРСАЛЬНЫЙ ЯЗЫК)

У мові, якою ми користуємося, щоб думати, слова «стіл», «стілець», «чашка», «ложка» мають другорядне значення. Якщо ми вивчимо ці слова, зможемо відвідати їдальню, але не круглий стіл. Для останнього нам потрібні знання образів, метафор, імен. Одне і теж ім'я в історії чи літературі в різні часи може мати різне значення, навіть більше, воно продовжує своє життя лише завдяки тому, що оновлюється, приймає у собі нові смисли. В цій статті піде мова про одне з таких імен – «Гельдерлін». Луначарський в передмові, яка розпочинала перше видання Гельдерліна російською, зазначав, що Гельдерлін здобув нове життя в Веймарській республіці і перетворився з майже забутого поета на поета, якого повинен знати кожний освічений німець. Проте ми у нашому дослідженні розглянемо лише вітчизняний контекст. В нашій країні, з огляду на певні причини, німецька філософія та поезія знайшли другу батьківщину. Де ще читають Гегеля так, як у нас? А як щодо Гельдерліна, який є необхідним доповненням до Гегеля? Про двох друзів можна казати словами Геракліта: те, що сходиться, розходиться, й навпаки. Де? В чому? На ці запитання ми також дамо відповіді.

Стаття продовжує дослідження автора в галузі Великої Французької революції, її інтерпретації в німецькій класичній філософії та поезії романтизму й нарешті, відображення французької історії та німецької інтерпретації в історії Російської революції, точніше, в історії усвідомлення Російської революції самої себе. Автор відштовхується від того, що назви таких місяців французького політичного календаря, як термідор чи брюмер, та такі німецькі літературно-філософські імена, як Гегель чи Гельдерлін, вийшли за межі свого простору-часу та перетворилися на імена своєїрідної універсальної мови, якою користуються вже в інших політичних та літературних становищах. Як не дивно, але учасники нових подій не можуть усвідомити ані самі події, ані своє місце в цих подіях без, здавалося б, чужих для них імен. Якщо попередня стаття автора була присвячена Гегелю, відображенню Французької революції в філософських поняттях Гегеля, то ця стаття присвячена Гельдерліну. Ім'я Гельдерліна свого часу слугувало навіть для орієнтації в філософії Гегеля, наприклад, Герцен в «Минулому та думках» пише, що обирає не Гегеля – берлінського професора, а Гегеля – друга Гельдерліна. Мета цієї статті – розкрити особливості становлення суб'єктивності в поезії Гельдерліна в контексті Французької революції, проявлення цієї суб'єктивності, її вплив на політичні та літературні суперечки вже іншої епохи. Автором було зроблено дослідження публіцистики про Гельдерліна, в тому числі передмов до його перших російських видань, й зовсім не випадковим в цьому контексті виглядає те, що перша передумова належить Луначарському.

Ключові слова: Французька революція, Російська революція, поезія німецького романтизму, німецька класична філософія, античність в німецькій поезії та філософії, Гельдерлін, Гегель.

Постановка проблеми. В языке, которым мы пользуемся, я имею в виду для того, чтобы мыслить, слова стол, стул, чашка или ложка имеют весьма второстепенное значение, выучив эти слова, мы сможем посетить столовую, но, навряд ли, круглый стол. Овладеть языком – значит овладеть образами, метафорами, именами. Одно и то же имя, имя в истории или литературе, в разные временные периоды может значить разное, более того, оно продолжает жить постольку, поскольку обновляется, принимает в себя эти новые смыслы. Одним из таких имён является «Гёльдерлин».

Луначарский, предворяющий своим предисловием первое издание Гёльдерлина по-русски, отмечал, что Гёльдерлин обрёл новую жизнь в Веймарской республике и из полузабытого поэта превратился в поэта, которого должен знать каждый образованный немец. В своей статье мы, впрочем, ограничимся отечественным контекстом Гёльдерлина, поскольку в силу известных причин немецкая философия и поэзия нашла у нас вторую родину. Читают ли ещё где-то Гегеля так, как у нас? Гегеля – да, а Гёльдерлина? И это ещё один пробел, который мы намерены заполнить,

Гельдерлина у нас читают меньше, откровенно говоря, мало читают, почти не читают в то время, как Гельдерлин является необходимым дополнением к Гегелю так же, как Гегель – к Гельдерлину. О двух друзьях можно сказать словами Гераклита: сходящееся расходится, а расходящееся сходится. Где именно? И в чём? На эти вопросы мы также постараемся ответить.

Анализ публикаций и источников. История переводов и изданий Фридриха Гельдерлина у нас отнюдь не богата; первое издание по-русски, «Смерть Эмпедокла», состоялось в 1931-м, оно вышло с предисловием А.В. Луначарского, который выражал сомнения в том, что эта «тончайшая и чистая поэзия» найдёт у нас «широкого читателя», мы, то есть А.В. Луначарский и Я.Э. Голосовкер (переводчик и комментатор «Эмпедокла»), решаемся предложить читателю «Эмпедокла», отмечал нарком, но пока не решаемся говорить о «Гиперионе» [2, с. 14]. «Гиперион» выйдет через полвека. В предисловии Луначарский и приглашает читателя к Гельдерлину, и отваживает, поэзия Гельдерлина названа им и тончайшей, и чистой, и больной, такой, которая получает распространение в большие эпохи. В этом духе Луначарский выступал перед слушателями Коммунистической Академии, говоря, что бывают большие, извращённые эпохи, которым, вернее, падающим классам которых, всё здоровое кажется слишком грубым, они тянутся к аристократической утончённости, к ускользающей и вянущей красоте, отрицая полноту, полнокровие жизни как нечто по-народному грубое [см. 2, с. 10]. Добавило ли это его выступление «широкого читателя» предстоящему изданию? Луначарский, кажется, вступает в противоречие сам с собой, относя Гельдерлина и к ярким выразителям надежд и чаяний Французской революции, её поэзии и героики, и к болезненно нервическому, падающему миру. Разве что он рассуждает по Платону? Платон в своих диалогах спрашивал «кто стремится к здоровью, больной или здоровый?» и отвечал «тот, кто не имеет здоровья, то есть больной, здоровый же, если и желает себе здоровья, то на будущее». Тогда Гельдерлин как сын больной Германии стремился бы к французскому здоровью. Больной стремится к здоровью, в этом смысле его поэзия здорова. А здоровый? Здоровый стремится к болезни, не будем настолько диалектиками, вернее, софистами, здоровый стремится продлить своё здоровье, быть здоровым в будущем, стало быть, ... в каком отношении он стоит к поэзии больного, здоровой поэзии больного? Я позво-

лила себе поиграть в Платоновского диалектика, хотя отнюдь не думаю, что двойственность предисловия Луначарского объясняется этой диалектикой. Гельдерлин очень специфическим образом, оказывается, включён в политический контекст 20–30-х, причём в *наш* контекст, что, разумеется, не отменяет его включённости в контекст Веймарской республики, но этот контекст оставлю до другого раза. Болезненно нервическое состояние Гельдерлина, как и восторженное состояние его духа, проистекало из Французской революции, динамики её восхождения и нисхождения. Собственно, медицинскую сторону состояния поэта я здесь также до особого случая оставляю в стороне, да и не так уж она важна, поскольку мы говорим не о больном, а о *поэте*, больной Гельдерлин уже не писал, здесь, к слову, можно согласиться с Луначарским, сказавшим, что болезнь болезнью, но и больного, и здорового берёт эпоха и настраивает как инструмент. Гельдерлин как страстный приверженец *поэзии* Французской революции, кстати, не Робеспьера, а Бриссо как выразителя этой поэзии, более пламенного, чем суховатый и рассудочный Максимилиан, и, главное, выразителя этой поэзии в концепте «пропагандистской войны», мировой революции, как сказали бы в 20-е, остро, настолько остро, что это было болезненно, чувствовал, что революция попадает, попала в какую-то ловушку, в которой бьётся и не может вырваться. Гельдерлин принимал дело человечества, о чём он не раз писал в личных письмах, он умел найти, о чём писать (!), как своё собственное, может даже ближе, чем собственное. Он любил Революцию и Сюжетту Гонтар, прообраз Диотимы. Ловушка, в которую попадала Революция, переживалась им как ловушка, в которую попадает он сам; он чувствовал, что, возможно, стоит посмотреть на всё более отстранённо и потому рассудительно, как его друг Гегель, но в отличие от Гегеля, у него не получалось отстраниться. «Присутствие Гегеля действует на меня благотворно», – писал в феврале 1797-го Гельдерлин Нойферу, – «Я люблю спокойных, рассудительных людей, потому что по ним можно хорошо ориентироваться в мире, когда толком не знаешь, в какую ловушку попался ты сам и твой мир» [1, с. 366]. Гегель сумел отстраниться, Гельдерлин чувствовал, что если хочет сохранить себя, свой рассудок, должен поступить также, но не смог. Из *не-отстранённости* рождалась поэзия Гельдерлина, в этом различие двух друзей, гений Гегеля расцвёл через отстранённость, отъединения себя от событий, гений Гель-

дерлина – из не-отстранённости. Гёльдерлин не мог *иначе* писать, ловушка, в которую попал мир, нисхождение Революции к прозе, буржуазной прозе, по-немецки, прозе бюргеров, именно поэтому была ловушкой и для него, концом *его* поэзии. Некоторые считают, например, Пьер Берто, что Гёльдерлин мог изобразить душевное расстройство, шизофрению. Думаю, важнее здесь то, что в наступившие прозаические времена, времена *без надежды* Гёльдерлин писать не мог. Этот путь Гёльдерлин уже провидит в «Гиперионе». Итак, Гёльдерлин и Гегель, вместе овеванные поэзией Революции, переживают, *по-разному* переживают её прозу. Можно процитировать Фридриха Энгельса, писавшего в юбилейный год, 1889-ый, Виктору Адлеру: «Трагично то, что партия войны на смерть, войны за освобождение народов оказалась права, и республика победила всю Европу, но только уже после того, как сама эта партия была обезглавлена; и вместо пропагандистской войны наступил Базельский мир и буржуазная оргия Директории» [4, с. 267]. В этом письме Энгельс объясняет Адлеру, что Парижская Коммуна и Клоотс были за «пропагандистскую войну» (мировую революцию), в то время как Робеспьер интриговал с Австрией и Пруссией, а Дантон – с Англией. Оба они, Робеспьер и Дантон, боролись против тех, кто хотел распространить республиканский строй на всю Европу; они обезглавили партию «пропагандистской войны», после чего, правда, были вынуждены прийти за головами друг друга. Коммуна (Эбер) и Клоотс имели другую социальную программу, чем Бриссо, в этом плане Бриссо был ближе к Робеспьеру, но пропагандистом «пропагандистской войны» в *Конвенте* был Бриссо. Отсюда симпатии Гёльдерлина. Если вчитаться в то, как Энгельс пишет Адлеру, *почувствовать* то, что Энгельс пишет, то станет понятно, что чувствовал Гёльдерлин. Энгельс чувствует *трагедию* (в неопошленном, т. е. греческом смысле) по прошествии ста лет и при наличии *надежды* на рабочую революцию. То есть я хочу, чтобы мы почувствовали *боль* Гёльдерлина, без медицинских терминов. Боль Гёльдерлина проистекала не из извращённого упадничества его натуры, скорее, напротив, если позволительна некоторая вольность (судя по всему, Гёльдерлин не очень хорошо представлял, за что борются Эбер и Клоотс, то есть он не вычленил особую плебейскую тенденцию в Революции), то его упадничество проистекало не из падения падающих, а из падения поднимающихся классов. Нужно также принять во внимание, что

когда Гёльдерлин встретит французского *плебея*, то он встретит в его лице не *революционера*, а *солдата Буонапарте*, то есть лицо уже несколько жадное на добычу. Это будет период, когда, по словам Маркса, Буонапарте ставил на место перманентной революции перманентную войну. Если последним пассажем о Гёльдерлине, болезни и здоровье, подъёме и падении, я вступаю в пикировку с Луначарским, то нужно признать, что сразу *после* Луначарский говорит о Гёльдерлине совсем иное; позволю себе некоторую излишнюю точность, обусловленную тем, что я изрядно затянула это введение, о болезни Гёльдерлина и болезненных эпохах Луначарский говорит на стр. 10, а на стр. 11 пишет: «Уже его современники – и Гёте, и Шиллер, и Гегель – тревожно останавливались на этой судьбе, своеобразно на неё отвечали. Шиллер в нескольких словах упоминает о людях, подобных Гёльдерлину, об их мечтаниях, об их неплодотворности, и чувствуется, что фатальный конец, который, по мнению Шиллера, вытекает из самого их характера, не заставляет Шиллера осудить их, он скорее горько их жалеет. От этих крушений, последовавших в результате непокорности духа, веет на Шиллера чем-то внушающим ему уважение. Ещё глубже взглянул на это явление Гегель. Несомненно, Гёльдерлина имел он в виду, когда говорил о жертвах своего великого, слишком непримиримого духа. По Гегелю выходит так, что, конечно, такой протестант заслужил своего конца, тут есть его вина, но она же является, в известной степени, его заслугой, если допустить здесь некоторую игру слов. Вина таких людей в том, что они не согнулись, не вступили в компромисс с действительностью, но в этом же и их подвиг. Они гибнут, но от них остаётся некоторое светлое зарево, могущее указать путь другим. Гёте всю жизнь величественно и плодотворно, но всё-таки неуклонно отступал. Отступал и Шиллер, отступал и Гегель, каждый по своему» [2, с. 11–12]. Я позволила себе привести этот большой кусок из Луначарского потому, что, во-первых, Луначарский, безусловно, мастер стиля, во-вторых, благодаря этому мастерству он неповторимо выражает некоторое *чувство*, которое мы сейчас и попытаемся удержать. Луначарский *что-то* чувствует, его слушатели, читатели тоже *что-то* чувствуют, мы с вами это чувствуем ретроспективно, то есть для нас уже не существует вопроса Гёльдерлин или Гегель в *актуальном* ключе, другими словами, для нас обе революции, Французская и Русская, существуют ретроспективно, мы в этом смысле чувствуем,

скорее, как Энгельс, то есть мы тоже чувствуем, но наше чувство уже не может быть переведено в действие. Луначарский подвёл нас к двум позициям *по Термидору*, показал в небольшом и проникновенном отрывке их силу и слабость, причём силу и слабость *обоих* позиций, *виновность* *обоих*, здесь нет невиновных, один уклоняется от будничной, прозаической действительности, в союзе с которой только и может быть плодотворная работа, во имя идеала, другой предаёт идеал во имя этой самой плодотворной работы. Каждый принимает на себя свою вину, выходя из безгрешного состояния первых *поэтических* лет. Мне кажется, в этом ключ к двойственному впечатлению от статьи Луначарского, нельзя сказать, советует Луначарский читать Гёльдерлина или не советует, этого нельзя сказать, поскольку Луначарский передаёт решение нашему чувству: в предложениях о болезненных эпохах он, так скажем, отваживается от чтения тех, кто ничего такого не чувствует, им нет нужды в этой боли, и, с другой стороны, он даёт знать тем, кто что-то чувствует, что тут они встретятся со своей болью, то есть им есть смысл читать, если они хотят эту боль встретить, хотя опять-таки Луначарский даёт знать, что, может быть, лучше её не встречать. В конце концов, мне кажется, что Луначарский сам не знает, как *ему* чувствовать. Любопытно, что моё *чувство Луначарского* менялось по мере написания этого, так вышло, длинного абзаца, если поначалу я была склонна подать Луначарского саркастически, то под конец я уже не подавала Луначарского под тем или иным соусом, а чувствовала его. Поэтому я не стану останавливаться сейчас на работах Дьёрдя Лукача, написанных спустя пару лет после Луначарского, «*Молодой Гегель*» и «*Гиперион Гёльдерлина*», в общем они ставят перед читателем ту же дилемму, что и процитированный мною отрывок из Луначарского, хотя, мне сейчас кажется, что Лукач это делает более сухо, во всяком случае, он *определённо* выбирает Гегеля и не оставляет читателя наедине с неопределённостью.

Постановка задачи. Пока я постаралась показать – *кто и что* о Гёльдерлине писал и *что для кого* Гёльдерлин значил. Остаётся добавить, что Гегель у нас известен больше, но без Гёльдерлина история будет не полна, Гёльдерлин – это ещё один центр, вокруг которого вынуждена вращаться наша мысль, коль скоро она намерена мыслить о революциях в истории.

Изложение основного материала. I. – «Там, где эллину сияла Красота...» Гёльдерлин *пере-*

живает, проживает рождение субъективности; безусловно, субъективность, которую мы считаем одной из основных черт нововременной философии, присутствует не у одного Гёльдерлина, но у *Гёльдерлина* она присутствует *непосредственно*, не только как факт разума, но и как *факт чувства*, она присутствует *не-отстранённо*, её рождение *пережито* Гёльдерлином как событие *его* жизни. Прежде всего, Гёльдерлин тончайшим образом чувствует античность, своё *тождество* с нею, с её миром, её героями, само по себе это обычно для людей того времени, например, уже известный нам Клоотс принял имя *Анахарсис*, но Гёльдерлин не просто чувствует тождество, не просто отождествляет себя с эллинами, но через это отождествление он обнаруживает различие, открывает своё *не-тождество* с героями прошлого, он обнаруживает на месте античности – *пустоту*, *пустоту*, которую *должно* заполнить. Очень похоже на Гегеля, на Гегелевскую манеру мыслить и на Гегелевские выводы, но, повторюсь, Гегель сберегает себя тем, что переводит факт чувства, для него это тоже *было* чувством, в отстранённый факт разума, он отстраняет себя от себя, отстраняет свои чувства от себя для того, чтобы себя и их, чувства, урезонить. По-моему, это и есть то самое его спокойствие и та самая его рассудительность, о которых Гёльдерлин писал Нойферу. То, как Гёльдерлин открывает через тождество с античностью своё не-тождество с нею, очень близко к тому, что описывает Осип Мандельштам, поэт чувствовавший античность не менее тонко: «Там, где эллину сияла Красота, мне из чёрных дыр зияла Срамота. Греки сбондили Елену по волнам, ну, а мне солёной пеной по губам! По губам меня помажет Пустота...» [3, с. 161]. Для Мандельштама это своего рода итоговое обращение к родным образам, сопровождающееся их намеренным снижением; он прошёл от чувства тождественности с неким мировым процессом, начавшегося или, может быть, и не начавшегося, а вечно длящегося, длящегося, тянущегося вместе с Гомеровскими кораблями, божественной пеной, ахейскими мужами, Еленой – «Бессонница. Гомер. Тугие паруса» – до обнаружения его, процесса, пустоты, пустоты, которая была дана полусознанным намёком в молчании Гомера («И вот Гомер молчит...»), заявляет о себе во весь голос, если пустота может заявлять во весь голос, что она есть не что иное, как *пустота* и Гомер молчит, потому что ему нечего сказать. Я, признаюсь, процитировала Мандельштама не только для того, чтобы совершить наложение разных временных

слоїв друг на друга, хотя так тоже можно сказать, но и для того, чтобы облегчить свою задачу, не так легко найти цитату из Гёльдерлина: Гёльдерлин словно целый час держит один и тот же аккорд (образ, с которого Жан-Люк Годар начинает *часовой* фильм «Германия, год 90-ый»), при чём каждый новый аккорд лучше предыдущего или так же хорош, во всяком случае, невозможно выбрать один аккорд, который бы передал всю часовую музыку, но и невозможно привести все аккорды. Это нужно иметь в виду, потому что сейчас я дам слово Гёльдерлину, отнюдь не ручаясь, что взяла лучший из его аккордов. – «Блаженное единство, бытие в единственном смысле этого слова потеряно для нас, и нам должно было его утратить, если мы хотели его достичь и добиться», – пишет Гёльдерлин в предисловии к «Гипериону», то есть там, где он старается перевести чувства в понятия. – «Мы вырываемся из мирного «Одно и Всё» мира, чтобы вновь восстановить его, через себя самих» [1, с. 37]. Или, позвольте ещё одну, уже из предварительного фрагмента, наброска к «Гипериону»: «Пусть пройдёт то, что проходит, – воскликнул я, обращаясь к моим воодушевлённым спутникам, – оно проходит, чтобы возвратиться, оно старится, чтобы вновь стать молодым, оно разлучается, чтобы соединиться более глубоко, умирает, чтобы ожить ещё более живым». (Это нам ещё понадобится, когда мы обратимся к «Эмпедоклу», пока запомним это «умирает, чтобы ожить ещё более живым».) – «Так должны пройти, – отозвался после недолгого молчания тиниот, – предчувствия детства, чтобы возродиться истиной в уме взрослого мужа. Так отцветают прекрасные мирты юности мира, поэзия Гомера и его времени, пророчества и откровения, но зародыш, таившийся в них, обернётся по осени спелым плодом. Простота и невинность первых веков умирает, чтобы возвратиться в совершенном творении, и святой мир эдема гибнет, чтобы вновь расцвело как завоёванное достояние человечества то, что было лишь даром природы» [1, с. 29]. Так рождается субъективность; мы открываем не только невозможность и дальше пребывать в утробе мира, длить дальше это блаженное состояние, но и нежелательность этого, собственно мы совершаем *абсурдный* шаг, – мы вырываемся из блаженного состояния, чтобы ценой борьбы, завоевать его вновь. Это – абсурд, который по пятам следует за человеческой мыслью, начиная с Эсхилова Прометея. Гёльдерлин – не крестьянин, не подёнщик, что ему за дело до переделки мира? Да и подёнщику? Или мы уверены, что Париж лучше снабжался хлебом,

когда «революционная армия» (по-нашему продотряды) гр. Эбера носились по окрестностям в поисках хлеба, чем во времена блаженной памяти Луи XVI-го? Субъективность, как и её другое имя: Революция, – абсурд, абсурдный шаг и вместе с тем тот шаг, который нельзя не совершить. Дело не в том, что мы хотим совершить этот шаг или Гёльдерлин хочет его совершить, у Гёльдерлина его невозможно не совершить так же, как невозможно ребёнку навечно остаться в утробе. «Я не выбираю, не взвешиваю, – говорит Гиперион Диотиме, собираясь принять участие в борьбе за свободу Греции. Я во власти какой-то силы и не знаю даже, сам ли решаюсь на этот шаг» [1, с. 168]. Гёльдерлин начинает этот второй том «Гипериона», в котором описывает борьбу Гипериона за греческую свободу и откуда взята мною эта цитата, со строк Софокла о том, что «не родиться совсем – удел лучший», но родиться или нет, мы не выбираем и не взвешиваем, даже те, кто рождает нас, навряд ли, выбирают и взвешивают, об этом ещё у Эразма в «Похвале глупости», то есть у истоков самого важного решения в нашей жизни или для нашей жизни, того решения, с которого наша жизнь начинается, стоит абсурд. Объясню, абсурд для меня отнюдь не является словом ругательным, если я его использую, то затем, чтобы обнаружить различие родившийся субъективности с буржуазным (бюргерским) индивидуализмом, может быть, то, что я называю *абсурд*, есть абсурд с точки зрения этого индивидуализма, не более того, другими словами, решения Гипериона не укладываются в бюргерскую рациональность приходно-расходных книг; субъективность и бюргерский индивидуализм мы относим к одной нововременной эпохе, но из этого не следует, что это одно и то же, может быть, субъективность есть реакция *рыцарского* духа, рыцарство я беру не в сословном смысле, на бюргерскую рациональность, бюргерскую расчётливость. С другой стороны, как об этом не один раз писал Фридрих Энгельс, сама Французская революция совершалась не под лозунгами буржуазной (бюргерской) рациональности. Может быть, мы поторопились явно или неявно принять бюргерский взгляд на рациональность, которая, с этой точки зрения, есть расчётливость и поэтому не оставили другого слова для того, что я сейчас описываю, кроме как «абсурд». То, что я называю абсурдом, можно оправдать *post festum*: не поступи они так, не было бы того-то и того-то, иначе говоря, не поступи они так, не было бы того, что мы сегодня называем цивилизация или культура; однако в момент

решения то, что я называю абсурдом, *является* таковым, повторяюсь, мы не можем доказать, что Прометей, стоящий у истоков нашей культуры, поступил рационально (расчётливо?), что он своим поступком увеличил долю своей выгоды на общем пиру богов.

«Гиперион» – роман без интриги, мы знаем, что действие не произведёт ничего; насколько я был бы богаче надеждами, насколько счастливее, если бы *никогда* не действовал, восклицает Гиперион уже в первом письме к Беллармину, – весь роман построен как подборка писем Гипериона к Беллармину, мы вторглись в архив Беллармина и нашли пачку писем. Это очень странное чувство: мы считаем, что должны действовать, и знаем, что действие не произведёт ничего. Тот аккорд, что Гёльдерлин держит в течение часа, прикрывает то, что, действуя, мы утрачиваем блаженство, блаженство надежды, душевной чистоты и прочего, но не завоёвываем взамен ничего, вернее, именно это *ничего* мы и завоёвываем. «...цель нашего рождения – Ничто, мы любим – Ничто, верим в Ничто, трудимся, не щадя себя...» [1, с. 96]. Гёльдерлин любит Элладу, но называет её *могилой* юности человечества; Гёльдерлин говорит, что мы вырываемся из мирного блаженства «Всё и Одно, Всё в Одном, Одно во Всём», чтобы восстановить его, это блаженство, через самих себя, через своё действие, но знает, что *ничего* не будет восстановлено. Не получается ли, что Гёльдерлин знает, что Афины и Рим не возродятся в Париже? И что их невозможно возродить? Действие Гёльдерлина имеет только тот смысл, что открывает нам пустоту. Тогда роман, с которым мы имеем дело, сугубо нигилистический? Мне до недавнего времени самой казалось, что это, действительно, роман – разочарование. Но, что если открыть пустоту, это и есть цель действия? Другими словами, что если переживаемая нами Французская революция сильна не своими победами, а своими поражениями? Поражения открывают недостаточность прежнего способа мыслить. Через поражения мы и открываем пустоту. Но что такое пустота? Это – отсутствие *должной быть здесь* античности, но, может быть, античности и *не должно* было здесь быть? То есть мы мыслили античность в то время как должны были мыслить *нечто* иное. Тогда действие, к которому зовёт Гёльдерлин, имеет смысл, хотя и производит ничто, вернее, оно имеет смысл именно потому, что это ничто производит.

Так что же именно создаёт Гёльдерлин? Субъекта без объекта, того, кто пробудился слишком

рано или слишком поздно, в любом случае, не ко времени, но, тем не менее, того, чьё пробуждение необходимо *для* времени; Гипериона нельзя назвать лишним человеком, хотя по всем статьям он лишний, но он не лишний, потому что, как Солнце, – Гиперион другое имя Солнца, Гелиоса, – он оставляет, как сказал Луначарский, светлое зарево, указующее путь другим. Субъекта надломленного, что отличает его от цельных героев древности, но могущего эту надломленность вынести, превращающую эту надломленность в свою силу. «Ты не стал бы мыслящим человеком, если бы не был мятежным и страдающим человеком», – говорит Диотима Гипериону, – «Поверь мне, ты никогда бы не смог так ясно ощутить равновесие прекрасной человечности, если бы сам в такой мере не ощутил его потерю» [1, с. 157–158]. Извечно здоровый глух к болезни, но глух и к здоровью, тот, кто знал, знает болезнь, чуток и к тому, и к другому. Там, где для сына Эллады, всё заканчивается, надломленный Эдип уже не Эдип, вернее, он только *страдающий* Эдип, тот, для кого больше не светит Солнце, для нас всё только начинается, тут только и всходит *наше* Солнце. Для нас история начинается с надлома.

II. – «Смерть Эмпедокла»

Мы попадаем в зазор, во временную и временную пустоту, человечество, безусловно, произведёт нечто, что пустоту заполнит, но без нас, мы сделали то, что могли, пришли раньше своего времени и оправдали абсурд и надлом действия, мы толкнули действие вперёд, показав пустоту старых богов, но наша жизнь длится долее, чем тот исторический акт, в котором нам довелось сыграть. То есть мы оказались перед лицом жизни, которая уже и ещё не имеет смысла, подчеркну, что эта жизнь имела смысл, как та жизнь, что произвела субъективность, но теперь... теперь самое продолжение жизни бросает тень на её творение, компрометирует субъективность. Гёльдерлин чувствует, что не может больше писать. И если вдуматься, то эта невозможность писать имеет глубокий исторический смысл, писать дольше – значит обманывать себя и других, увлекать на ложный путь, дать, как Фихте, своё имя немецкому национализму, трагедия Фихте состоит в том, что сегодня некоторые думают, что Фихте – это только национализм, он скомпрометирован национализмом, и кто знает, не скомпрометирована ли тем самым самая субъективность, я не стану приводить цитат, но при желании их нетрудно найти, цитат, в которых любая энергия, воля увязывается с национализмом, или, как Гегель, преклониться

перед Наполеоном, пусть и понятием как прогресс, другими словами, писать дольше – значит так или иначе отступать, об этом мы уже читали у Луначарского. Гёльдерлин обнаруживает бессилие мысли, свою неспособность заполнить открытую им же самим пустоту, повторюсь, в этом нет ничего постыдного, лучше признать свою неспособность пустоту заполнить, чем заполнять её чем или кем попало, но это бессилие мысли пугает Гёльдерлина, он не столько боится за свою честь, сколько за честь того, что им сделано. Эмпедокл, сказав «человек и есть бог», поднялся на вершину, на которой не знает *что* делать, он одновременно достиг и высшей точки, и низшей, его мысль замерла в то время как множество глаз следят за ним, ищут его, и эта пауза, этот перерыв в мысли бросает тень не просто на Эмпедокла, а на самое его дело, дело важнее Эмпедокла и *ему, делу*, грозит бесчестие. Эмпедокл не может умереть, потому что теперь любой дурень укажет на его мёртвое тело и скажет «назвался богом, а чем лучше дохлой собаки?». Эмпедокл не может стареть, потому что любой дурень посмеётся над его дряхлостью «старик, а назвался богом». Эмпедокл не может позволить себе усталость мысли, а между тем его мысль устала. Поднявшись на вершину, Эмпедокл обнаруживает, что ему нет места на земле. Гёльдерлин обращается к старому анекдоту об Эмпедокле, философе, назвавшемся богом, и вынужденном броситься в кратер Этны, чтобы скрыть от сограждан своё брэнное, небожественное тело. Этот анекдот, подходящий в обычном изложении на последнюю плутню великого пройдохи, в прочтении Гёльдерлина обретает отнюдь не комическое звучание. «Человек и есть бог» – с этого история начинается, но для Эмпедокла этим заканчивается. Не вина Эмпедокла, что он не знает, что делать с этим открытием, это открытие стоило ему многих, даже всех сил. Но другим, узнавшим об этом от него, это открытие не стоило ничего, и они спрашивают «что дальше?»; они правы в своём вопросе и, если неправы, то только в выборе адресата – им стоило бы спросить у себя, но спрашивают они у Эмпедокла. И поскольку Эмпедокл не может ответить, открытие становится его виной. Эмпедокл знает, что не ответит, у него нет сил, и знает, что должен сберечь открытие, иначе люди откажутся от него и его силы пропадут впустую, другому, который когда-нибудь придёт, придётся начинать сначала и, вероятно, остановиться на том же, на чём остановился он. Вечная круговерть, для разрыва которой Эмпедокл поднимается на Этну.

«Смерть Эмпедокла» готовится в «Гиперионе». Когда действие разрешилось, хоть и поражением, но разрешилось, Алабанда, друг Гипериона, испытывает странное облегчение, словно проиграл игру, которую затеял, чтобы скоротать время. «*Он был весел*», – пишет Гиперион. – «*Будущее уже утратило власть над ним*» [1, с. 221]. Эта та же странная весёлость, которую мы находим у Мандельштама после его признания, что эллинская Красота ему больше не улыбается и даже, совсем напротив, показывает кукиш: «*Я скажу тебе с последней прямо́той – всё лишь бредни, шерри-бренди, ангел мой!*» [3, с. 162]. Эта та же весёлость, которая посещает Эмпедокла, решившего взойти на Этну. Вместе с тем эта странная весёлость, хоть и снимает бремя ответственности, но снимает его столь же странным образом, дело упростилось – осталось достойно умереть. Тема смерти и не просто смерти, а смерти как жертвы, данная в «Гиперионе» намёком, «*умирает, чтобы ожить ещё более живым*», получает окончательное разрешение в «Эмпедокле». Итак, Эмпедокл, сказав «человек и есть бог», не может больше *быть* человеком, не может позволить себе стареть, умирать, не может позволить себе пустые мгновения бесплодности, усталости, эта боязнь бесплодности всё чаще преследует Гёльдерлина.

«Эмпедокл.

И что ж, как раб, я должен пережить
Мой день бесчестья? Так ли?

Павзаний.

Нет!

Волшебством духа твоего, о, человек!

Клянусь, я не хочу тебя позорить, нет!

Наперекор любви моей, любимый,

Я не хочу! умри, коль так! И сам

Свидетельствуй тем о себе, раз быть тому» [2, с. 97].

Я.Э. Голосовкер, автор перевода и комментария, пишет: «В диалектике темы намечаются этапы: 1-й поворот спирали темы: диалектика исцеления. 2-й поворот: диалектика жертвы. 3-й поворот должен бы дать ДИАЛЕКТИКУ ПРЕОБРАЖЕНИЯ. Она не дана. Гёльдерлин не успел: его духовно убило общество» [2, с. 127]. Хотя я в целом согласна с Голосовкером, мне представляется, что диалектика преобразования дана так, как она *могла быть дана Гёльдерлином*. Напомню, что к моменту создания «Эмпедокла» история повернулась так, что поэту оставалось преклониться либо перед немцем, что делает Фихте, либо перед Наполеоном, что делает Гегель, либо... То есть никакой позитивной программы преобразования *быть не могло*, речь шла о выборе того, перед

кем преклониться, о выборе идола. Если Гёльдерлин уклоняется от выбора идола, то он уклоняется и от жизни, итак, 1-ый поворот спирали «диалектика исцеления» происходит оттого, что поэт решает умереть, во всяком случае, умереть как поэт, это очень специфическое исцеление. Но он решает умереть не просто так, собственно его смерть-как-жертвы и запускает диалектику преобразования. 1-ый поворот спирали превращается во 2-ой, а 2-ой – в 3-ий без опосредующих звеньев, одно есть другое, одно содержится в другом, одно действует через другое: исцеление скрывает в себе жертву, поэтому оно – исцеление, жертва скрывает в себе преобразование, поэтому она – жертва. Эмпедокл говорит:

«О, дайте же природе, прежде чем возьмёт она!
Вы томитесь по небывалому
И, как из хворой плоти, рвётся дух
Из оболочки ветхой Агригента.
Держайте! – Что обрели, что почитали,
Что передали предки вам, отцы:
Закон, обряд, божеств предавших имя,
Забудьте вы!...» [2, с. 85].

В этой речи, обращённой к согражданам, жертва *переходит, превращается* в преобразование: Эмпедокл жертвует собой, бросаясь в Этну, то есть отдавая природе прежде, чем возьмёт она, чтобы *пробудить, преобразить* сограждан – держайте! не медлите в сени ваших идолов до тех пор, пока они, обветшав, не упадут вам на головы, жертвуйте ими! Жертва, которая представлялась сперва как способ уклонения от личного бесчестия, обретает новые смыслы, речь идёт уже не об уклонении от бесчестия, а о завоевании чести. Но завоевание чести уже не может быть делом одного Эмпедокла, то есть тот вопрос, который, как я сказала, граждане Агригента адресовали Эмпедоклу «что дальше?», он переадресовывает им, тем, кому предстоит это «дальше» создать. – Эмпедокл передаёт гражданам Агригента эстафету субъективности. Это и есть *преобразование* граждан Агригента. Разумеется, это преобразование дано в абстрактной форме, но это – то, что Гёльдерлин мог сказать, его последнее слово.

Выводы. Гёльдерлин держит один аккорд или раз за разом возвращается к этому аккорду, не желая сойти за музыканта, скажу, что как-то мне довелось разучить песенку «фа-фа-ми, ре-ре-до, фа-фа-ми, ре-ре-до», самое интересное в ней было чередование: два удара – один, два удара – один, и вот теперь прежде чем перейти к дальнейшему разговору, я хочу повторить то место, где два удара, а два удара у Гёльдерлина – на субъ-

ективности. Если Гегель в «Феноменологии духа» оставляет нам *проблему* Французской революции, то Гёльдерлин – *чувство*; если без разрешения проблемы нашим разумом, мы не продвинемся ни на йоту, то без чувства – мы и не подойдём к проблеме. Если в введении Гегель и Гёльдерлин были поняты мною как расходящиеся, то теперь – как сходящиеся, прав был Гераклит, сказавший, что расходящееся сходится, а сходящееся расходится. Фраза, известная своей туманностью, и как и всё туманное, проясняющееся на деле. Гегель и Гёльдерлин нам оставляют... Что они нам оставляют? Итак, двойной удар по клавишам, субъективность, – субъективность с двух сторон обрамляет одинарный удар, то есть смерть, субъективность умирает и рождается вновь; процитирую «Песнь судьбы» из «Гипериона», с которой встретила дважды, собственно в «Гиперионе» и в «Эмпедокле»: Голосовкер, завершив «Эмпедокла», вставляет «Песнь судьбы», также переведённую им, между «Эмпедоклом» и своим «Комментарием»:

«В свете горнем
Тропами лёгкими
Бродите вы, беспечальные гении!
Чуть коснутся вас
Веянья светлые,
Словно пальцы арфистки
Священных струн.
Судьбы не ведая,
Словно дитя во сне,
Дышат небесные,
Чисто храним
В почке стыдливой,
Вечно цветёт у них дух.
И тихо сияет
Ясностью вечной
Взор беспечальный у них.
Но нам не дано
Мига для отдыха.
Люди преходят
В горьких страданиях,
Падают слепо,
С часу на час,
Как на уступ с уступа
Год за годом
Воды стремниной на срыв» [2, с. 109].

Прим. – «*преходят*» – так в тексте, вероятно, приставка взята в значении «пере-», переходят.

Это двойное повторение оправдано тем, что теперь мы *знаем* о значении античности. Гении античности, как боги Эпикура, блаженны, беспечальны, но бесплодны, бесплодны и бесплотны, как лёгкие тени, их дух пребывает в почке, *цвете-*

tēt в почке, то есть цветёт, не распускаясь, цветёт, не цветя, их дух *чист*, потому что не выходил из почки, чист в своей стыдливости, почка – вечное обещание, которое не сбывается. Эти гении прекрасны, но там, где они пребывают нет времени, их жизнь не отличима от смерти, *что* у них, в горнем царстве, *что* в Аиде, нигде нет действия и нигде оно невозможно, ни там, ни там действие не имеет смысла. Действие приходит с человеком, с нами, и этим человек оказывается выше гениев. «Неужели ты предпочёл бы вечно быть младенцем и дремать, как Ничто? Существовать, не зная победы? Не подняться до совершенства, пройдя все ступени до единой? Да, да! Скорбь – достойное бремя на сердце человеческом...» [1, с. 243]. Это настойчивое стремление оставить родину и превращает Гёльдерлина в того, кто на языке Делёза и Гваттари называется «шизофреник», это слово можно было бы использовать, если понимать так, что «шизофрения» не зависит от нашего выбора так же, как расставание с родиной, вспомним, признание Гипериона Диотиме о том, что он не выбирает и не взвешивает, но вместе с тем то, что он не выбирает и не взвешивает, не снимает с него ответственности, если Агамемнон взвалил все свои грехи на богиню Раздора, она, проклятая, легко ступает по

главам человеком, что я-то могу? то Гиперион... «Но никто не вправе утверждать, что нас различает судьба! Нет, в этом мы, мы сами повинны! Мы испытываем наслаждение, бросаясь во мрак неизвестности, на холодную чужбину какого-нибудь нового мира, и, будь это возможно, покинули бы царство солнца и вырвались бы за пределы планет. Ах, для вольного сердца человеческого не существует родины; и, как луч солнца опалает им же вызванные к жизни земные растения, так человек сам губит прелестные цветы, распутившиеся в его сердце, – радости родства и любви» [1, с. 55–56]. Прежде чем начать действовать, человек уже губит родство и любовь, а сколько всего он погубит, действуя? И, между тем, ... Субъективность, возможно, это моё субъективное видение, представлялась мне как радость, победа, победа Возрождения над тьмой Средневековья, и мне кажется, что французские просветители смотрят на это дело так, как смотрела я; у Гёльдерлина мы видим другую субъективность, Гегель и Гёльдерлин проблематизировали субъективность, усложнив самое Возрождение, можно вспомнить, как теперь непросто выглядит Возрождение, например, у Бертольда Брехта, в его «Галилее». Субъективность больше нерадостна, но по-прежнему необходима.

Список литературы:

1. Гёльдерлин Ф. Гиперион. Стихи. Письма. Москва : Наука, 1988, 717 с.
2. Гёльдерлин Ф. Смерть Эмпедокла. Москва ; Ленинград : Academia, 1931, 136 с.
3. Мандельштам О.Э. «Я скажу тебе с последней прямокой...» : собр. соч. в 4-х тт. Москва : «ТЕРРА» – «TERRA», 1991, т. 1, с. 161–162.
4. Энгельс Ф. Викторю Адлеру, 4 декабря 1889 г. Сочинения, 2-е изд. Москва : Политиздат, 1965, т. 37, С. 266–267.

Predeina M.Yu. TO THE HISTORY OF EDITIONS, TRANSLATIONS AND INTERPRETATIONS OF HÖLDERLIN (HISTORY AS A UNIVERSAL LANGUAGE)

For our thinking, the words “table”, “chair”, “cup” or “spoon” are of secondary importance. These words will allow you to think about visiting the dining room, but will be useless at the round table. In order to think about something unusual, for example, about revolutions in history, we need images, metaphors, names. The same name of history or literature in different eras means different things; moreover, it continues to live, as it takes on new meanings. One of these names is the name “Hölderlin”. Lunacharsky in the preface of the first edition of Hölderlin in Russian wrote that Hölderlin had found a new life in the Weimar Republic and from an almost forgotten poet turned into a poet known to every educated German. In my article, I will confine myself to the domestic context, since we have German philosophy and poetry, for well-known reasons, found a second homeland. Do they read Hegel somewhere else like we do? Hegel – yes, and Hölderlin? I intend to fill this gap. Hölderlin is a necessary addition to Hegel just as Hegel is to Hölderlin. About two friends can be said in the words of Heraclitus: what converges, diverges and vice versa. What exactly? I will also answer this question.

The article continues the author's research in the history of the French Revolution, its understanding in German classical philosophy and poetry of German Romanticism, the reflection of this French history and its German interpretation in the history of the Russian revolution, or rather, in the history of awareness of the Russian revolution itself. The author proceeds from the fact that the names of such months of the French political calendar, as Thermidor and Brumer, or such German philosophical and literary names, as Hegel and Hölderlin, went beyond the limits of their space-time and turned into names of a kind of universal language already used in others political and literary situations. It is not paradoxical, but the participants of new

situations are not able to realize themselves and their place in a situation without these as if alien names for them. If the previous article of the author, published in No. 1 of Tom 30th (69th) of this journal, was devoted to Hegel, the refraction of the French revolution in philosophy, in terms of Hegel, then this is – Hölderlin. The name of Hölderlin served at the time for orientation, including in the philosophy of Hegel, for example, Herzen wrote in “Past and Thoughts” that he chooses not Hegel, the Berlin professor, but Hegel, Hölderlin’s friend. The objectives of this article are to research of the formation of Hölderlin’s subjectivity in the context of the French Revolution and the manifestation of this subjectivity, its influence on the political and literary disputes of a different era. To achieve the second goal, the author investigated the journalism about Hölderlin, including the prefaces to his first Russian editions. It is interesting, although it is probably not accidental that the first preface was written by Lunacharsky.

Key words: French revolution, Russian revolution, poetry of German romanticism, German classical philosophy, antiquity in German poetry and philosophy, Hölderlin, Hegel.

Садыхова Гюльджамал Нариман гызы

Институт истории имени А.А. Бакиханова Национальной академии наук Азербайджана

ИЗ ИСТОРИИ СОЦИАЛЬНО-ЭКОНОМИЧЕСКОЙ ЖИЗНИ ГЕОКЧАЙСКОГО РЕГИОНА В КОНЦЕ XIX – В НАЧАЛЕ XX ВВ.

У статті на основі матеріалів різних достовірних джерел розглядаються питання, пов'язані з історією створення Геокчайського повіту і з історією з центром цього повіту – м. Геокчай, а також з соціально-економічним становищем цього регіону в даний період.

Дослідження показали, що Геокчайський регіон, який входив до складу Бакинської губернії, був в основному аграрним районом. Населення займалося в основному сільським господарством. Серед занять селянського населення основне місце займало землеробство. Серед землеробських занять провідна роль належала зерновим господарствам.

Незважаючи на об'єктивні труднощі, що перешкоджали розвитку зернового господарства досліджуваного повіту, в кінці XIX – початку XX ст., Тобто в умовах інтенсивного розвитку капіталістичного способу виробництва, зернові господарства державних селян цього регіону, як і всі господарства селян Азербайджану, набували все більш торгове значення. В результаті широкого розвитку торгово-капіталістичного землеробства утворився і зміцнював свої позиції новий соціальний клас в сільському господарстві, який, експлуатуючи найбільш бідні маси села, все міцніше пристосовувався до умов формування і затвердження капіталістичного ринку, до умов розвитку землеробського капіталізму, для якого в державній селі була сприятливий ґрунт.

Як у всьому Північному Азербайджані, так і в досліджуваному повіті найбільшим землевласником була скарбниця. Другими за значимістю земельних володінь були приватні володільці. Основна частина казенних земель перебувала в наділі державних селян. Землі релігійних установ і духовенства, а також селян-власників за своїми розмірами були незначними і в розподілі земельного фонду Геокчайського повіту грали несуттєву роль.

Ключові слова: Геокчайський повіт, містечко, губернія, провінція, Бакинська.

Постановка проблеми. Геокчайський уезд, один из шести уездов Бакинской губернии был создан в 1867 году из территорий, в основном отделенных из Шемахинского уезда Бакинской губернии. Этот регион испокон веков входил в состав различных азербайджанских государств – Азербайджанской Албании, государства Ширваншахов, Сефевидов, Афшаров, Ширванского ханства. После российской оккупации и ликвидации Ширванского ханства он был включен сначала в состав Ширванской провинции, а далее Шемахинского уезда одноименной губернии. После разрушительного землетрясения 1859 года губернский центр был перенесен в Баку, а губерния была переименована в Бакинскую. С этого времени Геокчайский регион вплоть до свержения царского режима остался в составе этой губернии. Территория этого уезда составляла 3755,7 кв. верст, т.е. более 10% всей территории (34410,2 кв. верст) Бакинской губернии [18, с. 1 – расчеты – Г. С.]. Хотя и история различных регионов Северного Азербайджана до сих пор изучались различными авторами, Геокчайский регион в этом отношении

как бы всегда оставался вне внимания большинства исследователей.

Анализ последних исследований и публикаций. В конце прошлого и начале текущего столетия некоторые азербайджанские исследователи, в том числе М.А. Исмаилов, Т.Т. Велиев, А.А. Умаев, Г.Н. Гасанов и другие в своих произведениях исследовали социально-экономическую и общественно-политическую историю. В их работах местами затронута и история Геокчайского региона Северного Азербайджана.

Изложение основного материала исследования. По данным первой всеобщей переписи населения Российской империи 15 января 1897 года, в этом уезде проживало 64133 душ мужского, 53572 душ женского пола, всего 117705 человек. Плотность населения составляла 31,34 душ на каждую кв. версту. По численности населения Геокчайский уезд опережал только Джевадский уезд (90.043 душ об.п.), все остальные четыре уезда – Бакинский (182.897), Кубинский (183.242), Ленкоранский (130.987) и Шемахинский (121.842) опережали Геокчайский уезд по этому показателю.

Тем не менее здесь проживало почти 15% всего населения губернии (826.716 душ об.п.), а по плотности население Геокчайского уезда уступало только Бакинскому уезду (50,15 д. об. п.) и почти в полтора раза превышала общегубернскую (24,03) плотность населения [18, с. 2].

По данным 1897 года среди населения Геокчайского уезда численность местного населения составляла 105.359 душ об.пола. Среди населения уезда были 5612 д. об. пола уроженцы других уездов Бакинской губернии, 6231 душ об.п. других губерний Российской империи и 503 душ об. п. других государств [18, с. 2].

Что же касается самого местечка Геокчая, уездного центра, то здесь проживало 2201 душ об.п., среди которых численность местных жителей достигала 1022, численность уроженцев других уездов Бакинской губернии – 592, численность уроженцев других губерний Российской империи – 526, и других губерний – 61 душ об.п. [18, с. 2].

По сословному составу населения уезда и уездного центра – м. Геокчая распределялось следующим образом [18, с. 2]:

	В уезде	В т.ч. в м. Геокчай
	(душ обоого пола)	
Дворяне	2399	143
Духовенство	161	11
Купцы	4	4
Мещане	1315	729
Крестьяне	112960	1147
Иностранные подданные	682	150
Остальные сословия	184	17

А по родному языку население уезда и м.Геокчая распределялось следующим образом [18, с. 3]:

	В уезде	В т.ч. в м. Геокчай
Азербайджанские тюрки	93138	1514
Таты	3995	2
Грузины	235	15
Лезгины	3836	220
Русские и белорусы	2475	138
Армяне	12994	296
Поляки	27	6
Немцы	14	5

В 1913 году в Геокчайский уезд входило 66 сельских обществ и 6 кочевьев [3].

В пореформенный период в исследуемом уезде, как и во всем Азербайджане, основную массу

населения составляли государственные крестьяне. В Геокчайском уезде государственные крестьяне проживали в 100 селениях, а владельческие – в 31. Ещё в 14 селениях проживали совместно государственные и владельческие крестьяне [6, ф. 415, оп. 1, д. 227, лл. 41об.-70 об. – Подсчеты – Г. С.].

В нижеследующей таблице показана динамика численного состава государственных крестьян Геокчайского уезда в конце XIX-начале XX вв. [Таблица составлена по: 5, ф. 43, оп. 2, д. 1154, лл. 5-7; 16, ф. 1, оп. 14, инв. 6216, с. 92, 115; 15, т. VI, ч. II, с. 17, 19; 20; 19, с. 5-27, 142-163; 17, с. 10, 32.]

Годы	Геокчайский уезд	
	Число дымов	Число душоб.п.
1873	7515	43482
1886	9065	55318
1900	12497	св.не им.
1910	14262	96556
1917	25140*	101316

* – количество дымов всех разрядов крестьян.

В середине 80-х годов XIX века государственные крестьяне составляли 66.5% всего сельского населения Геокчайского уезда [15, с. 23-24; 20]. В 1910 году эти показатели составляли 78.9% [Подсчитано по: 19, с. 26-27, 162-163], а в 1917 году – 75.4% [Подсчитано по: 16, ф. 1, оп. 14, инв. 6216, с. 90, 92].

За 1873-1910 гг. число дымов государственных крестьян Геокчайского уезда увеличилось на 6747 дымов (на 89.7%). За 1885-1917 гг. численность государственных крестьян в Геокчайском уезде увеличилась на 104.8% (на 51860 душ).

В 1886 г. в государственной деревне Северного Азербайджана, за исключением Закатальского округа, Борчалинского региона и Иреванского региона было 138242 дыма с 923518 душами. Из них 9065 дымов (7.06%) и 55318 душ (5.98%) в Геокчайском уезде. В сравнении же в целом с Бакинской губернией (70584 дым и 493075 душ) на долю Геокчайского уезда приходилось 12.82% дымов и 11.4% душ [Подсчитано по: 20].

В конце исследуемого периода в Бакинской губернии было 634048, а по всему Северному Азербайджану 1297660 казенных крестьян [16, ф. 1, оп. 14, инв. 6216, с. 92]. В Геокчайском уезде проживали 15.8% всех казенных крестьян Бакинской губернии и 7.8% всех казенных крестьян Северного Азербайджана.

По национальному составу государственных крестьян исследуемых уездов большинство составляли азербайджанцы. В середине 80-х годов

XIX века в Геокчайском уезде их удельный вес равнялся 76.76%, армян – 19.38%, русских – 2.36%, а евреев – 1.5% [16, ф. 1, оп. 14, инв. 6216, с. 17, 19].

Как во всем Северном Азербайджане, так и в исследуемом уезде, наиболее крупным земельным собственником являлась казна. Вторыми по значимости земельных владений были частновладельцы. Основная часть казенных земель находилась в наделе государственных крестьян. Земли религиозных учреждений и духовенства, а также крестьян-собственников по своим размерам были незначительными и в распределении земельного фонда Геокчайского уезда играли несущественную роль.

Изменения, произошедшие за исследуемый период в распределении земельного фонда Геокчайского уезда, которые к концу XIX века занимали около 32.5% всей площади Бакинской губернии [6, ф. 12, оп. 11, д. 23, л. 2], за исследуемый период приведены в следующей таблице [7, ф. 592, оп. 1, д. 589, лл. 14 об. – 15; 4, ф. 387, оп. 1, д. 257, лл. 1-2; 5, ф. 22, оп. 1, д. 394, л. 1; ф. 43, оп. 1, д. VI, л. 43-45; оп. 2, д. 1296, лл. 12 об.-14 об., 17-18, 54-59; оп. 3, д. 1386, л. 88 об.; оп. 29, д. 267, лл. 102, 104 об.-105; 5, ф. 13, оп. 5, д. 524, лл. 5 об.-6; оп. 8, д. 1129, лл. 14 об.-15; 16, ф. 1, оп. 14, д. 6216, с. 99, 102-105; 15, т. VI, ч. II, с. 76; 10. Приложение, с. 81; 11, III отд., с. 34-35; 2, Приложение, с. 68; 13, 1918, № 19-24, с. 12-13; 8, 1922, № 3(5), с. 79-84; 1, с. 328-329].

Земельный фонд (в дес.)	Геокчайский уезд		
	1885 г.	1900 г.	1916/1917 гг.
I. Казенные земли:	343073	св.нет	334463
1. Надельные земли казенных крестьян	115730	194977	206798
2. Оброчные статьи	1404	св. нет	283334
3. Казенные пастбища		св. нет	59790
4. Казенные леса			39541
II. Частновладельческие земли:	51258	52699	69884
1. Частновладельческие удобные земли	24701		37840
2. Частновладельческие удобные леса	5465		790
3. Надельные земли владельч. крест.	21092	300021	31254
III. Собственные земли кр.	1149	2196	св. нет

Следует отметить, что в начале исследуемого периода 17,2 % (338 385 дес.) всех надельных земель казенных крестьян Бакинской и Елизаветпольской губерний (1 968 183 дес.) и 32,3 % таких земель только Бакинской губернии (1 050 263 дес.) находились в Шемахинском и Геокчайском уездах [подсчитано по: 14, с. VII–VIII]. А в 1917 году 20,5 % (431 141 дес.) всех надельных земель казенных крестьян Северного Азербайджана (без Закатальского округа) и 33,3 % таких земель Бакинской губернии были сосредоточены в этих уездах). В 1917 г. наделы казенных крестьян Бакинской губернии составляли 1,29 млн дес., а во всем Азербайджане, за исключением Закатальского округа – 2,1 млн дес. земли [Подсчитано по: 13, с. 12–13].

Как видно из таблицы, в середине 80-х годов XIX века в Геокчайском уезде более 87 % (343 073 дес.) всех земель принадлежали казне, а в 1916–1917 гг. этот показатель составлял 82,7% (334 463 дес.). Немалая часть казенных земель находилась непосредственно в наделе государственных крестьян. В 80-е годы XIX века в наделе государственных крестьян Геокчайского уезда было 33,6 % (115 730 дес.) всех казенных земель, а в 1916–1917 гг. – количество надельных земель государственных крестьян увеличилось с 338 335 дес. до 431 141 дес., т.е. на 27,4 %. Конечно, это увеличение шло в основном за счёт казенных земель, поскольку в «течение, примерно 30 лет государственные крестьяне, расчищая леса и другими путями <...>, расширили площадь земель, находящихся в их пользовании» [9, с. 59]. Но в то же время в этом увеличении не последнюю роль сыграли административно-территориальные изменения, происходившие в самом конце XIX – начале XX вв. [5, ф. 22, оп. 3, д. 567, лл. 1-2; 5, ф. 12, оп. 7, д. 3638, л. 6.] Так, в 1894 году Кюрдамирский участок Шемахинского уезда был введен в состав Геокчайского уезда, а весь Аджикабульский участок Джеватского уезда, за исключением 5-ти селений, – в состав Шемахинского уезда. Вследствие этих изменений общая площадь исследуемых уездов увеличилась на 1590 кв. верст, а население – почти на 30000 чел. [5, ф. 44, оп. 2, д. 565, лл. 1-1 об.; д. 567, лл. 1-1 об. – Подсчеты наши]. Немалая часть этих изменений касалась казенной земли.

Если учесть увеличение численного состава крестьян и что большую часть крестьянских земель составляли неудобные земли, то фактически происходило уменьшение подымных надельных земель. Например, в 1917 году культурные угодья (усадыба, сады, пашни) составляли в Геокчайском уезде

42,9 % (102 400 дес. из 238 374 дес.) всех крестьянско-наделных земель [8, с. 79–80]. Размеры различных угодий в 1915 г. в Геокчайском уезде приводятся в нижеследующей таблице [12, с. 334–335].

Приведенные в таблице данные убедительно свидетельствуют о том, что на протяжении всего рассматриваемого периода основная часть земельного фонда в исследуемом уезде, как и во всем Северном Азербайджане, принадлежала царской казне и преобладающее большинство крестьян проживало именно на землях казны, являясь основными сельскими производителями.

Выводы. Таким образом, вышеприведенные материалы свидетельствуют о том, что в рассматриваемый период Геокчайский регион также являлся органической составной частью северо-азербайджанского общества и переживал схожий социально-экономические, исторические процессы.

Угодья	Геокчайский уезд		
	У казен. крестьян	У владельч. крестьян	У частновлад. и вык.
Усадьба	2611	654	237
Сады	4596	4052	763
Поливные пашни	31662	12103	4421
Неполивные пашни	29436	11550	3524
Сенокос	19	533	145
Лес	540	205	790
Пастбища и выгоны	132622	2157	28650
Другие угодья	–	–	–
Общее количество земель	206486	31254	38630

Список литературы:

1. Антелава И.Г. Государственные крестьяне Грузии в XIX в., т. II, Пореформенный период (1864–1900 гг.). Тбилиси : Изд-во АН Груз. ССР, 1962, 361 с.
2. Баку и его район. 1909 г., Приложение. Баку, 1910. 288 с.
3. Волостия, столичные, сельские, гминные правления и управления, а также полицейские станы всей России с обозначением места их нахождения. Киев : Изд-во Т-ва Л.М. Фишъ, 1913.
4. ГААР, ф. 387, оп. 1, д. 257.
5. ГИА АР, ф. 22, оп. 1, д. 394; оп. 3, д. 567; д. 1386; оп. 29, д. 267; ф. 43, оп. 1, д. VI; оп. 2, д. 1154; оп. 2, д. 1296; ф. 44, оп. 2, д. 565; д. 567.
6. ГИА ГР, ф. 12, оп. 7, д. 3638; оп. 11, д. 23; ф. 13, оп. 5, д. 524; оп. 8, д. 1129; ф. 415, оп. 1, д. 227.
7. ГИА РФ, ф. 592, оп. 1, д. 589.
8. Известия Азерб. ЦСК, 1922, №3(5).
9. Исмаилов М.А. Капитализм в сельском хозяйстве Азербайджана на исходе XIX и начале XX вв. Баку : Изд-во АН Азерб. ССР, 1964, 306 с.
10. Кавказский календарь на 1888 год. Приложение. Тифлис : 1887.
11. Кавказский календарь на 1904 год. III отдел. Статистические сведения. Тифлис : 1903.
12. Кавказский календарь на 1917 год. Отдел статистический. Тифлис : 1916.
13. Кавказское хозяйство. 1918. № 19–24.
14. Кондратенко Е. Сборник статистических данных о землевладении и способах хозяйства в пяти губерниях Закавказского края. Тифлис, 1899. С. VII–VIII.
15. МИЭБГКЗК. Т. VI. Ч. II.
16. НАИИ НАНА. Ф. 1, оп. 14, д. 6216.
17. Народное хозяйство. 1921. № 2 и 3.
18. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897, LXI, Бакинская губерния. Санкт-Петербург : 1905. 178 с.
19. Сборник сведений по Бакинской губернии. 1911. Вып. 1. 329 с.
20. Свод статистических данных о населении Закавказского края, извлеченных из посемейных списков 1886 г. Тифлис, 1893. 711 с.

Sadikhova Guljamal Nariman gyzy FROM THE HISTORY OF THE SOCIO-ECONOMIC LIFE OF THE GOYCHAY REGION IN THE LATE XIX – EARLY XX CENTURIES

In the given article, on the basis of materials from various reliable sources, issues related to the history of the creation of the Goychay district and with the history of the center of this district – Goychay settlement, as well as the socio-economic situation of this region in the period under review are considered.

Studies have shown that the Goychay region which was the part of the Baku province mainly was an agrarian region. The population was mainly engaged in agriculture. Among the occupations of the peasant population, the main place was occupied by agriculture. Among agricultural activities the leading role belonged to the grain farming.

Despite the objective difficulties that hindered the development of grain farming of the studied district, in the late nineteenth – early twentieth centuries, i.e. under the conditions of the intensive development of the capitalist mode of production, the grain farms of the state peasants of this region, like all the farms of the peasants of Azerbaijan, became increasingly commercial. As a result of the extensive development of trade-capitalist farming, a new social class in agriculture was formed and strengthened its position, which, exploiting the poorest masses of the village, increasingly adapted itself to the conditions of the formation and establishment of the capitalist market, for which in the state village was a fertile ground.

As in the whole of Northern Azerbaijan, and in the studied uezd, the largest land owner was the treasury. The second largest land holdings were private owners. The main part of state lands was in the allotment of state peasants. Lands of religious institutions and clergy, as well as peasant proprietors, were insignificant in size and played an insignificant role in the distribution of the land fund of Goychay district.

Key words: *Goychay district, settlement, governorate, province, Baku.*

Сенченко А.П.

Національний університет «Києво-Могилянська академія»

ЕВОЛЮЦІЯ ІДЕЇ ЗАЛЕЖНОСТІ ГРОМАДЯНСЬКИХ ПРАВ ВІД ВІЙСЬКОВОЇ СЛУЖБИ У ЗАХІДНІЙ ЄВРОПІ В XVI–XIX СТОЛІТТЯХ

Ідея про зв'язок військового обов'язку з правами громадян виникла ще в античні часи. Вона продовжила бути впливовою у середньовіччі, переважно у вигляді міських міліцій, але особливу увагу вона привернула вже в новий час зокрема завдяки діяльності та літературному спадку Ніколо Макіавеллі.

Проте на принципово новому рівні ця ідея була вперше реалізована під час французької революції коли була створена перша масова армія. Технологічні, організаційні та ідеологічні проблеми переширили її поширенню у першій половині дев'ятнадцятого століття. Лише у другій половині століття переваги масової армії стали очевидними і різні держави почали наслідувати приклад Пруссії яка продемонструвала тотальну перевагу масової армії над іншими типами збройних сил на болях битв з Данією, Австрією та Францією.

Тож ідея громадянина-солдата стала міцно укоріненою у суспільній думці західноєвропейських країн другої половини дев'ятнадцятого століття. По суті, ця ідея також допомагала окреслювати чіткі межі новостворених національних спільнот і, більше того, вказувала на тих хто мав право голосу у національних державах а хто ні. Тобто питання доступу до служби стало водночас і питанням доступу до влади. Ця ідея мала вплив у західноєвропейських країнах, і призвела до поступового надання права голосу та інших громадянських прав різноманітним прошаркам суспільства, в тому числі і на національним меншинам, що призвело до виникнення масової політики.

У Російській імперії лише реформи 1860-х та 1870-х років відкрили можливість для дискусій щодо різноманітних питань в тому числі і в сфері реформування збройних сил. Більше того, ідеї створення громадянського суспільства, мультиетнічної національної спільноти та громадянина-солдата не отримали офіційного схвалення та визнання аж до кінця існування імперії. Проте окремі групи населення, а особливо лідери єврейських громад, частина російсько-єврейської інтелігенції та навіть окремі бюрократи і військові професіонали розглядали можливість реалізації таких ідей.

Ключові слова: *військовий обов'язок, загальна військова повинність, громадянські права, громадянин-солдат, масові армії, євреї, рівні права.*

Постановка проблеми. Ідея взаємозалежності між обов'язковою військовою службою і громадянськими правами була однією з основ античних грецьких полісів та Римської республіки. Більше того, ідею активного громадянства у формі володіння зброєю громадянами та готовності воювати за інтереси політичної спільноти до якої ці громадяни належали сучасні дослідники здатні простежити принаймні з часів гоплітської революції близько сьомого століття до н.е. [8, с. 112–126]. Платон та Аристотель приділяли цьому питанню особливу увагу у їхніх творах [5, с. 1–2]. Однак такий підхід до організації збройних сил європейських держав знову опинилася в центрі уваги мислителів лише в п'ятнадцятому столітті, а спробували реалізувати цю ідею лише на початку шіст-

надцятого століття. Тому огляд еволюції ідеї військової повинності для громадян може допомогти краще зрозуміти швидке прийняття загальної військової повинності у більшості країн Європи протягом дев'ятнадцятого століття.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Дослідники даного питання ретельно вивчили появу ідеї примусової військової служби громадян в епоху Відродження та її прийняття у формі загальної військової повинності в кінці вісімнадцятого і протягом дев'ятнадцятого століття по всій Європі. Історик Джон Покок встановив що ідея активного громадянства була сформульована у Флоренції, ґрунтувалася на творах Аристотеля та ідентифікувалася з володінням зброєю громадянами [9, с. 555]. Мікаель Гернквіст ретельно

дослідив спробу Ніколо Макіавеллі створити міліцію у Флоренції на початку шістнадцятого століття на основі примусової військової служби [6]. Британський історик Річард Шер відслідкував перебіг дискусії щодо створення міліції у Шотландії протягом вісімнадцятого століття, що було яскравою демонстрацією збереження впливу ідеї про військову службу громадян. Зрештою, питанням поширення моделі загальної військової повинності в Європі займали й інші дослідники, але Гарольд Блантон та Дірк Вальтер детально проаналізували виникнення моделі комплектування збройних сил шляхом запровадження загальної військової повинності у Франції в кінці вісімнадцятого століття та поширення цієї моделі по усій Європі у дев'ятнадцятому столітті [12].

Постановка завдання. Стаття покликана проаналізувати розвиток ідеї військової служби громадянина-солдата в Європі з п'ятнадцятого по дев'ятнадцяте століття, та її роль у формуванні системи уявлень про права та обов'язки громадян у західноєвропейських країнах.

Виклад основного матеріалу дослідження. Ще в першій половині п'ятнадцятого століття Леонардо Бруні запропонував план впровадження громадянської міліції у Флоренції [6, с. 148]. Проте спроба реалізації таких планів відбулася лише з ініціативи Ніколо Макіавеллі у 1506 році. Він взяв армію Римської республіки за зразок для наслідування. Макіавеллі заявляв що військова служба громадян, а особливо військова дисципліна, були здатні розвинути та підтримувати республіканські цінності серед громадян і слугувати міцною опорою республіканського державного ладу. Отже, громадянська міліція була покликана забезпечити державу як від зовнішньої агресії так і від встановлення диктатури чи громадянських конфліктів [6, с. 174]. Ці принципи Макіавеллі спробували реалізувати при створенні міліції у Флоренції. Даний експеримент виявився провальним, але такий досвід не змусив його відкинути ідею про необхідність створення громадянської міліції. Більше того, він навіть укріпив його старі переконання які Макіавеллі виклав у своїй праці «Мистецтво війни» вже після ліквідації створеної ним міліції [2, с. 2].

Ніколо Макіавеллі зазнав невдачі у створенні ефективної міліції в Флоренції на початку шістнадцятого століття, але в інших частинах Європи міста з розвиненим самоврядуванням на той час вже мали дієвий інститут міських міліцій, що підтримували порядок у містах, обороняли їх у випадку зовнішньої загрози та відігравали дуже

важливу роль у місцевій політиці. Зокрема, у кожному великому місті Нідерландів існували роти добровольчої міської варти, які служили основним інструментом підтримання порядку у містах та мали безпосередньо обороняти міста у випадку війни [7, с. 121]. Ці роти стрільців склалися переважно з доволі заможних ремісників та торговців оскільки члени таких рот мали купувати зброю та спорядження за власний кошт, а командні посади займали найзаможніші і найвпливовіші містяни. Тому кількість рот стрільців у кожному місті та чисельність бійців була обмеженою. Навіть Амстердам у 1522 році утримував лише близько 600 стрільців, а менші міста утримували лише по 100–150 бійців на кожні 5000 осіб міського населення [7, с. 121]. По організації та методу вербування ці роти стрільців були дуже схожі до цехів ремісників і навіть офіційно називалися гільдіями стрільців [7, с. 121]. У мирний час такі роти функціонували подібно до цехів з регулярними зборами членів, зборами пожертв, організацією свят для членів цеху та регулярними змаганнями у стрільбі [7, с. 121]. Заможність та високий статус у суспільстві членів добровільних рот стрільців демонстрував той факт, що з 1520-х років серед стрільців виникла традиція замовляти великі групові портрети і вивішувати їх в будівлі яка належала конкретній роті [7, с. 122]. Міські міліції відіграли ключову роль у поширенні повстання проти іспанського короля Філіпа II та його ставленика у Нідерландах Герцога Альби у 1572 році [7, с. 169–179]. Проте подальша ескалація бойових дій продемонструвала що міські міліції просто не могли протистояти професійним солдатам, а тим більше найпотужнішій військовій машині в Європі шістнадцятого століття – іспанським терціям [7, с. 175–184]. Добровільні стрільці проіснували в якості міської міліції без принципових змін аж до кінця вісімнадцятого століття, проте лише в якості загонів для підтримання порядку у містах. Зрештою ці роти були до початку повстання і залишалися після нього невід'ємною частиною міського самоуправління, та не змогли стати основою для нової армії нової держави яку сформували повсталі провінції Нідерландів.

Приклад створення нових чисельних професійних збройних сил з найманих солдат у Нідерландах був особливо цікавим оскільки на початковому етапі повстання в низинних землях міські міліції відіграли дуже важливу роль, але у процесі повстання провінції були змушені узятися за створення ефективної сухопутної армії яка

комплектувалася виключно за рахунок найму добровольців [3, с. 106]. При цьому Моріцу Оранському та іншим творцям нової армії удалося утвердити республіканський державний лад і контроль цивільних лідерів над збройними силами, що було унікальним явищем у тогочасній Європі. Найбільший вплив у новій державі отримала міська буржуазія, а також особливо заможні олігархи. Лише останні мали певні військові традиції але вони не могли бути стабільною базою для рекрутування навіть офіцерів для чисельних збройних сил. Водночас, успіх повстання, виживання новоствореної держави та її успішний розвиток прямо залежали від здатності збройних сил захистити Низинні землі від посягань могутніх сусідів.

Регулярна армія створена у Об'єднаних Провінціях втілила цілу низку унікальних для того часу нововведень. Професійний офіцерський корпус, постійний кадровий склад, регулярні виплати зарплатні та поповнення виключно за рахунок найму у поєднанні з інноваціями в логістиці, підготовці військ, фортифікації, тактиці та стратегії підняли ефективність збройних сил на принципово новий рівень. Саме тому цю військову систему можна вважати першою справді модерною військовою силою у Західній Європі. Проте армія Об'єднаних провінцій не мала характерних знак національних збройних сил. Солдати були по суті найманцями, офіцери повинні були бути професіоналами, але соціальне походження продовжувало відігравати важливу роль у їх кар'єрі, а оплата функціонування усієї військової машини не була повністю централізованою. Кожна провінція була зобов'язана утримувати частину контингенту спільних збройних сил. В таких умовах, питання прав та обов'язків громадян не перетиналося з питаннями комплектування регулярної армії, а мало вплив лише на формування міських міліцій. Більшість жителів об'єднаних провінцій мали громадянство окремих міст, або провінцій. Саме на локальному рівні громадяни мали можливість брати участь у політичному житті і тому місцева лояльність та ідентичність відігравали провідну роль. Зрештою більшість людей у Європі століттями жили в умовах коли вони були в першу чергу не членами великої національної спільноти і громадянами великих централізованих держав, а лише членами громад окремих міст чи областей кожна з яких мала унікальні умови і відповідно унікальні набори прав і обов'язків [14, с. 253]. Саме така політична система проіснувала в Об'єднаних провінціях аж до кінця існування республіки і була повністю ліквідована лише під тис-

ком зовнішніх сил після революції у Франції та внутрішніх сил у вигляді нідерландських революціонерів на початку дев'ятнадцятого століття [7].

У Європі лише ще одна західноєвропейська держава зуміла повторити успіх Нідерландів і створити збройні сили що були реально підконтрольні цивільній владі, а не володарю. У Британії після реставрації монархії у другій половині сімнадцятого століття була створена система управління заснована на системі стримувань і противаг що враховувала інтереси домінуючих груп і таким чином створила можливість для реалізації системи державного управління яка дозволила парламенту обмежувати владу королів в тому числі у використанні регулярної армії та флоту завдяки монополії парламенту на фінансування збройних сил [3, с. 124]. Водночас у Британії була формально збережена міліція що існувала поряд з регулярною армією. Її придатність для воєнних дій була вкрай обмеженою але сам факт наявності альтернативи регулярній армії розглядався частиною сил в Парламенті як своєрідна противага потенційним загрозам з боку регулярної армії та короля.

Регулярні армії перетворилися на домінуючу модель збройних сил в Європі у сімнадцятому столітті. Проте модель громадянської міліції не була повністю відкинута. Гуманістична традиція була вкрай популярною, як і твори мислителів доби Відродження. Більше того, в окремих країнах та заокеанських колоніях європейських держав були прийняті або активно обговорювалися спеціальні закони які регламентували функціонування таких інституцій. Міліція була регламентована в Англії парламентом у 1757 році [11, с. 243]. Водночас на Шотландію ця система не була поширена. Така ситуація спровокувала активне обговорення питання створення міліції серед шотландських просвітників. Це обговорення відбувалося у модерному контексті і з залученням найновіших на той час підходів. Дискусія переважно велась у шотландських університетах серед викладачів та студентів, але декілька законопроектів були розглянуті і відкинуті парламентом у другій половині вісімнадцятого століття саме щодо створення шотландської міліції. Адам Фергюсон активно виступав за створення міліції і навіть створив таємний клуб для обговорення цього питання. Адам Сміт був членом цього клубу і спочатку симпатизував таким ідеям [11]. Але у своєму найвідомішому творі «Багатство народів» він чітко заявив про те що професійна армія завжди матиме перевагу над міліцією через те що принцип розподілу праці діє

і у військовій сфері. Професійні солдати завжди мають перевагу оскільки вони спеціалізуються лише на війні і мають більше часу і можливостей для опанування все складнішої техніки та методів для ведення війни, а підрозділи професійних солдат мають перевагу завдяки кращій дисципліні, вогневій міці і керованості на полі бою [11, с. 245–246]. Фергюсон визнавав силу поділу праці і корисність регулярної армії для ведення війн у віддалених регіонах, але він також наголошував на небезпеці для держави та суспільного ладу у випадку зосередження військової сил в руках окремої групи людей. Він цілком в дусі Макіавеллі виступав за наслідування давньоримських зразків принаймні у ставленні до військового обов'язку і за створення міліції для оборони метрополії. Фергюсон ідеалістично пропонував запровадити військову повинність у вигляді міліції на добровільній основі лише для заможних членів суспільства які в обмін на службу мали б виключне право участі у політичному житті [11, с. 263]. Для політичних діячів він вважав досвід військової служби обов'язковим.

Ідея створення міліції мала певну підтримку у Шотландії та загалом у Великій Британії. Проте саме регулярна наймана армія та флот що оплачувалися за рахунок системи державного боргу забезпечували військову могутність Британської імперії і дозволяли вести війни з Францією та іншими державами за домінування у Європі, Північній Америці, Індії та інших частинах світу [9, с. 570–571]. Такий стан справ повністю суперечив переконанням прихильників ідеї про озброєних та активних громадян, але був загально визнаним результатом зміни історичних умов [9, с. 569]. Ідея військової повинності як єдиного джерела для комплектування збройних сил у вигляді міліції була реалізована лише у британських колоніях у Північній Америці в кінці вісімнадцятого століття після початку Війни за незалежність США. У 1776 році в британській колонії Массачусетс був прийнятий акт, який проголошував: «Що ніяка позиція чи статус у житті, місце роботи або посада ... не повинні звільняти або виключати будь яку особу від військової служби для захисту його країни особисто або придатним до служби чоловіком замість нього ... або від виплати штрафу» [1, с. 261]. Отже, Массачусетс та інші повсталі Британські колонії протягом війни за незалежність запровадили загальну військову повинність, але з широкими можливостями із заміщення та відкупку від військової служби. Попри всі ці обмеження, та за допомоги інших держав, тринадцять колоній,

збройні сили яких склалися переважно з окремих міліцій, зуміли вистояти у зтяжкому протистоянні з регулярною армією Британської імперії та найнятими нею військовими контингентами інших держав. Проте успіхи колоніальних міліцій не справили великого враження у Європі і не мали особливого впливу на збройні сили провідних держав. Лише Французька революція та Наполеонівські війни призвели до поширення принципу загальної військової повинності, але аж ніяк не іррегулярних міліцій за північноамериканським зразком. Проте у більшості країн що запровадили загальну військову повинність у першій половині дев'ятнадцятого століття ця повинність де факто не була обов'язковою для заможних верств населення через різноманітні послаблення а також можливість виставити замісника або заплатити штраф. Єдиним винятком була Пруссія де принцип загальнообов'язкової військової повинності був запроваджений у 1813 році з повною забороною на виставлення замісників, відкупку та інших привілеїв для мінімізації можливостей легального уникнення служби чоловіками з усіх соціальних груп [1, с. 262].

Французька революція та подальші війни проти монархічних режимів Європи, а потім і Наполеонівські війни сформували у Франції систему загальної військової повинності громадян, яка стала зразком для наслідування в інших країнах. Основною особливістю військової повинності що виникла після революції була її загальність. Тобто в теорії представники усіх суспільних груп підлягали призову. В реальності багатство та становище у суспільстві або просто зв'язки у середовищі державного апарату, навіть на найнижчому рівні, давали можливості для ухилення від служби. Попри це, за період існування Консульства та імперії Наполеона було набрано у війська близько півтора мільйона призовників із загального числа майже двох з половиною мільйонів військовозобов'язаних які підлягали військовій повинності, що становило більш ніж сім відсотків від усього населення Франції в той період [12, с. 19]. Це був безпрецедентний рівень мобілізації людських ресурсів для європейських держав у кінці вісімнадцятого та на початку дев'ятнадцятого століття.

Примусова військова служба у Франції існувала в різних формах з часів середньовіччя і була регламентована в формі набору підданих Людовіка XIV у ряди міліції для виконання переважно допоміжних завдань ще в 1688 році [12, с. 6]. Таким чином прецедент примусової військової

служби у Франції був створений ще до революції [12, с. 7]. На момент запровадження, примусова служба в рядах міліції не була пов'язана з концепцією армії громадян. Це була спроба створити більш дешевий аналог найманих професійних військ для виконання другорядних завдань. Масштабні військові кампанії ініційовані Людовіком XIV вичерпували фінансові та людські ресурси Франції і в таких умовах міліція була створена як дешевий замітник професійних військ у зв'язку з відчайдушною потребою у дешевих людських ресурсах для нових війн [3, с. 134]. Проте концепція армії з громадян була відома в Європі на той час принаймні завдяки Макіавеллі та впливу античних авторів оскільки Монтеस्क'є та Руссо також висловлювалися щодо цієї ідеї [12, с. 7]. Конкретний план реформ для перетворення французької армії у масову армію запропонував Жак Комте-де-Гюльберт після принизливих поразок Франції у Семирічній війні 1756–1763 років [12, с. 7]. Він уважав що масова армія зможе не лише відновити репутацію французької армії, але й що його концепція національних збройних сил, які мали складатися виключно з громадян-солдат і бути заснованими на засадах патріотизму, новій тактиці та більшій чисельності, дозволить просто розчавити армії старого зразка інших європейських держав [12, с. 7]. Проте такі ідеї про загальну військову повинність та масову армію були реалізовані лише після Французької революції як надзвичайний захід для порятунку революційного ладу. Нові лідери наважилися запровадити загальну військову повинність як екстраординарний тимчасовий захід у ситуації коли революційний режим опинився під загрозою знищення монархічною коаліцією в 1792–1793 роках, а остаточно система призову була формалізована лише так званім Йорданським законом від 5 вересня 1798 року [12, с. 8–10]. При цьому поширення ідеї про рівність громадян та спроба її практичної реалізації під час революції були основними передумовами для запровадження загальної військової повинності, але не її наслідком [3, с. 146–147].

Революційні лідери у Франції, з Наполеоном включно, знаходилися під впливом римських ідеалів республіканського устрою у військовій сфері [12, с. 192]. Наприклад, п'ятирічний термін для призовників був встановлено навмисно саме для наведення паралелей між революційною Францією та Римською республікою [12, с. 191]. Отже, вони спробували втілити ідеал громадянина-солдата чия лояльність до республіки втілювалася у військовій службі [12, с. 192].

В підсумку вплив Французької революції та пов'язаних із нею війн, що потрясли Європу в кінці вісімнадцятого та на початку дев'ятнадцятого століття, добре підсумував британський історик Самюель Файнер: «Ідея яка була винайдена у Франції це жертвність, а саме рівність у жертвності, оскільки батьківщина була спільним надбанням – цій ідеї судилося перемогти. В підсумку вона призвела до появи очевидного нероз'ємного цілого. Рівність у жертвності означала рівність у винагороді. За шведським прислів'ям, «один солдат, одна рушниця, один голос»» [3, с. 155].

Виникнення масової армії в Франції в 1792–1793 роках стало можливим завдяки докорінним змінам внаслідок революції і виникненням масової політики. Інші країни змушені були реагувати на таку інновацію у військовій справі. Зокрема, Пруссія опинилася у критичній ситуації в 1807 році через неефективність старих збройних сил, і тому наважилася реформувати систему комплектування своєї армії у найбільш радикальний спосіб. Проте організаційні, та матеріальні можливості європейських держав на початку дев'ятнадцятого століття були обмеженими і тому після закінчення Наполеонівських війн більшість країн відмовилися від дорогих і обтяжливих для економіки, системи державного управління та населення масових армій на користь менших і професійних збройних сил. Навіть Франція та Пруссія пішли цим шляхом. Водночас Пруссія зберегла основні принципи загальної військової повинності в дії навіть після завершення Наполеонівських війн. Особливою рисою пруської системи була загальнообов'язковість військової служби без можливості заміщення або відкупку. Лише незначна частина населення була звільнена від цього обов'язку і ці пільги теоретично не мали залежати від положення у суспільстві.

Ба більше, війна проти наполеонівської Франції перетворилася на частину пруського національного міфу. Загальнообов'язкова військова служба стала елементом визначення ідентичності та формальною ознакою приналежності до національної спільноти. Запровадження загальної військової повинності запустило процес дрейфу політичних систем окремих європейських країн у бік конституції та надання прав громадянам. Саме це відбулося у Пруссії. Повинність також була тісно пов'язана з республіканськими ідеями у Франції. В деяких інших європейських країнах військова повинність та надання прав громадянам також були тісно пов'язані. На думку Міхаеля Гейера у дев'ятнадцятому столітті в Європі дер-

жава і суспільство тісно перепліталися завдяки системі легітимного державного насилля втіленого у обов'язковій військовій повинності, яка в свою чергу винагороджувалася громадянськими правами і тому бути німцем або французом означало мати військову підготовку і бути готовим до призову у національні збройні сили [4, с. 4].

У другій половині дев'ятнадцятого століття модель загальної військової повинності була запозичена Російською імперією, Османською імперією, Японією та деякими іншими країнами по всій земній кулі, але без надання додаткових прав оскільки для цього не існувало передумов у вигляді присутності у цих суспільствах визнаної ідеї про зв'язок між повинністю і громадянськими правами. Чарльз Тіллі вказує на небезпеку прийняття Західноєвропейського зразка як універсальної моделі розвитку громадянства для усіх країн [13, с. 16]. Японія та інші країни розвивалися в інших умовах і прийшли до концепції громадянства відмінним шляхом. Проте деякі інші дослідники заявляють що запровадження повинності навіть без надання прав означало появу масової політики [10].

У Російській імперії особливо зацікавленими в зрівнянні умов призову у військо виявилися лідери єврейських громад оскільки вони сподівалися що зрівняння євреїв на військовій службі допоможе подолати легальну відокремленість євреїв. Загальна військова повинність на той момент існувала у Західній Європі поряд з ново-

створеними національними спільнотами та національними державами де декларувалася рівність громадян. Проте громадянами могли бути не всі жителі цих держав. Належність до національної спільноти була ключовою умовою. Для визначення цієї належності існували набори критеріїв у кожній національній державі. Служба у національних збройних силах була одних із важливих критеріїв у більшості таких держав. Єврейські лідери вважали що Російська імперія рухається у напрямку створення національної держави і для включення євреїв у число громадян цієї держави потрібно було продемонструвати готовність розділити тягар військової повинності [13, с. 10–12].

Висновки. Отже, ідея про зв'язок військового обов'язку з правами громадян виникла ще в античні часи [5, с. 1–2]. Вона продовжила існувати у середньовіччя переважно у вигляді міських міліцій. Проте особливу увагу вона привернула вже в Новий час зокрема завдяки діяльності та літературному спадку Ніколо Макіавеллі [6]. На принципово новому рівні ця ідея була вперше реалізована під час французької революції коли була створена перша масова армія. Але технологічні, організаційні та ідеологічні проблеми перешкодили її поширенню [2]. Лише у другій половині дев'ятнадцятого століття перевага масової армії стала очевидною і різні держави кинулися наслідувати приклад Пруссії яка вперше продемонструвала тотальну перевагу масової армії над іншими типами збройних сил на болях битв з Австрією та Францією.

Список літератури:

1. Bohigas N.S. Some Opinions on Exemption from Military Service in Nineteenth-Century Europe. *Comparative Studies in Society and History*. 1968. Vol. 10. № 03. P. 261–289.
2. Feld M.D. Military Professionalism and the Mass Army. *Armed Forces & Society*. 1975. Vol. 1. № 2. P. 191–214.
3. Finer S.E. State and Nation Building in Europe: The Role of the Military. *The Formation of national States in Western Europe*. / ed. Tilly C., Ardant G. Princeton. New Jersey : Princeton University Press, 1975. P. 84–163.
4. Geyer M. War and the Context of General History in an Age of Total War: Comment on Peter Paret, “Justifying the Obligation of Military Service”, and Michael Howard, “World War One: The Crisis in European History”. *The Journal of Military History*. 1993. Vol. 57. № 5. P. 145–163.
5. Hacker B.C. Military Institutions and Social Order: Transformations of Western Thought since the Enlightenment. *War & Society*. 1993. Vol. 11. № 2. P. 1–23.
6. Hörnqvist M. Perché non si usa allegare i Romani: Machiavelli and the Florentine Militia of 1506. *Renaissance Quarterly*. 2002. Vol. 55. №1. P. 148–191.
7. Israel J.I. The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, And Fall, 1477–1806. Oxford: Oxford University Press, 1995. 1280 p.
8. Kagan D. Men of Bronze: Hoplite Warfare in Ancient Greece. Princeton : Princeton University Press, 2016. 312 p.
9. Pocock J.G. A., Whatmore R. The Machiavellian Moment: Florentine Political Thought and The Atlantic Republican Tradition. Princeton. New Jersey : Princeton University Press, 2016. 664 p.
10. Sanborn J.A. Drafting the Russian Nation: Military Conscription, Total War, And Mass Politics, 1905–1925. DeKalb : Northern Illinois University Press, 2011. 288 p.
11. Sher R.B. Adam Ferguson, Adam Smith, and the Problem of National Defense. *The Journal of Modern History*. 1989. Vol. 61. № 2. P. 240–268.

12. Stoker D.J., Blanton H.D., Schneid F.C. *Conscription in the Napoleonic era: a revolution in military affairs?* London : Routledge, 2009. 240 p.
13. Tilly C. Citizenship, Identity and Social History. *International Review of Social History*. 1995. Vol. 40. № S3. P. 1–17.
14. Tilly C. Why Worry about Citizenship? *Extending citizenship, reconfiguring states.* / ed. M.P. Hanagan, C. Tilly. Lanham. MD : Rowman & Littlefield, 1999. P. 247–271.

Senchenko A.P. THE EVOLUTION OF THE IDEA OF INTERDEPENDENCE CIVIL RIGHTS AND THE MILITARY SERVICE IN WESTERN EUROPE IN XVI–XIX CENTURIES

The idea of a connection of military duty with the rights of citizens can be traced from ancient times. It persisted in the Middle Ages, mainly in the form of urban militias. However, this idea attracted particular attention in the early modern period, in particular, thanks to the activity of Nicolo Machiavelli and his influential literary legacy. Eventually, this idea was first implemented at a fundamentally new level during the French Revolution when the first mass army was created. Technological, organizational, and ideological problems hampered its dissemination in the first half of the nineteenth century. Only in the second half of the century, the advantages of the mass army became apparent, and various states began to emulate the example of Prussia, which demonstrated the total superiority of the mass army over other types of armed forces in wars with Denmark, Austria, and France. Thus, the idea of a citizen-soldier has become firmly rooted in the public opinion of the Western European countries of the second half of the nineteenth century. In essence, this idea also helped outline the precise boundaries of the newly formed national communities and, moreover, pointed to those who had the right to vote in the national states and who did not. That is, the question of access to the service became the issue of access to power simultaneously. This idea has had an impact in Western European countries and has led to the gradual granting of the right to vote and other civil rights to various sections of society, including the national minorities, which led to the emergence of mass politics.

In the Russian Empire, only the reforms of the 1860s and 1870s opened up an opportunity for discussions on various issues, including the area of reforming the armed forces. Moreover, the ideas about the creation of civil society, a multi-ethnic national community, and a citizen-soldier have not received official approval and recognition until the collapse of the empire. However, certain groups of the population considered the possibility of implementation of such ideas. These ideas were particularly influential among the leaders of Jewish communities, a part of the Russian-Jewish intelligentsia, and even some bureaucrats and military professionals.

Key words: *military duty, general military service, civil rights, citizen-soldier, mass army, Jews, equal rights.*

Ціватий В.Г.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Чекаленко Л.Д.

Дипломатична академія України імені Геннадія Удовенка

БРИТАНСЬКА ТА АМЕРИКАНСЬКА СИСТЕМИ ПІДГОТОВКИ ДИПЛОМАТІВ В УМОВАХ ГЛОБАЛІЗАЦІЙНИХ ЗМІН: ІНСТИТУЦІОНАЛЬНИЙ ДОСВІД ДЛЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДИПЛОМАТІЇ

Автори аналізують основні вимоги до підготовки дипломатів провідних зарубіжних держав, розкривають схеми підготовки дипломатичного корпусу Великої Британії та США. Привертають увагу до специфічних особливостей упровадження схем навчання, передачі знань та інформації, особливостей формування професійних компетентностей, вимог до підбору викладацького складу та визначення необхідних до опанування навчальних дисциплін. Знайомлять читачів з успіхами і невдачами зарубіжної системи підготовки дипломатів.

Стаття присвячена інституціонально-кадровим питанням та етапам становлення дипломатичних служб США та Великої Британії, зокрема, актуальним питанням моделі ротації дипломатів США і Великої Британії та підвищенню їх професійної майстерності. Дипломатична служба Сполучених Штатів Америки та дипломатична служба Великої Британії традиційно є відносно невеликими за своєю чисельністю, але одночасно найбільш компетентними, кваліфікованими та ефективними частинами зовнішньополітичного механізму Сполучених Штатів Америки і Великої Британії. Саме досвід дипломатичних шкіл США і Великої Британії багато в чому є цінним і корисним для держав пострадянського простору в контексті використання їх практичного досвіду, оскільки вони мають усталені традиції та оперативно й адекватно реагують на нові виклики і загрози глобалізованого світу XXI століття в контексті тих реформ дипломатичної служби, що розпочалися й в Україні.

Ключові слова: система підготовки дипломатів, школа дипломатії Великої Британії, школа дипломатії США, зовнішня політика, дипломатія, інститути дипломатії, інституціоналізація, Україна.

Постановка проблеми. Актуальність теми статті обґрунтовується новими викликами і загрозами глобалізованого поліцентричного світу XXI століття. У цих умовах дипломатичні служби держав мають адаптуватися до нових умов і посилити свій кадровий потенціал. Як засвідчує сьогоденна практика, саме дипломатичні школи Сполучених Штатів Америки і Великої Британії найефективніше адаптувалися до глобалізаційних реалій сьогоденного світоустрою. Цей досвід потребує свого детального аналізу і впровадження найприйнятніших підходів та елементів кадрової політики, зокрема й в Україні.

Глобальні зміни в суспільно-політичному житті США та Європи, що відбулися після горезвісних подій 11 вересня 2001 р., спонукали політичне керівництво США, Великої Британії, інших провідних держав Європи до пошуку нових шляхів забезпечення національної безпеки в сучасному світі та, відповідно, до кардинального перегляду

історично-традиційних підходів до забезпечення кадрової політики у сфері зовнішніх відносин та національної безпеки і оборони, а саме: переходу від традиційної моделі до інноваційної моделі підготовки кадрів та ефективного кадрового менеджменту в дипломатичній службі та оборонній сфері своїх держав [1, р. 196–209].

Особливу увагу США в сучасних умовах приділяють інноваційним підходам до порядку здійснення кадрової ротації в Держдепартаменті США і системі підвищення кваліфікації (професійної майстерності та компетентностей) дипломатів, як відповіді на нові виклики і загрози XXI ст. Необхідність кардинальних змін у системі зовнішньополітичних інститутів та доцільність реформування дипломатичної служби США були усвідомлені американською політичною та академічною елітою ще в середині 1990-х років.

Події 11 вересня 2001 р. слугували каталізатором оновлення моделі підготовки та підвищення

кваліфікації дипломатів і моделі кадрового менеджменту в зовнішньополітичній сфері США та актуалізували порушену в дослідженні тему. У XXI столітті особливий інтерес для держав пострадянського простору, у контексті використання практичного досвіду, являє саме досвід США з урахуванням тих реформ державної служби, що розпочалися й в Україні та інших державах пострадянського простору в умовах інтеграційних процесів і глобалізації. Адже США мають усталені історичні традиції кадрової політики, оперативну та адекватно реагують на нові виклики й загрози сучасного глобалізованого світу.

Дана стаття продовжує попередні дослідження авторів [2, с. 182–186].

Дипломатична служба Сполучених Штатів Америки традиційно є відносно невеликою за своєю чисельністю, але одночасно найбільш компетентною, кваліфікованою та ефективною частиною зовнішньополітичного механізму Сполучених Штатів Америки. Історично так склалося, що Державний департамент США розташований на відстані кількох кварталів від Білого дому у Вашингтоні в будинку імені Гаррі Трумена. Державний секретар США є головою Державного департаменту США і безпосередньо підпорядковується президентові США. Держсекретар США організовує діяльність і керує департаментом та персоналом. Інституційне затвердження в 1980 р. Закону «Про Закордонну службу США» визначило пріоритети цієї інституції. У Законі зазначено: «Конгрес вважає, що кар'єрна Закордонна служба, заснована на високому професіоналізмі, служить національним інтересам держави і необхідна для здійснення підтримки Президентові й Державному секретареві у веденні ними зовнішніх справ Сполучених Штатів».

Постановка завдання – проаналізувати і використати в практичній діяльності української дипломатії набутий передовий досвід дипломатичних шкіл США та Великої Британії в умовах глобалізаційних впливів XXI століття.

Для аналізу системи підготовки зарубіжних дипломатів розглянуто американську і британську освітні моделі.

Виклад основного матеріалу дослідження. У Великій Британії дипломатична академія як державний навчальний заклад довгі роки була відсутня. Першу в історії Британської Співдружності дипломатичну академію відкрили тільки 10 лютого 2015 року. За британськими законами дипломатична академія має бути центром передового досвіду задля допомоги урядовим служ-

бовцям, що працюють у різних структурах над міжнародними проблемами, обміну досвідом та навчання. Це сприятиме розширенню можливостей і мережі співпраці установи з іншими академічними та дипломатичними закладами. Навчання в Академії намагаються робити доступним, цікавим і творчим [3].

Британська Дипломатична академія складається з одинадцяти факультетів, що охоплюють основні структурні підрозділи Міністерства закордонних справ: Міжнародну політику, Дипломатичну практику, Держави і суспільства, Імідж Великої Британії, Консульську службу і кризовий менеджмент, Економіку і Успішність, Європу, Багатостороннє співробітництво, Безпеку, Оборону&Розвідку, Право, Мови [4].

Заступник міністра закордонних справ Великої Британії пан Сімон Фрейзер зазначав, що поява такої установи була викликана необхідністю в забезпеченні послідовної глибокої підготовки по всіх напрямках дипломатичної роботи. Водночас провідною ідеєю Дипломатичної академії визначена «Ініціатива дипломатичного вдосконалення» (Diplomatic Excellence Initiative). Ключовою темою Ініціативи є підготовка спроможних та кваліфікованих виконавців, розбудова потужної глобальної мережі дипломатичної та консульської служби, сприяння досконалості у виробленні політичних рішень і набуття консульського досвіду, що спиратиметься на засадничі складники Ініціативи: відповідальність; заохочення інновацій; спільна команда під гаслом «працюємо разом». За ключовими принципами Академії цей заклад відкритий для всіх, хто працює над реалізацією британських інтересів за кордоном. Це означає рівноправну участь у навчанні і студентів, і дипломатів, як в країні, так і за її межами.

Водночас Академія є відкритою для всіх складників британського урядування. Обираючи схему навчання, спираючись на досвід приватного та державного секторів, керівництво Академії зупинилось на схемі факультетів. Як згадувалось, таких визначено 11, що охоплюють ключові напрями, характерні для міжнародної діяльності і співробітництва в інтересах країни. При цьому враховано, що Академія є центральною частиною Міністерства закордонних справ, має свої приміщення, включаючи Наукову бібліотеку. Задачі Академії сконцентровані на посиленні ефективності Міністерства закордонних справ, яке є міжнародним центром ідей та досвіду та вважається найкращою дипломатичною службою у світі, що здатна захищати інтереси Великої Британії в

непередбачуваному та конкурентоспроможному міжнародному середовищі.

Одним з фундаментальних принципів Академії є використання знань, навичок та практичного досвіду, набутого талановитими колегами закордонного відомства та британського уряду. Підбір викладацьких кадрів свідчить про наявний значний потенціал, який може навчити, і про слухачів, які мають бажання навчитися (внутрішнє бажання самореалізації і набуття нових професійних компетентностей).

Працює Академія за трирівневою системою: основні знання (Foundation), практичні навички (Practitioner) й аналітичний / експертний рівень (Advanced).

В Академії засвоюють базові знання, якими мають володіти всі без винятку працівники зовнішніх відносин. Навчання полягає в наданні переваги застосуванню різноманітних методів, зокрема і електронному навчанню. Освітні модулі розроблені таким чином, щоб слухачі мали можливість вивчати їх поступово і самостійно. Однак, як свідчить британська практика, навчання в групах має свої переваги, а саме: заняття в групах сприяє зростанню мотивації, уміння працювати в команді, врешті – толерантності. З цією метою в кожену групу долучили фахівця / викладача, який поступово навчатиме засадам британської та світової дипломатії.

Перший базовий рівень навчання в Академії тривав з квітня 2015 р. і завершився проведенням тестування восени того ж року. Кожен курс / факультет (з 11) поділений на вісім модулів, перший – вступний. Працівники можуть бути зайняті на роботі й отримувати конкретні навчальні завдання, тобто самостійно готуватися за тестами. Тести оцінюються наприкінці року, і кожен тест супроводжується відповідним сертифікатом.

Наступний рівень навчання в Академії є практичним. Практичні знання передбачають одержання навичок роботи в міжнародному середовищі за такими напрямками, як Безпека, Процвітання, Велика Британія та світ, Велика Британія & Європа, Краєзнавчі знання по Великій Британії. Уряд, Парламент. Наприклад, знання про парламент передбачають: ознайомлення з парламентськими консульськими, кризовими і правоохоронними органами та державною службою парламенту; Велика Британія: історичні корені країни, виборча система; Культура та цінності; Заморські території; Членство та вихід з ЄС. Велика Британія та Європа; Європа та її сусіди; Міжнародні системи тощо.

Можуть бути й інші теми, наприклад: Ірак; Шлях до розвитку; Економіка; Наука та інновації; Зміна клімату; Економічна дипломатія; Торгівля та інвестиції; Національна безпека; Інтелектуальна боротьба з розповсюдженням зброї масового знищення; Кібербезпека; Контртерористичний досвід; Афганістан – переговорний процес і вплив на міжнародну політику та ін.

За результатами вивчення курсу передбачається написання реферату з ґрунтовними висновками. Отже, практичний рівень розраховано на персонал, що працює в конкретних сферах, який потребує глибших знань із конкретних проблем.

До навчального плану включено також і ширшу тематику, що дозволяє персоналу зосередитися на конкретних необхідних напрямках навчання. Ця схема доповнюється неформальними можливостями отримання знань через робочі зустрічі з фахівцями, заходи із запрошеними доповідачами, участь у семінарах тощо.

Відділи можуть організувати власне навчання, проводити майстер-класи тощо. Для цього частина матеріалів є доступною в електронних ресурсах, однак опанування деякими темами вимагатиме безпосереднього відвідування занять. На сторінках інтермережі Академії розміщено повну інформацію щодо схеми навчання і про те, як отримати доступ до підтем, що вас цікавлять. Тобто слухач сам обирає напрям навчання, тематику, яка йому потрібна. Тому Академія радить зосередитись одразу на необхідних напрямках і курсах для поглиблення знань, умінь, навичок і професійних компетентностей з конкретних питань обраної спеціалізації.

Передбачено також, що владні високопосадовці також прагнутимуть опанувати нові професійні компетентності, додаткову професійну практику або згадати засади дипломатичної роботи. Поступово і цей контингент буде охоплений навчанням [5].

Експертний третій рівень навчання призначений для співробітників, які вже мають значний досвід і знання в своїй сфері. Система навчання для експертів включає співпрацю з академічними установами для підвищення кваліфікації або відрядження за межі уряду.

У рамках вищого рівня підготовки деякі старші співробітники передають слухачам власний досвід у формі майстер-класів. Так, один з послів Співдружності в Бразилії розповів про цю країну, поділився своїми порадами щодо особливостей роботи в цій державі. Водночас постійний представник Сполученого Королівства Великої

Британії в ООН в Женеві поділилася своїм досвідом роботи з питань подолання загроз, включаючи епідемію Ебола. Відеокліпи ключових навчальних моментів з цих майстер-класів розміщені для перегляду в інетмережі Дипломатичної академії.

Академія пропонує і скорочену систему підготовки протягом трьох тижнів. Мета цієї програми – сприяти працівникам групи А і В набути навичок роботи в новому середовищі (без відриву від виробництва) з огляду на неможливість брати участь у стаціонарних заняттях. Така схема роботи запроваджена для тих, хто перебуває за кордоном, а короткий практичний курс вони отримують через програму одноденного візиту. Типова програма включає відвідування різних підрозділів зарубіжної установи.

Запроваджений Фонд експертизи покликаний допомогти співробітникам розширити тематичні та географічні пізнання з дипломатичної досконалості. Географічна експертиза полягає у пізнанні країн, регіонів, культур та релігій, моделей дипломатії та дипломатичного інструментарію. Водночас тематична експертиза допоможе краще зрозуміти такі пріоритетні сфери політики, як політика безпеки, консульський захист або програма розвитку. До того ж упроваджується вдосконалення знань у конкретній сфері, зокрема, примусове одруження, боротьба з тероризмом або зміна клімату; багатосторонні процеси в ЄС, ООН чи G20.

Фонд експертизи також упроваджує короткі відрядження або прикріплення до промислових об'єктів, аналітичних центрів, неурядових організацій, відповідних служб іноземних держав або міжнародних установ (ООН, НАТО) тощо. У разі високого рівня написаних рефератів, експертиз, аналітичних записок зазначені проекти можуть бути профінансовані, а надалі включені до навчальних програм Академії.

Академія також пропонує широкий спектр можливостей навчатися під керівництвом відомих, зокрема і зарубіжних лідерів. Програма лідерства пропонується новопризначеним керівникам та заступникам голів місій, а також іншим вищим за посадою особам. Доступне також формальне та неформальне навчання на практиці, наприклад, прийняття гостей, спікерство / спічрайтерство, обідні семінари тощо.

Підготовку американських дипломатів здійснює Інститут закордонної служби – Foreign Service Institute (далі – FSI) Державного департаменту (Вашингтон, США) – заклад федерального уряду Сполучених Штатів. FSI забезпечує понад 800 навчальних курсів, у тому числі майже 70 іно-

земних мов, навчаючи за рік понад 170 тисяч абітурієнтів для Державного департаменту та слухачів з понад 50 інших державних установ та відділень військової служби. Це вражаючі цифри навіть для такої країни, як Сполучені Штати, оскільки поза офіційною школою дипломатії в цій сфері активно працює значна кількість приватних вищих шкіл, коледжів, усіляких центрів, інших різноманітних структур. Однак основне завдання з підготовки дипломатів покладено саме на державну установу FSI [6].

Програми Інституту включають підготовку фахівців федеральних агентств закордонних справ Сполучених Штатів з питань зовнішньої служби та державної служби, а також тренінги для іноземних громадян, що працюють у дипломатичних установах США. Навчання на різноманітних курсах триває від кількох днів до двох років і покликане не тільки підготувати працівників для успішного виконання професійних завдань з метою посилення лідерських позицій США за кордоном, а й також для адаптації закордонного персоналу до інших країн, міжнародно-політичних регіонів і культур.

Навчання допомагає також членам сім'ї дипломата підготуватися до особливостей проживання за кордоном. Готує працівників та їхніх родичів до умов роботи у небезпечних, кризових ситуаціях, вчить поведженню в умовах різноманітних катаклізмів, війни, а також вчить інформації і специфіці кібербезпеки.

Інститут закордонної служби – FSI – називають «прем'єр-міністром зовнішньополітичного відомства» уряду США, який покликаний забезпечувати професійні можливості навчання, необхідні для успішного розв'язання завдань на міжнародній арені. FSI сприяє набуттю змістовного, регіонального та лінгвістичного досвіду, удосконаленню лідерства, особистій стійкості та новаторському вирішенню проблем. Отже, на FSI покладене стратегічне забезпечення дипломатичного досвіду Державного департаменту США та всіх урядових структур у сфері зовнішньої політики і дипломатії [7].

У системі FSI діють чотири інститути: Лідерство і менеджмент, Мовні курси, Професійне і регіональне навчання, Опанування інформаційними технологіями, що у своєму складі має Транзитний центр і Офіс адміністративних функцій.

Школа мовних студій (The School of Language Studies, SLS) пропонує опанування 70 мовами та проводить тестування більш ніж 100 мовами. Заняття можуть складати від 8 до 44 тижнів,

залежно від складності мови та цілей навчання. Школа мовних студій Інституту також підтримує мережу шкіл з вивчення мови в Тайбеї, Йокогамі, Сеулі та бере участь в інших регіональних програмах на Близькому Сході, в Північній Африці та Азії, де пропонуються додаткові 44 тижні навчання за кордоном у разі опанування китайською, японською, корейською та арабською мовами.

Програми та курси містять самостійне навчання, заняття молоді та курси дистанційного навчання. FSI є співрозробником шкали оцінки рівня володіння мовою, яка використовується урядом США. Школа активно співпрацює з міжвідомчою спільнотою мовних тренерів уряду США та часто проводить тестування разом з іноземними агентствами з мовної підготовки.

Школа професійних та регіональних досліджень (The School of Professional and Area Studies, SPAS) пропонує навчання за такими спеціалізаціями, як консульська справа, управління торговельними зв'язками, політичні та економічні справи, публічна дипломатія, навчання та розвиток персоналу, управління офісом та програми орієнтації.

Курси також включають теми з вивчення соціально-культурних моделей, політики, економіки, техніки ведення переговорів і міжнародних відносин, регіонів світу та окремих країн. SPAS забезпечує спеціальні програми в консульській, економічній та комерційній, управлінській, політичній та публічній дипломатії, а також програми, орієнтовані на підготовку нових кадрів для закордонної специфіки.

У SPAS також розташований **Центр навчання дипломатії (CSCD)**, де слухачі опановують сучасним дипломатичним досвідом, залучаючи найкращих практиків та лекторів. CSCD проводить компартивний (порівняльний) аналіз, який враховується в навчанні FSI та використовується для підготовки фахівців у міжнародних справах у всіх підрозділах дипломатичної служби: переговори, протокол та етикет, дипломатична практика тощо.

Школа прикладних інформаційних технологій (The School of Applied Information Technology, SAIT) складається з чотирьох семінарських курсів: покращення опанування професійною програмою; підготовка технологій, що використовуються в Державному департаменті фахівцями з інформаційних технологій; курси IRM, що надають IT Менеджери з широкими навичками IT-менеджменту та тренінги.

Школа лідерства та менеджменту (The Leadership and Management School, LMS) пропо-

нує обов'язкове та вибіркове навчання керівників та менеджерів, що переходять на вищий виконавчий рівень; круглі столи та семінари з політичних питань для вищих керівників; навчання у сфері управління кризовими ситуаціями за кордоном та в Національному навчальному центрі з міжнародних питань.

Перехідний центр (The Transition Center, TC) готує співробітників і членів їхніх сімей до ефективної діяльності в системі закордонних справ, а також і після завершення кар'єри. Перехідний центр надає: загальну інформацію та інформацію щодо всіх вітчизняних та закордонних посад; проводить семінари та курси з вивчення життєвих навичок іноземних службовців та підготовки з питань безпеки; здійснює підготовку, консультування та надає іншу допомогу працівникам Державного департаменту та інших установ, що залучають послуги уряду США.

Складник TC – Центр підвищення кваліфікації у сфері міжнародних відносин (TC's Center of Excellence in Foreign Affairs Resilience CEFAR) надає консультації та проводить тренінги, спрямовані на допомогу особам, членам родин та колективам, що працюють у середовищі з високим рівнем ризику та високим рівнем загроз.

Інститут закордонної служби покликаний не тільки оперативно реагувати на запити американської практичної дипломатії, відповідно корегуючи свої навчальні плани і програми, а й розробляти прогностичні сценарії на перспективу. Значна увага надається аналізу впливу внутрішньополітичних факторів на формування зовнішньополітичного курсу країни, процесу прийняття політичних рішень, проблемам управління у сфері зовнішньої політики і дипломатії. З цією метою організовуються і систематично проводяться спеціальні курси:

- з системного аналізу у сфері міжнародних відносин;
- теорії міжнародних відносин;
- теорії і практики дипломатичних переговорів;
- політичного аналізу;
- застосування електронних технологій у практичній роботі дипломатичного відомства;
- психологічні складники дипломатичної діяльності тощо.

Викладацький колектив Інституту складають провідні учені з відповідних напрямів університетських і науково-дослідних центрів США.

Одним з популярних семінарів у зазначеній системі підготовки є спеціальний тренінг-семінар (близько 30 осіб) для керівного складу інших

зовнішньополітичних міністерств і відомств, що складається з кількох десятків спецкурсів з питань внутрішньої та зовнішньої політики США і воєнної безпеки і розвідки.

Доволі ефективною є американська система підвищення кваліфікації провідних фахівців дипломатичної служби, що реалізується шляхом зарахування дипломатичних працівників до штату закладів вищої освіти, направлення дипломатичних робітників до науково-дослідних інститутів і центрів, а також на навчання в провідні університети США терміном на один рік. FSI має постійні ділові і творчі зв'язки з Гарвардським, Принстонським, Стенфордським та іншими провідними американськими університетами.

Повертаючись до навчальних програм, зауважимо, що вони охоплюють наступну тематику: історія дипломатії (Diplomatic History), засади дипломатичної служби, функції дипломатичної служби (Discover Diplomacy); низку навчальних програм і тренінгів Центру Фулбрайта (Fulbright Program) та Центру підготовки дипломатів (U.S. Diplomacy Center).

Привертає увагу поважне ставлення американців до своєї історії дипломатії. На офіційному сайті Інституту розміщено понад 1 700 інтерв'ю з провідними американськими дипломатами (середина XX – початок XXI ст.). Для полегшення опанування інформацією подається спеціально розроблений з цією метою Дипломатичний словник.

Усі громадяни США можуть скористатися пропозиціями щодо підвищення кваліфікації або опанування початковими знаннями, що пропонуються всім бажаючим громадянам США, за програмами: Global Youth Issues, Office of Overseas Schools, Youth Exchange Programs [7].

Для всіх бажаючих стати держслужбовцями, зокрема і дипломатами, проводиться конкурсний відбір. Конкурсна експертиза, що відкрита для всіх заявників, може складатися з письмового тестування, оцінки рівня освіти та досвіду заявника та/або оцінки інших атрибутів, необхідних для успішної роботи на вивільненій посаді.

Американська школа дипломатії дотримується такого правила: якщо закордонна служба покликана виконувати відповідну місію, встановлену законом, то вона також повинна вдосконалюватися.

Інститут закордонної служби на нинішньому етапі розробив нові програми для підвищення професійної кваліфікації, але не має ресурсів для необхідних змін. Серед запропонованих схем –

дистанційна освіта на вищому рівні, яка розпочинається зі вступу на посаду і триває під час просування по службі до вищих посад.

Наступний варіант – шестимісячний практичний курс після вступного курсу, який поєднує заняття протягом чотирьох днів на тиждень на кафедрі плюс один день в структурованій програмі в FSI.

Водночас для середньої ланки дипломатичних працівників до процесу навчання рекомендується залучати Бюро людських ресурсів (для збалансованості довгострокового розвитку кар'єри).

Найскладнішим завданням є підготовка вищого кадрового складу, оскільки це пов'язано з кар'єрним зростанням. Перевірку та контроль якості отриманих знань здійснює Експертиза закордонної служби, яка є потрібним компонентом у реалізації завдань зовнішньої політики.

Отже, дипломатична служба США стикається з подібними проблемами, що виникають і перед дипломатичними службами інших держав, зокрема і України. Можливо, українській дипломатії стане в нагоді як позитивний, так і негативний досвід американської закордонної служби, яка реалізується на засадах упровадження Миру, Процвітання, Демократії та Розвитку.

На завершення наведемо основні висновки і пропозиції з досвіду американської дипломатичної служби:

1. Нагальною необхідністю і найважливішою вимогою дипломатії на сучасному етапі є забезпечення працівників дипломатичної служби якісною професійною підготовкою. Для цього пропонується:

- створити і реалізувати широку систему професійної дипломатичної освіти;

- розробити довгострокову програму академічної підготовки в галузі дипломатії (або в Інституті закордонної служби, або через угоду про співпрацю з провідними університетами США);

- увести офіційну вимогу для кожного працівника зовнішньополітичного відомства пройти щорічний навчальний курс, пов'язаний з його кар'єрою до того, як він претендуватиме на вищу посаду;

- з метою опанування знаннями запровадити через вебсайт спеціальний освітній ресурс, що містить такі кошики, як: Сучасні дипломати і ветерани дипломатичної служби; Функції дипломатичного корпусу; Ознайомлення з географією розташування посольств і консульств; Проблеми, які вирішують дипломати США; Шляхи дипломатичного сприяння Сполученими Штатами розви-

тку безпечного, демократичного і процвітаючого світу.

2. Скорочення витрат на дипломатичну службу Державного департаменту є неприпустимим і є серйозним ризиком для американської безпеки. Необхідно ліквідувати фінансовий дисбаланс між оборонним складником держави та її дипломатією.

3. Повернути Дипломатичній службі впливовий статус, що складається з двох компонентів:

1) взяти під свій контроль розподілення посад вищих державних службовців з метою розширення кар'єрної мобільності;

2) запровадити новий варіант кар'єрного зростання для працівників державної служби – «Програму кар'єрної політики» для внутрішніх посад, яка включатиме ранжування, мобільність та підвищення конкурентоспроможності.

4. Принагідно наведемо і поради від американських бізнесових кіл: розробити і впровадити інтегровану щомісячну навчальну Програму для працівників економічної дипломатії, а також Програму обміну з зарубіжними колегами. Така система навчання має охопити посадових осіб та представників місцевого персоналу інших агентств, що займаються економічною дипломатією.

Система підвищення майстерності (кваліфікації) та модель ротачії Держдепартаменту США увібрали в себе багатий історичний досвід американської дипломатії, довели на практиці свою функціональність і відповідність реаліям дипломатичної служби США і американського суспільства в цілому. Нормативна база, що регулює кадрові питання Держдепартаменту, постійно удосконалюється і доповнюється новими нормами. Цілком закономірно, що зазначена практика і досвід підготовки дипломатичних кадрів США, принаймні окремі елементи з їх досвіду, які впродовж багатьох років довели свою дієвість і ефективність, могли б успішно бути впроваджені й в українській практиці підготовки та підвищення кваліфікації працівників дипломатичної служби [8, с. 117–121; 9].

Таким чином, кажучи про фах дипломата і перспективи розвитку дипломатичної освіти, ми неминуче доходимо висновку щодо нагальної потреби удосконалення існуючих інституціональних моделей підготовки та підвищення кваліфікації дипломатів. Високий професіоналізм і компетентності дипломата в сучасному світі – найважливіша умова реалізації національних інтересів держави [10; 11; 12; 13, р. 26–36].

На виконання першочергових завдань, поставлених керівництвом зовнішньополітичного відомства України щодо реформування дипломатичної служби України, варто врахувати наступне з досвіду США та Великої Британії:

1. Розробити науково-обґрунтовані базові засади глобальної реструктуризації закордонного та внутрішнього апарату та її бачення для майбутнього МЗС України, зокрема, основні засади реформування.

2. Кожен дипломат має знати місце роботи після ротачії та готуватися до нього через систему підготовки та підвищення кваліфікації працівників дипломатичної служби у відповідних освітніх інституціях (удосконалювати знання мови країни майбутнього перебування; поглиблювати знання з історії, теорії та практики дипломатії, регіоналістики, країнознавства, політики та економіки відповідної галузі).

3. У питанні планування кар'єри важливо удосконалити одно-дво-трирічні плани та запровадити середньотермінове планування кар'єри на конкурсних засадах.

4. Професійні дипломати повинні мати юридично гарантовані перспективи кар'єрного зростання.

5. Дипломати мають обов'язково регулярно відвідувати країни та регіони, за які відповідають, а тим самим безпосередньо використовувати свої аналітичні здібності та досвід за кордоном ефективніше.

6. Необхідно здійснити централізацію інформаційних технологій (ІТ) і комунікацій задля гарантування рівного, чіткого та надійного розповсюдження інформації. Мета зазначеного полягає в тому, щоб надати українським дипломатам швидкий доступ до знань та інформації в реальному часі, які вони потребують на своїх робочих місцях або в подорожі.

7. Необхідно впровадити в спеціалізованих освітніх інституціях спеціальний тренінг для дипломатів: «Нові навички у вирішенні нових викликів». Оскільки щоб зустріти виклики трансформаційної дипломатії, необхідно реалізувати константу, що дипломати повинні бути різносторонніми, активними, освіченими та мати змогу виконати складні завдання. Трансформаційна дипломатія вимагає, щоб у правильних людей були правильні навички в правильному місці в потрібний час. Тривале навчання (система підвищення кваліфікації та набуття нових компетентностей) й програми розвитку кар'єри краще підготують дипломатів і розвинуть їх аналітичні навички.

8. Необхідно оновити навчальні програми і навчальні плани, перепрофілювати стандарт освіти з напрямку «Міжнародні відносини» (освітні програми «Зовнішня політика і національна безпека», «Міжнародне співробітництво», «Зовнішня політика і дипломатія», «Світове українство та практична дипломатія» тощо) з метою перефокусування від централізованого внутрішнього центра до закордонних посад і до кожного робочого місця, використовуючи технологію тривалого дистанційного навчання. Локальне навчання та вивчення мови шляхом занурення надалі врівноважить досвід аудиторної роботи, і більша частина курсу буде пройдена безпосередньо дипломатами за кордоном.

9. Необхідно запровадити ефективну постійно діючу систему тестування дипломатів для кореляції рівня їх підготовки та професійної майстерності через систему підвищення кваліфікації у відповідних незалежних освітніх інституціях.

10. З метою кар'єрного зростання і відповідного просування на вищі посади дипломати повинні мати можливість на систематичній основі проходити підвищення кваліфікації та бути експертами принаймні по двох регіонах та володіти не менш, як двома (трьома) мовами.

11. Дипломати повинні мати відповідну фахову підготовку та змогу ефективно працювати на критичних перетинаннях дипломатичних справ, економічних реконструкцій та воєнних операцій.

Висновки. Підводячи підсумки вищевикладеного, можна зробити висновок про те, що на поча-

ток ХХІ століття постала проблема створення інноваційної, ефективної системи забезпечення якісного зростання кадрового потенціалу дипломатичної служби України, з урахуванням традицій і тенденцій цивілізаційного поступу, стратегічних напрямів розвитку держави та світового освітнього досвіду. А тому система підготовки кадрів для сфери зовнішніх відносин має зазнати структурної та змістовної трансформації, і насамперед має бути впроваджена оновлена модель навчання дипломатів – дипломатів ХХІ століття, з урахуванням традиційних та інноваційних методів і засобів удосконалення організації дипломатичних служб провідних держав світу. Модель підготовки та підвищення професійної майстерності дипломатичних кадрів США і Великої Британії підтвердила свою багаторічну дієвість і постійно оновлюється у відповідь на нові виклики й загрози глобалізованого світу ХХІ століття.

Цілком заслуговує на подальші дослідження поставлене питання про ефективність підготовки кадрів та удосконалення дипломатичних систем, моделі дипломатії України в умовах глобалізації: через призму сучасності до історичних витоків інституціональної історії.

Перспективи подальших досліджень у цьому напрямі нададуть можливість створити цілісну системну картину політико-дипломатичного світу та національних особливостей політико-дипломатичних систем як в Європі, так і Американському континенті, як інституціонального кластеру між-державних відносин.

Список літератури:

1. Tsivatyi V.G. National Security as a Component of Global Security: Lessons from Ukraine's Crises. *Eastern Europe Regional Studies*. 2017. № 2 (4). P. 196–209.
2. Chekalenko Liudmyla, Tsivatyi Viacheslav. The History of Memory or Memory of History: The Question of Studying. *Evropský politický a právní diskurz (European political and law discourse)*. 2018. Svazek 5. 6 Vydání. P. 182-186.
3. Foreign and Commonwealth Office's new Diplomatic Academy. URL: <https://www.gov.uk/government/publications/opening-of-new-diplomatic-academy>.
4. Diplomatic_Academy. URL: https://www.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/402469/Diplomatic_Academy_launch_brochure_Jan_2015_FINAL.pdf; Foreign Service Institute. URL: <https://www.state.gov/m/fsi>.
5. Foreign Service Institute. URL: https://en.wikipedia.org/wiki/Foreign_Service_Institute; Reiser, Mindy (May 5, 2017). «Foreign Service Institute Prepares Government Workers for Global Careers». *Washington Diplomat*. Retrieved May 22, 2017.
6. Дипломатичний словник. URL: <https://diplomacy.state.gov/discoverdiplomacy/references/169792.htm>.
7. Education & Exchanges. – Див.: <https://eca.state.gov/programs-initiatives/youth-programs>; “Support for American Jobs Parts I & II”. <http://www.uscib.org/uscib-content/uploads/2017/07/Support-For-American-Jobs-II.pdf>.
8. Ціватий В.Г. Сучасна дипломатична служба США: традиції, інновації та інституції. Сполучені Штати Америки у сучасному світі: політика, економіка, право: Зб. матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції. Львів: DPI, 2014. С. 117–121.
9. Сайт Державного Департаменту США. URL: <http://careers.state.gov/officer/index.html> – 19.02.2016.

10. Pigman G.A. Contemporary Diplomacy. Washington, 2010. 288 p.
11. Reshaping Defence Diplomacy. Taylor&Francis, 2005. 84 p.
12. Chekalenko L.D. Foreign Policy of Ukraine: monograph / Based on the scientific concept of Professor Lyudmyla D. Chekalenko / Scientific editor Rector of the Diplomatic Academy of Ukraine under the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine V.G. Tsivatyi. Kiev : "LAT&K", 2016. 294p.
13. International Relations. Edited by Stephen McGlinchey. Bristol, England, 2017. Part I: Diplomacy. P. 26–36.

Tsivatyi V.G., Chekalenko L.D. THE BRITISH AND AMERICAN SYSTEMS OF PREPARATION OF DIPLOMATES IN GLOBALIZATION CHANGE CONDITIONS: INSTITUTIONAL EXPERIENCE FOR UKRAINIAN DIPLOMACY

The article deals with schemes for studying the diplomacy in the world leadership countries: the United States and the United Kingdom. The methods of determination of educational disciplines for mastering the principles of diplomatic work are explored. At the same time, as an example, the experience of the Diplomatic Academy of Ukraine of the Ministry of Foreign Affairs of Ukraine in the preparation of diplomatic staff for Ukraine is studying.

The article is dedicated to institutional and human resource issues and stages of becoming the Diplomatic Service of the USA, including current issues rotation model the US diplomats and improve their professional skills. The need for radical changes in the system of the foreign policy institutions and the advisability of reforming the diplomatic service of the United States were a conscious of the American political and academic elite in the mid-1990s.

The events of September 11, 2001 served as a catalyst for renewal model preparation and training of diplomats and personnel management model in the US foreign policy and actualized disturbed in a study the subject. Diplomatic Service of the United States of America – traditionally a relatively small in numbers, but also the most competent, qualified and effective part of the foreign policy mechanism for the United States. It is the experience of the United States in many ways is a valuable and useful for the post-Soviet states in the context of the use of the United States experience, having established traditions and promptly and adequately respond to new threats and challenges of the globalized world of the XXI century in the context of the reform of the diplomatic service, which began in Ukraine.

The article covers the urgent issues of the renovation model of diplomats' training in Ukraine on the basis of the analysis of experience of diplomatic service staffing of the USA. The USA experience is important and useful to Ukraine in the context of government service reforms which have begun in Ukraine as well as in other post-soviet states in the frame of integration process and globalization.

Key words: systems of diplomacy, methods of studding, professionalism, diplomatic service, models, systems and methods of diplomacy UK and USA, foreign policy, diplomacy, institutions of diplomacy, Ukraine.

ЕТНОЛОГІЯ

УДК 94:929:391.2/4]:069.51(477.41-21)НІЕЗ
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.24>

Бондаренко М.І.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

Дунайна І.Г.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

МУЗЕЙНІ ЕКСПОНАТИ МОВОЮ ІСТОРІЇ

У статті розглядаються загальні тенденції створення жіночої гімназії в Переяславі та звертається увага на роль особистості в освітній історії краю. Особливу увагу приділено вчительці переяславської гімназії Г.Ю. Чепцовій, яка однією з найперших жінок здобула вищу університетську освіту. Такі персоналогічні матеріали дають змогу простежити життєвий та творчий шлях тієї чи іншої особистості, її генеалогію, внесок у розвиток краю, подальшу долю її творчої спадщини. Проаналізовано збірку її особистих речей, які знаходяться у фондовій колекції Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» (НІЕЗ «Переяслав»). Вперше проводиться дослідження колекції одягу вчительки гімназії, хронологічні межі якої охоплюють період від другої половини XIX до початку XX століття, яка становить невіддільну частину культурної спадщини і належить до найбільш інформативних серед візуальних знакових систем. Зокрема, увага зосереджується на одязі як частині міської культури, детальніше аналізуються художньо-конструктивні особливості вбрання та його зв'язок з українськими національними ознаками, побутування у повсякденності міста та притаманність певному часовому періоду.

Отже, одяг української інтелігенції другої половини XIX – початку XX ст., в даному випадку освітянської, відігравав не менш важливу роль у повсякденному житті міського населення, був одним з важливих аспектів у візуальній знаковій системі. Відчувався вплив європейської моди та проникнення традиційного одягу в міську культуру, створення нового модного одягу під впливом народного вбрання.

Ключові слова: гімназія, Г.Ю. Чепцова, колекція, одяг, головні убори.

Постановка проблеми. Музейні заклади є дієвими осередками пізнання культурних традицій, звичаїв, скарбницями народної пам'яті, історії, народного духу. У багатотисячному зібранні Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» (надалі НІЕЗ «Переяслав») зберігаються матеріали про видатних діячів, еліту краю, учасників різноманітних подій минулого, непересічних осіб, які творили історію та й самі увійшли до історії краю, та України в цілому. Такі персоналогічні матеріали дають змогу простежити життєвий та творчий шлях тієї чи іншої особистості, її генеалогію, внесок у розвиток краю, подальшу долю її творчої спадщини. Деякі персональні матеріали дозволяють відтворити весь життєвий шлях особистості, а інші лише відображають окремі етапи її біографії. Так серед найрізноманітніших музейних експонатів, колекцій у НІЕЗ «Переяс-

лав» зберігаються особисті речі вчительки чоловічої та жіночої гімназій Чепцової Ганни Юхимівни, яка однією із перших переяславчанок здобула вищу університетську освіту. Частина особистих речей до музею власноруч передала Ганна Юхимівна, а невеличка часточка надійшла до музейного закладу від її подруги Виноградної Варвари Калістратівни, яка опікувалась нею до останніх років її життя. Все своє життя Ганна Чепцова присвятила викладацькій роботі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Переяславський повіт, подібно до інших регіонів імперії, не мав жодного навчального закладу для освіти дівчат. Ситуація почала змінюватися у 60-х роках XIX ст., коли у Переяславі з'явилося два приватні пансіони на правах повітових двокласних училищ. За свідченнями сучасників, навчання в них йшло цілком задовільно, оскільки

викладання вели наставники місцевого повітового училища і законовчитель міського училища. Контроль за закладом здійснювали повітова училищна рада і штатний наглядач [1, с. 7].

7 жовтня 1873 р. відбулось урочисте відкриття Переяславської жіночої прогімназії, кошти на яку були пожертвовані міським товариством і земством. Начальник Переяславського духовного училища протоієрей Терлецький, законовчитель прогімназії священник О. Россінський, законовчитель Переяславського повітового училища священник Л. Рекало соборно освятили приміщення прогімназії та відправили молебень. Після освячення та молебню начальниця прогімназії Софія Владівна Кондратківська, яка мала п'ятнадцятилітній досвід роботи класної дами в Полтавському інституті шляхетних дівчат, прийняла під свою опіку 15 учениць. Саме стільки учениць на початок навчання було зараховано до закладу, а у листопаді того ж року вже навчалось 46 гімназисток [1, с. 9]. У 1899 р. серйозно постало нагальне питання про невідкладність будівництва гімназії, оскільки в цьому ж році було відмовлено у прийомі на навчання 30-м дівчатам. Класи в прогімназії були занадто тісними та й не відповідали «Положенню...» Міністерства народної освіти. У цьому ж році було зібрано 25 тис. крб. і виготовлено план будівлі. У центрі міста чиновники міської думи відвели ділянку для будівництва розміром 0,5 десятин [1, с. 13]. Будівництво розпочалося в 1899 р. Посильну допомогу надавала громада міста та окремі меценати, серед яких почесний громадянин міста Пилип Іванович Шестаков та Іван Макарович Холодний.

У 1905 р. жіноча гімназія одержала нове приміщення. Воно було розраховано на 280 учениць. Будинок був двоповерховим і зберігся до наших днів. На першому поверсі розмістили класні кімнати, а на другому – бібліотеку, учительську та танцклас [2, с. 17]. У цей же час була створена училищна рада. Її головою був предводитель дворянства, членами – інспектор народних училищ 5-ти районів Полтавської губернії, колезький секретар Є.О. Соболев, завідувач міського двокласного училища, повітовий представник, священник І.М. Лонгінов, від земства – осавул О.А. Лонгінов, колезький радник В.В. Гамалія, міський голова та земські урядники. Водночас вибрали опікунську раду: головою був назначений повітовий представник дворянства, крім того, до ради входили: голова педагогічної ради, надвірний радник В.І. Чепіга, начальник гімназії Г.М. Левшина, священник М.Г. Сохович, колезький

радник В.В. Гамалія та Т.А. Клименко, купець І.М. Холодний; купець І.А. Марченко, дворянин Я.П. Совачов; колезькі секретарі – О.І. Келюшко, І. М. Романовський, І.І. Тесленко, І.О. Минтян. Велику увагу освіті гімназисток надавав педагогічний викладацький колектив. Серед них слід відмітити педагогів із досвідом, які чимало зусиль приклали, щоб допомогти дівчаткам здобути ази науки [2, с. 18]. Таким чином, жіноча гімназія мала кваліфіковані кадри, які забезпечували навчання як дівчаток з переяславської знаті, так і дочок інших верств міського населення. Частина випускниць гімназії дещо пізніше починали працювати викладачами гімназії.

Ганна Юхимівна Чепцова народилася в 1884 році в родині переяславського лікаря, земського діяча Юхима Микитовича Чепцова. Прожила довге й насичене життя. Юна Аннет (так називали Ганну її родичі та подруги) спочатку навчалась в Переяславській жіночій прогімназії. Її дуже любили і поважали подруги, з якими вона навчалася і товаришувала. Після закінчення прогімназії Ганна Чепцова вирішила продовжувати навчання вже у вищих навчальних закладах. Спочатку навчалась на вищих жіночих курсах (1903 р.), потім у Київському імператорському університеті святого Володимира. Слід зазначити, що на той час жінки із вищою університетською освітою були дуже великою рідкістю. Під час навчання у Києві Ганна відвідувала українофільський літературно-педагогічний гурток, передплачувала український вчительський журнал «Світло», відвідувала театр Миколи Садовського й навіть пробувала інколи виступати на сцені. Залюбки ходила на концерти хору Миколи Віталійовича Лисинка. Та й сама Ганна чудово грала на фортепіано та співала мецо-сопрано. Незважаючи на всі ці природні обдарування, Ганна Юхимівна впевнено обирає найбільше покликання та велике бажання до вчителювання і викладацької роботи. Після навчання в університеті повертається до рідного міста, де починає свою викладацьку діяльність на посаді викладача географії та природознавства у чоловічій гімназії. З 1916 року викладач у Переяславській жіночій гімназії на посаді вчителя географії, етики, гігієни, а згодом і ботаніки. Звичайно, навчання в ті часи велось лише на російській мові. Хоча за стінами гімназії, як згадувала її подруга Варвара Калістратівна Виноградня, Чепцова розмовляла українською мовою, як і більшість переяславських міщан. Крім рідної мови, Ганна Юхимівна вільно володіла французькою, німецькою мовами ще й класичними – латинню і

старогрецькою. Виноградня також згадувала, що родина мала гарну домашню бібліотеку, де поряд з українськими виданнями «Кобзар» Т.Г. Шевченка, «Історія України» Миколи Аркаса, «Словар української мови» Бориса Грінченка, творами Лесі Українки, Михайла Коцюбинського, Олександра Олеся, Миколи Вороного знаходились книги, написані багатьма іноземними мовами [3]. Пані Ганна, крім того, що була дуже освіченою жінкою на той час, мала й гарну вроду, зокрема про це свідчать чимало домашніх світлин, які зберегалися в родині Варвари Виноградньої та були люб'язно передані до музею. На них назавжди зафіксовані життєві моменти Ганни Юхимівни. Це була дуже миловидна, красива, розумна жінка з правильними обрисами обличчя, акуратною зачіскою з темного густого волосся. Вона була вдумливим педагогом, який тонко розумів свою справу, своє духовне, наукове та виховне призначення. Ганна Юхимівна любила малювати, вишивати, співати романси, декламувати вірші своїм милозвучним голосом, а також любила квіти, яких завжди було доволі в її кімнаті та навколо будинку, де проживала її родина. У вільний від уроків час разом із своїми гімназистами брала участь у виставах (рис. 1). Власне, перші ази акторства Чепцова пізнала ще в юні роки під час навчання в університеті в Києві. Найвідомішими її сценічними образами були жіночі ролі в п'єсах Т.Г. Шевченка «Назар Стодоля» та «Наталка Полтавка» І.П. Котляревського. Г.Ю. Чепцова була одним із перших членів Переяславського товариства «Прогрес», яке було створене в 1910-х роках. Вона була не тільки активним його членом, а й проводила широку просвітницьку роботу. Ще за часів навчання в Києві на погляди Г.Ю. Чепцової дуже вплинули патріотичні та революційні настрої, які все більше і більше поширювались серед тогочасного студентства й інтелігенції. Саме до такого товариства і входила творча інтелігенція з різних галузей освіти, мистецтва, культури та науки, які були спільно об'єднані національною свідомістю після довгих літ самодержавних імперських заборон і обмежень. Також на її свідомість, переконання вплинуло й товаришування з українським письменником П.О. Богацьким (1883–1962 р.р.). Сам Павло Олександрович доводився Чепцовій двоюрідним братом по материнській лінії. Він на той час, як і більша частина молоді української інтелігенції, захоплювався національними ідеями. Відмовившись від духовницької кар'єри, Павло обрав професію літератора, журналіста. Редагував і видавав журнал «Хрін», був редактором аль-

манаху «Український студент», а згодом, разом з Микитою Шаповалом, очолював київський літературний модерний журнал «Українська хата». В 1910-році активно виступав з прозовими творами. У своїй збірці «Камелія. Психологічні арабески» (1918 р.) Павло Богацький поетично змальовує портрет Ганни: «Дівчина з чорним волоссям і пишною постаттю жінки, яка хвилює своєю красою. І як русалка на зеленім березі, мов осока з вітром гомонить. Мов жива квітка у здивованих руках...» [4]. Після Жовтневого перевороту, «завдячуючи» новим суспільним перетворенням, гімназії були перейменовані на «трудові школи» в яких Чепцова продовжувала своє учителювання. Померла Ганна Юхимівна у 1970 році.

У колекції НІЕЗ «Переяслав», крім особистих фотографій (14 од. зб.) та домашніх речей – листівки (1 од. зб.), запрошення (1 од. зб.), рушника (1 од. зб.), скатерті (1 од. зб.), знаходяться головні убори (7 од. зб.) та одяг Ганни Юхимівни, який міг служити як зразок одягу городян кінця ХІХ – початку ХХ століття. Саме на предметах одягу хотілось зупинитись більш детальноше. На межі століть мода внесла досить вагомий корективи як в одяг, так і в аксесуари до нього. Все більше жінок, отримавши освіту, розпочинають свою трудову і суспільну діяльність. Виникає потреба мати вимогливий, діловий зовнішній вигляд, саме це по суті й привело до появи раціонального та практичного вбрання. Одяг міських жінок був вишуканим, але стриманим. Власне, мода так чи інакше є дзеркалом свого часу, відображаючи суспільно-політичне життя суспільства, найбільш яскраві події епохи, найважливіші культурні та наукові досягнення, звички і психологію людини [5]. На кінець ХІХ початку ХХ століть виявом прагнення до збереження українського традиціоналізму стало захоплення елементами народного одягу в одязі інтелігенції, міщан та купців. Одяг вчительки в колекції НІЕЗ «Переяслав» представлений окрім загальноєвропейського формату й національним вбранням. На початку ХХ століття набуло розповсюдження еkleктичне поєднання народного стилю з модними елементами європейського костюму. Найзручнішим жіночим вбранням стали блузки і спідниці, які створили нові можливості для комбінування, крім того, порівняно із сукнями, вони були значно практичніше в догляді. Оскільки народна сорочка за своїми геометричними параметрами була подібна до довгої сукні, виникла необхідність наблизити її до параметрів блузки завдовжки до лінії стегон [6]. Їх виготовляли з фабричних тканин полотняного перепле-

тення. Так, жіночі блузи Ганни Юхимівни, яких в колекції нараховується (4 одиниці) [7], виготовлені з лляного домотканого полотна та пошиті за європейською модою, прикрашені українською вишивкою з використанням давніх технік, а саме: вирізування, мережка, лиштва. Поміж собою відрізняються блузи кроєм, особливостями пошиття й оздобленням. За типом крою схожі блузи (Т-1530, Т-1531) виготовлені з домотканого полотна, пошиті з суцільнокрійної спинки, двох пілок до кокетки. До пілок пришта вертикальна планка, низ блузок підведений широкою планкою, комір відкладний, застібаються на сім гудзиків. Блузи вишиті фабричними бавовняними нитками (заполочтю). Вишивка міститься на пілках, комірі та манжетах (Т-1530). У техніці виконання декору вжито лічильні (рахункові) шви – лиштва, вирізування. Орнаментальні мотиви вишивки представлені геометрично-рослинними візерунками – «ромби», «зерновий вивід», «рогата кривулька», «колосочки», «морока». У зразку Т-1531 узор виконаний коричневими нитками (фарбовані в дубовій корі) та обведений червоно-чорними «клинчиками». Дещо відмінною за пошиттям виконана блуза Т-1533. Вона пошита з суцільнокрійної спинки і двох пілок з вертикальною широкою планкою. Рукав вшивний, призібраний, з широким манжетом. Комір відкладний. Застібається блуза на сім гудзиків. Техніка вишивки – вирізування, пряма гладь, гребінцева лиштва, виколування, мережка. На пілках узор – «морока», «зерновий вивід» обведений «кучерявою кривулькою» з вирізуванням «по трое». На рукавах «кучеряві віконечка» врозкидку. На комірі в кутах «морока», пруткований, так само пруткований і манжет (рис. 3). Вплив модерну з використанням етнічної художньої виразності використано в пошитті блузи Т-1532. Вона пошита з однієї пілки спереду і двох пілок ззаду. Комір стійка. Широкий рукав, призібраний в плечовій частині, завершується широким манжетом. Застібається на сім гудзиків позаду через всю спину. Передня пілка вишукано оздоблена геометричним орнаментом. Використано техніки – вирізування, лиштва, мережка. Узор «споювана кривулька» на передній пілці, на комірі та манжетах. Вишита блуза білим по білому лляними нитками (рис. 2.). Одягались блузки до довгих спідниць, утворюючи костюм. У колекції вбрання знаходиться й традиційна жіноча сорочка, виготовлена з фабричного лляного полотна (Т-1534). Тип пошиття сорочки – до суцільнокроєного рукава. Вона вражає своїм досконалим виконанням швів. Вишита техніками

вирізування, мережки, лиштви. На рукаві композиція «кривульки з листочками» і «віконечками», «ромби», «розетки», «напіврозетки», червоні «купочки». Поділ вишитий вирізуванням. Ця сорочка на початку ХХ століття демонструвалась на виставці в Парижі. Ці речі, а також рушник, скатерть, були виготовлені в Переяславській земській майстерні на замовлення Г.Ю. Чепцової. Використання елементів традиційного вбрання в одязі вказувало на вираження української самосвідомості інтелігенції того часу. Серед вбрання вчительки в колекції знаходиться довга чорна сукня з шовкової тканини (тафти). Тафтова тканина протягом століть служила доказом високого соціального походження і багатства. Вона була досить жорсткою, прекрасно тримала форму, утворюючи фактурні ламані складки, і давала можливість створювати розкішні об'ємні драпірування. Візитна сукня (Т-1535) була пошита на замовлення Чепцової в Переяславі. Сукні цього періоду виготовляли за викройками з модних журналів. Крій сукні складається із ліфу і спідниці, відрізна до талії, легко розширюється донизу, створюючи враження високого росту, сягає довжини миска черевика, з довгими рукавами. Ліф сукні застібається спереду на п'ятнадцять гудзиків, покритих чорною тканиною і стільки ж рожевих петель. Виріз горловини неглибокий, декорований симетрично відкладеним шалевим коміром до талії. Низ сукні з закритою складкою спереду, яка декорована сімнадцятьма гудзиками і петлями, такими ж як на верхній частині. До подолу ззаду пришиті два металеві обтяжувачі, які імовірно виконували функцію стійкості низу сукні. Рукав широкий, призібраний в плечовій частині, знизу декорований п'ятьма рожевими петлями. Манжет рукава зав'язується на чорний та рожевий бантики [7]. Жіноча сукня одночасно демонструвала дотримання модних тенденцій, а також підкреслювала індивідуальність господарки, з урахуванням власних можливостей. Стиль вбрання демонстрував не лише приналежність до певних суспільних верств. У ньому висловлювались національні вподобання і принципи.

Головні жіночі убори були необхідними аксесуарами жіночого вбрання тогочасної місцевої інтелігенції, своєрідною візитівкою. За капелюшком можна було оцінити, який статус жінка займає у суспільстві, наявність смаку. В колекції їх нараховується 7 одиниць, вони представлені різноманітними капелюшками – солом'яними, із рисової соломи, атласної та шовкової мереживної тканини з розкішним декором. Так, на кінець ХІХ століття

набули широкої популярності канотье – солом'яні капелюхи. Вони були популярними не тільки серед чоловіків, а й серед жіноцтва. Виготовлялись такі капелюшки із давнього і екологічно чистого матеріалу – соломи. Жіночі канотье прикрашались стрічками, квітами. Серед колекції головних уборів знаходиться 1 екземпляр солом'яного капелюшка (Т-1723, датується початком ХХ ст.) (рис. 4). Він має прямі заокруглені вузькі криси (поля). Тулія (наголовок) горизонтальна і пряма (висота 8 см, діаметр 31 см), прикрашена біля основи чорною оксамитовою стрічкою, зав'язаною у вигляді бантика збоку. Сам бантик прикрашений металевою прикрасою у вигляді сніжинки. Дно ледь увігнуте. Виготовлена із золотистої соломки з ажурним плетивом. Зсередини пришиті шнурочки чорного кольору для зав'язування капелюха під підборіддям. Музейний предмет надійшов до Заповідника у 1971 році [7].

Гарно зарекомендувала себе в капелюшній справі і рисова соломка – пластичний і пружний матеріал. Головні убори із рисової соломки і зараз вважаються якісними і практичними. Криси (поля) в такого капелюшка широкі, прямі. Тулія висока, пряма, заокруглена, має підкладку з чорного шовку. Розмір: діаметр з полями 35 см, висота 9 см. Виготовлена із фарбованої в чорний колір рисової соломки (Т-1721). Належить до літнього капелюшка, який одягали в сонячний день. Так, до літніх головних уборів належить ще один екземпляр літньої шляпки із натуральної шовкової соломки на дротяному каркасі (Т-1722, датується кінцем ХІХ століття). Неможливо було уявити жінку того часу без капелюха, який непомітно кріпився на довгому, прибраному в зачіску в японському стилі волоссі. Для виготовлення жіночої шляпки часто використовували каркас із дроту, обшиваючи його різноманітним матеріалом, та оздоблювали пір'ям та штучними квітами, намистинами. Зразок такого капелюха має круглу форму, зі загнутими вертикально полями, прикрашений квітковою композицією (троянди з листочками). Підкладка з прозорої шовкової білої матерії. Розмір: висота 14 см, діаметр 30x30 см [7] (рис.8).

Серед колекції капелюшків виділяється головний убір циліндричної форми (Т-1719, датується кінцем ХІХ ст.), пошитий з чорного оксамиту. Тулія і криси зовні обкладені чорною шовковою матерією. Капелюх декоровано різнокольоровою вишивкою по тулії. Підкладка з шовкової саржі. Розмір: висота 15 см, діаметр 20x15 см [7] (рис. 7).

У музейній колекції зберігається капелюх, дротяний каркас якого обтягнутий атласною матерією чорного кольору (Т-1718, датується 1903 роком). Денце і обідок капелюха закладені складками, утворюючи своєрідну форму чалми. Окрасою убору є два великих чорних страусиних пера. Розмір: висота 18 см, діаметр 22 см, окружність 62 см [7] (рис. 5).

Каркаси капелюхів робили не тільки металевими, а й картонними. Одним з таких є музейний предмет Т-1720, що датується 20-ми роками ХХ ст. Він має картонний каркас, без полів, з низькою тулією, денце, обкладене білим плюшем, посередині великий чорний бант з атласу, обідка тулії обшита чорним оксамитом. Підкладка з сатину. Розмір: висота 10 см, діаметр 23x21 см. Одягався в зимову пору року (рис. 7).

Цікавим є, зокрема, головний убір «капор» (Т-1724), виготовлений зі світло-коричневої матерії. Козирок убору прикрашений нашитими трьома смужками червоної тасьми. Тканина просякнута клейстером для стійкості форми. Музейний предмет датується серединою ХІХ ст. [7]. Популярність цього дамського капелюха припала на період з 1815 по 1840 роки. Капор вийшов з моди до 1860 року, але знову увійшов на початку 1890-х [8].

Висновки. Отже, одяг української інтелігенції другої половини ХІХ – початку ХХ ст., в даному випадку освітянської, відіграв не менш важливу роль у повсякденному житті міського населення, був одним з важливих аспектів у візуальній знаковій системі. Відчувався вплив європейської моди та проникнення традиційного одягу в міську культуру, створення нового модного одягу під впливом народного вбрання.

Список літератури:

1. Зайченко Є.А. Переяславська жіноча гімназія : робота учасника конкурсу учнівської молоді «Топоніміка й історія розвитку освіти рідного краю». Переяслав-Хмельницький, 2012. 28 с.
2. Зайченко Є.А. Педагогічний колектив Переяславської жіночої гімназії: робота учасника конкурсу учнівської молоді «Топоніміка й історія розвитку освіти рідного краю». Переяслав-Хмельницький, 2013. 33 с.
3. Коломієць О. Переяславську «Просвіту» народила Українська Револуція. *Вісник Переяславлщини*. 2017. 17 січня. С. 3.
4. Коломієць О. Переяславську «Просвіту» народила Українська Револуція. *Вісник Переяславлщини*. 2017. 26 січня. С. 3.

Рис. 1. Фото Г.Ю. Чепцової.
Початок XX століття

Рис. 2. Блуза. Початок XX століття. м. Переяслав

Рис. 3. Блуза. Початок
XX століття. м. Переяслав

Рис. 4. Солом'яний
капелюшок. Початок
XX століття. м. Переяслав

Рис. 5. Капелюх.
1903 рік. м. Переяслав

Рис. 6. Жіночий головний убір.
20-ті рр. XX століття.
м. Переяслав

Рис. 7. Жіночий головний
убір. Кінець XIX століття.
м. Переяслав

Рис. 8. Капелюшок.
Кінець XIX століття.
м. Переяслав

5. Колісніченко М.В., Процик К.Л. Мода і одяг. Основи проектування та виробництва одягу: навч. посібник. Київ : КНУТД, 2011. 238 с.
6. Олійник М. Традиційний одяг українців у культурно-мистецьких практиках міського повсякдення в другій половині XIX – на початку XX ст. (за матеріалами м. Києва). *Етнічна історія народів Європи*. 2015. Вип. 46. С. 22-30. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/eine_2015_46_5 (дата звернення: 20.04.2019).
7. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарні книги № 3, №4 «Тканини» (Т).
8. Капор. Википедія: свободная энциклопедия. URL: <https://ru.wikipedia.org/wiki/Капор> (дата звернення 07.05.2019).

Bondarenko M.I., Dunayna I.G. MUSEUM EXPOSITIONS IN THE LANGUAGE OF HISTORY

The article gives the general tendencies of creating a women's gymnasium in Pereiaslav and focuses on the role of personality in the educational history of the region. Particular attention is paid to the teacher of the Pereiaslav high school G. Cheptsova, one of the first women with a university education. These personological materials help us to keep up with the life, creative path, genealogy, contribution to the development of the region, the further fate of creative heritage of one or another person. The article observes her personal collection, which are in the fund collection of the National Historical and Ethnographic Reserve "Pereiaslav" (NHER "Pereiaslav"). This article investigates the clothing collection of high school's teacher, the chronological bounds which includes the period from the second half of the 19th to the beginning of the 20th century. The collection forms an integral part of the cultural heritage and belongs to the most informative visual sign systems. Especially, attention is focused on clothing as part of urban culture, on the features of the dress and its connection with Ukrainian national traits, the existence in the daily life of the city and the peculiarity of a certain time period.

Thus, the clothing of the Ukrainian intelligentsia of the second half of the 19th – the beginning 20th centuries played important role in the daily life of the urban population and was one of the significant aspects in the visual sign system. The European fashion and the traditional clothing influenced on urban culture, the new fashion clothes were created under the influence of folk costumes.

Key words: education, gymnasium, Cheptsova G., collection, clothes, headdress.

ІСТОРІОГРАФІЯ, ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО ТА СПЕЦІАЛЬНІ ІСТОРИЧНІ ДИСЦИПЛІНИ

УДК 929 Шевченко (477.41)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.25>

Коркач С.О.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ПЕРІОД ТВОРЧОСТІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА В ДОСЛІДЖЕННЯХ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ ХІХ СТ.

У статті розглядаються наукові праці опубліковані в другій половині ХІХ ст., що безпосередньо чи опосередковано стосуються досліджень переяславського періоду творчості Т. Шевченка.

Тема статті зумовлена недостатньою комплексною розробкою проблеми історіографії переяславської шевченкіани.

У зв'язку з цим варто ознайомитись з публікаціями, що розкривають значення цієї геніальної особистості для сучасності, увиразнюють постать Т. Г. Шевченка – митця і мислителя в історичній перспективі та з позицій сьогодення, висвітлюючи його зв'язок з Переяславищиною.

Для вирішення поставленої проблеми розглянуто праці дослідників життя і творчості Т. Шевченка, в яких наявні відомості про життя і творчість поета, пов'язані з Переяславищиною, зокрема, біографічну працю О. Кониського «Тарас Шевченко – Грушівський. Хроніка його життя», праці І. Франка, Ф.Г. Лебединцева, Б.Д. Грінченка, М.П. Драгоманова, Й.Г. Обріста, Е. Дюрана та інші.

На основі матеріалів даних досліджень розкрито аспекти сутності ідейних поглядів, оцінки непересічного поетичного таланту та суспільного впливу творчості Т.Г. Шевченка переяславського періоду.

Наукова новизна дослідження визначається тим, що на основі джерел і публікацій виокремлюється історіографія переяславської шевченкіани та вводиться до наукового обігу опрацьований матеріал.

Фактичний матеріал дослідження, зроблений на основі узагальнення, та теоретичні висновки можуть бути використані в подальших наукових дослідженнях життя і творчості Т.Г. Шевченка, зокрема, під час розробки лекційних курсів, під час підготовки посібників, біографічних довідників, краєзнавчих нарисів, наукових статей.

Ключові слова: Т. Шевченко, Переяслав, Переяславищина, творча спадщина, публікації.

Постановка проблеми. Нині є велика кількість наукових праць історичного, археологічного, краєзнавчого, літературно-мистецького характеру, де висвітлюється життя і творчість Т. Шевченка під час його перебування в Переяславі, але потрібно зазначити, що сьогодні стан дослідження проблеми переяславської шевченкіани залишається недостатньо вивченим.

У зв'язку з цим варто ознайомитись з публікаціями, що розкривають значення цієї геніальної особистості для сучасності, увиразнюють постать Т.Г. Шевченка – митця і мислителя в історичній перспективі та з позицій сьогодення, висвітлюючи його зв'язок з Переяславищиною.

Всебічний аналіз наукових праць дозволить реалізувати поставлену мету та відповідні завдання, а також повною мірою розглянути різні аспекти теми дослідження.

Аналіз досліджень та публікацій. Автор для вирішення поставленої проблеми використала опубліковані в другій половині ХІХ ст. праці дослідників життя і творчості Т. Шевченка, в яких наявні відомості про життя і творчість поета, пов'язані з Переяславищиною, зокрема, біографічну працю О. Кониського «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя», праці І. Франка, Ф.Г. Лебединцева, Б.Д. Грінченка, М.П. Драгоманова, Й.Г. Обріста, Е. Дюрана та інших.

Метою роботи є систематизація, узагальнення і популяризація наукових досліджень життя та творчості Т. Шевченка, пов'язаних з Переяславщиною.

Виклад основного матеріалу. Серед дослідників біографічного і творчого шляху Т.Г. Шевченка, зокрема переяславського періоду, слід передусім згадати О.Я. Кониського (1836–1900) та його монографічну працю «Тарас Шевченко-Грушівський. Хроніка його життя».

У своїй праці О. Кониський висвітлює перебування Т. Шевченка в Переяславі під час подорожі по Україні в серпні та жовтні 1845 р. та після повернення із заслання в 1859 році.

З праці дізнаємося про вечірку в будинку А. Козачковського на честь приїзду Т. Шевченка: «...19 серпня Козачковський покликав чимало гостей. Тарас був веселий, з піднесеним духом, читав свої вірші і своєю гарячою бесідою зробив на гостей такий вплив, що за вечерею один з гостей, німець, протестант, піднявши бокал на здоров'я Тараса, мовив: «От батько! далєбїг батько! будь здоров! будь здоров, батько!» Гості, слухаючи Шевченкову бесіду, дивовалися його широкому розвитку...» [1, ст. 167].

Про враження, які Т. Шевченко отримав, відвідуючи Переяслав, О. Кониський пише: «...Старезне місто Переяслав ставало Шевченкові пунктом, де мусив він попрацювати для комісії; а тут було коло чого працювати. І от у жовтні бачимо Шевченка в Переяславі» [1, ст. 174]. «... Вражіння, якого зазнав Шевченко під впливом Андрушів, Переяслава, Монастирища і Трахтемирова, він вилив потім у віршах «Сон» («Гори мої високі»). Згадуючи усе те, поет гірко плаче, що «гетьмани-недоуми зазнали Божий рай!» і так зазнали, що «за Уралом киргизам лучче жити, ніж нам на Україні...» [1, ст. 175].

В цей же час Т. Шевченко на Переяславщині переживає найвищий творчий злет, пише найкращі твори, які увійшли до збірки «Три літа»: поему «Наймичка» (13 листопада), «Кавказ» (18 листопада), присвяту до поеми «Єретик» (22 листопада) – в Переяславі, «І мертвим, і живим...» (14 грудня), «Холодний Яр» (17 грудня), «Давидові псалми» (19 грудня), «Маленькій Мар'яні» (20 грудня), «Минають дні, минають ночі...» (21 грудня), «Три літа» (22 грудня) – у В'юнищах (Переяславщина), і, нарешті, «Заповіт» (25 грудня), який є вершиною творчості поета.

За словами О. Кониського: «...перечитавши ті твори, що написав Тарас у В'юнищах, легко зрозуміти потребу душі поета – спочити, потребу

якої-небудь розваги, аби б вона розвіяла-розважила його тяжке становище духове. В тих творах бачимо і чуємо, що кожне слово тхне кєрєавими слїзьми за чоловіка; з кожного слова дише глибокою любов'ю до України, взагалі до людей зневолених; з кожного слова поета плине палке, чисте бажання людям волі, світу і добробуту» [1, ст. 177].

Про перебування улітку 1859 р. Т. Шевченка на Переяславщині О. Кониський писав: «... я зовсім розумію становище Тарасової душі в той час, розумію, чому він мовчав: спомини минулого і сила почуття не давали говорити. Величезна маса споминок, мимо волі його, неминуче повинна була стати перед ним і придавити його так, що уста німіли. З того часу, коли він останнім часом бачився в Андрушах з Козачковським, «минали дні, минали ночі», і минуло 14 літ, та яких літ! яких тяжких літ!...» [1, ст. 494] «...ще меншою помилкою буде сказати, що те, що бачив Тарас в Переяславі, зробило на душу його тяжке вражіння, таке тяжке, що в день свого виїзду з Переяслава він написав їдке дорікання Богданові Хмельницькому:

Якби то ти, Богдане п'яний!
Тепер на Переяслав глянув
Та на замчище подививсь,
Упився б, здорово б упивсь!

Дійсно, було чим впитися! Замість обіцяного і сподіваного життя «вільного з вільним, рівного з рівним», стояла «кругом» така «калюжа» всякого лиха, всякої «неправди і неволі», що було б в чому «утопитися». Міазми тієї «смердячої калюжі» повинні були великим сумом-журбою огорнути поетову душу. А. Козачківський повідав нам, що поет, перебуваючи у його, як вертався з Києва, був вельми охмарений» [1, ст. 519].

Потрібно зазначити, що українська історична наука зобов'язана О. Кониському здійсненням важливої справи. У 1873 р. він разом зі своїм близьким другом, Д.П. Пильчиковим, зібрали гроші на купівлю у Львові друкарні для новоутвореного Товариства ім. Шевченка. В утворенні фонду взяли участь меценати Є. Милорадович та М. Жученко й сам О. Кониський. Саме О. Кониський у 1889 р. наполіг на зміні структури товариства з метою скасування його комерційної діяльності й перетворення його на Наукове товариство імені Т.Г. Шевченка. По смерті письменника Товариство одержало за його заповітом ще десять тисяч карбованців [2, ст. 99–100].

У 1892–1898 рр. нариси О. Кониського про життя Т. Шевченка з'являються у ЗНТШ, «Зорі»

та інших періодичних виданнях, а також окремими брошурами. На прохання НТШ О. Кониський переглядає, доповнює ці нариси і монтує їх у працю під назвою «Тарас Шевченко-Грушівський, хроніка його життя» (т. I – 1898; т. II – 1901 р. вже по смерті автора). У 1898 р. в Одесі «Хроніка» вийшла в перекладі на російську мову у скороченому варіанті.

Творчість Т.Г. Шевченка досліджували багато літературознавців, мовознавців, видатних особистостей, письменників. Одним із них у 80-их рр. XIX ст. був І. Франко (1856–1916) – найвидатніший дослідник Шевченкової спадщини, а також невтомний перекладач, видавець і популяризатор Шевченкових творів.

Статтею «Присвята» І. Франко підсумував багатолітнє дослідження творчої спадщини поета та оцінив місце і роль Т. Шевченка у світовій культурі та суспільно-політичному житті. «Він був сином мужика і став володарем в царстві духа. Він був кріпаком і став велетнем у царстві людської культури. Він був самоуком і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим. Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій» [3, с. 255].

У своїх дослідженнях творчості Т. Шевченка, І. Франко мабуть, як ніхто із шевченкознавців, так глибоко розкрив суть світогляду поета, розуміння ним національного, людського патріотизму і гуманізму, їх взаємозв'язку. Україна в уяві Т. Шевченка, як підкреслював дослідник, не абстракт, якому треба поклонитись і любов до неї декламувати. Це люди, і насамперед трударі, які своєю працею прокладають шлях до її щасливого майбутнього.

У статті «Тарас Шевченко і його «Заповіт» І. Франко писав: «Пристрасна любов до України, незламна надія на її відродження виявляються у Шевченка одночасно з такою ж гарячою, а zarazом простою і криштално чистою, незатьмареною ніякими філософічними сентенціями до людини загалом, особливо до всіх бідних, пригноблених і покривджених, з любов'ю до всіх, що шукають правди і за це терплять» [4, с. 388]. У цій же статті І. Франко також указав на утілення Т. Шевченком світових, загальнолюдських ідей у канву національних особливостей народу: «Найвищі ідеї, найрадикальніші думки його (Шевченка. – С.В.) доби зливались в Шевченківській поезії нероздільно з народним змістом» [4, с. 388].

Аналізуючи поеми «Кавказ», «Єретик», «Наймичка», дослідник писав: «...з українського ста-

новища національного Шевченко переходить і на становище соціальне, підносить могутній голос в обороні кріпаків... підіймається на високу висоту великого учителя і пророка народного, обличителя деспотизму політичного й соціального» [5, с. 121]. ...«Всі оті люди, що живуть у поемі і котрим однаково спочувати мусить чи поляк, чи німець, чи француз, – вони українці, думають і чують по-українськи». У цьому І. Франко вбачав «великий тріумф» мистецтва – «в партикулярному, частковому, случайному показувати загальне, вічне і безсмертне. Цим загальним є людське, вселюдське, втілене у національному, а національне – у людському» [6, с. 467].

У цілому, оцінюючи Т. Шевченка, що був для українського народу «володарем душ і керманічем покоління», І. Франко відзначав, що геніальний поет «досі не втратив для нас живої сили; його поезія не пережилася, не вичерпала свого животного змісту, не переставала... давати відповідь на важкі й болючі питання нашого часу» [7, с. 383].

Оцінку літературного доробку Т. Шевченка переяславського періоду («Кавказ», «Наймичка», «Холодний яр», «Єретик») знаходимо в праці Михайла Драгоманова (1841–1895) «Шевченко, українофіли й соціалізм». У монографії мислитель розкрив велич Т.Г. Шевченка для українства і звернув увагу на те, що «досі ніхто не зваживсь докладно розсудити» про постать великого поета на тлі тодішньої епохи.

Праця датована автором 28 грудня 1878 р. і вперше надрукована у женецькому збірнику «Громада» (1879. – № 4. – С. 101–230). Розвідка була результатом тривалого вивчення спадщини поета (раніше Драгоманов присвятив Шевченкові нарис у петербурзькій газеті «Неделя» (1874. – № 37), статтю «Славянское и русское значение Шевченко» в «Киевском телеграфі». (1876. – 1 июня) та ін. Слідом ідуть Драгоманові «Листи на Наддніпрянську Україну», написані вже у відповідь на Грінченкові «Листи з України Наддніпрянської» і оприлюднені в 1892–1893 рр. на сторінках народовської газети «Буковина», що друкувалася в Чернівцях (як і листи Грінченка).

У баченні М. Драгоманова республіканець і демократ Т. Шевченко найдалі пішов у думках про національну «волю держави і громади», «своїєї породи й країни», про що свідчать твори кінця найбільш плідного 1845-го р., що належать до переяславського циклу, «...з кінця 1845 р. в творах, писаних на Україні («Кавказ», 14 дек., В'юнище, Пол [тавська] г [уб.] ; «Холодний яр»,

17 дек., тамо ж), Шевченко найбільш усього спинається над кріпацтвом (нічого розказувати, через що), яке він зачіпав уже й раніше («Сон», «Великий льох»), та не так дуже, як тепер. Цей зупин на кріпацтві та хвиля костомаровського панславизму, яка пройшла в 1845 р. по Шевченкові (під «Посланням до Шафарика» («Єретик») стоїть: 22 ноября 1845, Переяславль), збавила трохи в Шевченка його «сепаратизму» й повернула його стріли од «чужих людей», «москалів» на своїх панів, на самих панів-українофілів і козаколюбців, яких найбільш усього він же сам і розплодив своїм гарячим словом. У «Посланнях до мертвих і живих, і ненарождених земляків моїх» Шевченко справді вже, кажучи словами Куліша, «як ніхто другий насміявся над славою української козаччини», а найбільше гетьманщини і підрізав сам свій історичний український сепаратизм «Истории русов» [8, ст. 59–60].

Одним із вдумливих шевченкознавців був Б.Д. Грінченко (1863–1910), який доклав багато зусиль до закорінення переконань про засадничу роль постаті Кобзаря в українському національному відродженні ХІХ – початку ХХ ст.

Б. Грінченко мав чимало попередників в осмисленні життєвого і творчого шляху Т. Шевченка та практиках «вписування» особистості поета в український національно-культурний контекст. Одним із перших інтерпретаторів Шевченка був М. Костомаров. На переконання Б.Д. Грінченка не Костомаров та Куліш «навчали Шевченка», показували йому шлях до визвольних ідей, а навпаки: Шевченко познайомився з Кулішем 1844 р., а до цього вже були написані його «Гамалія», «Тарасова ніч» та інші твори. «Хто не побачить у них широкого геніального помаху, хто не почує в них нового національного слова, той може бути певний, що він ніколи не розумів генія» [9, ст. 123.], – стверджує Б. Грінченко. На підтвердження своїх слів письменник наводить вислів самого П. Куліша у праці «Листи з України Наддніпрянської», що була надрукована вперше у вересні 1892 – травні 1893 рр. у газеті «Буковина», що виходила в Чернівцях) з його передмови до «Хуторної поезії», де той казав, що «Київська громада дивилась тоді на Шевченка, як на якийсь небесний світильник, і самому Кулішеві сяйво його, Шевченкового, духа було чимсь надприродним» [10, ст. 61].

У 1845 р. Т. Шевченко пише «І мертвим, і живим, і ненарожденим...», «Заповіт», «Розрита могила», «Кавказ» і тільки тоді знайомиться з М. Костомаровим (у 1845 – навесні 1846 р) [10, с. 61–62]. Не погоджується Б. Грінченко і з

твердженням О. Огоновського, що Т. Шевченко, тільки перейнявшись гуманними ідеями Кирило-Мефодіївського братства, «став виявляти правдивий патріотизм український» і написав «Сон» та «Кавказ», а також «Івана Гуса» та «Дружнє посланіє», бо «Сон» написано ще 1844 р.; «Кавказ», «Івана Гуса» та «Дружнє посланіє» 1845 р., а Кирило-Мефодіївське братство заснувалося тільки 1846 р.

Отже, й про вплив Кирило-Мефодіївського братства на національні погляди Т. Шевченка не можна говорити, бо вони виявилися раніше. Тому висновок Грінченка однозначний: Шевченко Костомарову «сказав нове нечуване слово і показав Костомарову шлях». При цьому Грінченко посиляється на свідчення самого М. Костомарова у «Воспоминаниях о двух малярах» (надрукованих в №4 «Основи» за 1861 р.) про його перше знайомство з Т. Шевченком [10, ст. 62–63].

Уважне прочитання Грінченкових «Листів...» переконує в тому, що саме вони стали відправним моментом для розпочатого Грінченком публічного обміну думками з Драгомановим. Саме критичне ставлення до Драгоманівської концепції Шевченка, яку за пунктами розібрав Грінченко, дозволило йому сформулювати власне, відмінне від Драгоманового, трактування ролі й місця поета в становленні української нації.

Вагомий внесок у популяризацію творчості Т.Г. Шевченка зробив літератор, громадський і церковний діяч, основоположник української періодики Феофан Гаврилович Лебединцев (1828–1888), уродженець села Зелена Діброва (нині – Городищенський район) – один з родини Лебединцевих, який у 1882 році разом із братом Петром заснував історико-етнографічний та літературний часопис «Киевская старина» і до грудня 1887 року був його редактором.

На сторінках «Киевской старины» (1882–1887) за роки його редакторства було опубліковано чимало біографічних та художніх творів Т.Г. Шевченка. В перший рік видання журналу в ньому було вміщено п'ять матеріалів, які започаткували біографічну Шевченкіану і дали поштовх до її розвитку.

На сторінках «Киевской старины» було опубліковано цілий ряд поетичних і прозових творів Т.Г. Шевченка. Частина з них була вперше посмертно перевидана на сторінках історико-літературного періодичного видання або уміщена без купюр і пропущених фрагментів. Більшість з них з'явилися друком вже протягом 1880-х рр., коли художньо-літературною рубрикою опікува-

лись особисто редактори часопису, насамперед Ф. Лебединцев, а згодом історичні процеси, події, постаті. Наприклад, у книзі 3 за 1884 р. було опубліковано оповідання Т. Шевченка «Княгиня», в 1887 р. – поема «Безталанний» і повість «Музикант». Протягом 1886–1887 рр. у «Киевской старине» навіть була підрубрика «Невидані твори Т.Г. Шевченка», в якій по черзі вміщено поему «Сліпа», потім «Варнака», «Наймичку», «Близнюків», автобіографічну повість «Художник», згодом «Капітаншу» і «Дармограй». У 1887 р. в часописі було опубліковано уривки з драми Т.Г. Шевченка «Микита Гайдай» (книга 10 за цей рік). Більшість цих публікацій містять невеличку передмову або хоча б редакторську ремарку, яка звертає увагу потенційного читача на черговий твір визначного українського поета й письменника. Також у «Киевской старине» регулярно вміщувалась інформація про публікацію творів Т. Шевченка окремими виданнями, зокрема, про перевидання його славнозвісного «Кобзаря», подавались поправки до попередніх публікацій, замітки щодо новознайдених рукописів його окремих творів тощо. Дописувачі «Киевской старини» були одними з перших ретельних, серйозних, але водночас доброзичливих художньо-літературних критиків письменницького доробку українського Кобзаря. Доволі багато представлений на сторінках «Киевской старини» і художньо-мистецький доробок Т.Г. Шевченка. Починаючи з книги 2 за 1890 р., редакція часопису регулярно друкувала його малюнки, офорти, портрети з альбомів, які тоді зберігались переважно у колекції В.В. Тарновського. Зокрема, були опубліковані малюнки храму Покрови Богоматері в Переяславі, церкви Архистратига Михайла в Переяславі та ін. [11, ст. 199–251]

Цей напрям редакція розвивала і в подальших своїх випусках, певною мірою його розширюючи.

Український поет, вчений-етнограф, фольклорист, автор гімну України Павло Платонович Чубинський (1839–1884) своє життя пов'язав із вивченням народного побуту, дослідженням українського фольклору.

Був автором журналу «Основа», де познайомився з Т. Шевченком. Любов до України і сила внутрішньої енергії поетичного слова зблизила двох геніїв.

«...Якось несподівано заїхав він до мене перед масляною – блідий і з поголеною головою після недавньої пропасниці. Тоді він постійно носив чорну оксамитову шапочку. Я й не знав, що він лежав хворий за кілька верст у Переяславському

повіті. Під час хвороби Шевченко написав багато віршів...» [12, ст. 96].

Невипадково вірш Чубинського «Ще не вмерла Україна» вперше був надрукований у львівському журналі «Мета» поряд з Шевченковими поезіями «Мені однаково...», «Заповіт», «Н. Костомарову» («Веселе сонечко ховалось...») і сприймався як твір одного автора, тобто Шевченка.

Як писав дослідник гімнових пісень Володимир Трембіцький, «музично оправлені твори Шевченка сприймалися громадянством як гімнові пісні. Серед них, зокрема, «Реве та стогне Дніпр широкий» і особливо «Заповіт». Останній завжди слухається громадянством стоячи... Можна з усією переконливістю стверджувати, що гімновий характер «Заповіту», який був чи не останнім твором такого типу до появи пісні П. Чубинського і М. Вербицького, зберіг цю видатну роль до нашого сьогодення, а в час большевицького режиму це був основний дозволений гімновий твір українства» [13, ст. 51].

Доцільно нагадати про близькість внутрішнього змісту Шевченкового «Заповіту з віршем Чубинського «Ще не вмерла Україна». Шевченко закликав:

*Поховайте та вставайте,
Кайдани порвіте,
І вражою злою кров'ю
Волю окропіте!*

Через сімнадцять років після написання «Заповіту» Чубинський у стані високого духовного піднесення написав вірш «Ще не вмерла Україна», первісний варіант приспіву якого звучить так:

*Душу й тіло ми положим
За свою свободу
І покажем, що ми, браття,
Козацького роду.
Гей, гей, браття миле,
Нумо братися за діло.
Гей, гей пора встати,
Пора волю добувати.*

Нема сумніву в тому, що Чубинський наслідував Шевченка і знаходив такі виражальні засоби, які були близькими до Шевченкової поезії. Відомо, як автор «Кобзаря» негативно оцінював діяльність славного гетьмана Богдана Хмельницького за його згоду стати під протекцію російського царя. У своїх творах «Якби-то ти, Богдане п'яний...», «За що ми любимо Богдана?» із сарказмом і гнівом висміяв «великомудрого гетьмана». Чубинський же не присвячував спеціального твору Богданові Хмельницькому, але у згаданому вірші «Ще не вмерла Україна», як і Шевченко,

не схвалював поведінки гетьмана і кинув йому справедливий докір:

*Ой Богдане, Богдане,
Славний наш гетьмане,
На що отдав Україну
Москалям поганим?*

Патріотичний вірш П. Чубинського без сумніву написаний в душі і під впливом ідей Тараса Шевченка. Автор закликає до боротьби за свободу, нагадуючи про славні козацькі і гайдамацькі традиції, коли народні маси вливалися у повстанські загони Наливайка, Залізняка, Тараса Трясила. Ці ватажки стали символами козацько-гайдамацької героїки у боротьбі з поневолювачами народу. «Наливайко, Залізник і Тарас Трясило кличуть нас із-за могил на святе діло», – писав Чубинський.

Від часу написання вірша «Ще не вмерла Україна» минуло вже сто п'ятдесят років. На різних етапах історії він зазнавав істотного удосконалення, доповнень і скорочень, залежно від ситуації і на вимогу потреб часу. Але первісна текстова його частина написана під безпосереднім впливом Шевченка, який для Чубинського був життєвим і творчим дороговказом [14].

Життя й творчість українського поета викликали великий інтерес не тільки з боку українських дослідників, але також і з боку дослідників інших народів і країн.

У піднесенні й популяризації творчості Шевченка важливу роль відіграли праці російських учених, зокрема праця О. Пипіна «Російські твори Шевченка: Поєми, повісті й оповідання Т.Г. Шевченка, писані російською мовою», праця О. Пипіна та В. Спасовича «Образ истории словянских литератур» (1865). О. Пипін і В. Спасович характеризували Шевченка як великого народного поета й політичного діяча, уперше в статті подали докладний аналіз російськомовних повістей Шевченка [15, ст. 14–15].

Аналізуючи повість «Близнець», написану у 1855 році під впливом вражень Т. Шевченка від подорожі до Полтавської губернії, зокрема до Переяславщини, О. Пипін зазначив: «Повість любопытна въ разныхъ отношеніяхъ. Разсказъ, какъ и въ другихъ русскихъ повестяхъ Шевченка очень простъ и непритязателенъ; народный бытъ известенъ автору наизусть, какъ пережитый имъ самимъ, а не изученный постороннимъ человекомъ, – какъ последнее бываетъ заметно у иныхъ повествователей изъ народного быта. Наконецъ, въ разсказе есть интересныя подробности чисто автобиографическаго характера» [16, ст. 265].

Схвальний відгук О. Пипіна отримала і повість Т. Шевченка «Художник», написана у 1856 році під впливом подорожі Переяславщиною: ««...» въ целомъ разсказъ дышетъ правдой, если не реальной, то идеальной, и во всякомъ случае остается чрезвычайно характернымъ биографическимъ матеріаломъ, какъ отраженіе внутренняго состоянія поэта въ критическую эпоху его жизни. Передъ нами проходитъ целая драма освобожденія отъ крепостной власти талантливого юноши, который уже скоро после того сталъ первостепеннымъ малорусскимъ поэтомъ» [16, ст. 267].

О. Пипін вважав повісті мемуарами, а не викінченими художніми творами: «...про повісті Шевченка не можна судити із звичайної естетичної точки зору як про власне художні твори. Автор, очевидно, не мав такого чисто художнього завдання; уже одне те, що скрізь він є ніби очевидцем подій і що дійсно в його повістях розсіяні автобіографічні подробиці й особи, без сумніву, живі, показує, що метою письменника зовсім не була вільна творчість, а завдання значно невибагливіше. Він просто хотів розповісти про те, що бачив у житті, і форма повісті лише дещо узагальнювала ті явища, які йому доводилось спостерігати...» [17, ст. 209].

Потрібно зауважити, що творчість Т. Шевченка відіграла велику роль в німецькій мові та літературі. Його твори перекладались більшість разів саме німецькою мовою. «Жодною іншою іноземною мовою твори Шевченка не перекладались стільки разів, як німецькою, в жодній літературі не з'являлося стільки статей і досліджень про поета, як в німецькій» [18, ст. 7].

Одним з перших дослідників-перекладачів творів Т. Шевченка був австрійський поет другої половини XIX століття Й.Г. Обріст. Його книга «Taras Grigoriewicz Szewczenko, ein kleinrussischer Dichter. Dessen Lebensskizze samt Anhang, bestehend aus Proben seiner Poesien, in freier Nachdichtung von I. Georg Obrist» («Тарас Григорович Шевченко, український поет. Нарис життя з додатком його поезій у вільному перекладі Й. Георга Обріста»; Чернівці, 1870) мала великий попит серед дослідників життя та творчості Т. Шевченка.

Обріст високо оцінив поему «Наймичка», називаючи її «апогеозом материнської любові» [15, ст. 45].

Додатком до книги були переклади поезій Т. Шевченка переяславського періоду творчості поета, такі як «Тарасова ніч», «Заповіт» та інші. Обріст зазначав, що його переклади були лише додатком до книги про Т. Шевченка й спробою вільних перекладів.

Закінчуючи свою працю про Т. Шевченка, Обріст пише: «цією статтею я виконав своє завдання, змалювавши коротко трагічну долю співця, мученика за вільне слово, який захоплювався всім гарним і добрим, боровся за правду і права людини» [15, ст. 45].

Досліджуючи дане питання, слід неодмінно звернути увагу на перше глибоке дослідження творчості Т.Г. Шевченка у Європі, яким була літературно-критична розвідка французького історика та літературного критика Еміля-Александра Дюрана-Гревеля (1838–1903) “Le Poète national de la Petite-Russie Chevtschenko” («Національний поет Малоросії Шевченко»).

Творчість «малоросійського» поета Шевченка, її гуманістичне спрямування, його віра в народ, що прагне до свободи, підкупили французького інтелектуала. Але для того, щоб його прочитати, французу належало вивчити українську мову, і він її вивчив.

Матеріли для статті йому дала С.Ф. Русова, яка саме перебувала у Празі, де друкувався «Кобзар». Празьке видання «Кобзаря» 1876 року послужило для Дюрана джерелом його наукової розвідки. Нарис з’явився у 1876 році в літературному часописі “Revue des Deux Mondes”, зорієнтованому на французьку інтелектуальну еліту. Стаття відіграла велику роль у справі популяризації у Франції Шевченкового творчого доробку. Вона стала базою шевченкознавчих досліджень в усій Європі [19, ст. 203]. Особливо високо Е. Дюран оцінив поему «Наймичка». «В поемі «Наймичка», пише Е. Дюран, – провідна ідея поєднується з блискучим виконанням, а самий задум – плід роботи генія». Цитуючи «Заповіт» Шевченка, зокрема його бажання бути похованим «на могилі, серед

степу широкого, на Україні милій, Е. Дюран зазначає: «Може, це просто було бажання спочити вічним сном у себе на батьківщині? Ні, це бажання має інше джерело. Поет передчував, що ім’я його в майбутньому зростатиме, і історія його життя стане, як він писав, частиною історії його батьківщини. Висловлюючи таку думку, Шевченко мав рацію, бо його могила стала для українців місцем паломництва... В сучасній історії дуже важко знайти аналогічний випадок, коли б літературна постать так само хвилювала всі прошарки нації, щоб письменникові віддавалась така шана, подібно до святого або пророка» [15, ст. 50]

Закінчуючи нарис, Дюран підкреслив: Шевченко «такий великий поет, що слава його перейшла кордони і поширилася по всій Європі» [15, ст. 50].

Висновок. Наявна джерельна база має досить широкий спектр тематичного наповнення й демонструє направленість та результативність вивчення життя і творчості Т. Шевченка, пов’язаних з Переяславом. Тому її всебічний аналіз дозволяє реалізувати поставлену мету та відповідні завдання, а також повною мірою розглянути різні аспекти теми дослідження та ввести до наукового обігу опрацьований матеріал.

Оглядаючи написані нашими попередниками багаточисельні праці про життя і творчість Шевченка, хочеться сподіватися, що переяславська Шевченкіана і надалі буде поповнюватися новими дослідниками, яскравими працями, які демонструватимуть як глибоке осмислення художньої специфіки творів поета, так і його живу активну впливовість на сучасне українське суспільство, якому і сьогодні слово Шевченка допомагає впевнено іти по шляху розвитку української незалежної держави.

Список літератури:

1. Кониський О.Я. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. В. Смілянська. Київ: Дніпро, 1991. 702 с.
2. Берло Ганна. Мої знайомства з деякими українськими діячами. Україна. 1929. № 3/4. С. 99–100.
3. Франко І. Присвята. Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1983. Т. 39. 702 с.
4. Франко І. Т. Шевченко і його «Заповіт». Зібрання творів: у 50 т. Київ: Наукова думка, 1981. Т. 34. 560 с.
5. Франко І. Т. Шевченко. Зібрання творів: у 50 т. гол. ред. Є. П. Кирилюк. Київ: Наукова думка, 1980. Т. 28. 439 с.
6. Франко І. “Наймичка” Т. Шевченка. Зібрання творів: у 50 т. гол. ред. Є. П. Кирилюк. Київ: Наукова думка, 1981. Т. 29. 664 с.
7. Франко І. На роковини Т. Шевченка. Зібрання творів: у 50 т. гол. ред. Є. П. Кирилюк. Київ: Наукова думка, 1986. Т. 43. 482 с.
8. Драгоманов М. Київський національний університет імені Тараса Шевченка Шевченко, українофіли і соціалізм. Громада. Українська збірка; впорядкована Михайлом Драгомановим. Женева: Печатня «Рабоника» і «Громади», 1879. № 4. – С. 101–230., С. 131 – 132
9. Грінченко Б. Тарас Шевченко. Перед широким світом. Київ. 1907. С. 123.

10. Грінченко Б. Листи з України Наддніпрянської. Драгоманов М. Діалоги про українську національну справу. Київ: Ін-т української археографії НАН України, 1994. С. 37 – 145.
11. Феофан Лебединцев. Мимолетное знакомство мое с Т. Г. Шевченком. «Киевская старина» 1887. кн. 11. С. 199-251.
12. П. Чубинський. Спогади про Тараса Шевченка. Київ: Дніпро, 1982. С. 87-107.
13. Трембіцький Володимир. Національний гімн «Ще не вмерла Україна» та інші українські гімнові пісні. Львів, 2003. С. 51.
14. А. Зиль. «...Пора вставати, пора волю добувати» URL: <http://www.incognita.day.kyiv.ua/shevchenko-i-chubinskij-pobratimi-duxi.html> (дата звернення: 05.02.2019)
15. П. Одарченко. Світова слава Шевченка. (Т.Г.Шевченко в світлі світової критики. Український Публіцистичний Науковий Інститут. Чикаго, Ілл. 1964 Т.2 ч.5. 55 с.
16. Пыпинъ А. Русскія сочиненія Шевченка. Вестникъ Европы. 1888. № 3. С. 246 – 286.
17. Пипін О. Російські твори Шевченка: Поєми, повісті й оповідання Т. Г. Шевченка, писані російською мовою. Світова велич Шевченка: Зб. матеріалів про творчість Т. Г. Шевченка: У 3 т. Київ: Держ. вид-во худ. Літ, 1964. Т. 1. 512 с.
18. Гавришків Б. Шевченкознавство в країнах німецької мови. Всесвіт. 1961. № 3. – С. 7
19. Погребенник Ф. П. Дюран. Шевченківський словник у двох томах. Київ: Головна редакція УРЕ, 1978. Том 1. 416 с.

Korkach S.O. PERYASLAV PERIOD IN T. SHEVCHENKO WORKS IN STUDIES OF THE SECOND HALF OF THE XIX ST.

The article deals with scientific papers published in the second half of the XIX century, which directly or indirectly relate to the studies of the Pereyaslav period in T. Shevchenko work.

The subject of the article is due to the lack of comprehensive development of the problem on historiography of the Pereyaslav period in T. Shevchenko life.

Thus, there is the necessity to research the publications, which highlight the significance of this brilliant personality for the present make clear the figure of Taras Shevchenko – the artist and thinker in the historical perspective and from the point of view of the present, covering his connection with Pereyaslav.

To solve this problem, the article presents some researchers and their works about T. Shevchenko life and work in which there are information about his period that is associated with Pereyaslav, in particular; the biographical work of O. Konysky “Taras Shevchenko-Grushivskiy. Chronicle of his life”, works by I. Franko, F. Lebedyntsev, B. Grinchenko, M. Drahomanov, J. Obrist, E. Duran and others.

On the basis of these studies, the article reveals the aspects of ideological views, the estimation of the extraordinary poetic talent and the social influence of T. Shevchenko’s work of Pereyaslav period.

Scientific novelty of the research is determined by the fact that on the basis of sources and publications the historiography of the Pereyaslav period is distinguished and the processed material is introduced into the scientific circulation.

The actual research material is made on the basis of generalization and its theoretical conclusions, can be used in further scholar studies of T. Shevchenko’s life and works, in particular; in the development of lecture courses, teaching manuals, biographical reference books, local essays, scientific articles.

Key words: T. Shevchenko, Pereyaslav, Pereyaslav period, T. Shevchenko’s life and work, publications.

Кухарєва Н.М.

Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

ШЕВЧЕНКІВСЬКА ТЕМАТИКА У ПЛАКАТАХ, АФІШАХ ТА КАЛЕНДАРЯХ ІЗ ФОНДОВОЇ КОЛЕКЦІЇ НАЦІОНАЛЬНОГО ІСТОРИКО-ЕТНОГРАФІЧНОГО ЗАПОВІДНИКА «ПЕРЕЯСЛАВ»

Інвентарна група «Плакати» («П») на шевченківську тематику за фондовою картотекою налічує 45 музейних предметів, з них плакатів – 17, афіш – 10, календарів – 17 та 1 листівка, віднесена до цієї групи. До образотворчих та письмових пам'яток належать плакати та календарі, які є творами друкованої графіки. Афіша класифікується як письмове джерело, віднесене за типологією до друкованих матеріалів. Листівка, яка описана з предметами, які належать до групи «Плакати», класифікується як образотворче та письмове джерело шевченківської філокартії. Всі описані музейні предмети складають основний фонд інвентарної групи «Плакати» («П») на шевченківську тематику.

Опрацьовано картотеку інвентарної групи «Плакати» («П») та зроблені описи відповідно до інвентарних карток та науково-уніфікованих паспортів НІЕЗ «Переяслав». На основі фондкових матеріалів досліджено джерело надходження, розміри, техніку, матеріал музейного предмета, час та місце побутування. Цінним для дослідження є особи та події, пов'язані з даним музейним експонатом.

Предмети передавалися до фондової колекції в основному наприкінці 80-90 рр. ХХ ст., а також на початку ХХІ ст. Плакати передані Київським комбінатом монументально-декоративного мистецтва художнього фонду УРСР, Черкаським облуправлінням культури, дирекцією художніх виставок, м. Київ, придбані у магазині «Плакат», м. Київ, передані приватними особами. Афіші передавалися із Спілки композиторів України, м. Київ, із капели бандуристів, м. Львів, Віктором Мішаловим та Павлом Колесником, бандуристами з Америки та родиною Близнюків, м. Київ. Частина календарів була подарована працівниками Національного музею Тараса Шевченка, м. Київ у квітні 2006 р. працівникам Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» на ХІІ-ій міжнародній туристичній виставці, інша частина передана приватними особами.

У статті уведено до наукового обігу музейні предмети інвентарної групи «Плакати» («П») із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав». Дані матеріали є продовженням дослідження шевченкіани із колекції Заповідника, яка є одним із розділів наукової теми автора та слугуватимуть для створення каталогу музейних предметів на шевченківську тематику.

Ключові слова: плакати, афіші, календарі, розмір, техніка, матеріал, фондова колекція, інвентарна група «Плакати» («П»).

Постановка проблеми. «Шевченкіана фондової колекції НІЕЗ «Переяслав» є науковим дослідженням автора. Актуальність даної проблематики полягає у вивченні, обробці фондово-облікової документації шевченкіани, яка відноситься до інвентарної групи «Плакати» та введенні їх до наукового обігу. На даному етапі розглядається збірка плакатів, календарів та афіш, які складають частину образотворчих та письмових джерел шевченкіани фондової колекції Заповідника.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. На сьогодні відсутнє дослідження та публікації стосовно шевченкіани інвентарної групи «Плакати» («П») із колекції НІЕЗ «Переяслав».

Постановка завдання. Мета статті полягає у вивченні фондово-облікової документації Наці-

онального історико-етнографічного заповідника «Переяслав» по інвентарній групі «Плакати» («П») з метою подачі опису тих музейних предметів, які становлять частину колекції шевченкіани Заповідника, зокрема плакатів, афіш і календарів.

Виклад основного матеріалу дослідження. Інвентарна група «Плакати» («П») на шевченківську тематику за фондовою картотекою налічує 45 музейних предметів, з них плакатів – 17, афіш – 10, календарів – 17 та 1 листівка, віднесена до цієї групи. До образотворчих та письмових пам'яток належать плакати та календарі, які є творами друкованої графіки. Афіша класифікується як письмове джерело, віднесене за типологією до друкованих матеріалів. Листівка, яка описана з предметами, які належать до групи

«Плакати», класифікується як образотворче та письмове джерело шевченківської філокартії. Всі описані музейні предмети складають основний фонд інвентарної групи «Плакати» на шевченківську тематику.

Наводимо описи музейних предметів інвентарної групи «Плакати» («П»), які подані за інвентарними картками та науково-уніфікованими паспортами фондового зібрання НІЕЗ «Переяслав».

1. П-587 КВ-18094 Плакат «... І будуть люди на землі. Т. Шевченко». Художник Ф.Т. Глушук. Видавництво «Київський комбінат монументально-декоративного мистецтва художнього фонду УРСР», Київ, тираж – 2000 екземплярів. У центрі плаката на жовтому фоні – жовто-коричневе зображення портрета Т.Г. Шевченка. Над ним на білому фоні – назва плаката темно-коричневим, у правому куті – напис «Т. Шевченко» на жовтому фоні коричневим. Передано Київським комбінатом монументально-декоративного мистецтва художнього фонду УРСР, 1986 р., 91x64 см, папір, фарби [1].

2. П-748 КВ-24482 Афіша театральна до вистави «Назар Стодоля», драма в 3-х діях Т.Г. Шевченка, 1916 р., м. Переяслав. Вгорі дрібним шрифтом написано: «С дозволення г. Переяслав начальства». Нижче великими літерами: «Народный дом в воскресенье 10 января 1916 г.». Далі – назва п'єси, нижче: «Бувальщина, або на чужой каравай очей не порывай», автор Велісовський. У списку акторів Г. Близнюк. Нижче великими літерами: «Играет оркестр музыки», подано початок спектаклів та ціни квитків. Подаровано родиною Г. Близнюка, 1988 р., 56x71 см, папір, друк [1].

3. П-780 КВ-27102 Плакат «Музей «Кобзаря» Т.Г. Шевченка». Художник Костогриз, Дніпропетровське видавництво «Зоря», тираж – 3000 примірників. Напис жовтого кольору на голубому фоні. Зверху чорним кольором – Управління культури Черкаського облвиконкому. Нижче – наша адреса: м. Черкаси, вул. Свердлова, 37. У нижній половині сторінки на темно-синьому фоні зображено розгорнуту книгу жовто-білого кольору, на лівій сторінці якої зображено кобзаря під час гри на бандурі. Передано із Черкаського облуправління культури, 1989 р., 54x81 см, папір, фарба [1].

4. П-781 КВ-27103 Плакат «Музей «Кобзаря» Т.Г. Шевченка». Художник А.С. Недосеко, Черкаси, Облполіграфвидав, 1989 р., тираж 1000 примірників. Напис по колу, в центрі якого зображено обличчя Т.Г. Шевченка. У середній частині листа по вертикалі зображені персонажі творів

Т.Г. Шевченка, виконані коричнево-жовтими фарбами. Справа внизу на білому фоні – напис розпорядку роботи музею та його адреса. Передано із Черкаського облуправління культури, 1989 р., 60x90 см, папір, фарба [1].

5. П-782 КВ-27104 Плакат. Програма Всесоюзного шевченківського літературно-мистецького свята «В сім'ї вольній, новій», присвяченого 175-річчю з дня народження Т.Г. Шевченка. Художник А.С. Курій, Черкаси, Облполіграфвидав, 1989 р., тираж – 800 примірників. На білому фоні – програма свята на 19.05, 20.05, 21.05 1989 р. в зеленому кольорі. У верхньому правому куті – емблема свята. У нижній частині листа – «дерево життя». Лист має рамку з рослинного орнаменту. Всі малюнки на білому фоні червоного кольору. Передано із Черкаського облуправління культури, 1989 р., 57x85,5 см, папір, фарба [1].

6. П-783 КВ-27105 Плакат «Республіканське свято кобзарського мистецтва. 20-21 травня 1989 р., м. Канів». Художник А.С. Курій, Черкаси, Облполіграфвидав, 1989 р., тираж – 300 примірників. У центрі листа емблема свята. Зображене обличчя Т.Г. Шевченка (біле на сіро-синьому фоні). Справа стрічки: голубого, червоного, коричневого, зеленого кольорів. Зліва внизу грона ягід калини з листками. Написи: вгорі над емблемою – «175 років», внизу – «Черкащина 1989» сіро-синього кольору. Лист має рамку з рослинного орнаменту коричневого кольору. Передано із Черкаського облуправління культури, 1989 р., 57x86 см, папір, фарба [1].

7. П-784 КВ-27106 Плакат «Свято української народної творчості. 21 травня 1989 року. Всесоюзне шевченківське літературно-мистецьке свято «В сім'ї вольній, новій». Художник В.А. Афонін, Черкаси, Облполіграфвидав, 1989 р., тираж 300 примірників. На плакаті подається програма свята: виступи професійних та самодіяльних художніх колективів України та Черкаської області. Місце проведення – підніжжя Тарасової гори. Початок о 17 годині. Напис голубого кольору на білому фоні. У верхньому лівому куті емблема свята, у нижньому правому куті в квадраті – український орнамент. Малюнки і рамки з трикутників, виконаних коричневою фарбою. Передано із Черкаського облуправління культури, 1989 р., 57x79 см, папір, фарба [1].

8–9. П-815 КВ-27995 Плакати «Т. Шевченко. 1814-1861 рр.». Художник Кириченко. Видавництво «Київський комбінат монументально-декоративного мистецтва художнього фонду УРСР», Київ, 1988 рік. Тираж – 2000 примірників. Портрет

Кобзаря розмальований коричневою, темно-синьою та білою фарбами. Придбаний у магазині «Плакат», Київ, 1991 р., 62x84 см, папір, друк, фабричне виробництво [1].

10. П-824 КВ-28291 Плакат «Поховайте та вставайте...». Автор Павлусенко Микола Андрійович, м. Київ, 1990 р. Посередині на всю довжину формату зображено біле перо з портретом Т.Г. Шевченка та хрестом. Справа внизу червоними буквами написано уривок із вірша. Передано з дирекції художніх виставок, м. Київ, 1991 р., 60x90 см, гуаш, темпера, картон, графіка [1].

11. П-826 КВ-29245 Плакат «Буде син, і буде мати...». Художник Ф.Т. Глушук, видавництво «Політвидав України», м. Київ, 1989 р. На жовтому фоні ліворуч наведено названу цитату із поезії Т. Г. Шевченка. Праворуч – профільне зображення сина і матері. Син – молодий чоловік у вишиванці з вусами обняв стареньку матір, яка сидить внизу. У лівій руці син тримає букет квітів. Плакат випущено до 175-річчя від дня народження Т. Г. Шевченка. Передано Гераськом С. С., м. Київ, 1991 р., 58x87 см, папір, друк [1].

12. П-827 КВ-29246 Плакат «Слово рідне, мово рідна...». Художник Л.Г. Постних, видавництво «Політвидав України», 1988 р. На червоному фоні – жовте дерево, яке символізує собою Україну та її історію. Тут зображено портрет Т.Г. Шевченка, козака Мамаю, Катерину із дитиною, козаків у бою, дівчини у народнім вбранні, Котигорошка зі змієм Гориничем, пари українських селян, Г.С. Сковороду. На стовбурі дерева внизу цитується уривок із поезії Сидора Воробкевича «Слово рідне, мово рідна...» (два куплети). Праворуч біля стовбура дерева стоїть хлопчик у зеленім фартушку та білій сорочечці, однією рукою він доторкається до дерева. Передано С.С. Гераськом, м. Київ, 1991 р., 84x58 см, папір, друк [1].

13. П-828 КВ-29247 Плакат «Обніміться ж, брати мої...». Художник І. Бобенчик, видавництво «Плакат», Москва, 1989 р. У формі земної кулі з паралелями та меридіанами зображено голову Т.Г. Шевченка – у зелених, фіолетових та жовтих барвах. Вгорі праворуч на білому фоні наведено вищецитовані слова з поезії Шевченка, а також роки його життя – світло-коричневими друкованими літерами. Передано Гераськом С. С., м. Київ, 1991 р., 55x87 см, папір, друк [1].

14. П-835 КВ-29581 Плакат «Прозріте люди, день настав». Художник В.К. Шостя, Київ, 1989 р. На голубому фоні зображено сонце. По 2-х сто-

ронах сонця – цитата із твору Т. Шевченка. Нижче – зображення заростей будяків. Передано дирекцією художніх виставок, 1994 р., 100x70 см, оргаліт, темпера [1].

15. П-844 КВ-30310 Плакат «Т. Г. Шевченко». Художник Н. Божко, Харків, 1960 р. Має прямокутну форму. На фоні орнаменту з квітів, в овалі – портрет Т.Г. Шевченка, а під ним – підпис поета. Фон вишневого кольору з різнокольоровими квітами. Придбаний у магазині «Плакат», м. Київ, 1988 р., 72x100 см, папір, друк [1].

16. П-845 КВ-30311 Плакат «Т.Г. Шевченко», Київ, видавництво «Мистецтво», 1968 р. Прямокутної форми. На жовтому фоні в овальному обрамленні з квітів – портрет Т.Г. Шевченка. Вгорі – напис «1814–1964», а внизу «150», ще нижче – вивід з квітів. Придбаний у магазині «Плакат», м. Київ, 1988 р., 52x70 см, папір, друк, фарба [1].

17. П-927 КВ-30704 Плакат «Учітесь, читайте, і чужому навчайтесь, і свого не цурайтесь». Художник А.І. Микловда, Київ, видавництво «Політвидав України», 1988 р. Має прямокутну форму. На жовтуватому фоні погрудне зображення Т.Г. Шевченка коричневого кольору. Зверху в правому куті напис цитати Шевченка. Внизу – «1814–1861. Т. Шевченко». Придбаний у магазині «Плакат», м. Київ, 1986 р., 50x70 см, папір, друк, фарба [1].

18. П-969 КВ-34050 Календар настінний на 1993–1994 рр. з картою-схемою «Подорож Т. Шевченка по Придніпров'ю у вересні 1843 р.» з дарчим написом музею нікопольського шевченкознавця П. Богуша, 27 березня 1993 р., з лівого боку календар за 1993 р. Під календарем – літографічні зображення Покровської січової церкви, с. Покровське та могили кошового І. Сірка, с. Копулівка. Справа – календар за 1994 р. із зображенням Тарасової скелі на Хортиці. Посередині – карта-схема. Передано П. Богушом, м. Київ, 2001 р., 62x44 см, папір, фарба [1].

19. П-971 КВ-35061 Плакат у рамці під склом прямокутної форми, присвячений Т.Г. Шевченку. На плакаті хата Шевченка, яку він залишає хлопчиком (через плече палка, на руку почеплений вузлик). Посередині плакату – великий портрет Шевченка, вбраний вишитим рушником. Справа зображений Шевченко в молодих літах, зліва – у неволі 1850 р., Шевченко на смертному одрі, внизу лавровий вінок і квіти 1861 р. Показана гра на бандурі і написані слова «І мене в сім'ї великій, сім'ї вольній новій не забудьте пом'янути незлим тихим словом...». Подаровано заповіднику вчителькою із с. Віненці Переяслав-Хмельницького

району Бойко Лідією Федорівною у 2002 р., який дістався їй від батька Карнауха Федора Лавровича, що купив цей плакат на ярмарку в Полтаві у 1910 р., 39x58 см (без рамки), 59x49 см (з рамкою), папір, літографія, друк [1].

20. П-977 КВ-36329 Настінний календар до 175-ої річниці з дня народження Т.Г. Шевченка, Україна, 1989 р. З лівої сторони вгорі на голубому фоні напис «175-а річниця», під ним – портрет Т.Г. Шевченка, під ним – автограф поета. Справа від портрета зображено пшеничне поле і жницю з серпом в руках. Вдалині видніється дорога до села і дерева. Внизу – календар 1989 р, по краях обведений чорною лінією і смугою з гілочок та листочків темно-коричневого кольору. Передано Скоцем Володимиром Івановичем, с. Нове село, Підволочиського району Тернопільської області, 37,5x58 см, папір, фарба, фабрична робота [1].

21. П-983 КВ-37806 Афіша прем'єри опери «Поет» фестивалю майстрів мистецтв «Великому Кобзареві» Харківського державного академічного театру опери та балету ім. М. Лисенка, присвячений 10-річчю незалежності України. Папір білого кольору з написом синіми літерами на першій сторінці – назви опери, дати постановки, на другій сторінці – дійові особи та виконавці, внизу – години початку опери. Передано із Спілки композиторів України, м. Київ, 2006 р., 21x15 см, папір, друк [1].

22. П-995 КВ-38746 Афіша кольорова, присвячена творчості Т.Г. Шевченка, видавництво «В. У.», Львів. З правої і лівої сторони трикутники. Посередині – напис: «Львівське обласне відділення Музичного товариства УРСР, у приміщенні». Внизу розташовані дві лінії. Далі – зображення портрета Т.Г. Шевченка з написом: «Учіться, брати мої, думайте, читайте». По лівій стороні – напис: «Наша душа», по правій: «Наша пісня», нижче – «Не вмере, не загине». У програмі – народні думи, пісні та вірші Т.Ш. Шевченка». Передано із капели бандуристів, м. Львів, 1991 р., 84,5x63 см, папір, друк [1].

23. П-996 КВ-38747 Афіша кольорова літературно-музичної композиції з творів Т. Г. Шевченка. Київська міська друкарня № 2, вул. Лисенка, 6, 1971 р. У центрі – портрет Т. Шевченка, нижче – напис : «Думи мої, думи... Літературно-музична композиція. Виконує артист Київської державної філармонії Олександр Гречаний». Передано із Спілки композиторів України, м. Київ, 1982 р., 88,5x65 см, папір, друк [1].

24. П-1017 КВ-38768 Афіша кольорова, присвячена виступу української капели бандуристів

ім. Т.Г. Шевченка з Північної Америки. Зверху на афіші зображено учасників капели, які сидять у першому ряду та стоять у другому і третьому рядах в українському національному одязі. Посередині в першому ряду сидить диригент капели Володимир Колесник, позаду учасників зображено три прапори: прапор Канади, Америки і національний прапор України. Внизу з лівого боку – емблема, на якій зображено козака, який грає на бандурі. На емблемі – напис: «Капела бандуристів ім. Т.Г. Шевченка». На афіші – написи: «Український фонд культури. Товариство «Україна». Ми знов з тобою Україно! Концерт Української капели бандуристів з Північної Америки. Диригент Володимир Колесник». Внизу вказано дату і місце виступу капели. Передано Віктором Мішаловим та Павлом Колесником, 1989 р., 105x71,2 см, папір, друк [1].

25. П-1018 КВ-38769 Афіша кольорова, присвячена виступу української капели бандуристів ім. Т. Г. Шевченка з Північної Америки. Зверху на афіші зображено учасників капели, які сидять у першому ряду та стоять у другому і третьому рядах в українському національному одязі. Посередині в першому ряду сидить диригент капели Володимир Колесник, позаду учасників зображено три прапори: прапор Канади, Америки і національний прапор України. Внизу з лівого боку – емблема, на якій зображено козака, який грає на бандурі. На емблемі – напис: «Капела бандуристів ім. Т.Г. Шевченка». На афіші – написи: «Український фонд культури. Товариство «Україна». Ми знов з тобою Україно! Концерт Української капели бандуристів з Північної Америки. Диригент Володимир Колесник». Внизу вказано дату і місце виступу капели. Передано Віктором Мішаловим та Павлом Колесником, 1989 р., 105x71,2 см, папір, друк [1].

26. П-1030 КВ-38781 Афіша кольорова, присвячена Міжнародному фестивалю кобзарів «Думи мої». На афіші зображено нотописець із текстом Т. Шевченка «Думи мої, думи мої...». Зверху по нотописцю – напис: «Українська асоціація творчої інтелігенції «Світ культури», відділ культури Львівського міськвиконкому». З лівої сторони – напис: «Львівський театр «Громада», по центру зображений козак з кобзою в руках. По всій афіші – автографи учасників фестивалю. Передано із Львівської капели бандуристів, 1991 р., 61x41 см, папір, друк [1].

27. П-1040 КВ-38891 Афіша кольорова, присвячена святу міста Переяслава-Хмельницького «Переяславська осінь». По центру розташований

портрет Т.Г. Шевченка. Зверху зображено написи: «Управління культури Київської обласної державної адміністрації, відділ культури виконкому Переяслав-Хмельницької міської ради народних депутатів, Переяслав-Хмельницький державний історико-культурний заповідник, 19–20 вересня». Під портретом написи: 1992 р. Свято міста «Переяславська осінь». Зліва подана програма свята, справа – гілочка каштана, перев'язана вишиваним рушником. Передано із відділу культури, м. Переяслав-Хмельницький, 1993 р., 60x40,5 см, папір, друк [1].

28-29. П-1049 (1-2) КВ-39576 Календарик із зображенням картини Т. Г. Шевченка «Катерина» жовтого кольору. На зворотному боці – помісячний календар на 2006 рік, обрамлений двома вертикальними орнаментованими смугами. У центрі – напис: «Національний музей Тараса Шевченка, 2006», адреса і контактні телефони музею. Подарований працівниками Національного музею Тараса Шевченка, м. Київ у квітні 2006 р. працівникам Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» на XII-ій міжнародній туристичній виставці, м. Київ, 10x7 см, папір, друк [1].

30-31. П-1050 (1-2) КВ-39577 Календарик із зображенням портрета княгині Кейкуатової, написаний в 1847 р. Т.Г. Шевченком в техніці «масло». На зворотній стороні – помісячний календар на 2006 р., обрамлений двома вертикальними орнаментованими смугами. У центрі – напис: «Національний музей Тараса Шевченка, 2006», адреса і контактні телефони музею. Подарований працівниками Національного музею Тараса Шевченка, м. Київ у квітні 2006 р. працівникам Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» на XII-ій міжнародній туристичній виставці, м. Київ, 10x7 см, папір, друк [1].

32. П-1051 КВ-39578 Календарик із зображенням картини «Селянська родина», написаної в 1843 р. Т.Г. Шевченком в техніці «масло». На зворотній стороні – помісячний календар на 2006 р., обрамлений двома вертикальними орнаментованими смугами. У центрі напис: «Національний музей Тараса Шевченка, 2006», адреса і контактні телефони музею. Подарований працівниками Національного музею Тараса Шевченка, м. Київ у квітні 2006 р. працівникам Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» на XII-ій міжнародній туристичній виставці, м. Київ, 10x7 см, папір, друк [1].

33. П-1052 КВ-39579 Календарик із зображенням картини «Почаївська лавра з півдня», напи-

саної в 1846 р. Т.Г. Шевченком в техніці «акварель». На зворотній стороні помісячний календар на 2006 р., обрамлений двома вертикальними орнаментованими смугами. У центрі – напис: «Національний музей Тараса Шевченка, 2006», адреса і контактні телефони музею. Подарований працівниками Національного музею Тараса Шевченка, м. Київ у квітні 2006 р. працівникам Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав» на XII-ій міжнародній туристичній виставці, м. Київ, 10x7 см, папір, друк [1].

34. П-1057 КВ-40478 Календарик-екслібрис із серії «Шевченкіана» на січень 1989 р. з портретом Т. Шевченка на тлі розгорнутої книги. Художник О. Мікловда, редакція українських календарів і художніх листівок «Радянська Україна», Київ, 1988 р. Випущений до 175-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка. У правому верхньому куті текст: «Учіться, брати мої, думайте, читайте...», а внизу в лівому куті – екслібрис Товариства книголюбів УРСР. Переданий жителькою міста Г.Ф. Остронос, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Покровська, 44/40, 2008 р., 6x9 см, папір, друк [1].

35. П-1058 КВ-40479 Календарик-екслібрис із серії «Шевченкіана» на лютий 1989 р. з портретом Т. Шевченка з вусами у смушевій шапці в овалі. Художник Г. Сергеев, редакція українських календарів і художніх листівок «Радянська Україна», Київ, 1988 р. Випущений до 175-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка. Зверху – напис: «Шевченкіана», а внизу – В.М. Манжуло, чорного кольору. Переданий жителькою міста Г.Ф. Остронос, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Покровська, 44/40, 2008 р., 6x9 см, папір, друк [1].

36. П-1059 КВ-40480 Календарик-екслібрис із серії «Шевченкіана» на березень 1989 р. Художник Б. Гурман, редакція українських календарів і художніх листівок «Радянська Україна», Київ, 1988 р. Випущений до 175-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка. Зображено Т. Шевченка з високим чолом та вусами. Біля голови жіноча постать з руками-гілками з листочками, а над головою – чоловічі постаті з косами у вигляді гвинтівок. Біля чола зліва – книга з бандурою та внизу напис: «Шевченкіана». З правої нижньої сторони – хвиля та напис В. Юрчишина, чорного кольору. Переданий жителькою міста Г.Ф. Остронос, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Покровська, 44/40, 2008 р., 6x9 см, папір, друк [1].

37. П-1060 КВ-40481 Календарик-екслібрис із серії «Шевченкіана» на квітень 1989 р. Художник Ю. Процан, редакція українських календарів і художніх листівок «Радянська Україна», Київ,

1988 р. Випущений до 175-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка. Графічне зображення Т.Г. Шевченка з відкритим чолом, вусами. Погляд у ліву сторону. Навколо голови – вербова гілочка з листочками. Все зображення чорного кольору, а тло та текст «Шевченкіана Р. Дреботюка» – червоного кольору. Переданий жителькою міста Остронос Г. Ф., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Покровська, 44/40, 2008 р., 6х9 см, папір, друк [1].

38. П-1061 КВ-40482 Календарик-екслібрис із серії «Шевченкіана» на липень 1989 р. Художник Ю. Процан, редакція українських календарів і художніх листівок «Радянська Україна», Київ, 1988 р. Випущений до 175-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка. Графічне зображення Т.Г. Шевченка з відкритим чолом, вусами. Погляд у праву сторону. Зверху – напис: «Книгозбірка Артеменка Євгена. З лівої сторони зображено калинову гілку з гронами, а з правої – лаврову гілку. Нижче – стрічка обвиває текст: «...всім нам вкупі на землі єдинодумліє подай і братолюбіє пошли. Т. Шевченко». Переданий жителькою міста Г.Ф. Остронос, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Покровська, 44/40, 2008 р., 6х9 см, папір, друк [1].

39. П-1-62 КВ-40483 Календарик-екслібрис із серії «Шевченкіана» на липень 1989 р. Художник П. Прокопів, редакція українських календарів і художніх листівок «Радянська Україна», Київ, 1988 р. Випущений до 175-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка. Графічне зображення Т.Г. Шевченка в сидячій позі. Права рука зігнута в лікті й підтримує голову. У лівій руці книга з написом «Кобзар». Над головою – напис «Шевченкіана», а внизу – «М. Куделі». У правому верхньому куті зображено бандуру зі стрічкою. Переданий жителькою міста Г.Ф. Остронос, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Покровська, 44/40, 2008 р., 6х9 см, папір, друк [1].

40. П-1063 КВ-40484 Календарик-екслібрис із серії «Шевченкіана» на жовтень 1989 р. Художник В. Хворост, редакція українських календарів і художніх листівок «Радянська Україна», Київ, 1988 р. Випущений до 175-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка. Портрет Т.Г. Шевченка обрамлений квітковим орнаментом. Внизу напис: «Exlibris Раїси Левчук», фарба чорного кольору. Переданий жителькою міста Остронос Г.Ф., м. Переяслав-Хмельницький, вул. Покровська, 44/40, 2008 р., 6х9 см, папір, друк [1].

41. П-1064 КВ-40485 Календарик-екслібрис із серії «Шевченкіана» на листопад 1989 р. Художник О. Мікловда, редакція українських календарів і художніх листівок «Радянська Україна»,

Київ, 1988 р. Випущений до 175-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка. На темному фоні змальовано голову Т. Шевченка з вусами, розкуйовдженим волоссям та проникливим поглядом. Нижче – текст з літер білого кольору «Учітєся, брати мої, думайте, читайте... Т.Г. Шевченко», ще нижче – текст з літер чорного кольору «Шевченкіана Василя Березового» та орнамент, фарба чорного кольору. Переданий жителькою міста Г.Ф. Остронос, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Покровська, 44/40, 2008 р., 6х9 см, папір, друк [1].

42. П-1065 КВ-40486 Календарик-екслібрис із серії «Шевченкіана» на грудень 1989 р. Художник А. Гаринський, редакція українських календарів і художніх листівок «Радянська Україна», Київ, 1988 р. Випущений до 175-річчя з дня народження Т.Г. Шевченка. У овалі зображено профіль голови Т. Г. Шевченка на чорному тлі, а у верхній частині – зображення будинків та напис «Exlibris VP», фарба чорного кольору. Переданий жителькою міста Г.Ф. Остронос, м. Переяслав-Хмельницький, вул. Покровська, 44/40, 2008 р., 6х9 см, папір, друк [1].

43. П-1066 КВ-40487 Листівка «Проща до Тараса – 2008». На листівці зображено молодого Тараса Шевченка біля столу з олівцем в лівій руці та аркушами паперу в правій (автопортрет). Над Шевченком розміщено текст: «17 й 18 травня люди з усієї України зберуться на Прощу до Тараса. Ми чекаємо на тебе у Каневі». Такі листівки розповсюджували серед населення, запрошуючи до Канева, до могили Т. Шевченка на святкування його днів у травні 2008 р. Передано із музею кобзарства НІЕЗ «Переяслав», 2008 р., 10х14,8 см, папір, друк [1].

44. П-1069 КВ-41116 Афіша театральна «Наймичка» (за однойменною поемою Т. Шевченка). На великому пожовклому листкові величезними чорними літерами – назва афіші в чорній орнаментованій з боків рамці. Ліворуч вгорі – меншими літерами напис «Народній будинок», далі – «У неділю 13 жовтня 1919 року т-во «Просвіта» влаштує виставу. Праворуч внизу напис «Драма на 5 дій Карпенка-Карого. Написані нові декорації. Квитки від 40 до 5 крб. Початок о 7 годині вечора. Відповідальний розпорядник Г. Близнюк». Передано музею із особистого архіву родини Близнюків у 2004 р., а саме – Інною Григорівною Близнюк, яка проживала у м. Києві, вул. Бойченка, 5, кв. 2, 42,5х67,5 см, папір, друк [1].

45. П-1072 КВ-41119 Афіша театральна «Катерина» (за однойменною поемою Т. Шевченка). На великому світло-зеленуватому аркуші, оздобленому

орнаментованою рамкою-спіраллю, вміщено текст афіші: «Последній прощальний спектакль... под управлением Ю.Л. Орловой ... в бенефис артистки О.П. Ткаченко и артиста Г.С. Близнюка представлена будет «Катерина» (великими літерами). Начало в 8 часов вечера». Передано музею із особистого архіву родини Близнюків у 2004 р., а саме, Інною Григорівною Близнюк, яка проживала у м. Києві, вул. Бойченка, 5, кв. 2, 49,5x71 см, папір, друк [1].

Висновки. Отже, проаналізовано та уведено до наукового обігу музейні предмети інвентарної групи «Плакати» («П») із фондової колекції НІЕЗ «Переяслав», які обліковані та записані в інвентарній книзі № 2. Ці матеріали є продовженням дослідження шевченкіани із колекції Заповідника, яка є одним із розділів наукової теми автора та слугуватимуть для створення каталогу музейних предметів на шевченківську тематику.

Список літератури:

1. Фонди Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав». Інвентарна книга № 2.

Kukhareva N.M. SHEVCHENKO'S THEMATIC IN POSTERS, BOXES AND CALENDARS FROM THE STOCK COLLECTION OF THE NATIONAL HISTORICAL AND ETHNOGRAPHIC RESERVE "PEREYASLAV"

Inventory group "Posters" ("P") on Shevchenko's themes for the stock card has 45 museum objects, including posters – 17, placards – 10, calendars – 17 and 1 postcard, assigned to this group. Fine and written monuments include posters and calendars that are printed works of art. The poster is classified as a written source, classified by typology to printed materials. The postcard, which is described with the items belonging to the "Posters" group, is classified as a fine and written source of the Shevchenko Philocart. All of the museum items described the main fund of the inventory group "Posters" on Shevchenko's themes.

The card index of the inventory group "Posters" ("P") was worked out and the inventories were made in accordance with the inventory cards and scientific-standard passports of the NHER "Pereyaslav". The source of income, size, technique, material of the museum object, time and place of living were investigated on the basis of stock materials. Valuable for research are individuals and events associated with this museum exhibit.

Subjects were transferred to the stock collection mainly in the late 80's and 90's of the 20th century, as well as at the beginning of the 21st century. Posters have been handed over by private individuals to the Kyiv Combine of Monumental Decorative Art of the Ukrainian Artists' Foundation, the Cherkasy Regional Directorate of Culture, the Directorate of Art Exhibitions, Kyiv, purchased at the Post Office store in Kyiv. The posters were transmitted from the Union of Composers of Ukraine, Kyiv, from the bandura players chapel, Lviv, Victor Mishalov and Pavel Kolesnik, bandura players from America and Blyznuk family, Kyiv. Part of the calendars was presented by the workers of the National Museum of Taras Shevchenko, Kyiv, in April 2006, to the workers of the National Historical and Ethnographic Reserve "Pereyaslav" at the XIII International Tourism Exhibition, the rest was handed over by private individuals.

The article introduces the museum objects of the inventory group "Posters" ("P") from the stock collection of NHER "Pereyaslav" to the scientific circulation. These materials are continuation of the research of the Shevchenko's themes from the collection of the Preserve, which is one of the sections of the author's scientific topic and will serve to create a catalog of museum objects on Shevchenko's themes.

Key words: posters, placards, calendars, size, technique, material, stock collection, inventory group "Posters" ("P").

Ломако Л.І.

Донецький національний університет імені Василя Стуса (м. Вінниця)

ЖІНОЧІ ЗАГАЛЬНООСВІТНІ ЗАКЛАДИ ЯК ЛАНКА В ПІДГОТОВЦІ ДО ВЧИТЕЛЮВАННЯ В УКРАЇНІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.: ДОРЕВОЛЮЦІЙНА ІСТОРІОГРАФІЯ

У статті розглядається дореволюційна історіографія становлення та розвитку жіночих загальноосвітніх закладів як ланки в підготовці до вчителювання в українських землях ХІХ – початку ХХ ст. Дослідження базується на принципах і методах історизму, системності, наукової об'єктивності, поєднання логічного та історичного. Проаналізовано нормативно-законодавчі документи, що стосуються відкриття і діяльності жіночих навчальних закладів та зібрані в загальних і профільних збірниках документів, узагальнюючі дослідження стану тогочасної освіти та окремих її складових, зокрема, жіночої, гімназійної, довідкові видання про навчальні заклади. На особливу увагу заслуговують історичні нариси, що описували діяльність окремих жіночих закладів, які готували своїх учениць до вчителювання. В них знаходимо характеристики структурних підрозділів, описи кабінетів, лабораторій, бібліотек та інших навчально-допоміжних підрозділів, витяги з протоколів засідань педагогічних рад, особових справ, враження і оцінки навчального процесу його учасниками. Тоді відбувалося становлення мережі загальноосвітніх жіночих закладів і одночасно формування фахової підготовки вчителя. Праці авторів мають переважно описовий характер, накопичено значний фактографічний матеріал. Однак, поза увагою залишилось чимало питань щодо організації навчально-виховного процесу, матеріально-технічного забезпечення навчальних закладів. Дослідники тогочасної доби переважно схвалювали існуючі засади педагогічної освіти, особливо в закладах церковного підпорядкування, кількість яких переважала в порівнянні з державними, громадськими, приватними. Критична оцінка організації підготовки до вчителювання переважала в публікаціях періодичних видань. Автори виокремлювали недоліки, пропонували своє бачення цієї проблеми. Незважаючи на те, що цілісного системного вивчення зазначеної теми не проводилось, зібраний дослідниками імперської доби фактичний, статистичний і аналітичний матеріал безперечно має теоретичне і практичне значення.

Ключові слова: педагогічна освіта, загальноосвітній заклад, гімназія, інститут шляхетних дівчат, єпархіальне училище, парафіяльне училище, дореволюційна історіографія.

Постановка проблеми. Педагогічна освіта сьогодні все більше орієнтується на вияв індивідуальності суб'єктів педагогічної взаємодії, що передбачає на тлі ґрунтовної теоретичної і практичної підготовки потяг до постійного самовдосконалення, розвиток особистісного потенціалу вчителя. Невичерпним джерелом цих процесів є досвід підготовки майбутніх учителів минулого і сьогодні, все здобує працею педагогів і науковців та адаптоване до сучасних умов. Процес активного становлення і розвитку мережі закладів освіти, що готували вчителів в Україні імперської доби припадає на початок ХІХ ст. В цей час вперше офіційно порушується питання про підготовку педагогічних кадрів [3, с. 35], відбувається реформування освіти, створюється Міністерство народної освіти (1802 р.), розгортає діяльність з організації підготовки вчителів його Науковий комітет, розробляються нормативні

документи, що регламентували діяльність вчителів, визначали принципи функціонування системи освіти («Про устрій народних училищ», «Попередні правила народної освіти», «Статут університетів Російської імперії», «Статут навчальних закладів, підвідомчих університетам» та ін.). Ці документи мали прогресивну спрямованість, оскільки проголошували безстановість освіти, спадкоємність у роботі різних типів навчальних закладів тощо. У 1803-му р. посаду «учитель» було введено до Табелю про ранги. Отже, розпочався процес демократизації, загальнодоступності освіти. Поряд із світською розвивається духовна освіта, створюються жіночі початкові заклади. Останні, а саме інститути шляхетних дівчат, жіночі гімназії Відомства установ імператриці Марії та Міністерства народної освіти, приватні жіночі гімназії та пансіони, земські навчальні заклади, єпархіальні, парафіяльні училища й учи-

тельські школи, короткострокові і 2-річні педагогічні курси були основними осередками підготовки вчителюк. Незважаючи на несистемність, відсутність єдності у підходах до організації фахової підготовки вчителів, наявність цензури накопичений ними досвід поглиблює знання про суспільні й освітні процеси в українських землях, має науковий і практичний потенціал.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Історіографічний пошук засвідчив, що повний огляд наукових розвідок і публікацій, тобто праць XIX – початку XXI ст. щодо нашої проблематики у межах однієї статті не можливий. Тому узагальнимо і систематизуємо напрацьоване. Аналіз, дотичної за змістом до проблеми, літератури дозволив виділити основні етапи дослідження питань професійної підготовки вчителя в українських землях. Вони співпадають зі змінами ідеологічного підґрунтя досліджень. Особливий інтерес викликає історіографія XIX – початку XX ст. В цей час накопичено значний фактичний і статистичний матеріал, збережено й опубліковано документальний масив знань. Це огляди історії і сучасного стану окремих навчальних закладів (М.Г. Жебельов, М.М. Захарченко, П.І. Мазанов, Д.П. Максименко, М.К. Сторожевський, В.Ф. Щеглов), добре структуровані і насичені фактографічним матеріалом історико-довідкові видання, що дозволяють дослідити соціально-економічні передумови, історію виникнення та діяльності окремих закладів, певної ланки тогочасної системи освіти (Д.С. Марголін, Г.А. Фальборк, В.І. Чарнолуський, П.К. Шмулевич), тематичні збірники законів і розпоряджень (А.М. Лаурсон, Т.Г. Лубенець), численні матеріали періодики. В більшості праць висловлювались особистісно-суб'єктивні погляди авторів, які переважно схвалювали тогочасні засади педагогічної освіти, діяльність духовних та земських закладів освіти. Науковці радянського періоду (І.М. Богданов, В.І. Борисенко, Ш.І. Ганелін, М.Г. Заволока, П.А. Зайончковський, А.В. Ососков, Ф.Г. Паначін, М.В. Чехов) з партійно-класових позицій висвітлювали освіту імперської доби, в тому числі педагогічну. Суттєва негативна оцінка надавалась духовним закладам у відповідності з атеїстичними пріоритетами того часу. Роботи цього періоду фрагментарно висвітлюють окремі аспекти діяльності жіночих навчальних закладів з підготовки до вчителювання в межах дослідження соціально-політичного розвитку інтелігенції, історії жіночої освіти (Е.Д. Днепров, С.Ф. Єгоров, В.Р. Лейкіна-Свірська, І.Г. Малинко, О.М. Титова, Н.А. Шип). Давалась і позитивна оцінка діяльності цих закладів, як таких що сприяли демократизації учнівства,

якісним і кількісним змінам у підготовці фахівців. Спеціального дослідження з окресленої нами проблематики не виявлено. Розвиток демократичних тенденцій в добу незалежності зумовив звернення дослідників до національного історичного минулого, активізацію вивчення національної історії освіти України, в тому числі питання підготовки вчителів. Увага приділяється вивченню інноваційної сутності, специфіки діяльності жіночих навчальних закладів, ролі і місця в системі педагогічної освіти і розвитку тогочасного суспільства загалом. Щодо нашої проблематики дотичні дослідження навчально-виховної діяльності жіночих навчальних закладів (Л.П. Клевака), становлення і розвитку гімназійної освіти в Україні (О.І. Бабіна, С.Д. Фатальчук), початкової освіти (В.В. Вдовенко), розвитку приватної ініціативи в освіті України (О.М. Драгунова), підготовки вчителів на педагогічних курсах (С.А. Лисенко), організації педагогічної практики (О.М. Лук'яненко), загальної середньої освіти жінок в Україні (Т.В. Сухенко), просвітницько-виховної діяльності земств (Л.І. Біла, С.М. Кікто), освітньої діяльності духовенства (І.М. Петренко, С.А. Федоренко, Г.Г. Яковенко), узагальнюючі колективні праці та монографії з історії розвитку освіти, школи та педагогічної думки в Україні в означених хронологічних межах (Н.М. Дем'яненко, І.В. Зайченко), наукові розвідки щодо підготовки вчителів у різних закладах освіти в регіональному вимірі (І.П. Важинський, В.М. Василенко, Ю.С. Капшук, Ю.Л. Радченко, В.В. Ревага, Т.В. Тронько). Отже, відсутність цілісного системного дослідження проблеми підготовки вчителюк у жіночих закладах освіти в українських землях дореволюційного періоду аргументує доцільність та значущість її висвітлення.

Постановка завдання. З огляду на вищесказане метою статті є аналіз праць дослідників імперської доби щодо підготовки до вчителювання в жіночих загальноосвітніх закладах Наддніпрянської України XIX – початку XX ст. Для досягнення цієї мети необхідно дослідити історіографічні джерела, які представлені монографіями, брошурами, збірниками законів і нормативних актів, довідниками, навчальними посібниками, статтями в періодичних виданнях на зазначену тематику.

Виклад основного матеріалу дослідження. Серед виявлених джерел імперської доби (XIX – перші десятиліття XX ст.) необхідно виокремити ґрунтовні праці, в яких зібрано та проаналізовано тогочасні закони і нормативні акти (циркуляри, розпорядження Міністерства народної освіти та попечителів навчальних округів, правила тощо). Накази, розпорядження, статутні правила та інші

документи, що стосуються відкриття та діяльності жіночих навчальних закладів зібрано в фундаментальних виданнях «Збірник постанов по Міністерству народної освіти» та «Збірник розпоряджень по Міністерству народної освіти», що почали виходити з 1864 та 1866 рр. [1; 2]. Тексти та аналіз законів, розпоряджень, правил, інструкцій щодо діяльності навчальних закладів знаходимо і в ґрунтовних дослідженнях С.В. Роджественського, який значний проміжок часу працював в Міністерстві народної освіти, «Історичний огляд Міністерства народної освіти (1802–1902)» та «Матеріали для історії освітніх реформ у Росії в XVII–XIX ст.» [3; 4]. Щодо жіночої освіти знаходимо низку нормативних актів: «Наказ Ради навчальних закладів про заснування Маріїнських жіночих училищ» 1858 р., «Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти» 1858 р., проект «Положення про жіночі училища Міністерства народної освіти» 1860 р., «Положення про жіночі гімназії і прогімназії народної освіти» 1870 р. [3, с. 372, 458, 515–518]. Не обійшло своєю увагою проблеми жіночої освіти і таке ґрунтовне видання як «Повне зібрання законів Російської імперії». Так, у ньому міститься документ початку XIX ст., що вперше визначав заклади, де могли навчатися дівчата. Зокрема, в п. 123 «Статуту навчальних закладів, підвідомчих університетам» 1804 р. йдеться про створення трьох нових типів навчальних закладів: гімназій, повітових і парафіяльних училищ (шкіл). Лише в останні, що утримувалися коштом парафіян, на той час дозволялося приймати осіб жіночої статі [5, с. 640]. Водночас існували приватні жіночі навчальні заклади. Окремими виданнями виходили щорічні звіти попечителів навчальних округів про стан навчальних закладів. Так, у звіті попечителя Київського навчального округу за 1916 р. наводяться статистичні дані про кількість середніх навчальних закладів, де простежується зростання кількості жіночих закладів [6, с. 35, 41].

Не менш важливе значення для дослідників мають і профільні збірники документів. У вивчені історії жіночих загальноосвітніх закладів, що готували до вчителювання допоможуть «Збірник постанов і розпоряджень по вчительським інститутам, вчительським семінаріям, міським училищам і початковим народним училищам відомства Міністерства народної освіти (1859–1875)» [7], систематичний збір законів, розпоряджень, правил, інструкцій «Вчительські товариства, класи, курси та з'їзди» Г.А. Фальборка та В.І. Чарнолуського 1901 р. [8], зібрання законоположень і розпоряджень про приватні навчальні заклади і домашнє навчання А.М. Лаурсона «Приватні навчальні заклади відомства Міністерства народної

освіти» 1912 р. [9], «Закони про приватні навчальні заклади, класи і курси Міністерства народної освіти», зібрані Т.Г. Лубенцем 1915 р. [10], збірник законів, розпоряджень, статистичних та інших відомостей про міські вищі та початкові училища «Вищі початкові училища», складений О.Л. Меленевським 1914 р. [11]. Особлива увага до «Збірника діючих постанов і розпоряджень по жіночим гімназіям і прогімназіям Міністерства народної освіти за 1870 р. зі змінами і доповненнями», складеного М. В. Родевичем 1884 р. [12], «Збірника постанов і розпоряджень по жіночим гімназіям и прогімназіям Міністерства народної освіти за 1875–1909 рр.», складеного Д. Кузьменко 1912 р. [13], «Зібрання постанов про жіночі інститути Відомства установ імператриці Марії» 1903 р. [14]. Так, перший містив «Положення про педагогічні класи» 1874 р., яке започаткувало створення педагогічних класів в інститутах шляхетних дівчат і гімназіях з метою підготовки до вчителювання в початкових школах, перших чотирьох класах гімназій, для роботи домашніми вчительками та виховательками та містило навчальний план із переліком загальноосвітніх та спеціальних предметів, видів практичної підготовки [12, с. 104–106]. На педагогічну підготовку відводилося 3 години. Останній містив «Статут інститутів шляхетних дівчат», «Настанови для освіти вихованок», «Правила для вихователів, наставників та викладачів» [14]. Л. Извольський склав «Зібрання постанов і розпоряджень про спеціальні випробування на учительське звання», що вийшло в Києві 1898 р. [15].

Відомості з історії створення, основні методи і форми організації навчального процесу, матеріально-технічне забезпечення навчальних закладів висвітлюють складені на основі офіційних документальних матеріалів і особистих вражень узагальнюючі дослідження стану освіти А.Н. Куломзіна, Г.А. Фальборка, В.І. Чарнолуського [16–18]. Останній, досліджуючи приватну ініціативу в освіті, зазначав, що приватні заклади виникають коли «державні не задовольняють усіх потреб суспільства в освіті» [18, с. 2250]. Не можна обійти увагою і довідкові видання. Протягом кількох років перевидавалося «Повне зібрання правил вступу і програм вищих, середніх і нижчих загальноосвітніх, середніх і профільних навчальних закладів Росії чоловічих, жіночих, урядових і приватних» Н.І. Воротинцева [19]. Стисла інформація про навчальні заклади подається в профільному довіднику «Програми і правила вступу в учительські інститути, семінарії, школи і на педагогічні курси» Д.С. Марголіна [20], «Збірнику всіх програм і правил для вступу до всіх чоловічих і жіночих навчальних закладів усіх відомств», складеного Д.К. Влахопуловим [21].

Підготовка вчителів середніх навчальних закладів здійснювалася згідно з «Матеріалами з питання про приготування вчителів для гімназій і прогімназій», що вийшли 1865 р. [22]. У них представлено особливості професійної підготовки вчителів у той період, аналіз навчальних планів і програм з педагогічних дисциплін у різних типах тогочасних навчальних закладів, рекомендації щодо вивчення цих дисциплін. Відомості щодо методів і форм організації навчального процесу знаходимо в збірниках настанов і порад для керівників педагогічних закладів і вчителів М.О. Корфа [23].

Значний фактичний матеріал щодо історії виникнення і діяльності низки жіночих навчальних закладів протягом 1086–1886 рр. представлено в ґрунтовному дослідженні Є.А. Ліхачової «Матеріали для історії жіночої освіти в Росії» 1899 р. [24]. Дослідниця зазначала, що в першій чверті ХІХ ст. спостерігалось збільшення кількості й розширення географії жіночих навчальних закладів, відкриття їх у провінціях, заснування громадської ініціативи з розвитку жіночої освіти, поступове «розмивання» становості й закритого характеру цих закладів [24, с. 221]. Не обійшла увагою вона і жіночу педагогічну освіту. Зокрема детально розкриває зміст освіти в класах пепіньєрок при інститутах шляхетних дівчат, де учениці навчалися впродовж року і здобували право працювати інститутським класними дамами, вчительками, гувернантками. [24, с. 246]. Значущим є і короткий історичний нарис Н.Є. Зінченко «Жіноча освіта в Росії» 1901 р., що містить статистичний матеріал [25] та «Підсумки жіночої освіти в Росії і її завдання» О.В. Піллер 1889 р. [26]. Зміст, форми, методи, особливості підготовки вчителя в педагогічних класах гімназій висвітлюються в «Історії гімназійної освіти в Росії ХVІІ–ХІХ ст. І.А. Альошинцева 1912 р. [27]. Історію створення і розвитку інститутів шляхетних дівчат відображено в «Хроніці Відомства закладів імператриці Марії» І.Я. Селезньова 1878 р. [28], колективній праці «Навчальні заклади Відомства установ імператриці Марії» 1906 р. [29], та дослідженні Н.П. Черепніна «Імператорське товариство шляхетних дівчат» 1914 р. [30].

Було створено історичні нариси, присвячені окремим навчальним закладам. Наприклад, П.І. Мазанов досліджує історію створення Полтавського інституту шляхетних дівчат. До аналізу залучені накази, постанови, статутні правила та інші документи Міністерства народної освіти, канцелярії попечителя навчального округу, інституту, особисті спостереження [31]. 1889 р. виходить історичний нарис діяльності Київського інституту М.М. Захарченко [32], 1912 р. – Харківського інституту Н.Г. Жебилева

[33]. В них знаходимо характеристики структурних підрозділів інститутів, описи кабінетів, лабораторій, бібліотек та інших навчально-допоміжних підрозділів, витяги з засідань педагогічних рад, особливих справ, враження і оцінки навчального процесу його учасниками. Історичний нарис М. К. Сторожевського присвячено діяльності Полтавської Маріїнської жіночої гімназії за 1860–1882 рр. [34]. Зокрема, описується зміст освіти в 8-му педагогічному класі, випускниці якого бажали набути права та звання домашньої наставниці та вчительки [34, с. 12–18]. ґрунтовним є дослідження В.Ф. Щеглова «25-ти річчя Полтавського жіночого єпархіального училища» 1894 р. Автор був викладачем училища і зібрав документальні матеріали для його історії. Значну увагу приділено організації педагогічної практики, а саме відвідуванню занять досвідчених вчителів, підготовці учениць до самостійного проведення уроків, організації дозвілля в закріплених за практикантками класах [35, с. 218–220]. Серед численних видань, що висвітлюють діяльність окремих педкурсів, відрізняється своїм обсягом дослідження Д.П. Максименко «Тимчасові педагогічні курси для вчителів і вчительок Валківського повіту 1913 р.», що вийшло у Харкові [36]. Автор описує теоретичну підготовку на курсах, що здійснювалась шляхом проведення лекцій з історії педагогіки, теорії навчання і виховання та практичну підготовку, що складалась із спостережень за роботою вчителів, аналізу відвіданих уроків та проведення пробних тощо.

Джерельну базу нашого дослідження не можна уявити без матеріалів таких періодичних видань того часу, як «Журнал Міністерства народної освіти» (1865–1917), «Вісник виховання» (1904–1916), «Російська школа» (1898–1906), «Історичний вісник» (1890), «Освіта» (1901), «Виховання» (1900–1916), «Журнал департаменту народної освіти» (1851), «Київська старовина» (1901–1902), «Педагогічний листок» (1879–1905), «Праці Київської духовної академії» (1865), «Християнське читання» (1898) тощо. На жаль, обмежений обсяг статті унеможливило їх аналіз. Позитивним було те, що в публікаціях періодичних видань переважала критична оцінка організації підготовки до вчителювання. Автори виокремлювали недоліки, пропонували своє Отже проблеми.

Висновки. Отже, історіографія імперської доби щодо підготовки до вчителювання в жіночих загальноосвітніх закладах Наддніпрянської України є багатоаспектною і представлена значною кількістю праць. Це нормативно-законодавчі документи, що зібрані в загальних та профільних збірниках,

узагальнюючих дослідженнях стану тогочасної освіти та окремих її складових, зокрема жіночої, гімназійної освіти, історичні нариси окремих навчальних закладів. Праці авторів мають переважно описовий характер, поза їх увагою залишилося чимало питань щодо організації навчально-виховного процесу, матеріально-технічного забезпечення. Це час формування як мережі жіночих загальноосвітніх закладів, так і фахової підготовки вчителя, а отже

накопичення фактографічного матеріалу. Автори переважно схвалювали тогочасні засади педагогічної освіти, зокрема в закладах церковного підпорядкування, які становили значну частину загальної кількості навчальних закладів. Перспективи подальших наукових розвідок бачимо в розширенні кількості дореволюційних видань, детальному вивченні матеріалів періодики, дослідженні радянської та сучасної історіографії.

Список літератури:

1. Сборник постановлений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург : Изд-во М-ва народного просвещения, 1864. Т. 1: 1802–1825. 1644 с.
2. Сборник распоряжений по Министерству народного просвещения. Санкт-Петербург : Тип. Императорской АН, 1866. Т. 1: 1802–1834. 988 с.
3. Рождественский С.В. Исторический обзор деятельности Министерства народного просвещения (1802–1902). Санкт-Петербург : Изд-во М-ва народного просвещения, 1902. 785 с.
4. Рождественский С.В. Материалы для истории учебных реформ в России в XVII–XIX веках. Санкт-Петербург : Изд-во «Общественная польза», 1910. 397 с.
5. Полное собрание законов Российской империи : собрание 2-е : в 55 т. Санкт-Петербург : Типография II Отделения Собственной е. и. в. канцелярии, Т. 25: 1850–1851. 762 с.
6. Отчет Попечителя Киевского учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1916 год. Киев, 1917. 38 с.
7. Сборник постановлений и распоряжений по учительским институтам, учительским семинариям, городским училищам и начальным народным училищам ведомства Министерства народного просвещения (1859–1875). Москва : Университетская типография, 1875. 490 с.
8. Фальборк Г.А., Чарнолуцкий В.И. Учительские общества, классы, курсы и съезды. Систематический свод законов, распоряжений, правил, инструкций. Санкт-Петербург, 1901. 50 с.
9. Лаурсон А.М. Частные учебные заведения ведомства Министерства народного просвещения: Собрание действующих законоположений и распоряжений о частных учебных заведениях и домашнем обучении. Санкт-Петербург : Тип. М.М. Стасюлевича, 1912. 338 с.
10. Лубенец Т.Г. Закон о частных учебных заведениях, классах и курсах Министерства народного просвещения. Киев : Изд. И.И. Самоненко, 1915. 32 с.
11. Высшие начальные училища : Сборник, законов, распоряжений, статистических и прочих сведений о городских высших и начальных училищах / сост. А.Л. Меленевский. Санкт-Петербург : Тип.-литогр. Б.М. Вольфа, 1904. 2623 с.
12. Родевич М.В. Сборник действующих постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1870 г. с изменениями и дополнениями. Санкт-Петербург : Типография М.А. Хана, 1884. 88 с.
13. Кузьменко Д. Сборник постановлений и распоряжений по женским гимназиям и прогимназиям Министерства народного просвещения за 1875–1909 гг. : в 3 ч. Москва, 1912. 752 с.
14. Свод узаконений о женских институтах Ведомства учреждений императрицы Марии : в 2 кн. Кн. 1. Санкт-Петербург, 1903. 428 с.
15. Свод постановлений и распоряжений о специальных испытаниях на учительские звания / сост. Л. Извольский. Киев, 1898. 156 с.
16. Куломзин А.Н. Опытный подсчет современного состояния нашего народного образования. Санкт-Петербург : Гос. тип., 1912. 49 с.
17. Фальборк Г.А., Чарнолуцкий В.И. Настольная книга по народному образованию. Санкт-Петербург : Тип.-литогр. Б.М. Вольфа, 1904. 2623 с.
18. Фальборк Г.А., Чарнолуцкий В.А. Народное образование в России. Санкт-Петербург : Изд-во О.Н. Поповой, 1900. 263 с.
19. Полный сборник правил приема и программ высших, средних и низших общеобразовательных, специальных и профессиональных учебных заведений России, мужских, женских, правительственных и частных на 1909–1910 уч. г. / под ред. Н.И. Воротинцева. Санкт-Петербург, 1910. 534 с.
20. Марголин Д.С. Программы и правила для поступления в учительские институты, семинарии, школы и на педагогические курсы. Киев : Изд-во И.И. Самоненко, 1914. 84 с.

21. Влахопулов Д.К. Сборник всех программ и правил для поступления во все мужские и женские учебные заведения всех ведомств на 1886–1887 уч. год. Москва, 1886. 226 с.
22. Материалы по вопросу о приготовлении учителей для гимназий и прогимназий. Санкт-Петербург, 1865. 265 с.
23. Корф Н.А. Русская начальная школа: Руководство для земских гласных и учителей школ. Санкт-Петербург : Изд-во Д.Е. Кожанчикова, 1870. 363 с.
24. Лихачёва Е.А. Материалы для истории женского образования в России (1086–1856). Санкт-Петербург, 1899. 428 с.
25. Зинченко Н.Е. Женское образование в России. Исторический очерк. Санкт-Петербург, 1901. 45 с.
26. Пиллер О.В. Итоги женского образования в России и его задачи. Санкт-Петербург : Тип. Тренке и Фюсно, 1889. 238 с.
27. Алёшинцев И.А. История гимназического образования в России (XVIII и XIX вв.). Санкт-Петербург, 1912. 352 с.
28. Хроника Ведомства учреждений императрицы Марии / сост. И.Я. Селезнев. Санкт-Петербург : Тип. В. Демакова, 1878. 871 с.
29. Учебные заведения ведомства учреждений императрицы Марии. Краткий очерк. Санкт-Петербург : Тип. В.Д. Смирнова, 1906. 477 с.
30. Черепнин Н.П. Императорское воспитательное общество благородных девиц. Исторический очерк (1764–1914). С.-Петербург: Гос. тип. 1914. Т. 3. 620 с.
31. Мазанов П.И. Полтавский институт благородных девиц: 1818–1898 (архивные справки). Полтава : Изд-во «Полтава», 1899. 324 с.
32. Захарченко М.М. История Киевского института благородных девиц (1838–1888). Киев : Тип. С.В. Кульженко, 1889. 163 с.
33. Жебылев Н.Г. Исторический очерк деятельности Харьковского института благородных девиц за 100 лет его существования (1812–1912). Харьков : Тип. «Печатное дело», 1912. 975 с.
34. Сторожевский Н.К. Полтавская Мариинская женская гимназия. Исторический очерк (1860–1882). Полтава : Тип. губ. правл. 1883. 29 с.
35. Щеглов В. Ф. 25-ти ление Полтавского епархиального женского училища : материалы для истории училища. Полтава : Тип.-литогр. Л. Фришберга, 1894. 271 с.
36. Максименко Д.П. Временные педагогические курсы для учителей и учительниц Валковского уезда 1913 г. Харьков, 1914. 132 с.

Lomako L.I. WOMEN'S EDUCATIONAL ESTABLISHMENTS AS A LINK IN THE PREPARATION FOR TEACHING IN UKRAINE XIX – EARLY XX CENTURIES: PRE-REVOLUTIONARY HISTORIOGRAPHY

The article deals with the pre-revolutionary historiography of the formation and development of women's general education institutions as a link in the preparation for teaching in the Ukrainian lands of the XIX – early XX centuries. The study is based on the principles and methods of historicism, system, and scientific objectivity, the unity of the logical and historical. Analyzed regulatory and legislative documents relating to the opening and activities of women's educational institutions and collected in general and specialized collections of documents, summarizing the study of the state of the then education and its individual components, in particular, female, gymnasium, reference publications about educational institutions. Historical essays describing the activities of individual women's institutions that prepared their pupils for teaching deserve special attention. They find the characteristics of structural units, descriptions of classrooms, laboratories, libraries and other teaching and support units, lists from the meetings of educational councils, personal affairs, impressions and evaluations of the educational process of its participants. At this time, the formation of a network of general educational women's institutions and at the same time the formation of teacher training took place. The works of the authors are mainly descriptive, accumulated significant factual material. However, many questions remain out of sight regarding the organization of the educational process, the material and technical support of the educational institution. Researchers of that time generally approved of the existing approaches to pedagogical education, especially in institutions of church subordination, the number of which prevailed in comparison with state, public, private ones. The critical assessment of the organization of the preparation for the teaching has prevailed in publications of periodicals. The authors pointed out the shortcomings, offered their own vision of this problem. Despite the fact that a holistic systemic study of this topic was not conducted, the factual, statistical and analytical material collected by researchers undoubtedly has theoretical and practical significance.

Key words: teacher education, educational institution, gymnasium, Institute of Noble Maidens, diocesan school, parish school, pre-revolutionary historiography.

Семергей Н.В.

Українська медична стоматологічна академія

ВІТЧИЗНЯНА ІСТОРІОГРАФІЯ УКРАЇНСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНО-КУЛЬТУРНОГО ВІДРОДЖЕННЯ: СТАН ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ, АБО «ІСТОРІОГРАФІЯ ІСТОРІОГРАФІЇ»

У статті запропоновано систематизацію та аналіз вітчизняних історіографічних досліджень, у яких здійснено огляд надбань українських істориків із проблеми вивчення передумов, змісту, характеру та цивілізаційного значення українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття. Історіографічні праці об'єднано у дві групи: перша – загальні історіографічні синтети, у яких огляд та аналіз стану вивченості українського національного руху подано в загальній канві українського історіографічного процесу (В. Верига, Я. Грицак, Я. Калакура, І. Колесник, В. Сарбей, О. Удод, Р. Шпорлюк та інші). Друга – проблемно-тематичні історіографічні студії, предметом яких була історіографія саме феномену українського національно-культурного відродження в імперську добу. Концептуально осмислено зміст історіографічних праць таких учених-історіографів українського відродження XIX століття як О. Караульна, В. Колесник, К. Кондратюк, А. Король, В. Кравченко, В. Мандзяк, В. Меша, О. Реснт, О. Павлишин, І. Панафідін та інших. З'ясовано, що у вивчених дослідженнях представлено історіографічний огляд окремих складників національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття, як-от теоретичне тлумачення категоріального апарату, розгляд його окремих хронологічних відрізків, аналіз історіографії українізації тощо. Зроблено висновок, що сьогодні відсутня історіографічна синтеза, в якій було б розглянуто історіографію порушеної проблеми як предмет цілісного дослідження. Більше того, історіографія українського відродження в єдності його етнічно-історичних, ментально-психологічних, соціальних, культурних, освітніх, інтелектуальних, персоналістичних, меморіальних та інших складників теж не була предметом окремого наукового пошуку. Нарешті, в історіографії немає дослідження історичних студій в яких вивчено історію національно-культурного відродження в конкретно-історичних хронологічних межах другої половини XIX – до першої третини XX століття – часу, коли національно-культурні виміри піднесення українства набули національно та соціально легітимізованих, політико-державотворчих і завершених форм.

Ключові слова: українське національно-культурне відродження, історіографія, «історіографія історіографії», історіографічний процес, модерна історія, націєтворення.

Постановка проблеми. До критеріїв сучасного історіографічного дослідження належать науковість, наступність та спадкоємність історіографічного аналізу, які покликані забезпечити діалектичний зв'язок вже існуючих синтезів із новими студіюваннями, аргументувати та вмотивувати переконливість тематизації новітніх історіографічних досліджень. Дотриманню пріоритетів єдності та безперервності історіографічної традиції, ви-скравленню її цілісності та актуальності сприяють наукові пошуки щодо стану дослідження порушеної проблеми, т.зв. «історіографія історіографії».

У вітчизняній історіографії проблематика історії вивчення українського національно-культурного відродження в імперську добу була предметом багатьох синтетичних історіографічних синтезів. За проблемно-історичним принципом історіографічні

праці нами об'єднано у дві групи: перша – загальні історіографічні синтети, в яких огляд та аналіз стану вивченості українського національного руху подано в загальній канві українського історіографічного процесу. Друга – проблемно-тематичні історіографічні студії, предметом яких була історіографія саме феномена українського національно-культурного відродження в імперську добу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Насамперед слід зазначити, що концептуальний огляд, інтерпретація та історіографічний аналіз історичних студій, в яких висвітлено окремі аспекти національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття представлено в працях із загальної історії XIX століття, а також у фундаментальних виданнях і синтетах із української історіографії. Перш за все, слід

назвати наукові надбання таких учених як Д. Багалій, В. Верига, Г. Грабович, Я. Грицак, М. Грушевський, Д. Дорошенко, С. Єкельчик, С. Єфремов, Я. Калакура, Г. Касьянов, З. Когут, І. Колесник, К. Кондратюк, В. Кравченко, В. Крижанівський, І. Крип'якевич, І. Лисяк-Рудницький, П.-Р. Магочій, В. Масненко, В. Панібудьласка, Н. Полонська-Василенко, М. Попович, О. Прицак, О. Реєнт, І. Рибалка, В. Сарбей, В. Сергійчук, В. Смолій, В. Солдатенко, О. Субтельний, І.-П. Химка, І. Шевченко, Р. Шпорлюк та інші. Згадані вчені проаналізувати тенденції, закономірності та суперечності вивчення українського національного руху [1; 2; 4], визначили внесок окремих учених у побудову нових методологічних засад його історіографічного аналізу [20; 21], звернули увагу на перспективи та «білі плями» історії українського відродження XIX століття.

До другої групи історіографічних праць віднесено надбання таких учених-історіографів українського відродження XIX століття як О. Каралюна [6], В. Колесник [7–10], К. Кондратюк [11], А. Король [12], В. Кравченко [13; 14], В. Мандзяк [11; 15], В. Меша [16; 17], О. Павлишин [18], І. Панафідін [19], О. Реєнт [20; 21] та інших, які присвятили дослідженню історіографії українського національного відродження в імперську добу.

Постановка завдання. Метою статті є систематизація та аналіз вітчизняних історіографічних досліджень, у яких здійснено огляд надбань українських істориків із проблеми вивчення передумов, змісту, характеру та цивілізаційного значення українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Аналізуючи наукові доробки учених, слід зазначити, що окремі аспекти історіографії українського національно-культурного відродження другої половини XIX – першої третини XX століття представлено в колективній монографії «Українська історіографія на зламі XX і XXI століть: здобутки і проблеми (Львів, 2004)» [22]. У ній, зокрема, К. Кондратюк та В. Мандзяк запропонували аналіз новітньої історичної думки про зміст та обсяг категорії «українське національно-культурне відродження». Вчені висвітлили сутність окремих положень парадигми українського відродження в інтерпретації його провідних істориків – В. Сарбея та Я. Грицака, виявили спільність та відмінність в їхній методології. Історіографи стверджують, що в працях В. Сарбея прослідкову-

ється вплив марксистської теорії про первинність соціально-економічних факторів у націєтворчому процесі. Натомість методологія Я. Грицака побудована на уявленнях про пріоритет культурно-просвітницьких і політико-ідеологічних чинників у процесі становлення національної ідентичності [11, с. 154–155].

К. Кондратюк та В. Мандзяк також окреслили розуміння В. Сарбеєм та Я. Грицаком характеру, чинників, джерел і рушійних сил, послідовності та цивілізаційного значення національно-культурного відродження. Історіографи звернули увагу на особливості тлумачення В. Сарбеєм поняття «національне відродження», яке він трактував як процес, пов'язаний з формуванням національно свідомої інтелігенції, становленням культурного і політичного рухів, поширенням національної самосвідомості серед народних мас, що й привело до складання української нації на початку XX століття [11, с. 154].

Узагальнюючи історіографічну компаративістику праць В. Сарбея та Я. Грицака вчені дійшли висновку про їхню солідаризацію щодо загального розуміння концепції українського національно-культурного відродження. Вони, на думку К. Кондратюка та В. Мандзяка, є прихильниками модерністської теорії націєтворення, за якою сучасна українська нація зароджується наприкінці XVIII століття і формується впродовж XIX – на початку XX століття. Як В. Сарбей, так і Я. Грицак мають спільні позиції щодо поетапності національного відродження, ключової ролі у його піднесенні української інтелігенції, яку перший поділяє на національно свідому та «ренегатну» (русофільську), а другий – на автономістів-патріотів та малоросів (представників подвійної русько-української лояльності) [11, с. 154].

В історіографічному нарисі К. Кондратюк та В. Мандзяк здійснили концептуальний огляд й інших історичних і культурознавчих студій. Зокрема мова йде про аналіз окремих аспектів українського національного відродження, що представлено в працях таких істориків, як О. Аркуша, Я. Дашкевич, В. Качмар, О. Киричук, М. Кугутяк, С. Макарчук, М. Мудрий, С. Наумов, А. Павко, Г. Сергієнко, О. Серєда, О. Сухий, О. Турій, П. Шкраб'юк, Б. Янишин, та інших учених [11, с. 154–167]. Слід підкреслити, що в історіографічній студії К. Кондратюк та В. Мандзяк надали пріоритетності аналізу тих історичних досліджень, в яких висвітлено західноукраїнський сегмент національно-культурного відродження. Вони дійшли висновку про ґрунтовність, фундаментальність та об'єктивний

характер сучасних історичних досліджень, пояснили зростання кількості наукових синтезів про розвиток національного відродження в Західній Україні тим, що у радянський час ця тематика піддавалася цензуруванню, загалом зробили висновок про ті аспекти, які потребують подальшого вивчення – діяльність культурно-освітніх установ, вплив українського зарубіжного культурного і політичного середовища на перебіг національного відродження в Україні, дискусія про формування української модерної нації на початок ХХ століття [11, с. 166–167].

Значний історіографічний інтерес становить й уміщена у згаданому збірнику студія О. Павлишина «Історіографія української революції 1917–1921 років». Він концептуально окреслив специфіку змін, яких зазнала методологія, понятійний апарат та історіософія наукового вивчення історії української революції як апогею національного руху ХІХ – початку ХХ століття [18]. Історіограф звернув увагу на те, що в існуючих наукових студіях (лише дисертаційних досліджень з цієї тематики біля 200) основна увага прикута до висвітлення діяльності національних урядів та політичної історії революційного періоду. О. Павлишин узагальнив історичні надбання таких учених як Б. Андрусин, В. Верстюк, О. Галенко, О. Карпенко, О. Копиленко, М. Литвин, С. Макаруч, О. Мироненко, К. Науменко, О. Реєнт, О. Рубльов, В. Солдатенко, Д. Яневський та інші. Учені аналізують державотворчий досвід, соціальну базу, ідеологію, суспільний вимір та уроки національно-демократичної революції, розкривають особливості міждержавних відносин, взаємодії різних політичних сил. Дещо менше уваги сучасна історична наука приділяє національно-культурному виміру революційних подій 1917–1921 років [18, с. 168–171].

О. Павлишин в історіографічному нарисі всі дослідження української революції згрупував за проблемно-історичним принципом. Учений послідовно розглянув історіографію державно-політичної історії (УЦР, гетьманат Павла Скоропадського, Директорія УНР, ЗУНР), проаналізував стан вивчення істориками партійно-політичних та ідеологічних аспектів української революції, з'ясував розуміння вченими проблеми її суб'єктів та шляхи українізації зрусіфікованого міського пролетаріату, звернув увагу на оцінку істориками міжнародних проблем, зовнішньополітичного контексту української революції, шляхів становлення збройних сил та націоналізації армії тощо. Істотний інтерес для аналізу стану дослідження

порушеної нами теми становлять висновки О. Павлишина щодо осмислення істориками процесу становлення національної ідентичності українців, реалізації заходів щодо українізації освіти та культури, науковий дискурс про церковно-релігійний чинник в українській революції та біографічні дослідження [18, с. 168–183]. Гносеологічна цінність історіографічного синтезу визначається розлогим оглядом та концептуальним аналізом історіографії української революції, пріоритетність в якій О. Павлишин відвів політичним вимірам. Натомість національно-культурні аспекти української революції, що стали ціннісно-сисловою основою реалізацією ідей національного відродження ХІХ століття, розглянуто досить побіжно.

У 2006 році побачило світ дослідження згаданого вже В. Мандзяка, присвячене історіографії українського національного руху в Галичині в ХІХ – на початку ХХ століття. Історик запропонував аналіз опублікованих наукових праць зарубіжних та вітчизняних учених, розглянув їхні концептуальні та теоретико-методологічні підстави, окреслив внесок учених у вивчення історії національного руху українців Галичини ХІХ – початку ХХ століття. У дослідженні осмислено наукові надбання таких істориків як М. Грушевський, Я. Дашкевич, Л. Зашкільняк, К. Кондратюк, В. Кравченко, І. Крип'якевич, В. Сарбей та інші [15].

Акцентуації дослідження – стан вивчення істориками суспільно-політичного виміру національного руху в Галичині. В. Мандзяк дійшов висновку, що українська та зарубіжна історіографія розкрила не тільки цілісну картину розвитку українського руху в південно-західній Східній Галичині, але й дослідила окремі його аспекти: діяльність перших просвітницьких гуртків і громадських організацій, розвиток галицького русофільства і народовства, виникнення політичних партій і традицій парламентаризму, участь духовенства, селянства, студентства й інтелігенції в національному русі. У той же час, на думку вченого, в історичній науці залишається коло наукових проблем, які потребують подальшого дослідження та інтерпретації, а саме: вплив українського середовища у Відні на розвиток національного руху в краю, походження і сутність полонофільської й австрорусинської течій, трансформація модерної української ідеї, діяльність протопартійних організацій в Галичині [15, с. 18].

Значний внесок у систематизацію та аналіз історичних досліджень, що присвячені окремим вимірам національно-культурного відродження належить В. Кравченку. З одного боку вчений розглянув розвиток української історіографії в епоху наці-

онального відродження другої половини XVIII – середини XIX століття, проаналізував особливості, складності та умови тогочасного творення історіографії в самостійну галузь історичного пізнання. З іншого – В. Кравченко запропонував огляд історичних досліджень щодо висвітлення національних, культурних, інтелектуальних і духовно-релігійних аспектів українського відродження в імперську добу. Однією із його найновіших історіографічних праць стала студія «Україна, імперія, Росія. Огляд сучасної історіографії» [13]. У ній історик розглянув шляхи формування та зміст наукової парадигми українського відродження. Пріоритет у наповненні її змісту вчений відводив двом історикам – О. Оглоблину та І. Лисяку-Рудницькому. Саме з їхніми дослідженнями В. Кравченко пов'язував процеси оновлення методологічного інструментарію, інтеграцію вітчизняної історіографії до міжнародного академічного простору, здобуття нею необхідного академічного реноме та наукової респектабельності [13, с. 396]. В. Кравченко детально представив зміст історичної концепції І. Лисяка-Рудницького, наголошуючи, що він розглядав український національний рух у межах загальноєвропейських процесів національно-культурного відродження, порушував питання про його типологізацію, специфіку, етнічні, територіальні, політичні та ментальні фактори [13, с. 397].

Крім того, до новацій історичної концепції І. Лисяка-Рудницького В. Кравченко відніс висновки про відсутність у XIX столітті української нації в повному значенні цього слова, заперечення колоніального статусу України в Російській імперії, відмови від давньої народницької тези про «зраду еліт», визнання їхньої позитивної ролі в українській історії, спростування того, що русифікація в імперії відбувалася лише завдяки репресивним заходам царського режиму тощо [13, с. 397]. Загалом історичний наратив І. Лисяка-Рудницького історик розглядав у площині спростування історичної міфології, а також у контексті ревізії вітчизняних історичних стереотипів.

В. Кравченко також звернув увагу на радянську історіографію національного відродження, окреслив пострадянську ситуацію в західному та українському історіографічному дискурсі українського національно-культурного руху. Окреме місце в історіографічній студії В. Кравченко присвятив огляду української діаспорної історіографії, зокрема наукових студій Г. Грабовича, З. Когути, П.-Р. Магочія, О. Прицака, І.-П. Химки, Ю. Шевельова, І. Шевченка, Р. Шпорлюка та інших. Учений підкреслив, що однією із центральних тем вказаних досліджень

стали питання формування української модерної нації в XIX столітті. Історики делегітимізували традиційну національну парадигму українського історичного процесу базовану на етнокультурних і державницьких категоріях. Ще однією темою історіографічного аналізу В. Кравченка стала дискусія між переніялістами (традиціоналісти), які представляють офіційну, нормативну історіографію та модерністами (ревізіоністи), які роблять спроби переглянути усталені історичні кліше та стереотипи. Перші говорять про тяглість української нації та закономірність її періодичного відродження. Другі – наголошують на ідеях конструктивізму в формуванні нації, розглядають її як уявну спільноту, сконструйовану інтелектуалами, а відтак ведуть мову про інструментальний характер українського національного відродження [13, с. 419].

Цінними були положення історичної компаративістики В. Кравченка щодо аналізу двох парадигм українського національного відродження. Першу запропонував В. Сарбей, представляючи традиційну українську національно-державницьку історіографію. Другу – Я. Грицак, зробивши спробу представити альтернативну оцінку українському історичному процесу. Історик розглядав європейські чинники українського національного відродження, підкреслював альтернативність вибору національної ідентичності, критикував зображення України як жертви російського шовінізму, обґрунтовував закономірність і типовість українського відродження, уписуючи його до загальноісторичного процесу Центрально-Східної Європи, нарешті веде мову про оптимістичність українського національного руху, його вагомі здобутки та досягнення [13, с. 423].

Оцінюючи сучасну історіографію українського національно-культурного відродження В. Кравченко говорить про перспективність модерністських підходів. Співчуваючи в тому, що більшість українських істориків орієнтуються на ригоризм і канони державницької школи української історіографії, Я. Грицак говорить й про історіографічну дискусію, у межах якої з'являються нові праці таких авторів як В. Ващенко, В. Масненко та інших. На думку історіографа, українській історіографії слід відмовитися від парадигми українського національного відродження і вести мову про парадигму модернізації. Українська козацька еліта інтегрувалася до Російської імперії саме тому, що та орієнтувалася на ідеали Просвітництва та рухалася в напрямі зближення з Європою [13, с. 454].

Окремі історіографічні питання теорії українського відродження було представлено у нещодавно

опублікованій вітчизняним дослідником І. Панафідіною студії «Концепт «українське національне відродження» у дослідженнях вітчизняних істориків 90-х рр. ХХ ст.» (2017) [19]. Категоріальний аналіз феномену національного відродження вчений розглядав крізь призму поглядів істориків на відродження як: багатовимірний соціокультурний феномен; методологічну категорію до вивчення «довгого ХІХ століття»; історичний процес, що мав власну логіку та періодизацію; феномен, що мав типові (універсальні) та специфічні характеристики; процес у національних та регіональних вимірах [19, с. 9–15]. Пізнавальний інтерес становлять історіографічні узагальнення І. Панафідіна про те, що у загальній масі історичних інтерпретацій феномену національно-культурного відродження можна виокремити чотири напрями: народницький (М. Грушевський), державницький (В. Липинський, Б. Крупицький), марксистський (А. Катренко, С. Світленко) та «діаспорний» (І. Лисяк-Рудницький, О. Прицак, Р. Шпорлюк). Перший ототожнював мету відродження із розвитком народу, другий – із формуванням державності, третій – акцентуючи на економічних аспектах, редукував національне відродження винятково до революційних подій, четвертий – уписував український національний рух до загальноєвропейської канви тогочасного націєта державотворення [19, с. 11].

Актуальним аспектом історіографічної студії І. Панафідіна, на наш погляд, став аналіз співвідношення типових та особливих рис в українському національному відродженні. Вивчивши це питання історик зазначає, що вчені розглядають такі кореляції по-різному. Відтак історіограф дійшов висновку, що з одного боку – визнання типовості цього феномену дозволить вписати українську історію до загальноєвропейського контексту, з іншого – ігнорування специфічності національного відродження може призвести до спрощеності та схематизму у висвітленні української історії ХІХ століття [19, с. 14].

Висновки. Окреслена нами сукупність досліджень дає змогу констатувати, що у вітчизняній історіографії на сьогодні відсутня цілісна синтеза, в якій би було послідовно, всебічно та системно проаналізовано досить об'ємний масив наукових праць з історії українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття. В оприлюднених історіографічних студіях учені аналізували розуміння істориками феномену національного відродження, висвітлювали історіографію окремих його складників, переважно в хронологічних межах ХІХ століття. Тому історіографічна «біла пляма» має декілька вимірів, які, насамперед, лежать у холистичній площині. Перший: відсутнє наукове дослідження, в якому було б представлено цілісний історіографічний процес висвітлення істориками змісту національного відродження як на українських землях, що перебували під владою Російської імперії, так й у підавстрійській Україні. Другий: в українській історіографії не було представлено цілісний огляд та аналіз істориками українського національно-культурного відродження в єдності його етнічно-історичних, ментально-психологічних, соціальних, культурних, освітніх, інтелектуальних, персоналістичних, меморіальних та інших складників. Третій: історіографії невідомо дослідження, конкретно-історичні хронологічні межі якого охоплювали б період із другої половини ХІХ – до першої третини ХХ століття – час, коли національно-культурні виміри піднесення українства набули національно та соціально легітимізованих, політико-державотворчих і завершених форм. Перспективність дослідження історіографії українського національно-культурного відродження другої половини ХІХ – першої третини ХХ століття, насамперед, убачається в пріоритетності її цілісного та системного аналізу, в розкритті змісту широкого історичного нарративу щодо традиційного та модерністського тлумачення заснованої М. Грушевським парадигми національно-культурного відродження.

Список літератури:

1. Верига В. Нариси з історії України (кінець ХVІІІ – початок ХХ ст.). Львів : Світ, 1996. 447 с.
2. Грицак Я. Нариси з історії України : формування української модерної нації : навч. посіб. Київ : Генеза, 1996. 360 с.
3. Скегельчик С. Пробудження нації : до концепції історії українського національного руху другої половини ХІХ ст. Мельбурн, 1994.
4. Калакура Я. Українська історіографія : курс лекцій. Київ : Генеза, 2012. 512 с.
5. Калакура Я. Методологія історіографічного дослідження : науково-методичний посібник. Київ : ВПЦ «Київський університет», 2016. 319 с.
6. Караульна О. Парадигма українського культурно-національного відродження в українській та зарубіжній науковій думці кінця ХІХ–ХХ ст. *Наукові праці* : наук.-метод. журн. Миколаїв : Вид-во МДГУ ім. Петра Могили, 2007. Т. 74. Вип. 61. Історичні науки. С. 101–106.

7. Колесник І. Українська історіографія (XVIII – початок XX століття). Київ : Генеза, 2000. 256 с.
8. Колесник В. Коренізація національних меншин УСРР у 1920–1930-ті рр. : історіографія. Київ : Вид. дім. «АртЕк», 2015. 172 с.
9. Колесник І. Українська історіографія : концептуальна історія. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2013. 566 с.
10. Колесник І. Українська історіографія в контексті національного відродження України : спроба періодизації. *Харківський історіографічний збірник*. Харків : ХНУ імені В. Каразіна, 1995. Вип. 1. С. 21–33.
11. Кондратюк К., Мандзяк В., Українське національне відродження XIX – початку XX століть у сучасній вітчизняній історіографії. *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть : здобутки і проблеми* : колект. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т імені І. Франка, 2004. С. 154–167.
12. Король А. Дослідження В. Сарбеем українського національного відродження. *Історичний архів*. 2010. Вип. 4. С. 20–23.
13. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії. Київ : Критика, 2011. 544 с.
14. Кравченко В. Нариси з української історіографії епохи національного відродження (друга половина XVIII – середина XIX ст.). Харків : Основа, 1996. 376 с.
15. Мандзяк В. Історіографія українського національного руху в Галичині XIX – початку XX ст. : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.06. Львів, 2006. 20 с.
16. Меша В. Українське національне відродження 1905–1914 рр. (історіографія проблеми) : автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01. Донецьк, 1995. 20 с.
17. Меша В. Українське національне відродження 1905–1914 років : історіографія проблеми. Київ : [Б. в.], 2004. 157 с.
18. Павлишин О. Історіографія української революції 1917–1921 років. *Українська історіографія на зламі XX і XXI століть : здобутки і проблеми* : колект. моногр. / за ред. Л. Зашкільняка. Львів : Львів. нац. ун-т імені І. Франка, 2004. С. 168–183.
19. Панафідін І. Концепт «українське національне відродження» у дослідженнях вітчизняних істориків 90-х рр. XX ст. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія : Історія*. 2017. Вип. 2. С. 9–17.
20. Реєнт О. Деякі проблеми історії України XIX – початку XX століття : стан і перспективи наукової розробки. *Український історичний журнал*. 2000. № 2. С. 3–26.
21. Реєнт О. Проблеми історії України XIX – початку XX ст. : стан і перспективи наукової розробки. *Перечитуючи написане*. Київ : Ін-т історії України НАН України, 2005. С. 80–119.
22. Сарбей В. Національне відродження України. *Україна крізь віки* : у 15 т. Т. 9 / за заг. ред. В. Смолія ; НАН України, Ін-т археології, Ін-т історії України. Київ : Альтернативи, 1996. 336 с.

Semerhei N.V. DOMESTIC HISTORIOGRAPHY OF THE UKRAINIAN NATIONAL AND CULTURAL REVIVAL: STUDY OF THE PROBLEM RESEARCH OR “HISTORIOGRAPHY OF HISTORIOGRAPHY”

The article offers systematization and analysis of domestic historiography research, in which a review of the Ukrainian historians' works connected with the problem of study of preconditions, content, character and civilization value of the Ukrainian national and cultural revival of the second half of the XIX – the first third of the XX century has been carried out. Historiographical works are united in two groups: the first one is general historiographical syntheses in which a review and analysis of the examination level of the Ukrainian national movement is given in the general scope of the Ukrainian historiography process (V. Veryga, Ya. Grytsak, Ya. Kalakura, I. Kolesnyk, V. Sarbei, O. Udod, P. Shporliuk etc). The second group is problem thematic historiography studios. The aim of this group was historiography of the phenomenon of the Ukrainian national and cultural revival in imperial epoch. Content of historiographical works of such historiographers of the Ukrainian revival of the XX century as O. Karaulna, V. Kolesnyk, K. Kondratiuk, A. Korol, V. Kravchenko, V. Mandziak, V. Mesha, O. Reient, O. Pavlyshyn, I. Panafidin and others was conceptually analyzed. It has been found out that in the analyzed research works the historiography review of separate components of the national and cultural revival of the second half of the XIX – the first third of the XX century, for example, theoretical interpretation of categorial apparatus, review of the separate chronologic periods, historiographical analysis of ukrainization etc. was represented. It has been proved that nowadays there is no historiographical concept concerning the historiography of the given problem. Moreover, historiography of the Ukrainian revival in unity of its ethnical and historical, mental and psychological, social, cultural, educational, intellectual, personalistic, memorial and other components also was not a subject of separate scientific research. Finally, in historiography there is no research of historical studios where history of the national and cultural revival is studied in concrete historical chronological timeframe of the second half of the XIX – the first third of the XX century, when the national and cultural dimension of regeneration of the Ukrainian nation were nationally and socially legalized and gained state-creative and completed forms.

Key words: creation of the nation, modern history, Ukrainian national and cultural revival, historiography, “historiography of historiography”, historiographic process.

Яшин В.О.

Криворізький державний педагогічний університет

БІОГРАФІЧНІ РОЗВІДКИ ЩОДО КАДРОВОГО СКЛАДУ СХІДНОГО ВІДДІЛУ «VINETA» МІНІСТЕРСТВА ОСВІТИ ТА ПРОПАГАНДИ РАЙХУ¹

У нацистській Німеччині здійснення пропаганди покладалося на окреме міністерство освіти та пропаганди. Для цілей спеціальної пропаганди, що мала бути орієнтована на населення східних окупованих територій (радянські території), війська, тилове населення, а також полонених та, згодом, остарбайтерів в структурі цього міністерства в 1941 році був створений спеціальний Східний відділ «Vineta». Спочатку, будучи тасмним, він діяв під легальним прикриттям як перекладацьке бюро з декількома десятками перекладачів, але згодом отримав нові завдання і штат його значно виріс. Виявилося, що окрім логічного в таких умовах залучення фахівців в галузі пропаганди: журналістів, письменників, художників, лекторів, до спецвідділу були залучені представники майже всієї політичної, інтелектуальної, військової та творчої еміграції з теренів колишньої Російської імперії. У статті досліджено деякі етапи життєвого шляху співробітників спецвідділу та факти їхньої біографії. До роботи у відділі було залучено дуже різних і непростих, з огляду на їхні біографії, людей. Це й письменники, відомі учасники революційних подій 1917–1920 років в Україні, Грузії, Білорусі, Прибалтиці тощо, учасники національних еміграційних організацій, офіцери національних збройних формувань в складі Вермахту. Показано, що спільними біографічними рисою тієї частини співробітників, життєвий шлях яких був досліджений автором, є безпосередня причетність або дотичність до визвольних змагань, більша чи менша участь в політичній діяльності еміграції; репресії з боку радянської влади; інтелектуальна творча діяльність, заняття літературою, журналістикою, образотворчим мистецтвом тощо, в еміграції чи в СРСР; артистична діяльність. Значна частина колишніх співробітників спецвідділу продовжила свою діяльність і після війни в галузі політики, економіки та культури. Пропоноване дослідження здійснювалося, у тому числі, на основі нових, розсекречених документів радянських секретних служб.

Ключові слова: спецвідділ «Вінета», пропаганда, колаборація, Рейх, СРСР, еміграція, спецслужби.

Постановка проблеми. Спецвідділу «Vineta»² (далі Східний відділ, спецвідділ, відділ, організація), що був створений і працював у складі міністерства пропаганди й освіти нацистської Німеччини стараннями доктора Е. Тауберта, відігравав украй важливу роль в системі нацистської пропаганди на окупованих територіях, будучи її безпосереднім виробником

(в усіх сенсах), творчо-інтелектуальним та організуючим центром. Кадровий склад «Vineta» складали неординарні персоналії. Життєвий шлях цих людей, як до так і після «Vineta», можливо, іноді вартий більше пера письменника, аніж історика. І в довоєнний, і у воєнний час, та ті з них, хто спромігся не потрапити до радянської зони окупації та уникнути видачі союзниками до лап радянських спецслужб, і в повоєнний час доволі успішно реалізувалися в галузі культури, освіти, політики та громадської діяльності. Але на сьогодні немає не тільки біографічних та просографічних досліджень, але й повних даних щодо кадрового складу, відтак це питання потребує вирішення.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Питання діяльності спецвідділу «Vineta», попри помітну увагу до історії пропаганди взагалі, залишається мало дослідженим. Справи стосовно «Vineta» перебували й перебувають в архі-

¹ Автор статті висловлює щире особисте подяку шановному пану Ніколаю Александрову, досліднику та редактору газети «Брестский вестник» (Республіка Беларусь), за люб'язно надані ним важливі матеріали стосовно біографії К. Чикаленко-Стеллецької та дозвіл на їх використання. Отримання цих матеріалів іншим чином було б надзвичайно ускладнено.

² В історичній літературі зустрічається два варіанти транскрипції цього слова: «Вінета» та «Фінета» (напр. Б.Двінов [9, с. 115]. За правилами німецької мови вірогіднішим був би останній варіант. Але, виходячи з етимології (на честь міфічного міста Венета), не менш вірогідним був би й перший варіант. Задля уникнення зайвої дискусії з ономастичних та філологічних питань, в рамках цієї статті використовуватиметься оригінальне написання «Vineta».

вах спецслужб іноді відкриті, іноді під різними грифами обмеження доступу [3, арк. 3]. Певною мірою спізнала увагу до «Vineta» з боку українських дослідників є наслідком історичних умов та інших об'єктивних особливостей функціонування вітчизняної історичної науки. Звернімо увагу на розвідки К. Долгорученко, яка зокрема, успішно досліджує питання впливу пропагандистської діяльності спецвідділу на населення окупованих територій [10;11]. У зарубіжній історіографії ситуація дещо краща: окремі аспекти діяльності спецвідділу, зокрема, радіомовлення, досліджував російський та німецький історик І. Петров [20]. Він розглядає діяльність спецвідділу з відчутною доктринальною упередженістю, притаманною сучасній російській історичній науці в цілому. Істориком також оприлюднено, віднайдений в матеріалах Бундесархіву (ФРН), список співробітників спецвідділу із вказівкою посади та, навіть, суми матеріального утримання. Цей список став одним із як джерел, так і відправних пунктів цієї розвідки [5]. У монографії Д. Жукова та І. Ковтуна досліджується діяльність «Vineta» в контексті антисемітської нацистської пропаганди, але біографічні аспекти майже повністю відсутні [13]; «Vineta» також фігурує в деяких інших дослідженнях, зокрема, Н. Волковського, А. О कोरोкова [6;19] та ін. Наявні на сьогодні дослідження, в основному, присвячені діяльності цього відділу; біографічних розвідок або просопографічних описів поки не маємо. У цілому, стосовно «Vineta» існує велика кількість **невирішених проблем**, серед яких особливості формування кадрового складу, довоєнна, воєнна та повоєнна доля співробітників.

Постановка завдання. Метою статті може бути визначене біографічно-просопографічне дослідження персонального кадрового складу спецвідділу, встановлення тих фактів біографій співробітників «Vineta», що стали спонукальними та/або вплинули на їхню співпрацю у відділі, пошук спільних та схожих рис біографій. Варто зауважити, що склад відділу сягав більше як 4000 осіб, тому ця стаття не може претендувати на вичерпність і є лише частиною публікацій розвідок автора з цієї тематики. З огляду на це, для дослідження в рамках цієї статті та пошуку можливих спільних біографічних рис, було обрано осіб різного соціального походження, що були співробітниками української, грузинської та російської редакцій «Vineta», перекладачі, художники та технічні співробітники, етнічно – українці та грузини. Практичне

завдання статті, можливо, виглядає вужче: дослідження біографічних характеристик осіб, що входили до кадрового складу «Vineta», сфери діяльності та місця перебування особи у довоєнні та повоєнні часи; особистісні характеристики; обставини початку та завершення співпраці з «Vineta»; деталі приватного життя та їхній вплив на основну діяльність; родинний статус; зовнішній вигляд (факультативно) тощо. **Джерелами** історичної інформації для цієї статті були розсекречені архівні справи СБУ (м. Дніпро), оприлюднені архівні матеріали, матеріали зарубіжної, зокрема, емігрантської періодики 1930-1970-х рр., українські емігрантські біографічні видання, мемуарна література тощо.

Виклад основного матеріалу дослідження. Спеціальний відділ «Vineta» було створено влітку 1941 року в складі Східного відділу міністерства народної освіти та пропаганди нацистського Рейху. Ініціатором створення відділу, його натхненником та ідеологом, куратором та головним консультантом весь час діяльності був бригаденфюрер, д-р Ебергарт Тауберт (Eberhard Taubert), посадовець міністерства пропаганди, близький співробітник Й. Гьоббельса [3, арк. 4(зв.); 24, s. 33]. Формально «Vineta» діяла під юридичним дахом «eingetragener Verein»: зареєстрована некомерційна організація із власним Статутом, але насправді фінансувалася через міністерство пропаганди. До її компетенції входили: відбір та підготовка пропагандистів для роботи зі слов'янськими народами, виготовлення друкованих засобів пропаганди для розповсюдження та передруку в зонах окупації, збір інформації про настрої місцевого населення, а також розвідувальна діяльність [10, с. 92–93]. На спецвідділ поклалися завдання здійснення всього комплексу пропагандистської діяльності на «східних територіях», на території Рейху серед оstarбайтерів, військовополонених, евакуйованих та емігрантів (після втрати нацистами «східних територій»), серед національних військових колабораціоністських утворень (напр., т. зв. «РОА», «Дель-Урал» тощо) тощо [17, с. 118–119].

Велика увага приділялася підбору кадрів організації. Питому частину співробітників «Vineta», зокрема, берлінського відділу, біографії співробітників якого й досліджуються в цій статті, склали інтелектуали, що були неординарними особистостями із такою ж неординарною долею, як довоєнною, так і, кому пощастило – післявоєнною.

Найперше звернемо увагу на особистість редактора та перекладача «Vineta» Грігола (Грегор, Гено, Гіго) Ніколовича Діасамідзе (с. Сакашеті, Тифліська губернія, 25.01.1870 – 14.03.1960, США). Грузинський князь, представник старовинного роду таваді, відомого з середини XV століття, голова Брильсько-Сакашетської гілки роду Діасамідзе [8, с. 19]. Народився в селі Сакашені Тифліської губернії. Навчався в гімназії, після того на юридичному факультеті Новоросійського університету, який закінчив 1893 року. У 1897 році пережив страшну трагедію: на його очах місцевими селянами був вбитий батько, князь Ніколов [8, с. 167–168]. Після отримання університетської освіти, Григол подався до служби. Перша відома його посада – викладач грузинської мови в Закавказькому дівочому інституті в 1895 та 1896 рр. У 1897–1901 році він служив помічником, а з 1901 до 1917 року присяжним повіреним Тифліського окружного суду [8, с. 172–174]. Князь Г. Діасамідзе брав участь і в громадській діяльності: з 1894 до 1916 року був активним учасником Товариства поширення грамотності серед грузин, (заснованого 1879 року І. Чавчавадзе) та тифліського відділення Товариства сходознавців, перебував членом церковно-археологічного відділу та церковного музею грузинського духовництва грузинської єпархії Російської православної церкви [8, с. 176–178]. Журналістська діяльність Г. Діасамідзе відома, принаймні, з 1903 року, спочатку як співробітника тифліської газети «Іверія». У буремному 1906 році князь заснував суспільно-політичну та літературну газету «Воля», але її видання було припинено владою через тиждень, на шостому номері. З 1906 р. співробітничав у газеті «Меґобарі» («Друзі»), до її закриття в січні 1907 р. У 1908–1910 рр. входив до редколегії тифліської щоденної газети «Новости Закавказья» Акакія Церетелі. У 1910-1915 рр., з невеликими перервами, був видавцем та редактором щоденної політичної та літературної газети «Темі» («Громада») [8, с. 181]. Протягом своєї журналістської діяльності, Г. Діасамідзе мав тісні контакти із багатьма літераторами: письменниками, поетами, драматургами. До кола його спілкування та зв'язків входили, зокрема, видатний грузинський поет, письменник та просвітитель А. Церетелі, письменник Ш. Араґвіспірелі (Дедабрішвілі), поет Ш. Мґвімелі (Кучукашвілі), вірменський поет та письменник О. Туманян, письменник С. Мґалоблішвілі, російський поет К. Бальмонт та ін.

Незадовго до вторгнення більшовиків до Грузії, 26 лютого 1921 року, Г. Діасамідзе разом із родиною виїхав за кордон, як виявилось, назажди. Оселився князь в Берліні, де очолив грузинську колонію, підтримуючи тісні зв'язки також з грузинською політичною еміграцією, зокрема, Ш. Амїреджибі [8, с. 189]. З 1930-х років Г. Діасамідзе співробітничав в Інституті досліджень історії Східної Європи Берлінського університету та публікувався в часописі «Кавказ», що виходив в Парижі та Берліні у 1934–1939 роках та берлінському щорічнику «Jahrbücher für Geschichte Osteuropas» [25]. У «Кавказі» вийшли його «Відверті роздуми», жанр яких можна визначити як історична публіцистика, та рецензії, а в німецькомовному щорічнику – декілька рецензій на наукові видання з історії [12; 25].

У спецвідділі «Vineta» князь працював з квітня 1942 року, перебуваючи вже в поважному, 72-річному віці. Вірогідно, що протекцію склав його приятель Ш. Амїреджибі, що працював у спецвідділі з вересня 1941 року, але стверджувати це без належних доказів, зрозуміло, не можна. Жалування у 450 марок, яке мав князь, забезпечувало відносно нормальне існування в Берліні в ті часи (оренда 3-кімнатної квартири коштувала 70-90 марок) [5].

Взагалі, рівень матеріального забезпечення співробітників «Vineta» можна оцінити в межах від доволі непоганого до доволі гарного, навіть зважаючи на воєнний час. Спецвідділ мав певні переваги в постачанні і завжди забезпечувався достатньою кількістю шампанського, шнапсу, цигарок та інших продуктів, дефіцитних в тогочасному Берліні. Остання обставина породжувала корупцію та живилася нею, а корупція, у свою чергу, полегшувала як вербування співробітників з боку НКВС, так і їхню безпосередню інфільтрацію. За свідченнями П. Судоплатова, грузинською і взагалі кавказькою еміграцією в Європі опікувався особисто Л. Берія і робив це дуже активно ще з початку 1920-х років [1, с. 159; 2, с. 239–240; 22, с. 168]. У 1930-ті роки закордонна резидентура ДПУ була «буквально завалена його [Берії – авт.] директивами щодо розробки грузинської еміграції, особливо ж меншовиків, екзильний уряд знаходився в Парижі» [22, с. 111–112]. Продовжилася ця робота і в повоєнний час [22, с. 510].

Після закінчення бойових дій в Європі, Г. Діасамідзе потрапив до західної зони окупації, а у 1952 році разом із родиною виїхав до США, де продовжив свою літературну та політичну діяль-

ність. Листи та мемуари Г. Діасамідзе були опубліковані в грузинських газетах США «Чвені гза» («Наш шлях») та «Кребулі» («Збірник»). Князь був почесним головою грузинської громади Нью-Йорка та членом правління Американської ради незалежності Грузії й до кінця життя (1960 р.) стояв на позиціях несприйняття радянського імперіалізму та «російського світу». Похований на цвинтарі Успенського Ново-Дівеївського монастиря, у містечку Нанует, штат Нью-Йорк, США [8, 194–195]. Це добре відоме в США місце упокоєння еміграції. Серед інших, на цьому цвинтарі похований барон П. Врангель.

При «Vineta» працювало художньо-графічна майстерня (ательє), або, як воно фігурує в архівних документах спецслужб, «бюро Цербста», що опікувалося наочною пропагандою та розташовувалося у містечку Гальбе (Halbe), неподалік від Берліну [3, арк.40]. Біографічних відомостей про співробітників цього бюро вдалося зібрати на час написання цієї статті лише децицію, мінімум. Зокрема, дослідження архівних справ СБУ (м. Дніпро) дало можливість дещо прояснити особу художника «бюро Цербста» Сергія Голлебраха. Виходячи з віку його матері (40–45 років), рік народження самого С. Голлебраха орієнтовно міг бути між 1917 та 1925 рр. [3, арк. 41]. Сергій та його мати мати були фольксдойче, тому на початку 1943 року родина виїхала до Німеччини. Мати Голлебрах³ влаштувалася на роботу перекладачем на заводі, а її син потрапив працювати до «Vineta» [3, арк. 41]. Пovoєнна доля обох наразі невідома.

У тому ж «бюро Цербста» працював художником Константін Студенцов (1909–2004), російський емігрант з 1920-х років, представник так званого «російського закордоння». До війни К. Студенцов мешкав в Бельгії, де отримав освіту в Королівській академії мистецтв. Працював у «Vineta» з 1942 до 1945 року, отримуючи непогане для відділу жалування в 450 марок [5]. У повоєнний час жив і працював у Бельгії, там же помер і похований у 2004 році.

У тому ж ательє на посаді художника співробітничав Георгій (Філіпповіч) Черепов (1909–1987), живописець, портретист та сценограф. Народився в Литві. У 1920-ті рр. працював в Чехословаччині та в Німеччині, у 1934 році переїхав до Югославії, працював художником у белградському російському театрі. Югославія

³ Прикмети матері Голлебрах: «худя, висока, курить, відсутні передні зуби» [3, арк. 41]. З огляду на «німецьку операцію» НКВС, такі прикмети відкривають простір для роздумів та подальших архівних пошуків.

була відома як один із центрів російської військової еміграції та являла в 1920–1930-ті роки надзвичайний інтерес для розвідки ДПУ. Художник завжди має велику кількість контактів, які часто, саме за цієї причини, як і джерела статків, неможливо відслідкувати – ідеальний варіант для зв'язкового агента. Висока інфільтрованість спецвідділу радянськими агентами дає підстави досліднику уважніше придивитися до обставин доволі короткочасного передування Г. Черепова в Югославії та подальшої його діяльності в Баварії, куди він переїхав того ж 1934 року. (Схожий випадок описаний радянським перебіжчиком Агабековим: у 1929 чи 1930 р., до Константинополя був нелегально відряджений співробітник ДПУ (ГПУ) Я. Блюмкін, якому зв'язковим призначили художницю, легендовану як його жінку) [2, с. 223]. Цей переїзд до містечка Меммінген часово добре укладається в зміну закордонних розвідувальних пріоритетів радянських спецслужб. До того ж Г. Черепов – портретист, що дає чудові можливості глибокого вивчення психологічних особливостей своїх замовників, тому він міг зацікавити радянську розвідку. З 1942 року Г. Черепов співпрацював у спецвідділі «Vineta». Публічних згадок про це ніде немає, за виключенням одного туманного натяку в газеті «Новое русское слово» 1971 р.: «в Берліні Г.Ф. (Черепов – В. Я.) писав плакати для кінематографічних постановок» [21]. У «Vineta» художник мав високий статус, про що свідчить його жалування: 600 марок. Після війни, у 1952 році, разом із жінкою Кларою Фазель, Г. Черепов емігрував до США, де продовжив творчу діяльність та був членом багатьох художніх організацій. Помер і похований в США.

У тому ж «бюро Цербста» з 1942 року співпрацював Аркадій Вишинський (15.09.1914, Балта – 02.12.1998, Кременчук). За родом професійних занять – архітектор, живописець і графік. Освіту отримав у Київському інженерно-будівельному інституті, який закінчив у 1939 р. У біографії А. Вишинського, вміщеній в «Енциклопедії сучасної України» («ЕСУ») вказано: «під час 2-ї світ. війни потрапив у полон. 1941–45 перебував у фашист. концтаборі Гаммельбург» [4]. У той же час, з 21.08.1942 року А. Вишинський числився як «художник, архітектор» «Vineta» із невеликим жалуванням 300 марок [5]. Зрозуміло, що в радянські часи художник мав підстави приховувати деякі факти власної біографії. У 1949 році А. Вишинського було заарештовано й засуджено за звинуваченням у співробітництві

з так званою «Російською національно-трудовою партією» (РНТП)⁴. Цю організацію було створено у м. Гаммельбург, у таборі для військовополонених офіцерів, в якому й перебував А. Вишинський. Цим табором реально й обмежувалася територія поширення діяльності РНТП. Проіснувала ця «партія» лише до 1943 року.

Подальший життєвий шлях А. Вишинського коротко викладений в цитованій статті ЕСУ [4]. На жаль, у цій статті є прикрі помилки. Так, вказано, що в «1949–56 перебував у таборах «Шарага» (Моск. обл.), 1954–1956 – в Інті Комі АРСР» [4]. Крім явної хронологічної помилки – перебування у 1954–1956 одночасно у двох таборах, є й історична та термінологічна: ніяких таборів «Шарага» ніколи не існувало. Натомість, спеціальні науково-дослідні та проектно-конструкторські установи табірно-тюремного типу на тодішньому жаргоні називалися «шарашка» (рос мовою), але не «шарага». В одному з таких таборів у підмосковному Марфіно й перебував А. Вишинський. Автори енциклопедичної статті⁵ також помиляються у назві «санаторію НКВС імені Дзержинського, нині санаторій «Росія», у проектуванні якого брав участь А. Вишинський разом із архітектором М. Мержановим. Оскільки НКВС 19 березня 1946 року було перейменовано на МДБ, то й будівля санаторію з самого початку проектувалася як «будівля санаторію МДБ імені Дзержинського». До того ж назва санаторію сьогодні не «Росія», а майже первинна⁶. Також вказано, що А. Вишинський працював головним архітектором Сіверськодонецька, хоча такого міста в Україні немає і не було, а є Северодонецьк, щодо якого існували, але не здійснилися плани перейменування на Сіверськодонецьк. Останні роки життя А. Вишинський мешкав у Кременчуці, де помер і похований.

Друкаркою-стенографісткою та перекладачкою російської редакції пропаганди була Ксенія Чикаленко-Стеллецька (с. Булохово, Чернігівщина, 18 липня 1904 – 1975, Брест або 1983, Київ), донька генерал-хорунжого Бориса Стеллецького, у 1918 році – начальника Головної квартири й Власного Штабу Гетьмана П. Скоропадського, впливового представника «русофільської» партії в оточенні гетьмана та невістка видатного українського громадського діяча Євгена Чикаленка

[7, с. 177]. До 1918 року навчалася в гімназії. Після падіння гетьманату, Б. Стеллецький емігрував до Югославії, а Ксенія із матір'ю залишилася в Києві. З 1919 до 1921 року працювала писаркою, але подальші повідомлення непевні: або ж це була 12-та армія РСЧА, або ж так звана «Українська трудова армія» [18]. До 1932 року працювала друкаркою, з 1923 до 1929 – домогосподарка. З 1929 до 1933 року працювала в системі річкового транспорту друкаркою та хронометражисткою. Потім, до 1938 року – друкарка в Наркомземі УРСР. З 1938 до 1941 друкаркою ж в Укооппромаді. У 1924 році Ксенія взяла шлюб із Петром Чикаленком (1892–1928), сином Євгена Чикаленка, секретарем посольства УНР в Стамбулі. Від цього шлюбу у 1926 році народився син Лель (Олександр) Чикаленко. У 1928 році П. Чикаленко був заарештований та засуджений як «український націоналіст» до 10 років таборів. На етапі до Соловків, де мав відбувати покарання, помер у Курській пересильній тюрмі. Наступні два шлюби Ксенії були також невдалі. З початком німецько-радянської війни Ксенія залишилася в Києві й влаштувалася на роботу друкаркою.

Обставини подальшої появи Ксенії та її сина Олександра Чикаленка в Німеччині непевні. За свідченнями самої Ксенії, що вона надала слідству НКВС, спочатку, начебто, у травні 1942 року примусово був вивезений її син, а потім вона, у пошуках сина, виїхала добровільно за оголошенням про найм друкарок на роботу в Німеччину, знайшла там сина та обидва влаштувалися до «Vineta», вона – друкаркою та перекладачем з 3 червня 1942 року, а О. Чикаленко – кур'єром з 24 липня того ж року [5; 18]. У квітні 1943 року, отримавши відпустку, Чикаленки виїхали до дядька Ксенії, В. Стеллецького, що мешкав неподалік Бреста, та до Німеччини більше не поверталися [18].

Ця версія подій, сформована радянським слідством із слів К. Чикаленко, викликає великі сумніви. Насправді, не можна і не вільно було просто так, пересічній особі, побачивши на вулиці оголошення про набір друкарок до Німеччини (?), вільно виїхати у 1942 році з окупованого Києва до Німеччини, протягом 2-3 тижнів знайти в таборі для остарбайтерів людину, витягти її звідти, вільно влаштуватися на роботу до «Vineta», наскрізь контрольовану контррозвідкою й гестапо, та ще й на жалування в 330 марок (середнє в Берліні було 400 марок), всемоє більше остарбайтівського, а потім вільно влашту-

⁴ У статті в ЕСУ вказано, що Г. Черепов був засуджений за зв'язок із «Рос. труд. нар. партією», але це прикра помилка, насправді назва партії була така, як вказано у підписальному реченні.

⁵ Т. П. Пустовіт та В. М. Ханко

⁶ «Центральний клінічний санаторій ФСБ імені Дзержинського».

вати туди свого сина кур'єром на 75 марок, при зарплаті остарбайтера 50-60 марок. Але маємо на те пояснення: такий перебіг подій навряд чи був би можливий, аби на той час в Берліні не мешкав гетьман П. Скоропадський, колишній безпосередній начальник Б. Стеллецького – батька К. Стеллецької. Думається, роль гетьмана в усій цій історії була значна. Прийmemo це в якості допустимої робочої версії.

Після війни, в листопаді 1948 року, Ксенію Чикаленко було заарештовано і засуджено до 25 років таборів та 5 років поразки у правах із конфіскацією майна за ст. 63-1 КК БРСР (зрада Батьківщини). Відбувала покарання в Дубровлагу (Мордовія). Там, на лагпункті товаришувала з М. Улановською⁷. За свідченням останньої, в таборі К. Чикаленко вважали прихованою антисеміткою [22, с. 193]. М. Улановська також повідомляє, що начебто К. Чикаленко є двоюрідною сестрою академіка П. Капиці. Скоріше за все, це повідомлення є помилковим. Проведене автором цієї статті порівняльне дослідження родоводу П. Л. Капиці та К. Б. Чикаленко не дає підстав говорити про їхню кровну спорідненість.

У 1956 році була звільнена з ув'язнення, реабілітована президією Брестського облсуду в 1995 році. Дата смерті Ксенія Чикаленко-Стеллецької також непевна: ця сумна подія відбулася або в 1976 році в Бресті, або у 1980 році в Києві. Її син, колишній кур'єр «Vineta» Лель (Олександр) Чикаленко, мав шлюб із Ніною Кляу, донькою Адольфа Кляу, репресованого і розстріляного в 1938 році. Помер Лель (Олександр) у 1990 році в місті Акмола (кол. Целіноград, потім Астана, зараз Нурсултан), Казахстан [18].

Наприкінці статті згадаємо ще двох співробітників організації, перекладачів грузинської та української редакції, щодо яких автору вдалося зібрати інформацію, хоча й дуже обмежену. Обидва були перекладачами. Перший, перекладач грузинської редакції «Vineta» Іосіф (фон) Кемуларія, (1879 - ?), один з діячів грузинської еміграції, у 1920-1930-ті рр. мешкав у Франції. У 1929 році його та інших грузинських емігрантів стараннями та коштом було засновано храм святої Ніни в Парижі на Rue de la Rosière (Константинопольський патріархат). До початку 1990-х років це було єдине місце за межами Грузії, де богослужіння здійснювалося грузинською

мовою [14]. Наразі, повоєнна доля І. фон Кемуларія автору цієї статті невідома.

Перекладач українського перекладацького штабу Зінько (Зіновій) Тивонюк (30.10.1897 – ?), зустрічається нам як випускник 1928 року математично-природничого відділу Українського високого педагогічного інституту імені М. Драгоманова в Празі [15, с. 142; 16, с. 179,185]. У червні 1930 року він отримав ступінь доктора з математично-природничих наук (доктор філософії) [15, с. 143]. Це поки все, що відомо про З. Тивонюка.

Висновки. Східний відділ «Vineta» відіграв важливу роль в пропаганді на окупованих територіях. До співпраці у відділі було залучено багато неординарних, з огляду на їхні біографії, людей, серед яких учасники революційних подій 1917-поч 1920-х рр. в Україні, Грузії, Білорусі, Прибалтиці тощо, учасники національних еміграційних організацій, офіцери національних збройних формувань в складі Вермахту тощо. Певна частина тих, хто співробітничав у «Vineta», не розділяли нацистські ідеологічні принципи. Поки тільки в одному дослідженому випадку є непевні свідчення про можливі антисемітські переконання особи. У цілому ж, німецьку політику стосовно євреїв, принаймні, публічно, ніхто не підтримував, хоча в спецвідділі й створювалися антисемітські матеріали. Спільним спонукальним мотивом до співпраці у «Vineta» (якщо виключити економічні аспекти), скоріше була ненависть до сталінського режиму, патріотичні переконання, віра в можливість Німеччини здолати більшовизм та підтримати національно-визвольні рухи. Спільними біографічними рисою тієї частини співробітників, життєвий шлях яких був досліджений автором, є (1) безпосередня причетність або дотичність до визвольних змагань (українських, грузинських тощо); та/або (2) більша чи менша участь в політичній діяльності еміграції; та/або (3) репресії з боку радянської влади; та/або (4) інтелектуальна творча діяльність, заняття літературою, журналістикою, образотворчим мистецтвом тощо, в еміграції чи в СРСР; та/або (5) артистична діяльність. Зрозуміло, до цього всього мала бути усвідомлена згода на участь в діяльності пропагандистської машини нацистського Райху. Певна частина колишніх співробітників спецвідділу продовжила свою діяльність і після війни в галузі політики, економіки, в культурно-освітній та науковій сферах і майже всі вони до кінця життя утаємничували своє співробітництво з «Vineta».

⁷ М. Улановська – донька співробітників нелегальної резидентури НКВС/МДБ в США. У 1951 репресована за справою «Союзу боротьби за справу революції», у 1956 – реабілітована. Учасник правозахисного руху. На час написання цієї статті мешкала в Ізраїлі.

Список літератури:

1. Агабеков Г.С. ГПУ. (Записки чекиста). Berlin, 1930. 248 с.
2. Агабеков Г.С. ЧК за работой. Berlin, 1931. 335 с.
3. Архів Управління Служби безпеки України в Дніпропетровській області (АУСБУДО). Ф. 4. Оп. 1. Спр. 13. 122 арк.
4. Вишинський Аркадій Данилович. *Енциклопедія сучасної України*. URL: http://esu.com.ua/search_articles.php?id=34272
5. «Винета»: список сотрудников. (Материалы И. Петрова). URL: <https://labas.livejournal.com/927268.html>.
6. Волковский Н.Л. История информационных войн : в 2 ч. Ч. 2. Санкт-Петербург, 2003. 736 с.
7. Гай-Нижник П.П. Борис Стеллецкий – начальник головної квартири та власного штабу гетьмана П. Скоропадського. *Національна та історична пам'ять* : зб. істор. пр. Вип. 7. Київ, 2013. С. 175–183.
8. Гелашвили М. Князя Дисасамидзе. К истории рода. Сборник материалов. полн, kovsa fco vhfj cot ают урпурют, 2017. 1100 с.
9. Двинов Б. Власовское движение в свете док-тов. Нью-Йорк, 1950. 121 с.
10. Долгорученко К.О. Організація спеціальної служби імперського міністерства народної просвіти і пропаганди «Винета» на території райхскомісаріату «Україна». *Науковий вісник Дніпропетровського державного університету внутрішніх справ*. 2016. №3. С. 91–96.
11. Долгорученко К.О. Завдання та методи таємної діяльності спеціального відділу «Винета» (історико-правовий аспект). *Інформаційна безпека людини, суспільства, держави*. 2018. № 2 (24). С. 36–44.
12. Диасамидзе Г. Откровенные беседы. *Кавказ (Le Caucase)*. Орган незалежної національної думки. Париж. Новак, 1938. №11/59. С. 21–24; Февраль, 1939. №2/62. С. 21–23; Май, 1939. №5. С. 18–21.
13. Жуков Д.А., Ковтун І.І. Антисемітська пропаганда на окупованих територіях РСФСР, 1941–1944 гг. Ростов-на-Дону, 2015. 283 с.
14. Зурабишвили присутствовала на молебне в парижской церкви, основанной ее предками. URL: <https://www.apsny.ge/2019/pol/1550450868.php> (Дата звернення: 05.07.2019).
15. Мирний І.І. Український високий педагогічний інститут ім. М.П. Драгоманова 1923–1933. Прага, 1934. 144 с.
16. Наріжний С.П. Українська еміграція. Ч. I. Прага, 1942. У 2-х паг. 371 с.; іл.: ССXXXII с.
17. Обзор деятельности отдела работ д-ра Тауберта до 31.12.1944. *Двинов Б. Власовское движение*. С. 113–121.
18. Особистий архів Ніколая Александрова (Брест, Республіка Беларусь; несистематизована інформація на основі даних Архіву УКДБ РБ по Брестській області). Отримано автором статті за особистим листуванням.
19. Окроков А.В. Особый фронт. Немецкая пропаганда на Восточном фронте в годы Второй мировой войны. Москва, 2007. 294 с.
20. Петров И.Р. «И дух Ленина исчез с очень странным звуком»: учрежд. «Винета» и нацист. пропаг. против СССР. *Неприкосновенный запас*. 2016. № 4 (108). URL: http://magazines.russ.ru/nz/2016/4/i-duh-lenina-ischez-s-ochen-strannym-zvukom-uchrezhdenie-vineta.html#_ftn1 (Дата звернення: 15.02.2019).
21. Рубинская А. У художника Г.Ф. Черепова. *Новое русское слово*. 1971. 6 ноября.
22. Судоплатов П.А. Спецоперации. Лубянка и Кремль 1930–1950 годы. Москва, 1998. 688 с.
23. Улановская Н.М., Улановская М.А. История одной семьи. Санкт-Петербург, 2003. 461 с.
24. Das deutsche Wort. Was veranlaßt Strauß, Gegner als „Ratten“ zu diffamieren? *Der Spiegel*. 1980. № 9. S. 29–33. URL: magazin.spiegel.de/EpubDelivery/spiegel/pdf/14327657 (Дата звернення: 12.03.2019).
25. Diassamidse Gregor. “Džvarosant’a droidan” (Aus der Zeit der Kreuzzüge). *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas*. Jahrg. 1, H. 2 (1936). P. 282–292.

Yashyn V.O. BIOGRAPHICAL RESEARCH REGARDING THE STAFF OF THE EASTERN DEPARTMENT “VINETA” OF REICH’S EDUCATION AND PROPAGANDA MINISTRY

During the Second World War, the adversaries provided extremely high value to propaganda among the population of the occupied territories and the enemy’s country. In totalitarian countries, propaganda was of particular importance. Particularly, in Nazi Germany, propaganda was relied on by the special ministry of education and propaganda. Some of its structures and aspects of their activity remained unexplored. We see these factors, first of all, as political ones. For the purpose of special propaganda, in the framework of the ministry in 1941 a special Eastern department “Vineta” was created. Initially, he was positioned as a translation bureau, which had several dozen translators, but subsequently received new tasks and the number of his employees increased significantly. In this article the staffing of the special department is investigated in

connection with its structure. It turned out that in addition to the logical involvement of professionals in the field of propaganda, for example: journalists, writers, artists, lecturers, also representatives of almost all political, intellectual, military emigration from the territories of the former Russian Empire were involved in cooperation in the special department. Most of these people were employees of the Berlin office of a special department. The article explores some stages of the life of the staff of the special department and the facts of their biography. There are different and interesting intellectuals were involved for collaboration work in the department. Their biographies and way of life are not ordinary. These are writers, well-known participants in the revolutionary events of 1917–1920 in Ukraine, Georgia, Belarus, the Baltics, etc., members of national emigration organizations, officers of national armed units within the Wehrmacht. There were even adventurers, which the guesses about his cooperation with the Soviet special services were made. Much of the former staff of the special department continued its activities after the war in politics, economy and culture. The author concludes that, given such a staffing, the organizers and curators of the department obviously placed before him also other, much larger tasks of a pro-political or special and secret nature in the future. The proposed study was carried out, including on the basis of new, declassified documents of the Soviet secret services.

Key words: *special department “Vineta”, propaganda, collaborate, Reich, USSR, emigration, secret services.*

ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

УДК 130.2:2-1(977)

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.30>**Бричка А.В.**

Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв

АСКЕТИЗМ І СТАРЕЦТВО ЯК ЯВИЩА ДУХОВНОЇ КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ XVIII СТОЛІТТЯ

Мета роботи полягає у дослідженні феноменів аскетизму та старецтва в контексті духовної культури України XVIII століття. Методологія дослідження включає у себе історичний метод, що використовувався у розгляді загального стану українського чернецтва XVIII століття, герменевтичний метод для дослідження релігійних текстів, а також біографічний метод, адже досліджується конкретна особистість – Паїсій Величковський. Наукова новизна роботи очевидна, оскільки старецтво України XVIII століття має особливі ознаки, що відрізняють його як від західної, так і від східної традиції християнської аскези та передачі духовного досвіду. Старець занадто самотній, щоб розглядати його через призму вимог до духовного керівника в древніх монастирях Єгипту, Візантії чи інших центрів зародження чернечої культури. Отже, виникає необхідність простежити загальні тенденції розвитку культури чернецтва в цілому та духовного керівництва як однієї із її важливих складових. Висновки свідчать про те, що старецтво є рідкісним культурним феноменом, що зародився в надрах чернечої культури, проте не мав ні чіткого визначення, ні меж, ні певного суспільного статусу. Будучи духовним керівництвом визнаного ченця-аскета з певним духовним досвідом, старецтво має характер духовного лікування, кардинальної перебудови духовного ладу учня-послушника. Старецтво є вищим аскетичним подвигом подвижника, коли подвижник отримує дар продовжити аскетичну духовну традицію через своїх учнів, а учні стають гідними сприйняти і продовжити цю традицію. У XVIII столітті старецтво стало єдиною оздоровчою силою чернецтва. Його вплив поширився й на світське суспільство нашої країни. Завдяки діяльності видатного українського подвижника Паїсія Величкового, до XIX століття послух як аскетичний подвиг стає центральним моментом у вітчизняному чернецтві.

Ключові слова: аскетизм, духовна культура, ісихазм, старецтво, Паїсій Величковський.

Постановка проблеми. XVIII століття є одним із найважливіших періодів в історії української культури, що має вирішальні наслідки для прийдешніх поколінь. Адже протягом XVIII століття в Україні відбувалися процеси, пов'язані з трагічними для української культури подіями – руйнацією Запорізької Січі та ліквідацією козацької республіки, що призвели до занепаду української державності. Водночас цей період характеризується появою багатьох виданих постатей та значним культурним злетом, що на думку дослідників є «золотою добою української культури». Саме тоді в українській духовній культурі відбувається відродження аскетизму та старецтва, значну роль у якому відіграла діяльність видатного українського подвижника Паїсія Величкового (1722–1794). Однак феномени аскетизму та старецтва в контексті духовної культури України XVIII століття

наразі залишаються малодослідженими, що й зумовлює актуальність обраної теми.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Відомості про аскетизм і старецтво можна почерпнути з робіт, присвячених дослідженню духовної спадщини видатного українського старця Паїсія Величкового, серед яких можна відзначити праці С. Четверикова «Молдавский старец Паисий Величковский, его жизнь, учение и влияние на православное монашество», А.-Э.Н. Тахиаоса, «Возрождение Византийского мистицизма старцем Паисием Величковским (1722–1794)», С. Шумило «Преподобный Паисий Величковский и Запорожская Сечь», Є. Владимірова «Преподобный Паисий Величковский», М. Ганицького «К жизнеописанию старца Паисия Величкового», Н. Дилевського «Старец Паисий Величковский и его болгарские читатели», Д. Кена-

нова «Стихова прослава на схиархимандрит Паисий Величковски», Л. Полякова «Старец Паисий Величковский как учитель аскетики», І. Паюла «Славянские ученики прп. Паисия XVIII – начала XIX века», Г. Самуряна «Архимандрит Паисий Величковский», І. Смолич «Русское монашество», В. Старица «Неопубліковані листи Паїсія Величковського до Запорозького Війська» та інші. Певні аспекти досліджуваної проблеми висвітлювали І. Огієнко, М. Приселков, М. Доронович та інші. Однак сучасних комплексних спеціалізованих досліджень феноменів аскетизму та старецтва в контексті духовної культури України XVIII століття вітчизняними науковцями поки що не проведено.

Постановка завдання. Мета статті полягає у дослідженні феноменів аскетизму та старецтва в контексті духовної культури України XVIII століття.

Виклад основного матеріалу дослідження. Духовна культура України XVIII століття зазнавала вплив багатьох зовнішньополітичних факторів. В ті часи ряд регіонів України знаходився у складі різних держав. Лише наприкінці XVIII століття Правобережжя та Південь України були приєднані до Російської імперії, куди вже входили Лівобережжя та Слобожанщина. Однак Східна Галичина до середини 70-х років XVIII століття перебувала у колоніальному володінні Польщі, а з кінця XVIII століття разом з Північною Буковиною та Закарпаттям – під владою Австрійської імперії. В російській частині України розгортався процес русифікації, в Західній Україні – колонізації, онімечення та мадяризації. Обидві монархії – і австрійська, і російська намагалися обмежити національно-культурний розвиток, денационалізувати українське населення, позбавити його своєї культури і знищити українську мову. Однак у XVIII столітті на українських землях вся система релігійних організацій, православних і уніатських, продовжувала бути фундаментом духовного життя українського народу. Поряд із цим православна церква, підпорядкована російському царизму, поступово ставала знаряддям русифікації українців [1].

Не кращі часи переживало й монастирське життя. Слід зазначити, що в житті української православної церкви чернецтво займає особливе місце. Виникнувши в надрах Церкви як діяльний вираз прагнення мирян до християнського ідеалу, чернецтво поступово стає самостійним інститутом Церкви, її найбільш активною і діяльною силою. Навколо цього «ядра Православ'я»

концентруються і клірики, і миряни: простий народ, сановні особи, вчені богослови тягнуться до відлюдників, шукаючи розради і духовного повчання. З'явившись на Русі, чернецтво швидко поширилося по країні внаслідок того, що з самого початку аскетичне вчення християнства знайшло живий відгук в душах новонавернених людей. Чернецтво дуже швидко набуло на українських землях особливого значення ще й тому, що воно несло народу освіту і культуру, осередками якої ставали монастирі.

Крім виконання своєї церковної місії, монастирі виявлялися залученими в національно-політичне та культурне життя країни. Представники чернецтва перебували в живому і майже безперервному спілкуванні зі світом. Хоча вплив світу на чернецтво в різні епохи виявлялося з різною інтенсивністю, все ж ті чи інші негативні явища в житті монастирів завжди були пов'язані з політичними подіями в українській історії. Взаємини між державою і Церквою на Русі завжди мали виняткове значення, і це постійно, так чи інакше, відбивалося на житті ченців, на їх поглядах, часто залучаючи духовні сили чернецтва в політичні процеси або навпаки, чернецтво ставало об'єктом уваги політичних діячів.

Так, завдяки реформам Петра I, церковна влада в особі Святішого Синоду втратила колишній, що існував до XVIII століття, тісний зв'язок з чернецтвом. Синод практично не займався питаннями монастирського життя. Реформа Петра I спричинила за собою принципові зміни у ставленні держави до Церкви. Ці зміни були надзвичайно суттєвими: «Духовний регламент» будував взаємовідносини між Церквою і державою на абсолютно новій основі. Церква втратила правову незалежність і стала державною установою – Відомством православного віросповідання. Держава взяла на себе опіку над Церквою; втручання в церковні справи стало правовою нормою, і цей принцип зберігався непорушним.

Петровські перетворення внесли релігійно-моральний розкол між вищим шаром суспільства і простим народом, що традиційно був більш консервативним. Народний побут і народна побожність, релігійно-моральні ідеали народу залишилися майже не порушеними петровськими перетвореннями, але стиль життя, звичаї і погляди дворянської верхівки стрімко змінювалися. Голос Церкви, в першу чергу в особі духовенства, не був чутний цивільною владою. Їй давали можливість говорити тільки те, що було завгодно імператору і його чиновникам. Після смерті Петра I в 1725 році

нові урядові заходи, що стосувалися інституту чернецтва, продовжили його політику. Якщо в цей період і виявлялися прагнення до оздоровлення чернечого життя, то йшли вони від здорових сил всередині самого чернецтва, головним чином від старецтва XVIII і XIX століть.

Старецтво – не позначення віку і не посада, яку займають за призначенням. Старець – це специфічного роду зв'язок між наставником і послушником, який вимагає і від наставника і від послушника особливої внутрішньої готовності цей зв'язок здійснювати. Старецтво – це вищого роду учительство, коли йдеться не про розумове або моральне керівництво учнем, але про керівництво духовне. А так як керівництву підлягає спочатку душа, підвладна усіляким пристрастям, то і духовне керівництво старця носить характер духовного лікування, кардинальної перебудови духовного ладу учня-послушника.

Від наставника-старця, таким чином, потрібна здатність прозріння душі людської до самих її останніх глибин, знання і розуміння підстав і причин її пошуків і рецепти її лікування. Так, один з найбільш оригінальних сучасних церковних письменників архімандрит Рафаїл (Карелін) зауважує: «У духовному керівництві треба володіти властивістю відчувати чужу душу. Духовними керівниками не «призначаються», кількість прочитаної літератури не робить людину духовним наставником. Тут потрібні здібності, інтуїція, благодать Духа Святого, щоб бачити душу кожної людини, відчувати її, допомогти людині знайти самого себе і свій шлях. Духівник, який діє за шаблоном і схемою, як психолог, буде калічити своїх дітей. Душа людини глибше всіх систем і схем» [5, с. 18].

Причому в цьому випадку ніколи за істинного наставництва не йдеться про нав'язування волі старця. Старець тут виступає лише глашатаєм, транслятором волі самого Бога. Тому діада наставник-послушник перетворюється в тріаду Бог-старець-послушник. У рекомендаціях старця, таким чином, не існує ніякого тиску, ніякого свавілля, поради старця є вільним союзом двох волей – Бога і послушника, що здійснюється за допомогою керівництва старця. Тому досягнути поставленої мети можна тільки в разі, по-перше, здатності досвідченого наставника бути не оракулом, але виразником Божих вказівок і, по-друге, здібності учня слідувати цим вказівкам, вільно відсікаючи свою волю для прийняття волі Божої.

З боку старця слід виділити такі його необхідні для наставництва якості:

- він повинен бути досвідченим молитовником, який пройшов всі стадії молитовного подвигу і досяг вершин Богоспількування;

- бути психологом від Бога, тобто прозрівати душу послушника до самих її останніх глибин;

- володіти даром міркування, щоб зуміти словесно донести до учня Божу волю;

- мати граничну ступінь смирення для того, щоб не заступити своєю волею волю Бога по відношенню до свого учня [3, с. 336].

У свою чергу, послушник повинен мати такі якості:

- повна віра;

- щирість в слові і справі;

- не виконувати ні в чому своєї волі, а завжди про все запитувати старця;

- не перечити, не сперечатися;

- вчинене і чисте сповідання гріхів і таємниць сердечних [2, с. 5].

З усього вищевикладеного щодо різних аспектів старецтва і суперечок навколо цього явища християнської аскетичності можна, таким чином, зробити наступний короткий висновок: вищим аскетичним подвигом подвижника є подвиг старецтва, коли подвижник отримує дар продовжити аскетичну духовну традицію через своїх учнів, а учні стають гідними сприйняти і продовжити цю традицію. При цьому слід відзначити, що саме старецтво, його статус у суспільстві завжди був трохи не визначений. По-перше, старецтво – явище рідкісне, та до того ж таке, що спонтанно виникає в надрах чернечої культури. По-друге, і саме чернецтво спочатку декларувало свою «не-мирську», зовнішню непричетність до справ «світу цього», а отже, порушувало деякі звичні соціальні норми. По-третє, навіть тоді, коли чернецтво протягом історії набуло цілком відчутні форми, з'явилися великі локалізовані громади, – і тоді старецтво залишилося в соціальному сенсі на становищі маргінального члена цих громад.

У церковній традиції старець – це той же чернець, часто навіть не священного чину, але, за внутрішнім переконанням громади, він – людина, повна Духа Святого і тому має духовно обумовлені повноваження бути для інших наставником, що направляє до духовної досконалості. Можливість стати старцем не залежить від посади або взятого на себе послуху, а залежить тільки від духовного обличчя людини.

З іншого боку, явище старецтва залишило помітний слід не тільки в чернечій культурі, а й у суспільному житті країн християнської культури. По-перше, очевидно, що поява старецтва як

інституційної форми було закономірним в епоху становлення чернецтва як самостійної спільності, так і соціальної групи в тих соціальних формах, які нині нам добре відомі навіть за сучасними монастирям Греції, Сербії, Західної Європи і, звичайно, України. Зв'язок між формуванням потужних соціальних груп в середньовічних державах – чернечих спільнот і установою інституту старецтва був безсумнівно, однак він мало досліджений сучасними вченими. Другий момент –

старецтво надавало не тільки сильний вплив на духовне життя ченців, але і справляло певний вплив на динаміку культурного життя соціуму в цілому. Непублічні, «келійні» директиви старця в епоху християнської цивілізації могли привести до зміни парадигм в світогляді людей в масштабах цілої держави. Особливо наочно це видно на прикладах культурної історії Візантії і її християнських сусідів – Грузії, Вірменії, Рима. Тоді духовний авторитет одного простого ченця міг протистояти думці цілого собору, наділених вищою владою церковних ієрархів і світських володарів.

У давньоруській традиції старцями називали досвідчених, що мали духовні і аскетичні пізнання, ченців. Ці досвідчені ченці через деякий час могли ставати вчителями молодих ченців. Їх часто називали батьками, наставниками, вчителями, хрещеними, старшими або старцями. Всі ці імена означали глибокий духовний і аскетичний досвід, синівську шану. У монастирі старець зазвичай не має влади, не входить в управління монастирем. Він не обирається ніким, тільки лише його духовний навик, молитовний спосіб життя робить його старцем. Старець мимоволі притягує до себе всяку душу, що шукає Бога, так як в ньому самому відчувається присутність Богу.

Феномен українського старецтва XVIII століття важко зрозуміти, якщо не спиратися на порівняльно-культурний аналіз цього явища в історичній перспективі. Однак навіть недосвідченому досліднику ясно видно, що у нашого старецтва свій особливий шлях і свої відмітні ознаки, що відривають його як від західної, так і від східної традиції християнської аскези і передачі духовного досвіду. Старець на Русі занадто самотній, щоб розглядати його через призму вимог до духовного керівника в древніх монастирях Єгипту, Візантії чи інших центрів зародження чернечої культури. Проте необхідно простежити загальні тенденції розвитку культури чернецтва в цілому і духовного керівництва як її важливої складової.

Древнє старецтво досить добре було вивчено цілим рядом західних дослідників (Ф. Шпідлік, Г. Бунге, Т. ОЕСР та ін.). Роботи з вивчення стародавнього старецтва були і в російській дореволюційній літературі, наприклад дослідження професора С. Смирнова.

Основні риси цього явища вже коротко згадані вище. Зазвичай чернець спочатку ставав послушником будь-якого досвідченого ченця, під чим розумілася слухняність йому, тобто відсікання своєї волі. Слухняності часто були важкі, здавалися безглуздими, незрозумілими, жорстокими, але вони не були самоціллю. Без відсікання своєї волі послушник не міг вийти зі звичайного мирського існування і перейняти дух досвідченого старця. Старець мав мати певну прозорливість, щоб відчувати внутрішні порухи душі послушника і впливати на них.

Святитель Василь Великий застерігає початківців ченців від пошуків наставників, які прославились якимись зовнішніми справами. Головним критерієм при виборі наставника він називає духовний досвід і знання Божественних Писань. Як правило, у старця був один учень або два, щонайбільше три. Наставник і його учні жили під одним дахом. В історії чернецтва описані різні способи, якими наставники навчали учнів. Іноді старець міг нічого не говорити, а учень повинен був повторювати його справи, іноді практикувався повний послух, одкровення помислів. При будь-якому способі наставництва головною метою було виховання ченця, допомога на шляху духовного зростання.

Дослідник чернецтва С. Смирнов зазначає, що старецтво було виключно чернечим інститутом, було «основою всього ладу чернечого життя ... сумісної з усіма формами монастирського життя, і його можна спостерігати всюди, де тільки було влаштовано християнське чернецтво» [6, с. 25].

Стародавні монахи нерідко володіли особливими духовними даруваннями. Але Батьки чернецтва застерігали від захоплення прозорливістю, баченнями та іншими чудесами. Преподобний Пахомій повчав братію: «Людина, яка має тверду віру і живе за Божими заповідями, краще тієї, яка має дар видінь, бо вона Храм Божий» [6, с. 62]. Преподобний Касіян говорив, що «чудеса, збуджуючи подив, мало сприяють святому життю»; «Більше диво становить вигнати з себе пороки, ніж бісів з інших» [6, с. 62]. Послух наставнику був обов'язковою рисою чернечого старецтва. Але в разі виявлення брехні учень зобов'язаний був негайно припинити навчання у старця.

Якщо древнє старецтво – інститут чернечої культури, в основі якої лежить традиція ісіхазму, безперервне повторення Ісусової молитви, то феномен старецтва на українських землях XVIII століття полягає в поєднанні суворого подвижництва з активним впливом на духовне життя як чернечої громади, так і світської. Старець в українській культурній традиції – це передача життєвих і духовних настанов. Спільне в древніх і українських старців – це досконала самозречена любов. Висоти цієї чистої любові можна досягти шляхом послуху і смирення, шляхом відсікання своєї волі, постійного спостереження за своїми помислами.

Традиція старецтва на Русі має два начала – споглядальності і благодійності. Споглядальність – це мета духовного життя, що складається не в зовнішньому подвигу, а у внутрішньому наближенні до Бога, в «духовному укладенні», в «постійній увазі до себе», в боротьбі зі своїми духовними потягами, в освяченні та освіті серця «умовою молитвою». Ця мета не може бути досягнута без зречення від власної волі, без підпорядкування досвідченому духовному наставнику або, за відсутності його, керівництву Святого Письма і Святих Отців.

Згодом ці два начала поділяються. Якщо формально слідувати лише началу споглядальності втрачається зв'язок із світським життям людини. Однак, якщо надавати пріоритет благодійності, чернецтво поступово «секуляризується», зростається з державою, на шкоду духовному діянню. Саме останнє призвело до занепаду чернецтва та старецтва к XVIII століттю.

Відродження старецтва почалося у XVIII столітті, коли, здавалося б, обстановка в суспільстві абсолютно не сприяла цьому. Релігійна реформа Петра I, секуляризація церковних земель Катериною II, руйнування козацтва та занепад української державності – все це вело до зубожіння монастирської культури. Українські ченці йшли в ліси а також за межі країни: на Афон, в Молдову.

Автори досліджень про вітчизняне старецтво сходяться на думці, що засновником цієї традиції є преподобний Паїсій Величковський (1722–1794). Провівши кілька років на Афонській горі, він добре володів грецькою мовою, що дозволило йому читати грецьких Отців в оригіналі і перекладати їх писання на слов'янську. Саме під впливом грецької традиції преподобний Паїсій відродив старецтво і розкрив значення чесноти послуху. «Кожен, – пише він, – повинен мати когось досвідченого в духовному керівництві, кому б він повністю віддавав свою волю і корився як Самому Господу» [4, с. 84]. Своім послухом Ісус Христос

зцілює наш непослух. Жоден інший спосіб життя крім гуртожитку з послухом не рятує людину так скоро від всіх душевних і тілесних пристрастей завдяки смиренності, яке народжується від послуху і приводить людину в її первісно чистий стан. Гуртожиток з'єднує людей великої взаємною любов'ю, всі вони стають як би єдиним тілом і членами один одного, маючи загальну главу Христа. В ім'я цієї святої любові вони коряться духовному отцю, сповідаючись йому, зрікаючись своєї волі. Послух – це найкоротші сходи до Неба, що має тільки один щабель – відкидання своєї волі. А хто відпадає від послуху, відпадає від Бога і від небес. Всі ці думки батька Паїсія були порожніми словами. Він провів їх у життя своєї громади.

Автор ґрунтовного дослідження, присвяченого життєвому шляху старця Паїсія, С. Четвериков відзначає, що «не можна правильно уявити собі духовний стан руського чернецтва і російського народу в XVIII і XIX століттях, не враховуючи духовного впливу старця Паїсія та його учнів. Цей вплив поширився більш, ніж в 100 оселях 35 єпархій російської Церкви, при посередництві понад 200 учнів старця та їх наступників. Під його впливом змінився вигляд руського чернецтва: піднеслося значення внутрішнього духовного подвигу, про характер якого можна судити зі старчої Оптиної Пустелі і по зображенню його в російській літературі – «Брати Карамазови». Славнозвісні з російських письменників (М. Гоголь, І. Киреевський, Ф. Достоевський, Л. Толстой, В. Соловйов, К. Леонтьєв та ін.) помітили цей духовний рух в російському чернецтві, вивчали його і відчували на собі його вплив» [7, с. 1]. Загалом, до XIX століття в результаті зростаючого інтересу до святоотецької спадщини, викликаного працями преподобного Паїсія Величковського, послух як аскетичний подвиг стає центральним моментом у вітчизняному чернецтві.

Наукова новизна роботи очевидна, оскільки старецтво України XVIII століття має особливі ознаки, що відрізняють його як від західної, так і від східної традиції християнської аскези та передачі духовного досвіду.

Висновки. Отже, старецтво є рідкісним культурним феноменом, що зародився в надрах чернечої культури, але не мав ні чіткого визначення, ні меж, ні певного суспільного статусу. Старецтво є духовним керівництвом визнаного ченця-аскета з певним духовним досвідом, що носить характер духовного лікування, кардинальної перебудови духовного ладу учня-послушника. Старецтво є вищим аскетичним подвигом подвижника, коли подвижник отримує дар продовжити аскетичну

духовну традицію через своїх учнів, а учні стають гідними сприйняти і продовжити цю традицію.

У XVIII ст. перетворення Петра I та його наступників негативно відобразилися на церковному житті та духовній культурі України в цілому. У свою чергу, в середині чернецтва зростав занепад, викликаний надмірним залученням чернецтва до світського життя. В цих умовах старе-

цтво стало єдиною оздоровчою силою чернецтва, духовною серцевиною Церкви, що через оздоровлення церкви здійснювало лікувальний вплив й на світське суспільство нашої країни. Завдяки діяльності видатного українського подвижника Паїсія Величковського, до XIX століття послух як аскетичний подвиг стає центральним моментом у вітчизняному чернецтві.

Список літератури:

1. Білоцерківський В. Історія України : навч. посіб. Київ : Центр учбової літератури, 2007. 536 с.
2. Жития преподобных старцев Оптиной пустыни. Преподобные старцы Оптиные: Жития и наставления. Москва : Харвест, 2004. 334 с.
3. Митрополит Сурожский Антоний. Труды: Духовное руководство в Православной Церкви. Москва : Предание, 2002. 336 с.
4. Поляномерульский В. Житие и писания молдавского старца Паисия Величковского. Оптина пустынь, 1847. 2-е изд. 326 с.
5. Рафаил (Карелин), архимандрит. Тайна спасения. Москва : Азбука веры, 2004. 128 с.
6. Смирнов С.И. Духовный отец в Древней Восточной Церкви. Москва : Православный Свято-Тихоновский Богословский институт, 2003. 528 с.
7. Четвериков С. Молдавский старец Паисий Величковский, его жизнь, учение и влияние на православное монашество. Москва : Правда христианства, 1998. 132 с.

Brychka A.V. ASCETISM AND ELDERSHIP (STARETSTVO) AS A PHENOMENON OF SPIRITUAL CULTURE OF UKRAINE IN THE XVIII CENTURY

The purpose of the work The purpose of the work is to research the phenomenon of asceticism and eldership (staretstvo) in the context of the spiritual culture of Ukraine in the XVIII century. The research methodology includes the historical method that was used to examine the general state of Ukrainian monasticism of the XVIII century, the hermeneutic method for the study of religious texts and the biographical method, since a specific person is studied – Paisius Velichkovsky. The scientific novelty of the work is obvious, because eldership (staretstvo) of Ukraine in the XVIII century have special features that distinguish it from both the Western and Eastern traditions of Christian austerity and the transfer of spiritual experience. The old man (starets) is too original to consider it through the prism of the requirements for a spiritual leader in the ancient Egyptian clergy, the Byzantine Empire or other birth centers of monastic culture. Consequently, there is a need to trace the general trends in the development of the culture of monasticism in general and spiritual leadership as one of its fundamental components. The conclusions indicate that the eldership (staretstvo) is a rare cultural phenomenon that originated in the depths of the monastic culture, but did not have a clear definition, no boundaries, or a certain social status. Being the spiritual guide of a recognized ascetic monk with a certain spiritual experience, eldership (staretstvo) takes on the character of spiritual treatment, a radical restructuring of the spiritual structure of the novice disciple. Eldership (staretstvo) is the highest ascetic feat of the ascetic, when the ascetic gets the opportunity to continue the ascetic spiritual tradition through his disciples, and the disciples are worthy to perceive and to continue this tradition. In the XVIII century eldership (staretstvo) became the only healing power of monasticism. His influence has spread to the secular society of our country. Through the activities of the outstanding Ukrainian ascetic Paisius Velichkovsky until the XIX century obedience as an ascetic feat became the central point in Ukrainian monasticism.

Key words: asceticism, spiritual culture, hesychasm, eldership (staretstvo), Paisius Velichkovsky.

УДК 930.85 (479) «1840/1850»
DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.31>

Захарова О.Ю.

доктор исторических наук, профессор

ВЗАИМОДЕЙСТВИЕ ЕВРОПЕЙСКИХ И ВОСТОЧНЫХ ТРАДИЦИЙ В КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ КАВКАЗА 40–50-Х ГОДОВ XIX СТОЛЕТИЯ

Аналізуються особливості культурного життя Кавказу 40–50-х років XIX століття в контексті взаємодії елементів східної та європейської цивілізації. Важливе місце в дослідженні відводиться діяльності в регіоні князя М.С. Воронцова, який, будучи з 1823 року генерал-губернатором Новоросійського краю і Бессарабської області, був призначений в кінці 1944 року кавказьким намісником.

М.С. Воронцов належить до числа видатних державних діячів свого часу, вивчення біографій яких дозволяє інакше подивитись на давно відомі історичні факти, в тому числі на взаємовідносини місцевої еліти з представниками центральних органів влади.

Розглядається діяльність на Кавказі відомих європейських вчених: професора Дерптського університету Г.В. Абіха, який здійснив у 1845 році сходження на Арарат; автора «Чеченського букваря» (Тифліс, 1866) І.А. Бартоломея; сходознавця Н.В. Ханикова, записка якого про вивчення мов і діалектів Кавказу була удостоєна в Парижі великої золотої медалі Географічного товариства.

Дається опис народних свят, що проходили в Тбілісі, – тамаші (кулачні бої) і ксеноба (карнавал), і світських церемоніалів – балу грузинського дворянства в 1850 році, прийому в Ечміадзинському монастирі з нагоди приїзду на Кавказ спадкоємця престолу.

На цей час нам невідомі окремі дослідження, присвячені цій проблемі.

У роботі проаналізовано праці А.Д. Єршова, Т.Р. Квірквелія, а також використані спогади князей А.А. Дондукова-Корсакова, В.В. Соллогуба, М.П. Щербініна.

Ключові слова: Кавказ, культура, Європа, Схід, діяльність М.С. Воронцова.

Кавказ хранит на своей земле следы глубокой древности. Почти все народы Старого Света, передвигаясь из Азии в Европу, оставляли на Кавказе поселения, которые, смешиваясь между собой и местными племенами, образовали множество типов языков. «Многоязычный Кавказ», «муравейник народов» – так называли эту землю. Могущественные нации древности – финикийцы, египтяне, греки, римляне, арабы – стремились основать здесь колонии и, поселившись, распространяли среди жителей своих языки, нравы, верования. Поэты, писатели древних времён воспевали красоты этой земли, храбрость, свободолюбие её обитателей.

К началу 40-х годов XIX столетия Россия на протяжении нескольких десятилетий вела на Кавказе непрерывные военные действия. «Закавказская Россия», состоящая из народов, имеющих различный общественно-экономический уклад, требовала выработки более глубокой и действенной административной системы.

В конце 1844 года кавказским наместником был назначен генерал-губернатор Новороссийского края и Бессарабской области князь М.С. Воронцов.

Передав управление Новороссийским краем генерал-лейтенанту Фёдорову, граф Воронцов отправился к месту своего нового назначения и 25 марта (по старому стилю) 1845 года он прибыл в Тифлис.

В контексте поставленной цели исследования – изучении взаимодействия европейских и восточных традиций – представляется актуальным анализ деятельности М.С. Воронцова по так называемому нравственному освоению Кавказа, в частности, влияние Воронцова и членов его ближайшего окружения на развитие культурной жизни Тифлиса.

Будучи административным центром Грузинской губернии (с 1846 года Тифлисской), Тифлис являлся центральным пунктом на Кавказе по закупке сырья и реализации продуктов. Через Тифлис Россия устанавливала дипломатические и торговые отношения со странами Востока. Французский консул Гамба, находившийся в городе в 20-х г. XIX столетия, писал: «В Тифлис в один и тот же день приезжают негоцианты из Парижа, курьеры из Петербурга, купцы из Константинополя, англичане из Калькутты и Мадраса, армяне

из Смирны, езиды и узбеки из Бухары, так что этот город может посчитаться главным узловым пунктом между Европой и Азией» [5, с. 45].

В Тифлисе европейские обычаи преломлялись сквозь призму местных традиций. Фрак и чоха, чепчик и чадра, караван и карета, итальянская ария и строгая грузинская полифоническая песня, полонез и лезгинка, европейские магазины и восточный базар.

Став после присоединения Грузии к России резиденцией главнокомандующих кавказской армией, Тифлис повидал многое и многих. В разные периоды город становился резиденцией генералов Кноринга 2-го, князя Цицианова, графа Гудовича, Ртищева, Ермолова, Нейндгардта и других.

Разумеется, каждый из главнокомандующих занимался делами гражданского устройства Кавказа, но в целом их деятельность была связана с проведением военных операций в регионе.

Согласно воспоминаниям современников, с приездом М.С. Воронцова в Тифлис жизнь города начала приобретать иной склад и характер, отличный от прежнего.

Учёные, военные, чиновники, художники, литераторы, прибывая в то время на Кавказ, в большинстве своём останавливались в Тифлисе, в резиденции наместника.

Воронцов умел приближать людей способных, трудолюбивых и исполнительных. «От самого обнищавшего туземца до гордяливой княгини, ведущей свой род от царя Давида, все невольно покорялись воронцовской обаятельности и умению приласкать и покорять людей <...>. Общество русское, хотя тогда ещё небольшое, было тем не менее в Тифлисе избранное, общество туземное <...> с каждым днём всё более и более примыкало к нему» [7, с.513–514].

Люди, прибывшие с князем в 1845 году в Тифлис и приезжающие впоследствии из столиц, вносили в жизнь города новые понятия, новые взгляды. Европейская культура постепенно начала теснить патриархальную обстановку. Модистки из Одессы и Парижа прививали вкус к европейским туалетам, постепенно заменяющим грузинские чадры и шёлковые платья. Куафер Влотте открывает огромный магазин и модное ателье. «На левом берегу Куры образовывались целые новые кварталы до самой немецкой колонии со всеми условиями европейского города, особенно с устройством нового Воронцовского моста, взамен прежнего <...>. «Князь и княгиня давали пример своею домашней обстановкой простоты и не

особенной изысканности. В доме главнокомандующего оставалась та же казённая меблировка, стол князя, всегда, впрочем, вкусный, не отличался никакою изысканностью, вино подавалось кахетинское или крымское, в походе же и в дороге князь решительно ничем особенно не отличался от прочих, разве только в размерах широкого своего гостеприимства и обаяния своего простого и приветливого со всеми обращения <...>. Именно вследствие естественной простоты его всякий сознавал невольно, что он принадлежит к другому высшему кругу, как по понятиям, так по нравам и привычкам прошлого» [2, с.168–169].

На Кавказе среди лиц, составлявших окружение М.С. Воронцова, было немало замечательных учёных-исследователей, оказавших своими трудами неоценимую пользу краю. Среди них известный нумизмат Иван Александрович Бартоломей, не жалевший ни средств, ни времени на поиск и покупку монет, автор «Чеченского Букваря» (Тифлис, 1866). Иван Александрович собирал также коллекции насекомых. Князь А.А. Дондуков-Корсаков вспоминал, как в 1851 году, находясь в походе с отрядом за Кубанью, на реке Белой, И.А. Бартоломей собрал коллекцию насекомых, которых хранил в жестяных кружках и в крепком спирте, в своей палатке. Коллекция существовала недолго, во время одного из визитов к исследователю гости почувствовали неприятный запах в его палатке, оказалось, что казаки выпили весь спирт, хранивший ценные экспонаты, хозяин долго не мог прийти в себя от бешенства, гости же не могли удержаться от смеха.

Среди учёных, долгое время проживших на Кавказе, был также академик Г.В. Абих, профессор Дерптского университета, совершивший в 1845 году восхождение на Арарат и ставший в 1853 году академиком за описание Кавказского края. Генерал-лейтенанту И.И. Ходзько Кавказ обязан организацией топографических работ в крае.

Воспитанник Царскосельского лицея Н.В. Ханыков приехал в Тифлис в конце 40-х годов, изучив самостоятельно восточные языки, был хорошо знаком с восточной литературой, географией. Его записка об изучении языков и наречий Кавказа была удостоена в Париже большой золотой медали Географического общества.

При всём уважении к историческому прошлому городов современное их лицо определяют личности, которые пользуются наибольшим уважением современников. В то время в Тифлисе почитались дома князей Орбелиани и Чивчавадзе,

Г.В. Абиha, Н.В. Ханькова, И.И. Ходзько. Тех, кто с честью служил этой многострадальной земле, измеряя свою любовь к ней количеством добрых дел, свершённых для её блага.

Особым гостеприимством славился дом князя Александра Чавчавадзе – сына последнего грузинского посла при русском Дворе, участника Отечественной войны, впоследствии генерал-лейтенанта, члена Совета главного управления наместника. Он более известен как замечательный грузинский поэт и отец прекрасного семейства, старшая дочь его Нина была женою Грибоедова, вторая – Екатерина – замужем за владельцем Мингрелии князем Давидом Дадиани. После смерти мужа в 1853 году она была назначена правительницей и принимала участие в борьбе с турками, осталась союзницей России, несмотря на выгодные условия, предложенные ей султаном. Третья дочь, София, стала женою барона А.П. Николаи, бывшего в 1848 году директором походной канцелярии наместника, ставшим в будущем членом Государственного совета, а в 1881 году – министром народного просвещения.

Княжеский род Орбелиани переселился из Китая в Грузию за 600 лет до Рождества Христова. Князья Орбелиани были наследственными генералиссимусами грузинских войск и во время коронации возлагали на царя корону. В XII столетии почти вся фамилия Орбелиани была истреблена. Хорошо известно, что истинные потомки аристократических родов отличались особенной аристократической простотой и великодушием. В описываемое время уважением пользовался дом Дмитрия Орбелиани, умная и весёлая жена которого княгиня Мария Ивановна умела соединять общество.

Интересна и драматична судьба князей Орбелиани. Князь Илико Орбелиани находился восемь месяцев в плену у Шамиля, захваченный в 1842 году, он пал геройской смертью при Баш-Кадышляре. Отец князя был в плену у персиян.

Тифлис 40-х и 50-х годов жил удивительно насыщенной, по-восточному колоритной жизнью. В числе оригинальных личностей того времени барон А.К. Майндорф, необыкновенно светский и любезный человек, постоянно создающий невозможные проекты в области торговли, финансов и промышленности. Желая воплотить свои проекты, он изъездил весь Кавказ, решил очистить русло Куры для устройства пароходного сообщения и, несмотря на годы и лихорадку, активно принялся за дело.

Самобытной личностью Тифлиса был и англичанин Сеймур. Он ехал в Персию и должен был

задержаться в Тифлисе на пять дней, а вместо этого оставался на Кавказе три года, не давая о себе никаких известий, родственники разыскивали его через князя М.С. Воронцова. Сеймур отправился в Ереван и, найдя там попутчиков, взобрался на Арарат, на вершине которого написал своё первое письмо в Англию.

Сохранение народных традиций – это сбережение души народа, его неповторимости, как бы ни удивительны они казались для тех, кто получил европейское образование и был непривычен к подобным действиям. Но, видимо, талант администратора и состоит в умении анализировать события, находить их истоки и причины возникновения, помня, что управлять – значит предвидеть. С древних времён в Тбилиси устраивались так называемые тамашы (кулачные бои). В них участвовали люди не только всех сословий, но и разных возрастов. В первое время после присоединения Грузии к России в Тбилиси тамашы были запрещены, но с прибытием князя Цицианова, благодаря просьбам жителей, тамашы разрешили. «Князь Цицианов сам выезжал на оные, не столько потому, что в нём текла грузинская кровь, как потому, что он считал сей обычай свойственным здешним характерам и приличным народу воинственному, окружённому повсюду неприятелями и в котором личная смелость и молодечество всегда нужна была для поддержания необходимого воинствующего духа» [1, с. 826].

Воронцов предлагал во избежание беспорядков вынести тамашы за пределы города, где больше простора и нет общественных зданий, могущих пострадать. Это предложение поддержал император Николай Павлович: «За городом дозволять, но с тем, чтобы, кроме рук, других орудий в драке не употреблять и всегда под надзором полиции, и кончать по данному от оной знаку, когда слишком разгорячатся» [1, с. 827].

Среди народных праздников особенной любовью пользовался в Тифлисе массовый шумный карнавал – ксеноба. Он проводился в следующий за Масляницей понедельник и был последним всплеском веселья перед Постом. В XIX столетии считалось, что празднование ксеноба связано с победой грузинских войск над персами, которые сначала захватили город, но впоследствии были разбиты, причём персидский шах попал в плен. Он был переодет в шутовский наряд, и его с вымазанным сажей лицом возили по городу. Тифлисцы стали устраивать праздничное действо, представляя в игре эпизоды борьбы с персами. Воронцов любил ксеноба, встречая во дворце процессию с мнимым шахом, бросал в толпу горсти серебра.

Тифліс того времени был наполнен молодыми военными, по разным причинам желавшими служить на Кавказе под началом Воронцова. Многие из них никогда не вернутся в Россию, другие же, спустя время, займут высокие посты в государстве.

«Для окружающей его молодёжи и приближенных, – вспоминал князь Дондуков-Корсаков, – нельзя было вообразить себе более снисходительного, внимательного и доброго начальника. Все шалости молодёжи, разумеется, не имеющие характера ни буйства, ни явного неприличия, встречали скорее в нем симпатичный интерес к проявлению молодости, чем взыскательное отношение начальника к своим подчинённым» [2, с. 139].

Однажды Дондуков-Корсаков зашёл поужинать в клуб, расположенный на площади перед домом главнокомандующего. К зданию клуба примыкал сад, в котором он нашёл князя Васильчикова и двух-трёх приятелей, ужинающих на открытом воздухе.

Молодые люди решили, что для услаждения слуха следует послать за оркестром. Менее чем через час 60 музыкантов развлекали в саду нескольких русских офицеров. Затем процессия отправилась гулять по городу, устраивая серенады своим товарищам.

Проснувшись в первом часу ночи от неимоверного шума, М.С. Воронцов приказал камердинеру разобраться, в чем дело. Узнав о происходящем, он не только запретил тревожить собравшихся, но даже говорить, что они его разбудили, сказав при этом: «Слава Богу, что моя молодёжь довольна и веселится».

М.С. Воронцов всегда принимал участие даже в частных делах его приближенных. Князь никогда не отказывал в помощи нуждающимся, причём делал это с присущим ему тактом.

Всеобщим уважением пользовался среди офицеров комендант Тимергоевского укрепления на правом фланге на Лабе полковник Гениг. Этот человек имел большое влияние на соседние с укреплением черкесские племена. «Его справедливость, честность, в случае нужды боевая энергия, а главное – знание характера населения и широкое гостеприимство были известны почти всем черкесам правого фланга. Он никогда не изменял данному слову, и часто немирные князья приезжали к нему судиться или советоваться по своим частным внутренним делам» [2, с. 143–144].

Полковник Гениг, согласно восточным обычаям, одарял гостей богатыми подарками. Выполняя местные обычаи, ему приходилось жить не по

средствам и тратить значительные суммы на приёмы. М.С. Воронцов хорошо знал и ценил Генига. Услышав о его затруднениях, он приказал отправить полковнику 4 000 рублей из своих собственных средств. Честь старого офицера была спасена.

Здесь нельзя не вспомнить ещё об одном известном поступке Воронцова. Оставляя Францию в 1818 году, М.С. Воронцов, будучи командующим Русским оккупационным корпусом, заплатил все долги не только офицеров, но и нижних чинов корпуса – примерно один миллион франков собственных денег, дабы никаких претензий у французов не было.

Своеобразным центром для молодых офицеров были квартиры князей Васильчикова, Дондукова-Корсакова и Кочубея. «Наша квартира, – писал Дондуков-Корсаков, – считалась каким-то сборным пунктом всего нашего кружка: у нас совершались проводы отъезжающих в поход товарищей, обеда и встречи благополучно возвратившихся из экспедиции, у нас составлялись все предложения различных пикников, увеселений, всех шуток и школьничеств, на которые всегда так отечески смотрел князь Воронцов» [2, с. 182].

Молодые люди придумывали различные фарсы, привлекая к себе внимание всего города.

Однажды офицеры распустили по Тифлису слух, что намерены дать на холостяцкой квартире бал знакомым дамам. В условный день, осветив нижний этаж дома лампами и канделябрами и подняв шторы окон, вся молодёжь собралась в мундирах и фраках, причём некоторых офицеров нарядили в европейские и грузинские дамские туалеты. «Дамы с усами» сидели спиной к окнам. Бесподобен был в бальном наряде поручик Ф.Л. Гейден (впоследствии начальник главного штаба). Весь вечер гремела музыка, многочисленные экипажи подкатывали к парадному подъезду, у дверей которого для соблюдения порядка дежурили городовые и жандармы. На другой день весь город говорил об этом празднике. При этом офицеры лично посетили с объяснениями дома хозяек, которых они представляли на бале.

В другой раз молодые люди устроили мнимый въезд в город персидского посланника, которого с огромной свитой представлял князь Кочубей. Навстречу ему выехал полицейский с переводчиком и произнёс приветственную речь. Были также ночные серенады с хором под окнами мирных жителей. Эти шалости происходили в перерывах между военными экспедициями, из которых возвращались не все. И нужно отдать должное обществу, которое с пониманием относилось к этим

проявлениям безудержной молодости, снисходительно и добродушно прощая молодых людей. «Замечательно, – отмечал Дондуков-Корсаков, – что общество тифлисское, несмотря на отдалённость свою от Петербурга, а может быть, и вследствие этой отдалённости, не имело того характера местной провинциальной жизни, которая существовала и существует доселе во всех прочих провинциальных городах обширного нашего царства. Не было тех мелких интриг, тех сплетен, которые делают невыносимой нашу жизнь в провинции» [2, с. 184].

Воронцов был противником проведения военных операций, действий на Кавказе, считал, что только развитием в регионе культуры и экономики возможно сближение его с центральными регионами Империи.

Тифлис, как столица края, стал для многих вторым домом, где, находясь между походами, хотелось вспомнить и приблизиться к тому дорогому, что осталось в России.

25 сентября 1850 года в Тифлис прибыл наследник. На другой день приезда в честь Его Высочества был дан торжественный обед у князя М.С. Воронцова, а вечером – большой бал у Елизаветы Ксаверьевны. 27-го числа Наследник присутствовал на бале грузинского дворянства, состоявшемся за городом, в Ортачалах, в саду Н. Тершмавонова. «В 9 часов вечера губернский предводитель дворянства ген.-м. Кн. Орбелиан, с почётнейшими князьями, встретил Государя Наследника в воротах сада, а хозяин оногo, восьмидесятилетний старик Тершмавонов, по древнему грузинскому (восточному) обычаю, подослал под ноги Августейшему посетителю богатый парчевой ковёр (пиандаз). По обе стороны виноградной аллеи, среди яркой зелени листьев коей и золотистых гроздей спелого винограда светились тысячи разноцветных фонарей, стояли в два ряда князья и дворяне всех уездов Тифлисской губернии. По этой аллее Государь Цесаревич был введён в залу, сооружённую в мавританском вкусе, собственно для этого торжественного случая. В зале уже находились: Персидский принц Бехмен-Мирза с сыновьями, дамы в великолепных уборах и почётнейшие лица города» [4, с. 13–14].

Бал открылся европейскими танцами, которые вскоре сменились национальными. Блистательный фейерверк прервал танцы.

Огненные декорации на противоположном берегу реки Куры сменяли одна другую. Наконец вспыхнул щит с вензелевым изображением Августейшего гостя. Одновременно небо рассеяли

ряды огромных огненных снопов, рассыпавшихся сверху букетами блестящих и разноцветных звёзд. Потом снова начались танцы, продолжавшиеся до полуночи.

В одной из аллей парка был накрыт на возвышении так называемый европейский стол; перед ним, на коврах, разостланных на земле, разместились более 200 грузинских князей и дворян. Началось пиршество по древним обычаям Грузии.

Наследник Престола сначала удостоил вниманием этот пир. Под крики «Ура!» Его Высочество прошёл между двух рядов пирующих и затем занял место за столом в беседке с почётными гостями праздника.

В конце ужина губернский предводитель дворянства провозгласил тосты за здоровье императора, потом за здоровье наследника. Местные и полковые хоры музыкантов исполнили «Боже, Царя храни», а крики «Ура!» собравшегося вокруг народа потрясали окрестности. Наследник Престола в свою очередь провозгласил тост в честь грузинского дворянства. В час пополуночи Его Высочество ещё раз поблагодарил присутствующих и был провожаем до экипажа всеми знатными гостями церемониала.

На следующий день, в 8 часов вечера наследник посетил торжественный приём, организованный для него обществом тифлиских граждан – армян, в Караван-сарая Арцруни (рядом с Сионским собором).

Между групп пирующего народа были разложены разнообразные товары; в других лавках разыгрывались импровизированные комедии.

Из ротонды, куда пригласили высокого гостя, открывался прекрасный вид на двор Караван-сарая, иллюминированный китайскими фонариками, светившими сквозь цветы и зелень деревьев, обвитых виноградными лозами. В фонтане плескалась рыба, а на площади играла музыка. Над карнизом крыши блеснул транспарант с вензелевым именем наследника.

Посетив так называемые тёмные ряды, где лавки и стены были увешаны богатыми материями, и провозгласив тост в честь граждан, Цесаревич возвратился в Караван-сарай, внутренние залы которого были убраны с роскошью; золотая парча покрывала своды, шитые шелками по сукну, ковры украшали стены, дорогие турецкие шали драпировали фестонами карнизы, а бархатные диваны окружали гостиные.

Выйдя на балкон, наследник увидел поистине сказочное зрелище: весь скат Авлабарской горы был очерчен огненными линиями, Кура, освещён-

ная заревом, воды её переливались золотым цветом, и на крутящихся водоворотах показывались иллюминированные плоты с танцующими на них лезгинку зрителями праздника.

Поблагодарив граждан Тифлиса за приём, наследник в 12 часов ночи отправился в дом главнокомандующего.

По удалении высокого гостя Караван-сарай был открыт для всех желающих, и сотни любопытных угощались в нем до 3 часов ночи, а на Армянском базаре народ пировал до рассвета.

29 сентября цесаревич выехал из Тифлиса. 1 октября, в Ванкском армянском соборе была отслужена Божественная литургия. После молебствия духовенство отправилось на монастырский двор, где архиепископ Минас освятил столы с пищей для 1 500 человек бедных людей, собравшихся у врат храма. Священник Патканов объявил им причину торжества. Почётные граждане разносили нуждающимся вино, хлеб, зелень, мясо. На молебне присутствовали тифлиссский военный губернатор и другие высокие гости.

Наследник престола посетил Эчмиадзинский монастырь. За 200 сажен перед северными воротами обители он был встречен многочисленным духовенством монастыря, в полном облачении, с крестом, хоругвями и образами, и при пении священных гимнов и колокольном звоне Его Высочество, идя рядом с Патриархом Нерсесом, вступил по золотой парче в монастырь и в собор.

Отслушав краткий молебен, цесаревич прикладывался к иконе святого Копия и мощам угодников.

Из церкви наследник отправился в палаты Патриарха, где для него были отведены специальные комнаты.

В девятом часу вечера состоялся обед на 16 кувертов. По правую сторону от цесаревича сидел Нерсес с двумя архиепископами, по левую – князь В.О. Бебутов и другие. После обеда цесаревич и Патриарх кушали кофе в отдельном кабинете и почти до 11 часов вели беседу на русском языке.

На другой день, 7 октября, после литургии Его Высочество осматривал древности Эчмиадзинского храма и прикладывался к святым мощам апостолов и других угодников. Посетив трапезный зал, помещение Эчмиадзинского Синода и древнюю монастырскую библиотеку, наследник пил чай у Патриарха, после чего, поблагодарив Его Святейшество за приём, цесаревич отправился в Эривань.

Эчмиадзинский приём был подробно описан Патриархом в письме к княгине Воронцовой, на

что княгиня отвечала: «Муж мой, совершив в течение нынешнего года два раза объезд почти целого края, вверенного его управлению, возвратился в совершенном, слава Богу, здравии. Мы с восхищением узнали о прекраснейшем приёме, сделанном вашим св-ством Государю Наследнику, и душевно сожалели, что не могли быть оному свидетелями. Графиня Шуазель преисполнена чувствами живейшей признательности за драгоценную вашу о ней память. Она вместе со мною, с мужем моим и сыном испрашивает вашего, милостивый архипастырь, благословения. Кн. Елисавета Воронцова» [4, с. 52].

В свою очередь князь М.С. Воронцов писал Патриарху Нерсесу от 29 декабря 1850 года: «...Его Императорское Высочество с восхищением говорил об Эчмиадзине и о вашем там приёме» [4, с. 59].

В программе нравственного освоения Кавказа Воронцов умело использовал народные традиции и светские церемониалы. Как отмечал М.П. Щербинин, устраиваемые наместником в Тифлисе еженедельные вечера, балы и концерты имели цель «<...> слияние туземцев с русскими и уничтожение <...> враждебной розни, искони существовавшей между <...> обитателями Кавказа <...>» [6, с. 100].

Расходы на проведение светских церемониалов осуществлялись не за счёт казённых, но личных средств князя.

В 1845 году доходы Закавказского края достигли 1 649 151 рубля; в 1849 году – примерно 2 000 000 рублей, а в 1852 году — 6 226 492 рублей [6, с.103].

С первого года своего пребывания в Тифлисе Воронцов занимался его благоустройством.

Город рос – если к 1835 году он насчитывал 25 000 жителей, то в 1847 году, население его составляет 43 862 человека.

Воронцов – инициатор многих градостроительных преобразований. Тифлис хорошел. Большая часть его покрывается мостовыми. Вдоль северной городской стены (по линии будущей Мухранской улицы) строится крепостной бульвар. Недалеко от последнего в 1867 году будет воздвигнут памятник светлейшему князю М.С. Воронцову. Император Александр Николаевич утвердил ходатайство князя А.И. Барятинского о сборе добровольных пожертвований на памятник М.С. Воронцову. Сам государь внёс три тысячи рублей. В 1867 году памятник был открыт, как признание заслуг человека, покинувшего в 1854 году Кавказ, и о котором, как об истинно

государственном деятеле, можно судить по тем делам, по той пользе, которую он принёс своей деятельностью на Кавказе.

Поведение человека в традиционной культуре регламентируется целым рядом механизмов, которые сложно взаимодействуют друг с другом. И для мусульман, и для христиан присущ синтез светского и религиозного права.

Система моральных установок, определяющих характер общения у разных народов, включает набор универсальных ценностей: понятия чести, достоинства, скромность и другие. Но для ряда мусульманских народов Кавказа иерархия ценностей имеет свои особенности. Так, почитание родителей, весьма слабо выраженное у европейских народов, занимает одну из верхних строк в мусульманской системе моральных ценностей. Независимо от положения в социальной системе, в экстремальной ситуации определяющими будут такие качества, как достоинство и честь.

Многое изменилось в крае после Воронцова. Граф В.А. Соллогуб, будучи на Кавказе во время наместничества великого князя Михаила Николаевича, отмечал, что в эти годы уже не было в крае «<...> той задушевности, того простодушия, того яркого восточного колорита, что было при Воронцове <...>» [7, с.514].

В 1871 году граф Соллогуб занимался подготовкой праздника по случаю приезда на Кавказ наследника цесаревича и великого князя Александра Александровича. В.А. Соллогуб решил возобновить в Кутаисе торжество, которое он видел в

Каире в 1869 году по случаю открытия Суэцкого канала в честь императрицы Евгении и императора Франца-Иосифа. При этом Соллогуб решил придать празднику местный колорит, включив в него джигитовку, русские хороводы и т. д.

В 1871 году за несколько дней до отъезда графа Соллогуба из Тифлиса друзья-воронцовцы последний раз собрались вместе.

Как ни парадоксально это может показаться, но с окончанием военных действий Кавказ потерял некий ореол романтичности, притягательность для творческих личностей, которые он имел при Воронцове. Соллогуб написал по этому поводу:

Не смею выразить я вслух,
Но мир войны не заменяет;
Здесь прежде был свободы дух.
Теперь... чиновником воняет... [7, с. 514]

Помимо опытных служащих, находившихся с ним долгие годы, М.С. Воронцов сумел привлечь на Кавказ молодых образованных людей. На Кавказе под началом М.С. Воронцова служило немало замечательных и незаурядных личностей.

В результате исследования выявлено, что на Кавказе (в указанный период) происходило взаимодействие и взаимообогащение европейской и восточной культур во многом благодаря именно субъективному фактору, а именно, личности М.С. Воронцова, опытному политику, дипломату, одного из образованнейших людей своего времени, который сумел завоевать уважение представителей практически всех слоёв общества.

Список литературы:

1. Акты, собранные Кавказскою археографической комиссией. Тифлис. 1885. Т. X. 982 с.
2. Воспоминания князя Донцова-Корсакова. Старина и новизна. Санкт-Петербург, 1903. Кн. 6. С. 139–184.
3. Гудин А. «Непросто думать о Хаджи-Мурате». Санкт-Петербург : Родина, 1994. № 3–4.
4. Ерицов А.Д. Патриарх всех армян Нерсес V и князь Михаил Семёнович и княгиня Елисавета Ксавериевна Воронцовы, в частной переписке. Тифлис, 1898. С. 13–59.
5. Кварквеня Т.Р. Архитектура Тбилиси. М., 1985. С. 45.
6. Кн. Воронцов М.С. и Муравьёв Н.Н. Из служебных воспоминаний М.П. Щербинина. Санкт-Петербург : Русская старина. 1874. Т. XI. С. 100–101.
7. Соллогуб В.А. Повести. Воспоминания. Ленинград, 1988. С. 513–514.

Zakharova O.Yu. THE INTERACTION OF EUROPEAN AND EASTERN TRADITIONS IN THE CULTURAL LIFE OF THE CAUCASUS 40 - 50-IES OF THE XIX CENTURY

The features of the cultural life of the Caucasus of the 40s – 50-ies of the XIX century are analyzed in the context of the interaction of elements of the Eastern and European civilization. A special place in the study is given to activities in the region of Prince MS Vorontsov, who, as the Governor-General of the Novorossiysk Territory and the Bessarabian Region since 1823, was appointed at the end of 1944 as a Caucasian viceroy.

M.S. Vorontsov is one of the eminent statesmen of his time, the study of whose biographies allows for a different look at long-known historical facts, including the relationship of the local elite with representatives of central authorities.

The activity in the Caucasus of well-known European scientists is considered: Professor of the University of Dorpat G.V. Abih, who made the ascent of Ararat in 1845; the author of the “Chechen Primer” (Tiflis, 1866) I.A. Bartholomew; Orientalist N.V. Khanykova, whose note on the study of languages and dialects of the Caucasus was awarded in Paris a large golden honey-geographic society.

A description of the national holidays that took place in Tbilisi — ta-mash (fist fights) and xenob (carnival), and secular ceremonies — the ball of the Georgian nobility in 1850, and a reception at the Echmiadzin Monastery, on the occasion of the arrival of the heir to the Caucasus.

Currently, we are not aware of individual studies devoted to this problem.

The paper analyzes the works of A.D. Ershova, T.R. Kvirkvelia, as well as published sources: the memories of Prince A.A. Dondukova-Korsakova, V.V. Solloguba, M.P. Shcherbinina.

Key words: *Caucasus, culture, Europe, East, MS Vorontsovs activity.*

Любич О.А.

Академія Державної пенітенціарної служби

ЕВОЛЮЦІЯ ЗОБРАЖЕННЯ УКРАЇНИ В ІМПЕРСЬКІЙ ЛІТЕРАТУРІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ ХІХ СТОЛІТТЯ

У статті розглядаються особливості трансформації зображення України у імперській літературі ХІХ ст. (відродження козацької тематики, перетворення польських реалій у стійкий елемент місцевого колориту, актуалізація питання «іношого» українського простору тощо), що були результатом включення Правобережної України до складу Російської імперії під час розділів Речі Посполитої 1792 і 1795 рр. та наслідків історико-політичного і соціо-культурного характеру.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що проведено комплексне дослідження історичних та наукових праць другої половини ХVІІІ–ХІХ ст., які були присвячені зображенню українських земель. Проаналізовано причини змін, які відбулись в середовищі української шляхти. У результаті з'ясовано загальні риси й особливості формування зображення України в імперській літературі кінця ХVІІІ–ХІХ ст., визначено закономірності політики російського уряду щодо станів українського суспільства, у залежності від внутрішньої ситуації в Російській імперії та впровадження змін соціально-правового становища українських козаків внаслідок виконання ними військових обов'язків. Вперше виявлено, що впровадження ідеї, що Україна – це невіддільна частина великої Росії, було частиною урядової політики російського уряду. Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання у подальших наукових розробках, які пов'язані з історією станів українського суспільства та ідентифікації України, як незалежної держави, в узагальнюючих працях і при складанні загальних курсів із історії України, історії української культури та підготовці спецкурсів за даною проблематикою.

Ключові слова: Гетьманщина, Російська імперія, імперська література, українська література, «польське питання», зображення України, націоналізм, регіоналізм, етнографізм.

Постановка проблеми. Останнім часом перед народом України постали виклики пов'язані з політичною та культурною самоідентифікацією та гібридними методами і засобами ведення війни. У наш час актуальним стає протидія ворожій пропаганді, вивчення її основ та історії. Імперська література завжди розвивалась під суворим наглядом цензури і будь-які її сюжетні лінії були чітко регламентовані та спрямовані на досягнення головної мети – виправдати дії Росії. Таким чином, актуальність статті обумовлена необхідністю теоретичного осмислення тієї ролі, яку відігравали імперські літератори і науковці в історії становлення зображення України, як невід'ємної частини Російської імперії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Цієї тематики деякою мірою торкалися у своїх працях українські та закордонні дослідники Г. Грибович, Г. Гундорова, М. Ліповецький, І. Демуз, А. Капелер та О. Еткінд, які з допомогою аналізу літературних творів кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст. розкривали процес внутрішньої колонізації в

Російській імперії та спробу уряду перетворити українців з окремої нації на селянський стан населення.

Предметом дослідження є імперські літературні твори кінця ХVІІІ – початку ХІХ ст.

Постановка завдання. Метою статті є комплексний узагальнюючий аналіз маловідомих імперських літературних творів, що виправдовували дії Росії на українських землях. У відповідності з поставленою метою стаття зорієнтована на вирішення таких основних завдань: визначити імперських літераторів, які працювали над формуванням зображення України в умовах Російської імперії; дослідити роль української та польської шляхти у формуванні зображення України; розкрити роль і місце наддніпрянських козаків у русі асиміляторів та традиціоналістів; з'ясувати шляхи, завдяки яким російський уряд знищував, навіть, згадку про Україну, як незалежну козацьку державу в ХVІІІ ст.; визначити особливості формування ідеологічної основи та літературної традиції українських козаків та шляхти.

Виклад основного матеріалу дослідження. У зв'язку з приєднанням Правобережної України (1792–1795 рр.) до Російської імперії, Лівобережна Україна втратила своє прикордонне значення. Російський уряд почав використовувати українські центральні землі у якості культурно-політичного посередника, буферної зони у відносинах імперії з населенням, яке не підтримувало політику русифікації. Так, закрите «українське питання» поєднавшись з «польським питанням» викликало до життя цілий ряд нових проблем. Перш за все, це була проблема польської спадщини в історії, соціально-політичної організації, культурі. Імперська та польська літератури вступили у боротьбу за Україну. Сутність її була зазначена вже під час розділів Речі Посполитої, де Катерина II виступала у ролі захисниці православної населення і апелювала до єдності українських і російських земель з часів Давнього Києва: «<...> ни одной пяди земли «древней», настоящей Польши не взяла и не хотела приобретать <...>. России <...> населенные поляками земли не нужны» [1, с. 19–20]. Акт анексії сприймався у цьому контексті як відновлення історичної справедливості й, більше того, як помста за польську інтервенцію на початку XVII ст. Ці мотиви були розвинуті у одах присвячених розгрому повстання Т. Костюшко і захопленню Варшави російськими військами під командуванням О.В. Суворова («На взятие Варшавы» Г.Р. Державіна, «Ода на покорение Польши» О.С. Шишкова тощо).

На протигагу прибічникам Російської імперії, у польському літературному середовищі почала панувати ідея, що ґрунтувалась на національній тотожності «кресов» (етнічних провінцій) і Коронної Польщі. Після «розділів» Речі Посполитої ця думка перетворилась у розгалужену міфологію, що стала основою польського українофільства, із зображенням єдності культур. Як констатував О.І. Міллер, «українофільство в этом случае выступало как любовь к краю, являющемуся частью Речи Посполитой, а украинская специфика трактовалась либо просто как региональная, либо как этническая, но не исключаящая Украину из польского мира» [2]. Одним із ранніх прикладів подібної міфології виступали багатомовні «Фрагменты исторические и географические о Скифии, Сарматии и славянах» (1795) Я. Потоцького [3], де, наприклад, обґрунтовувалось загальне скіфсько-сарматське походження українців і поляків та їх відмінність від росіян, і стаття «О названии Украина и зарождении казачества» (1801) Т. Чацького [4], у якій спільний етно-

генез пов'язувався з плем'ям укрів, яке у VII ст. переселилось із району р. Волги.

Подібні погляди швидко знайшли прибічників серед української шляхти кінця XVIII – початку XIX ст. (Г. Олизара [5, с. 1–41], М.С. Чайковського [6, с. 161–184; № 12, с. 149–187; Т. 85, № 1, с. 163–176], П.Д. Селецького [7] та інших), що яскраво зображено Н.Н. Яковенко: «Безсумнівною престижністю користувався «ставропольський» тип шляхтича – втілення чеснот справжнього сармата – хороброго воїна, вірного сина вітчизни, безхитрисного адепта золотих вольностей, якого з рештою шляхти єднують ідеали рівності й братерства крові» [8, с. 319]. До речі, прихильне ставлення до всього польського, не заважало багатьом українським шляхтичам, у тому числі й магнатам, сповідувати козацький дух і вольності, показовим зразком може бути згадка М.І. Чайковського про свого діда Михайла Глембоцького: «Он относился к казакам как грозный шляхтич, к ляхам – как гордый казак; к русским и немцам – как непримиримый поляк» [6, с. 162]. Подібна багатовекторна ідентичність визначила у цілому лояльне ставлення польсько-української еліти до Російської імперії. Наприклад, С.Щ. Потоцький, неофіційний голова Торговицької конфедерації та один з ідеологів польського розділу, писав у кінці 1790-х рр.: «Не стану больше говорить о прежней Польше и поляках. Исчезло и это имя, как исчезло столько других в истории, я уже чувствую себя навсегда русским» [9, с. 76–77].

Несподіване рішення Російської геральдмейстерської контори не визнавати українські чини загальмувало інтеграцію української шляхти у російське суспільство [10, арк. 150]. Багато українських шляхетських та козацьких старшинських родин опинились на межі катастрофа. Парадокс полягає у тому, що ставлячи під сумнів законність українських рангів, імперський уряд тим самим не дав українській шляхті та козацькій старшині забути про своє автономне минуле. У середовищі української еліти сформувалось два напрями – асиміляторський і традиційний.

Асимілятори дійшли висновку, що дотримання автономістських традицій вже не є актуальним, оскільки майбутнє Гетьманщини неминуче пов'язувалося з долею Російської імперії в цілому. Серед виразників цих поглядів були: Олександр Безбородько, Петро Завадовський, граф Іван Гудович, Дмитро Трошинський, граф Віктор Кочубей, Григорій Милорадович і багато менш визначних осіб [11, с. 155]. Позицію

асиміляторів добре ілюструє князь Безбородько, який у 1774 р. став секретарем Катерини II [12, с. 65]. У своїх листах Безбородько виступає палким прихильником імперської системи [13, с. 282]. Отже, асимілятори охоче інтегрувалися в імперське суспільство.

Традиціоналісти, перш за все, прагнули зберегти національну судову систему [15, с. 34]. Іншою метою традиціоналістів була реставрація одного з найважливіших елементів Гетьманщини – козацького війська [11, с. 14]. Політичну орієнтацію та настрої традиціоналістів найкраще відбивають декілька, здебільшого анонімних, політичних трактатів, що потайки поширювалися серед української шляхти. Один з них – «Історія Гетьманщини» – був написаний Архимом Худборою, за словами декабриста А.Ф. фон дер Бріггена, «очень вольно и против нашего правительства», і до нашого часу не дійшов [11, с. 88]. Дві інші анонімні праці, що були широко відомі у XVIII ст., на початку нового століття були включені до найфундаментальнішого автономістського трактату – «Історії Русов» [16]. Наприкінці 1809 р. дискусія між різними групами української шляхти та козацької старшини фактично завершилася і було представлено спільну петицію. На рівні Ради міністрів Російської імперії цей документ було заблоковано. Тільки у 1835 р. питання українського козацтва було розглянуте імперською радою і впорядковане указом [17, с. 145]. Сенат не бажав узагалі позбутися неросійських дворян – просто прагнув, щоб вони вступали до привілейованого стану шляхом відповідного просування по імперській службі, а не завдяки визначним предкам [18, с. 164].

У 1834 р. у «Журнале министерства народного просвещения» було вперше надруковано статтю великого письменника М.В. Гоголя «Отрывок из истории Малороссии» [19]. Автор задумував «урибок», як перший розділ ґрунтовної наукової праці. Про що свідчить вступ до статті. Але, письменник до цього дослідження дуже швидко охолонув і вже 6 березня 1834 р. писав: «Я к нашим летописям охладел, напрасно силясь в них отыскать то, что хотел бы отыскать. Нигде ничего о том времени, которое должно бы быть богаче всех событиями. ... И потому-то каждый звук песни мне говорит живее о протекшем, нежели наши вялые и короткие летописи» [20]. В «урибку» письменник коротко викладає появу і роль в історії українських земель козацтва. М.В. Гоголь не претендує на новизну, він тільки переказує раніше відомі факти української історії з помітною романтизацією козацтва, малюючи

його «орденським лицарством», яке вело «споконвічну війну з невірними» [19, с. 17].

У наш час «Отрывок из истории Малороссии» М.В. Гоголя може бути цікавим як зразок традиційного для імперської історичної літератури і громадської думки розуміння України. Її землі письменник називає «Південною Росією», яку захопили разом з Києвом у XIII ст. монголи: «Южная Россия более всего пострадала от татар. Выжженные города и степи, обгорелые леса, древний, разрушенный Киев, безлюдье и пустыня – вот что представляла наша несчастная страна! Испуганные жители разбежались или в Польшу, или в Литву; множество бояр и князей выехало в Северную Россию. Еще прежде народонаселение начало заметно уменьшаться в этой стороне. Киев давно уже не был столицею; значительные владения были гораздо севернее» [19, с. 12]. Описуючи просування литовського князя Гедиміна на південь М.В. Гоголь називав Київ «сердцем Южной России»: «В Луцке однажды князь Лев сильно сопротивлялся, но не в силах был отстоять земель своих. Гедимин, назначив старост и начальников, шел далее на юг, к самому сердцу Южной России, к Киеву» [19, с. 11].

Створене у Литві малоросійське козацтво згідно поглядам письменника складалось з «коренных обитателей Южной России», які сповідували православну «грецьку» віру і розмовляли на мові близькій до «російської»: «VIII. Большая часть этого общества состояла однако ж из первобытных, коренных обитателей Южной России. Доказательство в языке, который, не смотря на принятие множества татарских и польских слов, имел всегда чисто славянскую южную физиогномию, приближавшую его к тогдашнему русскому, и в вере, которая всегда была греческая. Всякой имел полную волю приставать к этому обществу, но он должен был непременно принять греческую религию» [19, с. 4]. М.В. Гоголь одним із перших в імперській літературі почав використовувати термін «Україна» – як синонім «Південної Росії» та «Малоросії»: «VI. И вот Южная Россия, под могущественным покровительством литовских князей совершенно отделилась от Северной. Всякая связь между ими разорвалась; составились два государства, называвшиеся одиноким именем – Русью. Одно под татарским игом, другое под одним скипетром с литовцами. ... Эта земля, получившая после название Украины ...» [19, с. 7].

Висновки. Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що проведено комп-

лексне дослідження імперської літератури кінця XVIII – початку XIX ст., яка формувало зображення України, як невід’ємної частини Російської імперії. Проаналізовано представницький комплекс джерел. У результаті, з’ясовано загальні риси й особливості формування зображення України на сторінках імперських літературних творів, визначено закономірності ідеологічної політики російського уряду щодо українського народу. Вперше виявлено, що у середовищі української шляхти та

козацької старшини на початку XIX ст. сформувались два ідеологічно-літературних напрями – асимілятори та традиціоналісти. Практичне значення одержаних результатів полягає у можливості їх використання у подальших наукових розробках, які пов’язані з історією українського народу та зображення України, в узагальнюючих працях і при складанні загальних курсів із вітчизняної історії, історії культури та підготовці спецкурсів за даною проблематикою.

Список літератури:

1. Тарле Е.В. Екатерина Вторая и ее дипломатия. Ч. 1. Москва, 1945. 250 с.
2. Миллер А.И. Украинский вопрос в политике властей и русском общественном мнении (вторая половина 19 века). Москва. URL: <http://www.ukrhistory.narod.ru/texts/miller-pred3.htm> (дата звернення: 19.02.2013).
3. Potocki J. Fragments historiques et géographiques sur la Scythie, la Sarmatie et le Slaves. Paris, 1795. 320 p.
4. Czacki T. O nazwisku Ukrainy i początku kozaków. Warszawa, 1843. 120 p.
5. Олизар Г. Мемуары графа Олизара / пер. с польск. А. Копылова. Русский вестник. 1893. № 8. 20 с.
6. Чайковский М.С. Записки / пер. с польск. А.О. Турцевич, В.В. Тимошук. *Русская старина*. 1895. Т. 84. № 11, 12.
7. Селецкий П.Д. Записки. Киев, 1884. 210 с.
8. Яковенко Н.М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII століття. Київ, 1997. 420 с.
9. Западные окраины Российской империи. Москва, 2006. 322 с.
10. Державний архів Чернігівської області. Спр. 84 (Об экономическом состоянии населения. 1838–1852 гг.). 154 арк. Ф.176. Чернігівської губернської будівельної комісії, Оп. 1.
11. Оглоблин О.П. Люди Старої України. Мюнхен, 1959. 550 с.
12. Любич О.А. Соціально-економічне становище дворян серед інших соціальних верств Чернігівщини в першій половині XIX століття. «Трансформація зв’язку «особистість – суспільство» на сучасному етапі розвитку України»: матеріали круглого столу. Чернігів: Чернігівський державний інститут права, соціальних технологій та праці. 2008. С. 60–76.
13. Клепацький П.Г. Листування Олександра Андрієвича Безбородька з своїм батьком як історичне джерело: в 2-х т. Т. 1. *Ювілейний збірник на пошану академіка М.С. Грушевського*. Київ, 1928. С. 280–285.
14. Ефименко А.Я. Малорусское дворянство и его судьба. *Вестник Европы*. 1891. № 8. С. 46–81.
15. Записка 1801 г. о нуждах малороссийского дворянства. *Киевская старина*. 1890. № 8. Август. С. 33–35.
16. История Русовъ или Малой Россіи. Сочинение Георгія Конискаго, Архієпископа Бѣлорускаго. Москва: Синодская типография, 1846. 210 с.
17. Любич О.А. Адміністративно-територіальна реформа та формування чиновницько-бюрократичного апарату на Чернігівщині в першій половині XIX століття. *Вісник Чернігівського державного інституту права, соціальних технологій та праці. Серія: Право. Економіка. Соціальна робота. Гуманітарні науки*. 2008. № 1. С. 282–293.
18. Кабузан В.М. Народо-население России в XVIII – первой половине XIX в. (по материалам ревизий). Москва: Мысль, 1963. 110 с.
19. ЖМНП. 1834. Часть вторая, отдел II. Словесность и науки. С. 1–15. *Руниверс*. URL: <http://www.runivers.ru/lib/book7643>.
20. Гоголь Н.В. Полное собрание сочинений: в 14 т. Т. 8. Комментарии. М.-Л., 1952. С. 755–756. *Фундаментальная электронная библиотека «РУССКАЯ ЛИТЕРАТУРА И ФОЛЬКЛОР»*. URL: <http://feb-web.ru/feb/gogol/texts/ps0/ps8/ps8-739-.htm>.

Lyubych A.A. EVOLUTION OF THE IMAGE OF UKRAINE IN THE IMPERIAL LITERATURE OF THE FIRST QUARTER OF THE NINETEENTH CENTURY

During the partition of Poland in 1792 and 1795 the Left-Bank Ukraine, the former frontier of the Russian Empire, turned into the inner part. “The Ukrainian Issue” was united with “the Polish Issue” and gave rise to a number of new problems, which had a significant impact on the image of Little Russia. Two competing ideologies – the imperial and the Polish ones – engaged into a kind of a struggle for Ukraine. N.M. Karamzin

gave the canonical form to the “Polish” ideological complex (ancient unity, sectarian and ethnic community, reward for intervention), while Catherine the Great’s stand, reflected in numerous odes of that period (G.R. Derzhavin, N.A. Lvov, and others), had served as a prologue. The basis of the Polish-Lithuanian Commonwealth ideology was the idea of the same national nature of the Kresy and the Crown Poland. The system of education was the main instrument of polarization. The Polish image of 1800–1820s (V.T. Narezhny’s fiction). Memories of Little Russia were actual Ukrainian schools and grammar schools was reflected in the fiction and travels oized during the Napoleonic wars and the Russian-Turkish campaign of 1806–1812, when, after a long break, Ukrainian militia was called and Cossack troops were restored. Those events led to the rehabilitation of the Cossack heritage that had been displaced from the Little Russian discourse for such a long time. The odes of 1807–1814 were the poetic review for the Cossack theme revival and, as a consequence, for the anti-Polish historical reminiscences. Some of the odes were written in the Ukrainian language, although they were intended for the imperial audience (G.P. Danilevsky, P.F. Kalaidovich, etc.). In texts, which reflected the regionalist consciousness, the Cossacks appeared as a phenomenon of the general Russian-Ukrainian history, as the embodiment of the ethnic-religious relationship. Its affiliation to the Russian world again became the object of reflection, and that aimed people not only at identification of similarities, but also at the actualization of the implicit differences that resulted, in the imperial (including Little Russian) authors’ opinions, from the former influence of the Commonwealth. It is revealed in the evaluation of the Little Russian language, historiography and art literature. Such insistent returning to the features of the “otherness”, which were connected with the Polish influence, and the emphasis on Little Russia’s specialness created the culture medium for the development and strengthening of the local nationalist discourse growing in the polemics of 1830–1840s about the independence degree of the Ukrainian language, history and culture.

Key words: *Hetmanshchina, Russian Empire, Empire literature, Ukrainian literature, “Polish Issue”, image of Ukraine, nationalism, regionalism, ethnographic.*

РЕЦЕНЗІЇ

DOI <https://doi.org/10.32838/2663-5984/2019/3.33>

Русначенко А.М.

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

РЕЦЕНЗІЯ НА МОНОГРАФІЮ МИХАЙЛА РОМАНЮКА «ЗОЛОЧІВСЬКА ОКРУГА ОУН У НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОМУ РУСІ (1937–1953)»

До недавнього часу дослідження українського національно-визвольного революційного руху середини ХХ століття здійснювались здебільшого на всеукраїнському рівні, або ж вивчались окремі сторони діяльності руху, теж зазвичай у вигляді узагальнень. Після появи цих проривних робіт вже давненько пріспів час дослідження руху в окремій взятій місцевості: слід було перейти від макро- до мікроісторії. Монографія львівського історика М. Романюка, знаного до сих пір головно за упорядкуванням і друком творів Петра Полтави (у 2 т.), вповні відповідає цій вимозі: побачити рух в окремій окрузі, до того ж від часу її утворення до припинення її існування.

Книга є, вочевидь, дисертаційною кваліфікаційною роботою цього автора, а тому несе як кращі, так і гірші (для читання) риси цього жанру історичної літератури. Твір складається власне з самого тексту дослідження, який охоплює половину книги, списку використаних джерел і літератури, та додатків, що займають чи не всю іншу половину книги.

М. Романюк називає рух, який досліджує «український визвольний рух», хоч на обкладинці вже є визначення «український національно-визвольний рух». Визначення «українська революція», яке було присутнє в публіцистиці руху і не тільки, в деяких сучасних публікаціях, він чомусь і не згадує. Власне, він пристає до терміна «збройне підпілля ОУН» (с.53) як об'єкта свого дослідження. Зосереджується після розколу в ОУН винятково на тій її частині, що стала зватися бандерівською.

Автор дуже добре обізнаний з архівними джерелами свого твору в центральних, обласних архівах Києва, Львова, Торонто. Адже він попередньо видав у 23–24 томах Нової серії «Літопису УПА» документи, що стосуються Золочівської округи.

Добре знає він і наукові публікації, як підсумкові, так і ті, що висвітлюють якусь місцевість протягом коротшого часу, спогади з цього приводу, публіковані в Україні і за її межами в різні часи. Я б сказав, що цитування деяких положень автора з опорою на ГДА СБУ є навіть зайвим, бо ці речі вже були сказані й відомі (не сумніваюсь, що автор знайомий з цими документами). Втім, варто втішитися, що деякі загальні праці з цієї проблеми вже настільки відомі для автора / авторів, що вже вважаються само собою зрозумілими і їхнє авторство та цитування забувають / «забувають». На мою думку, все ж найбільшим надбанням цієї книжки з погляду джерельного є використання зібраного самим автором – більше сотні розповідей (інтерв'ю) з учасниками, свідками подій з теренів саме Золочівщини. Ці матеріали прислужаться, сподіваюсь, і дослідникам наступних поколінь.

Виклад у книзі академічний, отже, його скрашують фотографії учасників подій і джерельні вставки, причому перше є, мабуть, цікавішим для нащадків. Хоча тільки в 2–3 випадках позначено дату зйомки. Взагалі-то такі знімкування були категорично заборонені в середовищі руху, оскільки могли послужити неспростовним доказом під час викриття повстанців, підпільників чи то гестапо, чи то НКВД, МГБ. Те, що було зле для конспірації, стало добрим для істориків...

Перед автором стояла ще одна складна проблема: як розпізнати живих людей за тими псевдами, які полишалися в документах чи то самого руху, чи його ворогів. Досліднику вдалося подолати значну частину цієї невідомості і оприлюднити прізвища, а то й короткі біографії і провідників, і рядових підпільників. А зробити це було дуже й дуже нелегко. Для родичів цих людей, та й не тільки їх, розкриття тих псевдо, можливо, виявиться найціннішою частиною праці М. Романюка.

¹ Романюк М. Золочівська округа ОУН у національно-визвольному русі (1937–1953) : монографія. Львів, 2016. 606 с.

Основний виклад подій автора розбивається на такі три часові відрізки, які викладені в окремих розділах книги: «Формування Золочівської округи ОУН (1937–1944)», «Масова збройна боротьба (середина 1944 початок 1946)» і «Діяльність збройного підпілля (1946–1953)». Автор починає від творців округи Романа Кравчука і Осипа Безпалько до останнього провідника округи Івана Червака (1950–1953). Керівний склад проводу округи ним достеменно з'ясований. Надалі автор показує, як змінювалася структура проводу округи, надрайонів, районів, підрайонів, станиць, які адміністративні одиниці входили до неї за різних влад: від Бродівського і Золочівського повітів за польської окупації до включення в 1948 р. в склад округи ще певних районів. Зрештою, вона постала у вигляді Золочівського надрайону, який своєю чергою поділявся на Золочівський, Глинянський, Краснянський, Поморянський райони, і Бродівського надрайону, до якого входили Бродівський, Буський, Олеський і Підкамінський райони (с. 62, 77, 225).

Коли дійшло до початку II Світової війни в Золочівській окрузі спалахнуло повстання проти польської влади. Його прямим ужинок було нагромадження зброї, яка дуже згодилася за кілька років. Але з початком приходу Червоної Армії багато членів ОУН мусили, за наказом Проводу, перейти в німецьку зону окупації (с. 73). Бо арешти, яких зазнало оунівське підпілля, вказує автор, були несподіваними і масовими і відбувалися у найрізноманітніших місцях – вдома, в транспорті, в гуртожитках (с. 83). Поборюючи рух, НКВД застосовувало методи, до яких пізніше вдалося і по війні.

Німецько-совєтська війна спонукала до наступних повстанських дій проти Червоної Армії, яка відступала і енкаведистів, які втікали. ОУН спробувала встановити цивільну українську адміністрацію. Тоді ж стали проходити вишкільні старшинські і підстаршинські курси, які пройшли і члени ОУН з того краю. Але з середини вересня 1941 р. гестапо вже вдалося до масових арештів українських націоналістів. Отже, члени ОУН намагалися проникнути (і не без успіху!) в цивільну адміністрацію краю чи й просвітницькі товариства, кооперативи (с. 97–99). Підпільна сітка ОУН теж успішно розбудовувалась.

Автор вказує в монографії на важливість Золочівської округи як сполучної між Галичиною і Волинною. А також тим, що на ній певний час перебували члени Проводу ОУН, а згодом і сам Василь Кук. Сюди ж переходили і курені, сотні УПА сформовані на Волині, згодом – в Закерзонні (с. 119).

М. Романюк стверджує, посилаючись на свідчення арештованого повстанця, що за розпорядженням проводу ОУН та командування УПА в середині травня 1944 р. була проведена мобілізація всіх здорових чоловіків віком від 20 до 40 років у прифронтній зоні (с. 121). Це твердження потребує детальнішого підтвердження текстів такого наказу, бо така мобілізація не мала сенсу і нагадувала совєтську мобілізацію одразу ж після приходу Червоної Армії і похідних військоматів за нею. Куди було примістити цих ненавчених чоловіків в УПА, а головне чи було це збереженням людей? Цю тему варто було б розкрити детальніше.

Історик не оминає й українсько-польського конфлікту за часів німецької окупації, дії совєтських партизан в цій справі, вказує на проведені підвідділами куреня Максима Скорупського наскоки на містечко Підкамінь, села Гута Пеняцька, Гута Верхобузька та Поликорови (с. 131). Автор пише, що відбувалися вони «на власну руку», але не розвиває цієї теми, як і подальших стосунків на цих теренах між українцями і поляками.

Найбільша частина стосується власне боротьби з совєтською окупацією краю в двох названих вище розділах монографії. Я дозволив собі писати вже про *колонізацію* краю, яка настала після совєтської окупації, власне так само слід було б, на мою думку, яку я висловив у своїй 3-й книзі «Нарисів новітньої України» (2015), писати і про німецьку окупацію, а за тим – і спробу колонізації краю. Сам автор так чи інакше пише про його советизацію, що було нічим іншим, як спробою його колонізації (яка майже вдалася).

Головна увага історика в цьому 3-му (за числом) розділі: зосередження на діях збройного підпілля в окрузі і методи його побороювання каральними органами ССРСР і влади в цілому, з *колоніальною адміністрацією* включно. Тут він докладно зупиняється на організації збройної боротьби, структурі підпілля, шифруванні осіб, органів керівництва, країв, документації криптонімами. М. Романюк торкнувся і дразливої теми про зв'язок між ОУН і УПА. Він пише: «Окружний військовий референт був тактичним командиром УПА на терені округи. За округою традиційно закріплювалися 1–2 курені. На надрайон припадало 1–2 сотні, на район – 1–2 чоти» (с. 142). Можливо, варто було б цей зв'язок між політичними і військовими структурами розтлумачити детальніше для читачів, адже військові структури УПА були законсервовані, але не ліквідовані (про це автор не пише) і після 1946–1947 рр. А згодом

вже О. Дяків-Горновий писав про розмежування цих структур у підпіллі...

Автор дуже докладно описує утворення боївок: окружних, жандармерії при різних проводах ОУН, про що майже нема згадок в інших дослідженнях, їхню ліквідацію у травні 1945 р. Так само були ліквідовані і господарчі референтури в станичних сітках ОУН. Тепер господарським забезпеченням мали займатися члени кущових боївок. У березні 1945 р. так само з конспіративних мотивів була розпущена і жіноча сітка в проводах. Це, природно, не зменшило роль жіноцтва у визвольному русі.

Збройна боротьба відбувалася в Золочівській окрузі до 1946 р. включно ТВ №4 ще куреннями УПА «Дружинники» (Григорій Котельницький-«Шугай»), Михайла Гачкевича-«Карого». Згодом останній сформував ще один курінь в окрузі. Там же постійно дислокувалася підстаршинська школа УПА «Лісові чорти» під командуванням Василя Ільківа-«Гориня». Автор згадує ще й іншу школу того часу – «Вертеп». Стали формуватися паралельно з сотнями УПА й адміністративні (самооборонні) сотні. Історик встановив командування тих сотень і їхнє розташування, він згадує й інші військові одиниці, які існували: від охоронних при керівних осередках чи особах до боївок зв'язку і СБ (с. 159). Відповідно, організаційна структура підпілля виглядає складніше, ніж завжди собі уявляють.

Перехід фронту пройшов для відділів УПА Золочівської округи краще, ніж для її сусідів, бо війська були зосереджені у лісових масивах. Це одразу зумовило активну військово-пропагандивну роботу вже в советському тилу. Але відділи самооборони, вишкільні сотні, зауважує автор, звівши бої з фронтовими частинами (як і чому це сталося автор не пояснює) мусили саморозпуститися. М. Романюк докладно зупиняється на зусиллях збройного підпілля не допустити призову місцевого населення до лав Червоної Армії опісля. Однак зробити це в тих умовах на довший час було неможливо – ні сама УПА, ні самі особи, що ухилялися від мобілізації, довго перетривати в лісі чи й криївках не могли. Ліс і підпілля не були готові до такої кількості людей. Взяти їх в УПА, ненавчених в такій кількості, і зводити ними бої було рівнозначно чисельним втратам на німецько-советському фронті. Але вже за відповідальності керівництва визвольного руху. Тому, на мою думку, заклики про масові ухилення від призову не були доцільними і раціональними. Та чи й був в ту пору раціональний вибір для українців?

Питання риторичне. Крім того, існувала ще одна проблема на тоді і на майбутнє з мобілізацією: адже українці з Великої України в Червоній Армії гнали гітлерівців до Берліна...

Боротьба проти советської адміністрації присланих і своїх, військ НКВД, МГБ, яку вели відділи УПА та збройне підпілля, мала зовсім інший смисл – не допустити швидкої колонізації терену, як то почало відбуватися. Однак і тут виникають сумніви стосовно деяких дій: підірвання та спалення школи, сільради чи костелу в (с. Гологори Краснянського району, с. 178). Історик докладно перераховує форми і методи такої боротьби з початками нової окупації краю в час Світової війни і після неї, зокрема, рейди, засідки. Останні використовувалися для недопущення каральних органів НКВД-МГБ у села, знищення його транспортів ворога, його живої сили, здобуття зброї. Влаштувалися і диверсії на залізниці. Хоч у мене викликає сумніви доцільність окремих підривів: знищення санітарного поїзда 18–19 січня 1945 р. під час II Світової війни, яка ще тривала, чи й військового ешелону 19 травня (с. 183–184). Окупаційну адміністрацію ці дії не зачепили, а відгук родичів тих осіб був, мабуть, не найкращим. Ці два підриви можуть служити тільки свідченням сприйняття дійсності певними особами в УПА. Бо знищення ешелону НКВД це було одне, а знищення армійської частини, яка прямувала чи то вглиб країни, чи на японський фронт, було іншою справою. На такі дії був сенс вдаватися советським партизанам з великих з'єднань, які мали за собою підтримку великої військової потуги, яка до того ж мала не менш могутніх союзників. Втім, може це і був несподіваний відгомін совестської партизанки?!

Впродовж періоду 1944–1946 років збройне підпілля контролювало терен, особливо в нічний час. Тож каральні органи доходили до того, що навіть спалювали цілі населені пункти – практика ще від часів української революції в роках 1919, 1920, повторена гітлерівцями нещодавно. Тоді ж практикувалася привселюдна страта захоплених членів національно-визвольного руху. М. Романюк докладно зупиняється на проведенні цієї боротьби двох сил на теренах округи. Зокрема, з того часу стали використовувати колишніх повстанців як окремих агентів НКВД, а згодом і як бойовиків анти повстанських спецгруп Тут згадується, зокрема, і використання колишнього курінного Степана Савчука – «Наливайка». Але тоді ще СБ і її боївки могли протидіяти подібним діям. Тож Наливайка схопили, а його охорону зни-

щили (с. 202–203). Розгортання ж масованої сітки сексотів у краї привело до певної дезорганізації в СБ, а це приводило, як вже зазначалося раніше, до пошуків ворогів там, де їх не було, з відповідними наслідками...

Останній період діяльності Золочівської округи, який описує автор, припадає на 1946–1953 роки. Варто було б зазначити, на підставі яких наказів по УПА відбувалася ця реорганізація збройної боротьби і підпілля. Втрати, відхід від масової боротьби зле позначився на кадрах руху, а збройне підпілля їх гостро потребувало і що далі – то більше. Частково ця проблема була вирішена шляхом переходу особового складу сотень УПА, її вояків у підпілля, пише М. Романюк, в тому числі і на Золочівщині. Старшини армії Мирон Браницький, Володимир Федорків, Іван Сисун та інші стали на чолі проводів різного рівня в краї (с. 220–221). Але кадрів не вистачало і Провід ОУН вдався до відновлення молодіжної сітки ОУН. Тож робота з молоддю як робота на майбутнє стала однією з найважливіших цілей руху, зокрема, і для поповнення кадрів, які стали омолоджуватися, що мало свої наслідки. Тут постає питання кількості підпільників в окрузі в ці роки. Автор посилається на записи з цього приводу самого підпілля (О. Дяківа, П. Полтави): на 1 червня 1949 р. в окрузі було не менше 140 підпільників, а на 1 вересня 1950 р. – 95 осіб. Отже, відбувалися певні зміни в структурі й організації підпілля, про які йшлося вже вище, можна додати: навесні 1946 р. були ліквідовані реферантури господарчу і зв'язку. Розпущені були й станичні організації. А найнижчою адміністративно-територіальною та організаційною структурою збройного підпілля стали кущові проводи ОУН (с. 226–227). Нестача кадрів привела і до суміщення посад у керівництві проводів.

Форми і методи протистояння новій владі автор описав дуже докладно, однак тут відкриття його, звичайно, були тільки на місцевому рівні. Чи не

головним завданням ставала пропаганда і агітація руху; заходи щодо протидії колгоспам і депортаціям населення теж були дуже важливими. Диверсії, зокрема і на залізниці, застосовувалися як і окремі збройні акції проти представників совєтської адміністрації, однак більше з метою оборони.

Автор послідовно і докладно описує методи поборювання визвольного руху в цей період, звертаючи увагу як на агентуру, так і на спеціальні групи – легендовані боївки, які провокували розкриття підпільником свого справжнього становища, «військово-чекістські операції». Він же зазначає, що «впродовж всієї розробки Золочівського окружного проводу ОУН органам МГБ так і не вдалося насадити або набути кваліфікованої агентури в середовищі керівництва округи та надрайонів, хоч такі спроби неодноразово здійснювалися». Бо ці особи (агенти) вже були скомпрометовані в очах підпільників (с. 286). Однак саме за цей період (1947 р.) підпілля зазнало втрат, які можна обчислити – 506 осіб, втрати тільки за першу половину 1946 р. склали 468 осіб вбитими (с. 299). Загальних втрат національно-визвольного руху на цих теренах і його супротивника автор не подає, але вказує, що окремі підпільники існували ще у 1955 р.

З додатків, представлених у монографії, виділяється хроніка повстанської боротьби в Золочівській окрузі ОУН і біографічні довідки на кількох десятків учасників руху.

Загалом, підбиваючи підсумки рецензії книги Михайла Романюка, треба сказати, що вона є на сьогодні чи не поодиноким такого роду науковим твором щодо розгляду революційного руху на місцевому рівні і попри всі висловлені зауваження, буде дуже потрібною для подальших досліджень такого роду, написання концептуальних підсумкових робіт з проблеми, а натепер – для краєзнавців і вчителів, для всіх, хто цікавиться історією своїх «малих батьківщин». З них – таких малих – складеться велика Україна.

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Баран І.В. – кандидат історичних наук, доцент кафедри гуманітарної освіти Львівського національного аграрного університету

Бондаренко М.І. – науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Бондаренко П.С. – аспірант Горлівського інституту іноземних мов ДВНЗ «Донбаський державний педагогічний університет»

Бричка А.В. – аспірантка кафедри культурології та інформаційних комунікацій Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Гаджієв Ніямеддін – дисертант Інституту історії імені А.А. Бакіханова Національної академії наук Азербайджану

Гасанова Кямаля – дисертант кафедри «Нова і новітня історія Європи і Америки» Бакинського Державного Університету

Дунайна І.Г. – молодший науковий співробітник Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Захарова О.Ю. – доктор історичних наук, професор

Зульгадарова Ламія – дисертант кафедри «Загальна історія» Гянджінського Державного Університету

Ібрагімова Халіда Габіль гизи – докторант кафедри «Історія Азербайджану» Азербайджанського Державного Педагогічного Університету

Коркач С.О. – молодший науковий співробітник науково-дослідного відділу «Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Кухарева Н.М. – завідувач науково-дослідного відділу «Музей «Заповіту» Т.Г. Шевченка» Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»

Ломако Л.І. – кандидат педагогічних наук, доцент, доцент кафедри педагогіки та управління освітою Донецького національного університету імені Василя Стуса (м. Вінниця)

Лукава Д.В. – аспірантка Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Любич О.А. – кандидат історичних наук, доцент кафедри економіки та соціальних дисциплін Академії Державної пенітенціарної служби

Мєрєнков Г.А. – аспірант кафедри богослов'я та релігієзнавства Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Предсіна М.Ю. – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Русначенко А.М. – доктор історичних наук, професор кафедри філософії та історії Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Садихова Гюльджамал Наріман гизи – кандидат історичних наук, в.н.с. відділу «Нової історії Азербайджану» Інституту історії імені А. Бакіханова НАН Азербайджану

Семергей Н.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри українознавства та гуманітарної підготовки з філософією та суспільними науками Української медичної стоматологічної академії

Сенченко А.П. – аспірант кафедри історії Національного університету «Києво-Могилянська академія»

Середа М.В. – аспірант Львівського національного університету імені Івана Франка

Стеценко В.І. – викладач кафедри менеджменту, здобувач кафедри історії та культури України ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди»

Тишківч О.В. – аспірант кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв

Токаленко П.О. – аспірант Херсонського національного технічного університету

Трубчанінов С.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Федоришин І.Я. – аспірант кафедри історії України та методики викладання історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, заступник голови Тисменицької районної ради

Хоркава І.І. – аспірантка Національного університету «Острозька академія»

Ціватий В.Г. – кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка, Заслужений працівник освіти України

Чекаленко Л.Д. – доктор політичних наук, професор Дипломатичної академії України імені Геннадія Удовенка, Заслужений діяч науки і техніки України

Черемісін О.В. – доктор історичних наук, доцент, професор кафедри філософії та соціально-гуманітарних дисциплін Херсонського державного аграрного університету

Шевчук А.В. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Житомирського державного університету імені Івана Франка

Шевчук В.А. – аспірант кафедри історичного краєзнавства Львівського національного університету імені Івана Франка

Яшин В.О. – кандидат історичних наук, доцент, доцент кафедри всесвітньої історії Криворізького державного педагогічного університету

Науковий журнал

**ВЧЕНІ ЗАПИСКИ
ТАВРІЙСЬКОГО НАЦІОНАЛЬНОГО УНІВЕРСИТЕТУ
ІМЕНІ В.І. ВЕРНАДСЬКОГО**

Серія: Історичні науки

Том 30 (69) № 3 2019

Коректура • *Н. Пирог*

Комп'ютерна верстка • *Н. Кузнєцова*

Адреса редакції:

Таврійський національний університет імені В.І. Вернадського

м. Київ, вул. Івана Кудрі, 33

Електронна пошта: editor@hist.vernadskyjournals.in.ua

Сторінка журналу: www.hist.vernadskyjournals.in.ua

Формат 60x84/8. Гарнітура Times New Roman.

Папір офсетний. Цифровий друк. Обл.-вид. арк. 25,61. Ум.-друк. арк. 27,44. Зам. № 0819/179

Підписано до друку 30.08.2019. Наклад 150 прим.

Видавництво і друкарня – Видавничий дім «Гельветика»

73021, м. Херсон, вул. Паровозна, 46-а, офіс 105

Телефон +38 (0552) 39 95 80

E-mail: mailbox@helvetica.com.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи

ДК № 6424 від 04.10.2018 р.